

ALLAYOR BARATOVICH SHAKAROV

XUBBIM ASKAROVICH ULASHEV

MAKROIQTISODIYOT

SHakarov A.B., Ulashev X.A.

MAKROIQTISODIYOT

O‘QUV QO‘LLANMA

Ushbu o‘quv qo‘llanma 5230100- «Iqtisodiyot» (sohalar va tarmoqlar bo‘yicha) yo‘nalishida ta’lim olayotgan bakalavrlar uchun mo‘ljallangan bo‘lib O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 27.12.19 yildagi № 1186-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan. (Ro‘yxatdagi № 108)

MUNDARIJA

Kirish.....	6
I. Makroiqtisodiyotga kirish.....	9
1.1. “Makroiqtisodiyot” fanining shakllanishi tarixi, predmeti va ob’ekti.....	9
1.2. Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullari.....	13
1.3. “Resurslar- tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar –xarajatlar”ning doiraviy oqimi modeli.....	16
II. Asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar va ularni hisoblash.....	21
2.1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo‘llaniladigan asosiy ko‘rsatkichlar.....	21
2.2. Yalpi ichki mahsulot tushunchasi va uni hisoblashning asosiy shartlari.....	23
2.3. YaIM ni ishlab chiqarish uslubida aniqlash.....	25
2.4. YaIMni xarajatlar bo‘yicha hisoblash.....	27
2.5. YaIM ni daromadlar bo‘yicha hisoblash.....	29
2.6. Milliy hisobchilik tizimidagi boshqa ko‘rsatkichlar va ular o‘rtasidagi Nisbat.....	30
2.7. Nominal va real YaIM.....	31
2.8. Asosiy makroiqtisodiy ayniyatlar.....	33
III. Bozor iqtisodiyotining davriy rivojlanishi. Ishsizlik.	43
3.1. Iqtisodiy davrlar va iqtisodiy tebranishlarning sabablari.....	43
3.2. Ishsizlik tushunchasi va ishsizlik darajasining o‘lchanishi.....	46
3.3. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari. A. Ouken qonuni.....	48
3.4. O‘zbekiston Respublikasida ishsizlik darajasini hisoblash metodikasi.	50
IV. Inflyasiya va aksilinflyasiya siyosati.....	58
4.1. Inflyasiyaning mohiyati va hisoblanish usullari.	58
4.2. Inflyasiyaning turlari. Talab va taklif inflyasiyasi.	59
4.3. Inflyasiya va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liklik. Fillips egri chizig‘i.....	61
4.4. Aksilinflyasiya siyosati va jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida uni amalga oshirish xususiyatlari.....	63
V. Yalpi talab va yalpi taklif modeli.....	70
5.1. AD-AS modeli xaqida tushuncha.....	70
5.2. AD egri chizig‘i va unga ta’sir etuvchi omillar.....	71
5.3. AS egri chizig‘i va unga ta’sir etuvchi omillar.....	73
5.4. AD-AS modelida narxlar va milliy ishlab chiqarish real hajmining muvozanatli darajalari.....	75
VI. Iste’mol, jamg‘arish va investitsiya funksiyalari.....	82
6.1. Daromad va iste’mol o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik.....	82
6.2. Iste’mol va jamg‘arish, ularning grafiklari.....	87
6.3. Iste’mol va jamg‘arishga o‘rtacha va chegaraviy moyillik.....	89
6.4. Investitsiyalar va ularga talab.....	91

VII. Keynsning tovarlar va xizmatlar bozorida makroiqtisodiy muvozanat modeli.....	96
7.1. Klassik iqtisodchilarning iqtisodiy muvozanat nazariyasi.....	96
7.2. Keynsning iqtisodiy muvozanat nazariyasi.....	98
7.3. Klassik iqtisodchilar va keynschilar iqtisodiy muvozanat nazariyalarida jami talab va uning o'zgarishi.....	101
7.4. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar. "Keyns xochi". Ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga.....	102
7.5. Keynsning bandlik nazariyasi. Mustaqil xarajatlar multiplikatori.....	VII
VIII. Pulga talab funksiyasi.....	112
8.1. Pul tushunchasi, uning funksiyalari.....	112
8.2. Pul agregatlari.....	113
8.3. Pulga bo'lgan talab nazariyasi.....	113
IX. Pul taklifi. pul bozoridagi muvozanat.....	119
9.1. Pul taklifi modeli.....	119
9.2. Pul bozorida muvozanatga yerishish va pul multiplikatori.....	122
9.3. Pul-kredit tizimi.....	123
X. Davlat byudjeti, soliqlar.....	129
10.1. Moliyaning moxiyati va vazifalari. Moliya tizimi.....	129
10.2. Davlat byudjeti. Byudjet taqchilligi va davlat qarzlari.....	131
10.3. Soliq tizimi va uning vazifalari.....	134
XI. Byudjet-soliq siyosati.....	138
11.1. Byudjet-soliq siyosatning moxiyati, usullari va davlat xarajatlari multiplikatori.....	138
11.2. Soliq va balanslashgan byudjet multiplikatorlari.....	139
11.3. Fiskal siyosat turlari.....	140
11.4. Byudjet ortiqchaligini kamaytirish va byudjet kamomadini moliyalashtirish usullari. Ochiq iqtisodiyotda fiskal siyosat.....	143
XII. Bank tizimi .Pul-kredit siyosati.....	148
12.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari.....	148
12.2. Pul-kredit siyosati va uni amalga oshirish vositalari.....	149
12.3. Davlat pul-kredit siyosatining asoslari.....	153
XIII. IS-LM modeli.....	160
13.1. IS - egri chizig'i va uning o'zgaruvchilari.....	160
13.2. LM - egri chizig'i va uning o'zgaruvchilari.....	163
13.3. IS-LM modeli va undagi makroiqtisodiy muvozanat.....	166
XIV. Iqtisodiy o'sishning umumiy tafsifi va neokeynscha modellari.....	173
14.1. Iqtisodiy o'sish tushunchasi.....	173
14.2. Iqtisodiy o'sish o'lchovi: potensial va haqiqiy daromad dinamikasi	174
14.3. Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar.....	174
XV. Iqtisodiy o'sishning neoklassik modellari.....	181

15.1. Iqtisodiy o'sish modellari.....	181
15.2. Robert Solou modeli.....	181
XVI. Xalqaro savdo nazariyasi.....	186
16.1. Xalqaro savdo nazariyasiga turli yondashuvlar.....	186
16.2. Xalqaro savdo rivojlanishining ahamiyati va uning asosiy ko'rinishlari.....	189
16.3. Tashqi savdo kontraktlarini tuzish va ularning turlari.....	190
XVII. Tashqi savdo siyosati.....	196
17.1. Savdo siyosatining mohiyati. Bojxona tariflari nazariyasi.....	196
17.2. Bojxona tariflarining ishlab chiqaruvchilarga, iste'molchilarga va mamlakat aholisi turmush darajasiga ta'siri.....	197
17.3. Proteksionizm siyosatning vazifalari va mamlakat iqtisodiyoti uchun ahamiyati.....	198
4. Import kvotalari va litsenziyalarni taqsimlash uslublari.....	198
XVIII. To'lov balansi.....	206
18.1. To'lov balansi tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi.....	206
18.2. To'lov balansining nomutanosibligini tartiblash usullari.....	208
18.3. Valyuta tizimi va to'lov balansini tartibga solish.....	210
18.4. O'zbekistonda to'lov balansini ishlab chiqish tajribasi.....	212
XIX. Valyuta kursi.....	216
19.1. Valyuta kursi tushunchasi va valyuta ayirboshlash zaruriyati.....	216
19.2. Valyuta bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullari.....	217
19.3. Valyuta kursini aniqlovchi omillar.....	220
19.4. Valyuta kursini aniqlash.....	221
19.5. Makroiqtisodiy siyosatning nominal va real valyuta kurslariga ta'siri.....	222
XX. Ochiq iqtisodiyotda makroiqtisodiy siyosat.....	230
20.1. Yopiq va ochiq iqtisodiyot tushunchasi.....	230
20.2. Davlatning iqtisodiy funksiyalari va bozor iqtisodiyoti rivojlanishiga aralashuvining zarurligi.....	231
20.3. Davlat tomonidan yuritiladigan makroiqtisodiy siyosatlarning ko'rinishlari.....	232
20.4. Resurslar va daromadlarni ijtimoiy manfaatlarni e'tiborga olgan xolda qayta taqsimlash.....	233
20.5. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvining monetar yo'nalishlari.....	234
XXI. Davlatning iqtisodiy siyosatnigolib borish zaruriyati va makro darajada iqtisodiyotga aralashuvining mohiyati.....	239
21.1. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish zaruriyati.....	239
21.2. Davlatni mikrodarajada iqtisodiyotga aralashishi zaruriyati.....	240
21.3. Davlatni makroiqtisodiy funksiyalari.....	242
XXII. Iqtisodni davlat tomonidan tartibga solish vositalari.....	244
22.1. Ma'muriy vositalar.....	244
22.2. Pul - kredit va byudjet iqtisodiy vositalari.....	246
22.3. Jadallashtirilgan amortizatsiya.....	247
22.4. Jadallashtirilgan amortizatsiya samarasi.....	249

22.5. Davlat sektori.....	249
XXIII. Iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgartirish siyosati va modyernizatsiyalash.....	252
23.1. Iqtisodiy tuzilmaning mohiyati.....	252
23.2. Ijtimoiy tuzilma.....	252
23.3. Tarmoq tuzilmasi.....	254
23.4. Takror ishlab-chikarish tuzilmasi.....	255
23.5. Hududiy tuzulma. Tashqi siyosat tuzulmasi.....	257
23.6. Iqtisodiy tuzilmaga ta’sir etuvchi vositalar.....	257
23.7. O‘zbekiston iqtisodiy tuzilmasini qayta qurish yo‘nalishlari.....	259
XXIV. Mamlakat iqtisodiyotini raqobatdoshligini davlat tomonidan tartibga solish.....	262
24.1. Iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishning o‘ziga xos xususiyat- lari va omillari.....	262
24.2. Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining davlat tomonidan tartibga solinishi.....	268
24.3. Iqtisodiy rivojlanishning raqobatbardosh strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish borasida chet el tajribasi.....	270
24. 4. Milliy iqtisodiyotdagi institutsional o‘zgarishlarning kon- septual asoslari.....	271
Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati.....	277

Kirish.

Vatanimizda mustaqillik yillarida iqtisodiyotni rivojlantirish va aholi turmush farovonligini yuksaltirish borasida ulkan yutuqlarga erishildi. Mustaqillikning dastlabki yillarida yuzaga kelgan murakkab muammolarning muvaffaqiyat bilan hal etilishi, makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlanishi, dastlab iqtisodiy pasayishni bartaraf etilishi va so'ngra iqtisodiy o'sishga erishish davlatimiz iqtisodiy siyosati chuqur o'ylangan va ilmiy asoslangan ekanligidan dalolat byeradi.

Ayniqsa, iqtisodiy o'sish sur'atlarining barqarorlik kasb etganligi, mamlakatimizni rivojlantirish borasida keyingi yillarda qayd etilayotgan natijalar bu xulosalar qanchalik asosli ekanligini ko'rsatdi.

2018 yilda YaIM 2017 yilga nisbata 5,1% ko'payib 407514.5 mlrd so'mni tashkil qildi. Ushbu ko'rsatkichni 2005 yilga nisbatan 25,6, 2010 yilga nisbatan 6,5 va 2015 yilga nisbatan 2.4 martaga ko'paydi. 2018 yilda jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM 2017 yilga nisbatan 3.3 % ko'payib 12365.6 ming so'mni tashkil qildi¹.

Bu yutuqlarga erishishda, bosh islohotchi hisoblangan davlat tomonidan islohotlar strategiyasining to'g'ri belgilangani va oqilona makroiqtisodiy siyosat olib borilganligi hal qiluvchi rol o'ynadi. . Kelajakda ham makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash respublikamiz iqtisodiyoti oldida turgan asosiy asosiy vazifalardan biri bo'lib qoladi: "makroiqtisodiy mutanosiblikni saqlash, qabul qilingan o'rta muddatli dasturlar asosida tarkibiy va institutsional o'zgarishlarni chuqurlashtirish hisobiga YaIMning barqaror yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash;"².

Davlat iqtisodiy siyosatining nazariy asoslari sifatida tan olinadigan fanlar qatorida "Makroiqtisodiyot" fani alohida o'rin tutadi.

Yalpi ishlab chiqarishining barqaror o'sishini, resurslarning to'liq bandligini, inflyasiyaning past sur'atlarini va to'lov balansining muvozanatini ta'minlash nuqtai nazaridan mamlakat iqtisodiyotini bir butun holda tadqiq qilish va uni makroiqtisodiy tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini o'rganish "Makroiqtisodiyot" fanining predmetini tashkil etadi.

Bu ta'rifdan ko'rinib turibdiki, "Makroiqtisodiyot" fani milliy iqtisodiyotning rivojlanishi bilan bog'liq barcha jihatlarni, jumladan mehnat resurslari, tovarlar, pul bozorlarining amal qilishi, monetar, fiskal va tashqi savdo siyosatini amalga oshirish hamda boshqa masalalarni qamrab oladi.

Ushbu o'quv qo'llanma "Makroiqtisodiyot" fanidan namunaviy o'quv dasturga kiradigan barcha mavzularni qamrab olgan

¹ Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси расмий веб -сайтида эълон қилинган очик маълумотлари.

² "2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси" Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947- сонли фармони.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqil taraqqiyot yo‘lidan, mamlakatni modyernizatsiyalash va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lidan izchil harakat qilib borar ekan, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish borasida ulkan yutuqlarga yerishdi. “Iqtisodiyot sohasida oldimizda turgan vazifalar haqida gapirganda, avvalo, keng qamrovli iqtisodiy islohotlar negizida quyidagi maqsadlar mujassam ekanini qayd etish lozim:

- ochiq iqtisodiyot, sog‘lom raqobat, ishbilarmonlik va investitsiya muhitini tubdan yaxshilash uchun zarur sharoitlarni yaratish;
- iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiyl sektorini jadal rivojlantirish orqali yangi ish o‘rinlarini ko‘paytirish;
- iqtisodiyotni modyernizatsiya va divyersifikatsiya qilish, mehnat unumdorligini oshirish orqali yuqori iqtisodiy o‘sishni ta‘minlash;
- “yashirin” iqtisodiyotga qarshi kurashish, uning hajmini keskin qisqartirish;
- valyutani yerkinlashtirish siyosatini izchil davom ettirish, barqaror monetar siyosatni amalga oshirish;¹.

SHu sababli ham hozirgi zamon iqtisodchi kadrlaridan makroiqtisodiy nazariya va eng zamonaviy makroiqtisodiy konsepsiyalar bilan yaxshi tanish bo‘lishlari, makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning mohiyatini chuqur bilishlari, ularni tahlil qilish va baholash malakasiga, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lash ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari talab etiladi.

Makroiqtisodiyot fanini o‘qitishning maqsad va vazifalari.

Fanni o‘qitishdan maqsad – talabalarda makroiqtisodiyot nazariyasi, makroiqtisodiy tahlil va davlatning makroiqtisodiy siyosati to‘g‘risida bir tizimga solingan bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishdan iborat.

Fanning vazifalari – makroiqtisodiy kategoriyalar, makroiqtisodiy muammolarning namoyon bo‘lishi shakllari va sabablari, iqtisodiy jarayonlarni makroiqtisodiy modellar vositasida tahlil etish, makroiqtisodiy siyosat maqsadlari va vositalari, ochiq iqtisodiyot sharoitida makroiqtisodiy siyosat yuritish xususiyatlari to‘g‘risida ilmiy tasavvurlarni shakllantirish hamda makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblash, makroiqtisodiy konsepsiya va modellardan foydalangan holda iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish, makroiqtisodiy siyosat natijalarini prognoz qilish usullarini o‘rgatishdan iborat.

“Makroiqtisodiyot” o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

- makroiqtisodiyot fanining predmetini, asosiy kategoriyalarini va tadqiqot usullarini; makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning mohiyatini va ularni hisoblash shartlarini; asosiy makroiqtisodiy modellarni va ularda iqtisodiy jarayonlarning kechishi hamda makroiqtisodiy siyosat natijalarini aks ettirishni; tovarlar va xizmatlar bozorida makroiqtisodiy muvozanatga yerishish mehanizmining mohtyatini; pulga talab, pul taklifi va pul bozorida muvozanatga ta‘sir etuvchi omillarni; byudjet-soliq va pul – kredit siyosatining maqsadlarini, vositalarini, ko‘rinishlarini; iqtisodiy o‘sishning

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожатномаси. 2018 йил 28 декабрь.

mohiyatini, o'lchanishini, omillarini va modellarini, tashqi sado siyosatining nazariy asoslarini va vositalarini; mamlakat to'lov balansining tuzilishini, makroiqtisodiy ahamiyatini va uni tartibga solish usullarini; valyuta kursining mohiyatini, makroiqtisodiy ahamiyatini, uni belgilovchi omillarni va barqarorligini ta'minlash shartlarini, ochiq iqtisodiyotda makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirish xususiyatlarini **bilishi kerak;**

- makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash; asosiy makroiqtisodiy modellarning o'zgaruvchilarini aniqlash va tenglamalarini tuzish; tovarlarlar va xizmatlar bozorida qisqa va uzoq muddatli muvozanatni ta'minlash mexanizmini tushuntirib byerish; pul bozorida muvozanat yuzaga kelishining o'ziga xos xususiyatlarini; makroiqtisodiy siyosatning iqtisodiy jarayonlar va alohida ko'rsatkichlarga ta'sir ko'rsatishi qonuniyatlarini aniqlash; turli makroiqtisodiy vaziyatlarda byudjet-soliq yoki pul-kredit siyosatini qo'llash hamda o'zaro muvofiqlashtirish shartlarini tushuntirib byerish; tashqi savdo siyosati va valyuta kursini tartibga solish orqali to'lov balansi holatiga, yalpi talab va yalpi taklif hajmlariga ta'sir ko'rsatish usullarini tavsiflab byerish; ochiq iqtisodiyot sharoitida makroiqtisodiy jarayonlarning kechishi hamda makroiqtisodiy siyosatning o'ziga xos xususiyatlarini, milliy va jahon iqtisodiyoti darajasida bozor mexanizmi qanday amal qilishini izohlab byerish **ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak;**

- iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishda makroiqtisodiy modellarni qo'llash; makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish; makroiqtisodiy siyosatning ijobiy va salbiy oqibatlariga baho byerish; makroiqtisodiy siyosatning natijalarini prognoz qilish **malakalariga ega bo'lishi kerak.**

1-MAVZU. MAKROIQTISODIYOTGA KIRISH

1.1. “Makroiqtisodiyot” fanining shakllanishi tarixi, predmeti va ob’ekti.

Makroiqtisodiyot atamasi kundalik foydalanishga nisbatan yaqindagina kiritilgan bo’lsada makroiqtisodiy tahlil elementlari iqtisodiyot fani bilan deyarli birga paydo bo’ldi. Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini yaxlit bir jarayon sifatida tadqiq qilish, unga turli elementlarining o’zaro bog’liqligi va o’zaro ta’siri xos bo’lgan tizim sifatida yondoshish dastlab F. Kene asarlarida uchraydi. Fransiya qiroli Lyudovik XV saroyi vrachi F.Kene 1758 yilda, milliy mahsulot ishlab chiqarish jarayoni pul oqimlarining doiraviy aylanishi sifatida tasvirlangan “Kene jadvali” ni tuzishda ilk bor makroiqtisodiy tahlil elementlarini qo’lladi.

Makroiqtisodiy tahlilning tamal toshlari, shuningdek, J.B.Sey, L.Valras, V.Pareto va boshqa olimlar tomonidan XIX asrdanoq qo’yilgan edi deb ta’kidlash mumkin. Keyinchalik, K.Marks o’zining jami ijtimoiy mahsulot(JIM)ni takror ishlab chiqarish sxemasi, V.Leontev esa o’zining tarmoqlararo balansi bilan makroiqtisodiyotni iqtisodiy nazariyaning alohida bo’limi sifatida ajralib chiqishi uchun mustahkam asos yaratishdi. J.M. Keynes esa o’zining “Ish bilan bandlilik, foiz va pulning umumiy nazariyasi”(1936 yil) asari bilan bu jarayonni mantiqiy yakuniga etkazdi. SHu sababli ham J.M. Keynes makroiqtisodiyot fanining asoschisi sifatida tan olinadi.

Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida iqtisodiyotning o’zaro aloqada va ta’sirda harakat qiladigan sohalari, tarmoqlari, hududiy tuzilmalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy xo’jalik tizimidir³. Makroiqtisodiyot o’z ichiga iqtisodiyotning moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish hamda xizmat ko’rsatish sohaslarini, bank, moliya, sug’urta, soliq, bojxona tizimlarini o’z ichiga oladi.

Makroiqtisodiy tahlilning maqsadi – takror ishlab chiqarish jarayonini ob’ektiv ravishda aks ettiruvchi ko’rsatkichlardan foydalanish asosida mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida vujudga kelgan holatlarni ochib byerishdan iborat. Bu maqsadga yerishishning muhim shartlari sifatida quyidagilarni ko’rsatish mumkin:

SHunday qilib, makroiqtisodiyot o’z predmeti va tadqiqot usullariga ko’ra mustaqil fan sifatida XX asrning o’rtalariga kelib shakllanib bo’ldi.

Makroiqtisodiyot umumiy iqtisodiy nazariyaning bo’limi hisoblanib, unda milliy xo’jalik darajasida iqtisodiyotning fundamental muammolari tadqiq qilinadi.

Makroiqtisodiy nazariyaning ikki ko’rinishi o’zaro farqlanadi:

- a) pozitiv makroiqtisodiyot;
- b) normativ makroiqtisodiyot.

³ McConnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 8

Pozitiv makroiqtisodiyot real iqtisodiy hodisalarni va ularning aloqadorliklarini o'rganadi.

Normativ makroiqtisodiyot esa qaysi sharoitlar yoki jihatlar maqbul yoki nomaqbul ekanligini belgilaydi, harakatning aniq yo'nalishlarini taklif etadi. SHu joyda iqtisodiy nazariyaning ikki mustaqil bo'limi sifatida makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot fanlarining predmetlarini o'zaro farqlab olishimiz zarur.

Mikroiqtisodiyot predmeti bo'lib "belgilangangan" iqtisodiy shart-sharoitlarda uy xo'jaliklari va firmalar darajasida iqtisodiy qaror qabul qilish mexanizmi hisoblanadi. Mikroiqtisodiy tahlil ob'ekti bo'lib alohida tovarlar bozorlari, resurslar bozorlari, ulardagi talab va taklif hisoblansa makroiqtisodiyotda milliy iqtisodiyot darajasida mehnat, pul, tovarlar va xizmatlar bozorlarining o'zaro munosabatlari va o'zaro ta'sirini tahlil qilinadi..

Makroiqtisodiy nazariyaning tadqiqot ob'ektiga quyidagilar kiradi:

- Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar (YaIM, YaMM, MD va boshqalar.);
- Iqtisodiy xatti-harakatlar (iqtisodiy o'sish, iqtisodiyotning davriyligi, inflyasiya va ishsizlik darajasi);
- Iqtisodiy siyosat (davlatning byudjet-soliq, pul-kredit, tashqi iqtisodiy siyosati va uning investitsion jarayonlarga va iqtisodiy o'sishga ta'siri);
- Iqtisodiy omillar (foiz stavkasi, narx, davlat byudjeting daromadlari va xarajatlari).

Makroiqtisodiy siyosatning maqsadlari quyidagilardan iborat:

- Milliy ishlab chiqarishning bir maromda o'sishi — aholi turmush darajasini oshishining asosi;
- Baho darajasining barqarorligi, inflyasiyani kamaytirish;
- Aholining bandligini oshirish;
- Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish uchun qulay tashqi-iqtisodiy sharoitlar yaratish.

Mikroiqtisodiyotda "belgilangan" deb qabul qilingan, Ya'ni mikroiqtisodiy tadqiqot predmeti hisoblanmaydigan ko'pgina ko'rsatkichlar, jumladan iste'molchilarning daromadlari, jamg'armalari, foiz stavkasining dinamikasini va buni belgilovchi omillarni makroiqtisodiyot tadqiq qiladi.

Makroiqtisodiyot Yalpi ishlab chiqarishining barqaror o'sishini, resurslarning to'liq bandligini, inflyasiyaning past sur'atlarini va to'lov balansining muvozanatini ta'minlash nuqtai nazaridan mamlakat iqtisodiyotini bir butun holda tadqiq qiladi va uni makroiqtisodiy tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini o'rganadi.

Keltirilgan ta'rifdan ko'rinib turibdiki makroiqtisodiyot predmetida o'zaro bog'liq uch jihatni ajratib ko'rsatish mumkin. Bular:

- 1) milliy iqtisodiyot;
- 2) davlat tomonidan iqtisodiy siyosati yuritish va iqtisodiyotni tartibga solish;
- 3) jahon xo'jaligi doirasida milliy iqtisodiyotni boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti bilan o'zaro munosabatlari masalasi.

1-jadvalda keltirilgan iqtisodiy nazariyaning ikki qismida ko‘riladigan

1-jadval.

Mikro va makroiqtisodiyotning o‘zaro taqqoslanma tahlili

№ Mikroiqtisodiyot		Makroiqtisodiyot
1	Bozor munosabatlarining sub’ektlari	
	Alohida ishlab chiqaruvchi Alohida iste’molchi.	Yalpi ishlab chiqaruvchilar; Yalpi iste’molchilar; Davlat (ijtimoiy institutlar); Xorij.
2	Bozor munosabatlarini boshqarish sub’ekti	
	Mavjud emas.	Davlat (hukumat)
3	Tahlil etiluvchi bozor	
	Aniq tovar yoki xizmat bozori.	Barcha tovar va xizmatlar bozori.
4	Tahlil etiluvchi bozor holati	
	Xususiy.	Umumiqtisodiy
5	Foydalaniluvchi ko‘rsatkichlar	
A	-narx;	-umumiy narx darajasi;
B	-talab;	-Yalpi talab;
V	-taklif;	-Yalpi taklif;
G	-mahsulot;	-Yalpi milliy mahsulot;
D	-daromad;	-milliy daromad;
E		-inflyasiya;
J		-ishsizlik;
Z		-iqtisodiy o‘sish va x.
6	O‘rganiluvchi markaziy muammo	
	Talab va taklif muvozanati.	$AD=AS$ bo‘lgan holatda ishlab chiqarish hajmi.
7	Dastlabki tarixiy iqtisodiy maktab	
	Neoklassik maktab	Keyns maktabi

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan muammolarni o‘z vaqtida va joy-joyida hal qilishda ko‘pgina iqtisodiy fanlar qatori mikro va makroiqtisodiyot fanlari ham bevosita shug‘ullanadi. Masalan, biror-bir mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun har xil qaror va qonunlar qabul qilishda iqtisodchilar ikki xil tahlillar orqali yondoshadilar. Ya’ni, mikroiqtisodiy va makroiqtisodiy yondoshuvlardan iborat.

Mikroiqtisodiy yondoshuv yoki mikroiqtisod bu biror bir aniq iqtisodiy birlikni to‘liq tahlil qilishdan iboratdir. Masalan, biror-bir ishlab chiqarish korxonasini o‘rganish, ya’ni, korxonini tashkil qilishdagi ichki (insonlar, ishlab chiqarish vositalari, kapital va ma’lumotlar bilan ta’minlanganlik darajasi) va *tashqi* (ma’muriy va markaziy boshqaruv tashkilotlari, iste’molchilar, ishlab chiqarish komponentlarini yetkazib beruvchilar va aholi yashash joylariga uzoq-

yaqinligi) *omillar*, ishlab chiqargan mahsulotlarining xarajatlari, foydasi, tushumi, to'lanadigan soliqlar va shuningdek korxona faoliyati bilan bog'liq bo'lgan barcha jarayonlarini *to'liq o'rganishdan iboratdir*. Yoki boshqacha qilib aytganda resurslar, tovarlar va daromadlar doiraviy aylanishini alohida olingan korxona, tarmoq hudud darajasida o'rganishdan iboratdir (1-jadval).

Makroiqtisodiyot esa keng ko'lamdagi iqtisodiyot bilan shug'ullanadi. Makroiqtisodiyot mustaqil fan sifatida XX asrning 30-chi yillarida shakllandi. Uning asoschisi britaniyalik iqtisodchi Djon Meynard Keyns. Keyns ilmiy konsepsiyasining muhimligi va dolzarbligi shundakim, u ilk bor aralash iqtisodiyot modelini ishlab chiqdi va to'liq asoslab byerdi. SHu bilan birga u iqtisodiyotdagi siklik rivojlanish masalalarini o'rganib makroiqtisodiy tahlillar olib borish kyerakligini tavsiya etdi. Aytib o'tish joizki, Keyns nazariyasi AQSHda 1929-1933 yillarda yuz byergan buyuk depressiya davriga to'g'ri keldi. Keynsning nazariyasi qo'yidagilarni o'z ichiga oldi:

- 1) Aralash iqtisodiyot nazariyasi ilgari surildi va o'z-o'zidan klassik bozor iqtisodiyoti konsepsiyasi va A.Smitning "Ko'rinmas qo'l" nazariyasi o'z kuchini yo'qota boshladi;
- 2) Bozor iqtisodiyoti sharoitida jami talabining taklifdan ustunligi tan olindi va biri ikkinchisidan kelib chiqishi asoslab byerildi;
- 3) Milliy iqtisodiyotda "boylik samarasi" amal qilishi, ya'ni shaxsiy jamg'armalarning ko'payishi o'z navbatida halq farovonligini oshirishda salbiy ta'sir etishi isbotlab byerildi

Uning ob'ekti bo'lib yalpi ishlab chiqarish, ish bilan bandlik, baho va tashqi iqtisodiy savdo, inflyasiya hisoblanadi. Ya'ni, resurslar, tovarlar va daromadlar doiraviy aylanishni halq xo'jaligi yoki mamlakat miqiyosida o'rganishlardan iborat. Hozirgi jahon xo'jaligi rivojlangan, ilmiy texnika taraqqiyoti davrida barcha mamlakatlarning iqtisodiyotlari uzviy bog'liqdir. Mamlakatlarning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va mudofaa qobiliyatlari ko'p jihatdan ularning makroiqtisodiyotiga bog'liqdir. U murakkab va ko'p qirrali masalalarni o'z ichiga olganligi tufayli hozirda iqtisodchilar orasida makroiqtisodiyot munozarali fan bo'lib kelmoqda.

1.2. Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullari.

Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullariga ilmiy mavhumlashish, analiz va sintez, deduksiya, induksiya, statistik kuzatuv, iqtisodiy matematik modellashtirish usullari kiradi.

Juda murakkab tizim hisoblangan milliy iqtisodiyotni tadqiq qilish o'ziga xos usullardan foydalanishni talab etadi. Son-sanoqsiz faktlarni, minglab ko'rsatkichlarni alohida-alohida o'rganib chiqish va ular borasida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish o'ta qiyin vazifadir. SHu sababli ham makroiqtisodiyot fanida **agregat kattaliklardan** foydalanishga asoslangan tadqiqot usullaridan foydalaniladi.

Agregatlash, ya'ni bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar va kategoriyalarni yagona makroiqtisodiy ko'rsatkich yoki kategoriyaga

umumlashtirish orqali milliy iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy jarayonlarni tadqiq qilish imkoniyati yuzaga keladi. Agregat ko'rsatkichlar yordamida minglab alohida bozorlarni mamlakatning yagona bozori sifatida ko'rib chiqish mumkin bo'ladi. Makroiqtisodiy tahlil jarayonida alohida tovarlar va xizmatlarning bahosi, ularga bo'lgan talab va ularni taklif etish hajmlari ko'rsatkichlari emas, balki agregat ko'rsatkichlar hisoblangan baholarning o'rtacha darajasi, yalpi talab va yalpi taklif ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Davlat obligatsiyalari bo'ycha foiz stavkalari, Markaziy bankning hisob stavkasi, tijorat banklarining kreditlar uchun belgilagan foiz stavkalari kabi kapital uchun to'lov stavkalari umumlashtirilib ularning o'rtacha miqdori bozor foiz stavkasi deb yuritiladi va makroiqtisodiy tahlil jarayonida bu agregat ko'rsatkichdan foydalaniladi.

Makroiqtisodiy tahlilda asosiy tadqiqot usuli makroiqtisodiy jarayonlarni agregat ko'rsatkichlardan foydalangan holda iqtisodiy matematik modellashtirishdir.

Makroiqtisodiy modellar iqtisodiy ko'rsatkichlar va jarayonlar o'rtasidagi miqdoriy, sabab- oqibat bog'lanishlarini matematik formula, grafik va chizmalar ko'rinishida ifodalaydi.

Bunga yalpi talab-yalpi taklif (AD-AC) modelini, Keyns xochini, Fillips egri chizig'ini, IS-LM modelini, iqtisodiy o'sishning Domar, Xarrod va Solou modellarini i keltirish mumkin. Bu modellarni bir vaqtning o'zida ham grafik ko'rinishda, ham algebraik formula ko'rinishda tasvirlash mumkin. Algebraik formulalar kabi makroiqtisodiy modellar o'am ikki, uch yoki bundan ko'p o'zgaruvchili bo'lishi mumkin.

AD-AS modelida Yalpi talab va yalpi taklif hajmlarining baholarning umumiy darajasi dinamikasi ta'sirida o'zgarishi va makroiqtisodiy muvozanatga yerishish mexanizmi o'rganilsa, Fillips egri chizig'i yordamida ishsizlik va inflyasiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik tadqiq qilinadi.

Yuqorida sanab o'tilgan modellar barcha mamlakatlar iqtisodiyotini tahlil qilishda qo'llanavayeradi. Ammo ularda keltirilgan empirik koeffitsentlar, turli iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligi xususiyati bir mamlakatda ikkinchisidan farq qilishi mumkin. Har qanday makroiqtisodiy modelda, u qanchalik sodda yoki murakkab bo'lmasin, ma'lum darajada mavhumlikka yo'l qo'yiladi. Masalan, makroiqtisodiy tahlil davomida milliy iqtisodiyot ba'zan yopiq iqtisodiy tizim, ya'ni tashqi iqtisodiy aloqalari mavjud bo'lmagan "yopiq iqtisodiyot" deb qaraladi. Amalda esa barcha mamlakatlar tashqi dunyo bilan iqtisodiy aloqalarga ega, ya'ni "ochiq iqtisodiyot"ga ega. Hech bir model iqtisodiy hodisa va jarayonlar o'rtasidagi bog'liqliklarni to'la-to'kis qamrab olmaydi.

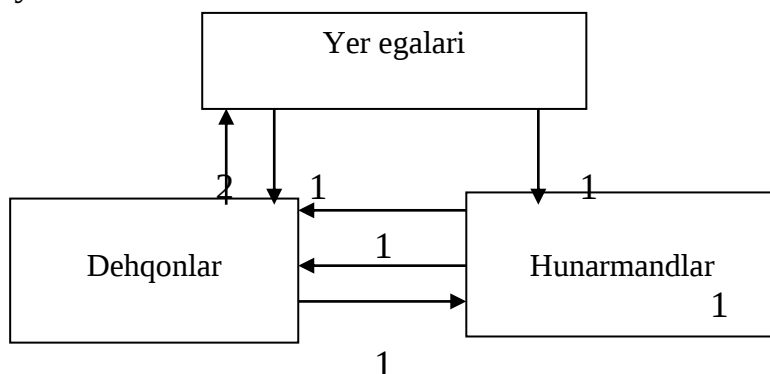
SHunga qaramasdan makroiqtisodiy modellardan foydalanish eng muhim iqtisodiy qonuniyatlarni aniqlash, qabul qilinadigan turli iqtisodiy qarorlarning olinishi mumkin bo'lgan ko'p variantli natijalarini oldindan aniqlab olish, makroiqtisodiy siyosatning turli yo'nalishlarini muvofiqlashtirish imkonini byeradi.

Makroiqtisodiy modellarda tashqaridan belgilanadigan, ya'ni modelda tayyor kattalik sifatida qabul qilinadigan **ekzogen** o'zgaruvchilar hamda modelni echish natijasida topiladigan **ichki-endogen** o'zgaruvchilar farqlanadi. Bir modelda ekzogen hisoblangan o'zgaruvchi (ko'rsatkich) ikkinchi model uchun endogen hisoblanishi mumkin.

Tarixda ma'lum bo'lgan birinchi makroiqtisodiy model mavzuning birinchi savolida qayd etilgan "Kene jadvali" hisoblanadi. Bu modelda

F.Kene milliy iqtisodiyot amal qilishini uch sinfning- 5 mlrd. frank qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchi dehqonlar, jami 2 mlrd. frank turadigan buyumlar yasashadigan hunarmandlar va 2 mlrd. frank renta olishadigan yer egalari o'zaro aloqalari sifatida tasvirlaydi. Kene modeliga ko'ra yyer egalari olgan 2 mlrd. frank yyer rentasining 1 mlrd. frankini qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotib olishga, qolgan 1 mlrd. frankini esa hunarmandchilik buyumlarini sotib olishga sarflaydilar.

Hunarmandlar dehqonlarga 1mlrd. franklik buyumlarini sotadilar va dehqonlardan o'zlari ega bo'lgan 2 mlrd. frankning 1mlrd frankiga oziq ovqat mahsulotlari, qolgan 1 mlrd. frankiga esa ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun xomashyo sotib oladilar.

1.1-CHizma. F.Kenening pul oqimlarining doiraviy aylanish modeli.(Keltirilgan raqamlar o'lchami mlrd.frank).

Dehqonlar yer egalariга 1 mlrd. franklik qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotadilar va qolgan 2 mlrd. franklik mahsulotni iste'mol va ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun o'zlarida qoldiradilar. Jami olingan 3 mlrd. franklik daromadning 1 mlrd. franki dehqonlar tomonidan hunarmandchilik buyumlari sotib olishga, yana 2 mlrd. franki esa yer rentasi to'lashga sarflanadi. SHunday qilib makroiqtisodiy bozorlarning balanslashishi ro'y byeradi. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar ekzogen va endogen o'zgaruvchilarga guruhlanibgina qolmasdan zahiralarini tavsiflovchi va oqimlarni tavsiflovchi o'zgaruvchilarga ajratiladi. Birinchi guruh ko'rsatkichlar tadqiqot ob'ektining ma'lum sanadagi holatini tavsiflaydi. Bularga kapital bilan qurollanganlik darajasi, ishsizlik darajasi, davlat qarzi kabi ko'rsatkichlar misol bo'ladi. Ikkinchi guruh ko'rsatkichlar ma'lum davr oralig'ida iqtisodiy jarayonlarning kechishini tavsiflaydi. Bularga yil davomida ishlab chiqilgan YaIM hajmi, iste'mol va investitsiya xarajatlari miqdori, inflyasiya sur'ati kabi kabi ko'rsatkichlar misol bo'ladi. Oqimlar ma'lum davr mobaynida zahiralarining

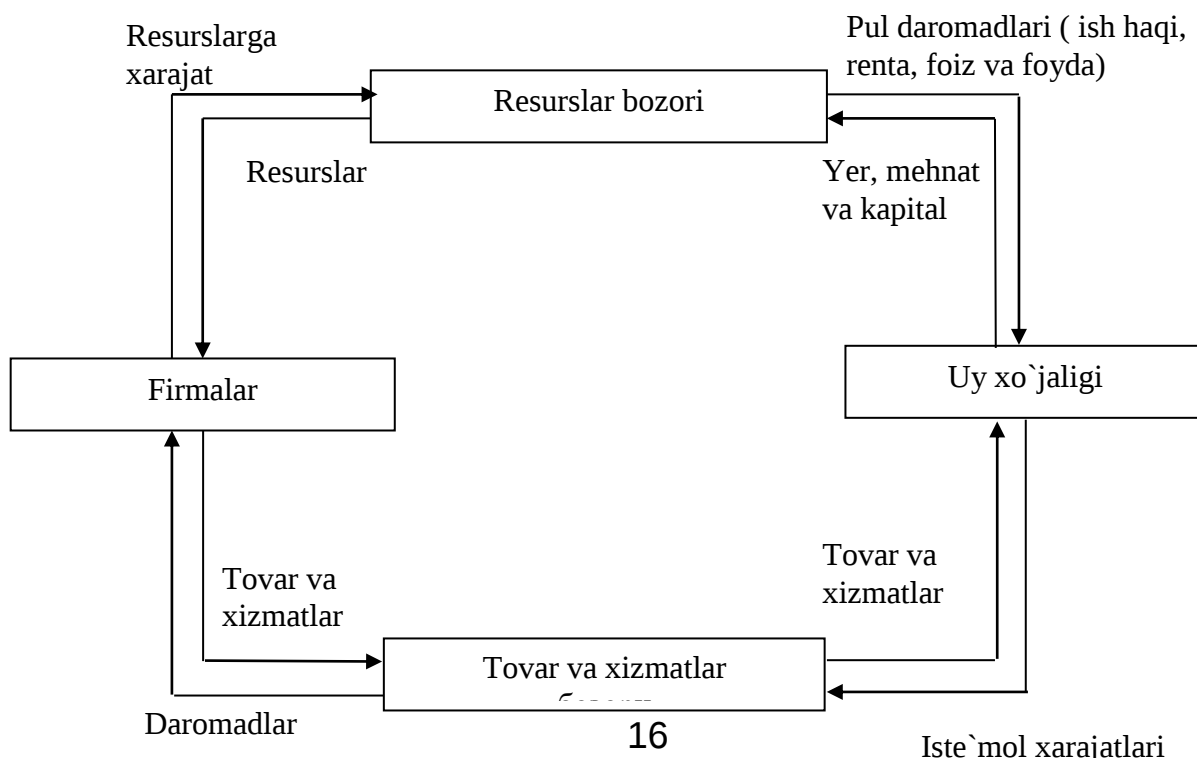
o'zgarishini keltirib chiqaradi. Masalan yil davomida qilingan investitsiyalar iqtisodiyotda to'plangan kapital hajmi, o'z navbatida esa mehnatni kapital bilan qurollanganligi darajasining ham oshishiga olib keladi.

1.3. “Resurslar- tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar – xarajatlar”ning doiraviy oqimi modeli

Har qanday iqtisodiy tizimda tovarlar va xizmatlarni takror ishlab chiqarish umumiy jarayonini resurslar, tovar va xizmatlar, daromadlar hamda xarajatlarning **doiraviy oqimi modeli** ko'rinishida tasavvur qilish mumkin. Bu sodda model makroiqtisodiy tahlil asosini tashkil etadi. Faqat xususiy mulkka tayangan (ya'ni davlat ishtiroki mavjud bo'lmagan) yopiq iqtisodiyotda bunday doiraviy oqimi firmalar va uy xo'jaliklari o'rtasida amalga oshiriladi (2-chizma).

Uy xo'jaliklari ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha iqtisodiy resurslarni resurslar bozoriga yetkazib beradilar, korxonalar esa bu resurslarni sotib olib turli xil mahsulotlarga, xizmatlarga aylantiradilar, so'ngra esa ularni tayyor mahsulotlar va xizmatlar bozoriga yetkazib byeradilar. Ayni paytda “resurslar - tovarlar va xizmatlar” oqimiga qarama qarshi yo'nalishda “daromadlar - xarajatlar”ning ham doiraviy oqimi amalga oshiriladi. Ya'ni, uy xo'jaliklari o'zlari yetkazib byergan iqtisodiy resurslar evaziga daromad oladi hamda ularni tovarlar va xizmatlar iste'mol qilish uchun sarflaydilar yoki aksincha korxonalar resurslar uchun sarf-xarajatlar qiladilar hamda tayyor mahsulotlarni sotish evaziga daromad oladilar.

Resurslar hamda tovarlar va xizmatlar oqimi jami taklifni, daromadlar va xarajatlar oqimi jami talabni ko'rsatadi. Davlat ishtiroki mavjud bo'lmagan yopiq iqtisodiyotda yalpi talab va yalpi taklifning o'zaro teng bo'lishi firmalarning yalpi sotuvi, yoki yalpi ishlab chiqarishi hajmi uy xo'jaliklarining yalpi daromadlari, yoki yalpi daromadlariga teng bo'lishi shaklida namoyon bo'ladi.

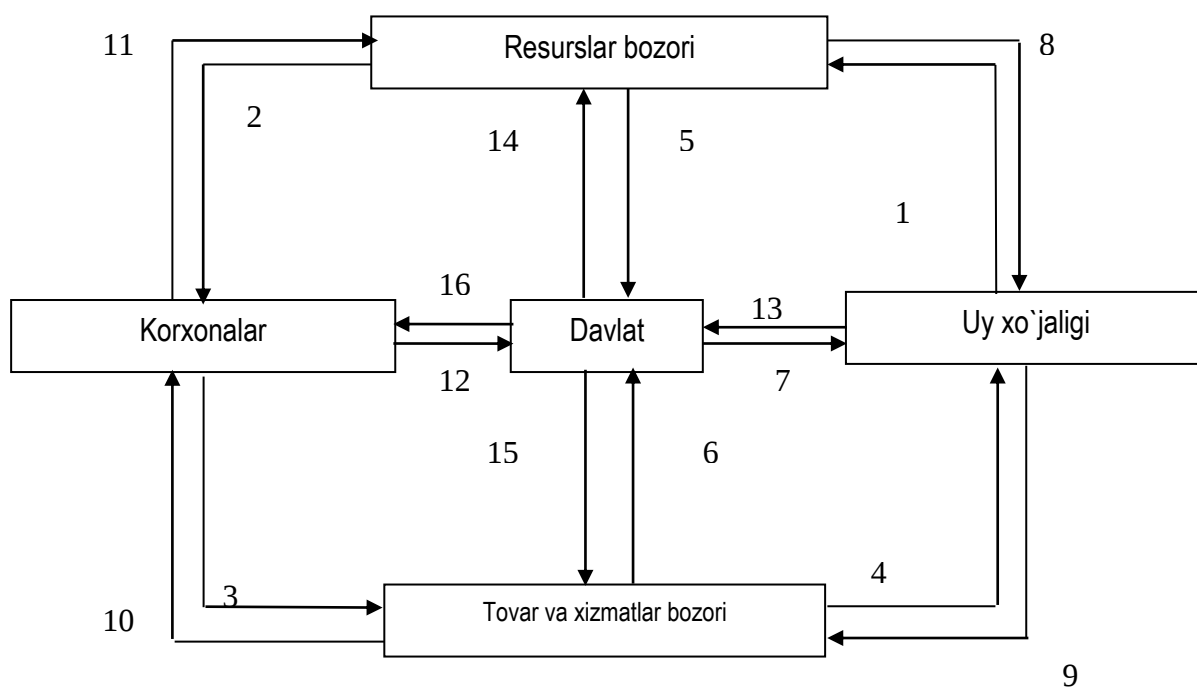
1.2-chizma. Sof bozor iqtisodiyoti sharoiti “resurslar - mahsulotlar” va “daromadlar – xarajatlar”ning doiraviy aylanishi modeli.

Bu ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi tenglikning buzilishi ishlab chiqarishning pasayishi, inflyasiya va ishsizlik darajalarining ko‘tarilib ketishiga sabab bo‘ladi. Davlat aralashuvi mavjud bo‘lgan iqtisodiyotda bu model ancha murakkab ko‘rinish oladi.

Bunday iqtisodiyotda resurslar - tovarlar va xizmatlar, daromadlar-xarajatlarning uzluksiz harakati ham bozor mexanizmlari orqali, ham davlat aralashuvi bilan ta‘minlanadi. Bunda hukumat ishlab chiqaruvchilar va iste‘molchilarning harakatini bevosita boshqarmaydi, balki resurslar va tovarlar bozorlarida qatnashish orqali ularning iqtisodiy faoliyatiga qulay sharoitlar yaratadi. Davlat korxonalar va uy xo‘jaliklarini soliqqa tortish bilan birga korxonalarga subsidiyalarni berish, aholiga transfyert to‘lash orqali ularning ishlab chiqarish imkoniyatlari va haridga qodir talablariga ta‘sir etadi. Ayni paytda davlat resurslar bozoridan hamda tovarlar va xizmatlar bozorida sotib oluvchi sifatida ishtirok etadi

1.3-chizma.

Aralash bozor iqtisodiyoti sharoiti resurslar, mahsulotlar, daromadlar va xarajatlarning doiraviy aylanishi

Bunda:

1,2-Yer, mehnat, kapital.

3,4-Tovar va xizmatlar.

5-Resurslar.

6-Tovar va xizmatlar

9-Iste‘mol xarajatlari.

10-Daromad

11- Xarajatlarni.

12,13-Soliqlar.

7-Transfertlar.

14-Xarajatlar.

8-Pul daromadlari (ish haqi, renta, foiz, foyda)

15-Tovar va xizmatlar

16-Subsidialar.

Davlat o'z ishtiroki bilan firmalarning ishlab chiqarish hajmlari va uy xo'jaliklarining tovarlar va xizmatlar harid qilish miqdolari to'g'risidagi qarorlari o'zaro mos kelmagan hollarda ro'y byeradigan iqtisodiy tebranishlarni tartibga solib turadi. Ochiq iqtisodiyot sharoitida doiraviy oqimlar modeli yanada murakkablashadi. Endi unda to'rtinchi makroiqtisodiy sub'ekt- tashqi dunyo ham paydo bo'ladi. CHet el investitsiyalarinig kiritilishi va xorijga investitsiya qilish, eksport va import opyeratsiyalari shu jumladan moliyaviy bozor orqali jamg'armalarning investitsiyalarga oqib o'tishi va moliyaviy mablag'larning qayta taqsimlanishini e'tiborga olsak ko'rib o'tilgan model mukammal emasligiga iqror bo'lamiz. Ammo shu ko'rinishda ham bu model makroiqtisodiy jarayonlarni yaxlit holda tasavvur qilishga imkon byeradi. Doiraviy oqimlar modelidan chiqariladigan xulosa shuki, davlat, firmalar, uy xo'jaliklari va tashqi dunyoning yalpi xarajatlari yalpi ishlab chiqarish hajmiga teng bo'lishi resurslar, tovarlar va xizmatlar oqimlari(ya'ni real oqim) bilan daromadlar va xarajatlar oqimlari (ya'ni pul oqimlari) o'zaro teng bo'lishining asosiy shartidir yalpi xarajatlar hajmining oshishi ishlab chiqarish hajmlari va ish bilan bandlilik darajasining o'sishiga olib keladi . Bu esa o'z navbatida yalpi daromadlarning oshishiga sabab bo'ladi. Kattaroq hajmdagi yalpi daromadlar unga mos hajmdagi yalpi xarajatlarni belgilab byeradi. Sabab oqibat bog'lanishlari o'rin almashishi tufayli doiraviy oqimlar modeli doiraviy aylanish ko'rinishini oladi. Iqtisodiyot barqaror rivojlanib borishi uchun yalpi xarajatlar to'xtovsiz o'sib borishi shart. Bu vazifa byudjet-soliq siyosati vositalari bo'lgan soliqlarni hamda davlat xarajatlarini o'zgartirish hamda pul-kredit siyosati vositalari yordamida mul massasini o'zgartirish orqali bajariladi.

Qisqacha xulosalar

«Makroiqtisodiyot» fani umumiy iqtisodiy nazariyaning ikki muhim bo'limidan biri bo'lib, iqtisodiyotni bir butun holda o'rganadi va ishsizlik, inflyasiya, iqtisodiy o'sish, to'lov balansi barqarorligi, davlat byudjeti, davlat qarzi kabi hozirgi zamon iqtisodining barcha muhim muammolarini tadqiq qiladi.

Iqtisodchi olimlar tomonidan makroiqtisodiy tahlil elementlari XVIII asrdanoq qo'llanila boshlagan bo'lsada makroiqtisodiyot fani XX asrning o'rtalariga kelib mustaqil fan sifatida shakllanib bo'ldi va uning asoschisi deb J.M. Keyns tan olinadi.

Makroiqtisodiy tahlilning o'ziga xos xususiyati unda agregat ko'rsatkichlardan foydalanishda namoyon bo'ladi.

Uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyo makroiqtisodiyot sub'ektlarini tashkil etadi.

Makroiqtisodiy tahlilda matematik formula, grafik va chizmalar ko'rinishidagi makroiqtisodiy modellardan foydalaniladi. Iqtisodiyotdagi barcha

muammolarni o'rganish imkonini byeradigan yagona model mavjud emas. SHuning uchun ham makroiqtisodiy tadqiqotlarda o'zaro bir birini to'ldiradigan ko'pgina modellardan foydalaniladi.

Davlatning iqtisodiy tizimning barqarorligini va iqtisodiy o'sishni ta'minlash borasidagi hatti-harakatlari iqtisodiy siyosat deb ataladi.

“Resurslar - tovarlar va daromadlar” hamda “daromadlar – xarajatlar”ning doiraviy oqimi sxemasi soddalashtirilgan makroiqtisodiy model bo'lib makroiqtisodiyot sub'ektlarining o'zaro munosabatlarini va makroiqtisodiy jarayonlarning kechishini shartli tarzda aks ettiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. “Makroiqtisodiyot” fani predmetining o'ziga xos xususiyati nimada va u mikroiktisodiyot predmetidan nimasi bilan farq qiladi?
2. Pozitiv va normativ makroiqtisodiyot tushunchalariga izoh byering.
3. Makroiqtisodiyot sub'ektlari orasida davlatning roli qanday?
4. Agregat ko'rsatkichlar deganda nimani tushunasiz? Makroiqtisodiy tahlilda agregat ko'rsatkichlardan foydalanish zaruriyati nima uchun yuzaga keladi?
5. Makroiqtisodiy modellarning mohiyatiga izoh byering.
6. Zahiralarni tavsiflovchi ko'rsatkichlar va oqimlarni tavsiflovchi ko'rsatkichlar o'rtasida qanday bog'liqliklar mavjud?
7. “Resurslar- tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar –xarajatlar”ning doiraviy oqimi modelidagi qarama-qarshi omillarga izoh byering.
8. Doiraviy oqimlar modelini doiraviy aylanish tusini olishining shartlari qanday?

Mavzu bo'yicha testlar

1. Makroiqtisodiyotni alohda ilmiy fan qilib yaratgan olim::
 - a) K. Marks;
 - b) A. Smit;
 - c) F. Kene;
 - d) Dj.M. Keyns;
2. Rivojlangan mamlaatlarda makroiqtisodiyot siyotsatning asosiy maqsadlariga quyidagilarning qaysi kirmaydi?:
 - a) yuqori darajada bandlikni ta'minlash;
 - b) milliy iqtisodiyotni rivojlantirish uchun qulay tashqiiqtisodiy sharoitlar yaratish;
 - c) aholining barcha qatlamlari uchun soliqlarni kamaytirish;
 - d) inflyatsiya darajasini kamaytirish va narxlarning barqarorligini ta'minlash;
3. Quyidagi nazariyalarni xronologik tartibda joylashtiring:
 - a) keynsianchilar;
 - b) marksizmchilar
 - c) neoklassik nazariya (marjinalizm);

d) klassicheskaya iqtisodiy nazariya;

4. Yopiq iqtisodiyotning doiraviy aylanish modeliga quyidagi sektor kirmaydi:

- a) Tadbirkorlik;
- b) davlat;
- c) tashqi dunyo;
- d) uy xo'jaliklari.

5. Bozor iqtisodiyotida iqtisodiy resurslar kimga tegishli?

- a) firmalarga;
- b) davlatga;
- c) uy xo'jaliklariga;
- d) tadbirkorlarga.

6. Iqtisodiy resurslarga kirmaydi:

- a) jismoniy mehnat;
- b) tadbirkorlik mehnati;
- c) avtomobil;
- d) renta.

7. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat funksiyalariga nima kirmaydi?:

- a) qonunlar ishlab chiqish.
- b) antimonopolistik siyosat.
- c) xususiy sektor mahsulotlariga narx o'rnatish.
- d) ekologik muhitni himoya qilish.

8. Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i nimani bildiradi?

- a) bozor resurslaridan foydalangan holda ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish hajmini maksimal darajasini harakterlaydi
- b) ishlab chiqarish vositalari va istemol buyumlari ishlab chiqarishning mumkin bo'lgan maksimal hajmini ifodalaydi
- c) yil davomida istemol buyumlari ishlab chiqarishning mumkin bo'lgan maksimal hajmini ifodalaydi
- d) yil davomida ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishning mumkin bo'lgan maksimal hajmini belgilaydi

9. Makroiqtisodiy tartibga solishning obekti bo'lib nima hisoblanadi?

- a) alohida korxonalar faoliyati
- b) umumiy milliy iqtisod
- c) mahsulotlar talabi va taklifi
- d) to'g'ri javob yo'q

10. Quyidagilarning qaysi biri makroiqtisodiy tadqiqot ob'ektiga kiradi:.

- a) «O'zbekiston havo yo'llari» Milliy aviokompaniyaning foydasini ko'paytirish muammolari

- b) Fargʻona viloyatini kompleks rivojlantirish masalasi
- c) ishlab chiqarvayotgan mahsulotiga talab pasayganligi sababli “BBB” kompaniyasi tomonidan ishchilarni ommaviy ishdan boʻshatishi masalasi
- d) Markaziy bank tomonidan iqtisodiyotni ragʻbatlantirish maqsadida qayta moliyalash stavkasining pasaytirilishi

2-MAVZU. ASOSIY MAKROIQTISODIY KO'RSATKICHLAR VA ULARNI HISOBLASH

2.1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo'llaniladigan asosiy ko'rsatkichlar

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini tahlil qilish, milliy iqtisodiyot rivojlanishidagi muammolarni aniqlash hamda uni yanada rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqarish uchun bir qator iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Alohida firmalar faoliyatiga baho byerishda qo'llaniladigan ko'rsatkichlardan farqli tarzda bu ko'rsatkichlar milliy iqtisodiyotning barcha sub'ektlari faoliyatiga umumiy baho byerish, makroiqtisodiy tahlil o'tkazish, mamlakat iqtisodiyotining jahon xo'jaligida raqobatga bardoshlilik darajasini aniqlash imkonini byeradi.

Bu ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

- yalpi ichki mahsulot (YaIM), Sof ichki mahsulot (SIM), yalpi milliy daromad (YaMD), Sof milliy daromad (SMD), shaxsiy daromad (SHD), SHaxsiy tasarrufidagi daromad (SHTD), Iste'mol(C), Jamg'arish (C) ko'rsatkichlarining hajmi va o'sish sur'atlari;

- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi;

- mamlakat eksporti va importi hajmi, tarkibi, YAIMdagi ulushi va o'sish suratlari;

- resurslardan foydalanishning samaradorligini harakterlovchi ko'rsatkichlar (Mehnat unumdorligi, Fond qaytimi);

- davlat byudjeti taqchilligi, deflyator, iste'mol baholari indeksi, inflyasiyaning o'sish sur'atlari;

- ishsizlik darajasi va ishsizlar soni, aholining ish bilan bandlik darajasi;

- aholining moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'moli hajmi, ularning jamg'armalari, ish haqining quyi miqdori va boshqalar.

Davlat byudjeti taqchilligi va inflyasiya surati kabi ko'rsatkichlar umumiy makroiqtisodiy vaziyatga baho byerishda qo'llanilsa, YaIM, SIM, YaMD, SMD, SHD, SHTD, S, S ko'rsatkichlari milliy ishlab chiqarishning parametrlarini va dinamikasini tahlil etishda foydalaniladi.

Bu ko'rsatkichlar iqtisodiyotning barcha sub'ektlari faoliyatlari natijasi sifatida aniqlanib, ularni hisoblashning asosini Milliy hisobchilik tizimi(MHT) tashkil etadi. MHT mamlakat buxgalteriyasi vazifasini o'tagani holda uning standartlaridan kelib chiqqan holda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, mamlakatlararo taqqoslovlarni amalga oshirish imkonini byeradi.

Mamlakat iqtisodiyotining haqiqiy holatini o'rganish, unga tizimli baho byerish uchun yuqorida sanab o'tilgan barcha ko'rsatkichlardan foydalanish zarur, aks holda bir tomonlama yondoshuvga yo'l qo'yilishi mumkin.

2.2. Yalpi ichki mahsulot tushunchasi va uni hisoblashning asosiy shartlari.

Makroiqtisodiy statistika va tahlilda uzoq davr mobaynida Yalpi milliy mahsulot va Yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichlaridan baravar foydalanib kelindi. Har ikkala

agregat ko'rsatkich ham mamlakatdagi iqtisodiy faollik darajasini harakterlasada kapital va ishchi kuchi migratsiyasi mavjudligi sababli ular o'zaro farq qilishadi.

Milliy mahsulot – mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmidir. Yalpi milliy mahsulot – bu o'z mamlakati yoki xorijda joylashgan milliy korxonalar tomonidan yaratilgan mahsulot va xizmatlar umumiy hajmining jami qiymatidir⁴.

Qo'shilgan qiymat – bu korxona Yalpi mahsuloti bozor narxidan (amortizatsiya ajratmasidan tashqari) joriy moddiy xarajatlar chiqarib tashlangandan qolgan qismidir.

Bugungi kunga kelib Milliy hisobchilik tizimini qo'llaydigan deyarli barcha davlatlarda Yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkich sifatida tan olindi.

Ko'pgina iqtisodiy adabiyotlarda YaIMga ishlab chiqarilishida qo'llanilgan resurslar qaysi davlatga tegishliligidan qat'iy nazar, mamlakatning jug'rofiy hududida yaratilgan pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor baholari yig'indisi deb ta'rif byerib kelingan.

1993 yilda qabul qilingan BMT MHTning yangi talqiniga ko'ra Yalpi ichki mahsulot (YaIM) tushunchasiga aniqliklar kiritildi.

Yangicha talqiniga ko'ra:

YaIM - mamlakat rezidentlari tomonidan ma'lum muddat davomida ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlar bozor baholarininng umumiy yig'indisidan iborat.

YaIM ning «ichki» deb atalishiga sabab uning mamlakat rezidentlari tomonidan yaratilishidir. Rezident deganda faqatgina mamlakatning yuridik va jismoniy shaxslari tushunilmaydi. CHunki mamlakat yuridik shaxsi boshqa mamlakat hududida bir yildan ortiq faoliyat yuritisa o'sha mamlakat rezidenti deb qaraladi.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM)ni hisoblashda milliy hisoblar tizimidan foydalaniladi. **Milliy hisoblar tizimi (MHT) – bu barcha asosiy iqtisodiy jarayonlarni, takror ishlab chiqarish sharoitlari, jarayonlari va natijalarini tavsiflovchi o'zaro bog'liq makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, tasniflar va guruhlar tizimi⁵.**

MHT BMT tomonidan e'lon qilingan «Milliy hisoblar va yordamchi jadvallar tizimi» nomli hujjat asosida halqaro statistikada standart tizim sifatida 1953 yildan boshlab qo'llanila boshladi. SHu davrdan (1953 yildan) buyon to bugungi kungacha MHT to'rt marta o'zgartirilib, takomillashtirildi. Lekin u hali ham takomillashtirishga muhtoj. Hozirgi davrda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlarida qo'llanilmoqda.

YAIM uch xil usul bilan hisoblanadi:

- 1) ishlab chiqarish usuli;
- 2) xarajatlar usuli;
- 3) daromadlar usuli.

⁴ McConnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 131

⁵ McConnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 134

Har uchala usul bilan hisoblangan YaIM ko'rsatkichi hajmi statistik xatolar istisno etilganda o'zaro teng bo'lishi lozim. SHu bilan birga har uchala usul bilan YAIM ko'rsatkichni hisoblashda o'ziga xos talablarga amal qilinishi talab etiladi. YAIM ko'rsatkichi bir qator ijobiy xususiyatlarga ega, ya'ni:

- Ushbu ko'rsatkichi barcha ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning bozor qiymatini ko'rsatadi;
- U joriy ishlab chiqarishni ko'rsatadi ya'ni, joriy davrda ishlab chiqarilgan va xizmatlarni hisobga oladi;
- U ikki yoqlama hisobni chetlashtiradi, ya'ni, faqat yakuniy mahsulotlarning qiymatini hisobga oladi, yakuniy mahsulotlarni ishlab chiqarishga sarflanadigan oraliq mahsulotlarni hisobga olmaydi.;
- YAIM hisoblashda ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan, ya'ni, qimmatli qog'oz bilan operatsiyalar, davlat, xususiy transfert to'lovlar, tovarlarni qayta sotishlar hisobga olmaydi.

SHu bilan birgalikda ushbu kompleks ko'rsatkichning bir qator kamchiliklari mavjud.

1. Bir qator jamiyat ne'matlari (tekin ta'lim, davlatning sog'liqni saqlash tizimi va boshqalar) bozor narxiga ega emas, shuning uchun ular shartli hisoblangan qiymati bo'yicha hisobga olinadi.
2. "Yashirin" iqtisodiyotning natijalarini hisobga olmaydi. Bularga davlatga soliq to'lamasdan, patent va litsenziyasiz faoliyat yuritayotgan quyidagi sohalarni kiritish mumki: — repetitorlik, xususiy shifokorlik amaliyoti, uy va kvartira ta'mirlash yoki qurish, avtomobillarni ta'mirlash va boshqalar.
3. YAIM tarkibiga uy xo'jalik sharoitlarida yaratilgan ne'matlar hisobga olmaydi:: o'z kuchlari bilan uy va mulklarni ta'mirlash, qishga zahiralar tayyorlash.
4. YAIM bozor narxlarida hisoblangani uchun, inflyatsiya va deflyatsiya uning haqiqiy qiymatini o'zgartiradi.

2.3. YaIMni ishlab chiqarish usulida aniqlash

Ishlab chiqarish usulida hisoblangan YaIM yakuniy tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishning turli bosqichlarida qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida aniqlanadi. YaIMni bu usulda aniqlash statistik jihatdan qulay bo'lishi bilan birga uni hisoblashning muhim shartiga amal qilish, ya'ni bir qiymatni ikki bor hisobga olish, yoki oraliq mahsulot qiymatini YaIMga kiritib yuborishning oldini oladi.

Ishlab chiqarish hajmini to'g'ri hisoblash uchun joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar va ko'rsatilgan xizmatlar qiymati bir marta hisobga olinish kerak. Ko'pgina mahsulotlar bozorga borguncha bir nechta ishlab chiqarish bosqichini o'taydi. SHu sababli YaIMda ayrim mahsulotlarni ikki va undan ko'p marta hisobga olmaslik uchun, faqat pirovard mahsulotning bozor qiymati hisobga olinadi, oraliq mahsulotlar esa hisobga olinmaydi.

Yakuniy tovarlar va xizmatlar deganda ularning ishlab chiqarish, yoki ichki ayirboshlash siklidan chiqqan, yakuniy iste'mol, jamg'arish yoki eksport uchun foydalaniladigan qismi tushuniladi.

Yakuniy tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishda sarflangan oraliq tovarlar va xizmatlar bahosi YaIMga qo'shilmaydi..

Qo'shilgan qiymat tovar va xizmatlarning sotish bahosi bilan ularni ishlab chiqarish uchun foydalanilgan xom ashyo va materiallarni sotib olishga qilingan xarajatlar o'rtasidagi farq ko'rinishida aniqlanadi.

Ishlab chiqarish usulida aniqlangan YaIM ko'rsatkichining strukturasi va undagi siljishlarni tahlil qilish juda muhim xulosalar byeradi. Alohida tarmoqlarning mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan Yalpi qo'shilgan qiymatdagi ulushi, bu ulushning o'zgarishi bu mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi va kutilayotgan istiqboliga baho byerish imkonini byeradi.

1-jadval ma'lumotlariga tayangan holda O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan YaIMning tarmoq bo'yicha taribini ko'rib chiqamiz.

Avvalam bor respublikamizda barqaror iqtisodiy o'sish tendensiyasiga yerishilganligi va 2017 yil yakunlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsuloti joriy narxlarda 254 043,1 mlrd. so'mni tashkil qildi va 2016 yilga nisbatan taqqoslaganda 5,2 % ga o'sdi. Qulay ishbilarmonlik muhitining yaratilishi, investitsiyalarning keng jalb qilinishi natijasida nafaqat iqtisodiy o'sish sur'atlarining oshishi, balki iqtisodiyot tarkibida muhim sifat o'zgarishlarining yuz byerishi ta'minlandi.

Tarkibiy o'zgarishlar borasidagi siyosatning izchil amalga oshirilishi natijasida mamlakat iqtisodiyoti tarkibi diversifikatsiya qilindi.

2.1-jadval.

O'zbekiston Respublikasida YaIM dinamikasi va ishlab chiqarish tarkibi

	1995 y.	2000y.	2005y.	2010y.	2015y.	2017y.
I. YaIM, jami	302,8	3 255,6	15 923,4	62 388,3	171 808,3	254 043,1
shu jumladan:						
Yalpi qo'shilgan qiymat	263,0	2 848,0	14 233,3	56 671,4	156 731,0	219 250,7
Mahsulotlarga sof soliqlar	39,8	407,6	1 690,1	5 716,9	15 077,3	34 792,4
II. Yalpi qo'shilgan qiymat	263,0	2 848,0	14 233,3	56 671,4	156 731,0	219 250,7
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	85,1	978,5	4 192,8	11 201,0	28 672,2	43 149,8
Sanoat (qurilishni qo'shgan holda)	73,1	658,6	4 142,0	18 875,3	51 646,7	74 876,1
sanoat	51,7	462,4	3 370,9	15 114,8	40 264,1	59 650,9
qurilish	21,4	196,2	771,1	3 760,5	11 382,6	15 225,2
Xizmatlar	104,8	1 210,9	5 898,5	26 595,1	76 412,1	101 224,8
savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	23,1	351,6	1 400,2	5 982,7	16 145,3	22 040,5
tashish va saqlash, axborot va aloqa	22,1	250,6	1 676,7	7 337,7	19 158,2	24 553,2
boshqa xizmat tarmoqlari	59,6	608,7	2 821,6	13 274,7	41 108,6	54 631,1

YaIM tarkibining o'zgarish dinamikasi, %**2. 2-jadval**

	1995y.	2000y.	2005y.	2010y.	2015y.	2017y
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	32,4	34,4	29,5	19,8	18,3	19,7
Sanoat (qurilishni qo'shgan holda)	27,8	23,1	29,1	33,3	30,0	34,1
Xizmatlar	39,8	42,5	41,4	46,9	48,7	46,2

Mustaqillik yillarida sanoat tarmog'i va xizmatlar sohasining rivojlanish salohiyati yanada kengaytirilishi natijasida YaIM tarkibida qishloq xo'jaligi ulushining bosqichma-bosqich kamayishi (1995 yilda 32,4 % dan 2017 yilda 19,7 % ga) tendensiyasi saqlanib qoldi. SHu bilan birga, YaIM tarkibida qishloq xo'jaligi ulushining kamayishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ijobiy o'rtacha yillik o'sish sur'atlari fonida sodir bo'ldi.

Sanoat tarmog'ini divyersifikatsiyalash, modyernizatsiyalash, texnik va texnologik yangilash bo'yicha chora-tadbirlarning qabul qilinishi natijasida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish umumiy hajmining o'sishi va YaIM tarkibida sanoatning (qurilishni qo'shgan holda) ulushi 1995 yildagi 27,8 % dan 2017 yilda 34,1 % gacha oshishi ta'minlandi.

SHu bilan birga, xizmatlar sohasining rivojlanishi mamlakat iqtisodiyoti, bandlik va aholi daromadlari o'sishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Xizmat ko'rsatish va syervis sohasini isloh qilish bo'yicha chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi natijasida, mazkur tarmoq qisqa muddat ichida iqtisodiyotning eng jadal rivojlanayotgan sektoriga aylandi.

2.4. YaIMni xarajatlar bo'yicha hisoblash

Bu usul yakuniy foydalanish usuli deb ham yuritilib, unda YaIMni hisoblash uchun yakuniy mahsulotlarni sotib olishga qilingan barcha xarajatlar o'zaro qo'shib chiqiladi. Bu xarajatlar quyidagicha guruhlanadi:

Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (C):

- a) uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlari sotib olishga;
- b) kundalik foydalaniladigan iste'mol buyumlari sotib olishga;
- b) iste'mol xizmatlari to'loviga.

Yalpi ichki xususiy investitsiya xarajatlari (I):

- a) asbob-uskunalar, mashinalarni yakuniy sotib olishga;
- b) korxonalar, inshootlar, turarjoy binolarini qurishga sarflangan;
- b) tovar zahiralar o'rtasidagi farqlar Yoki zahiralarining o'zgarishi.

Tovar va xizmatlarning davlat haridi (G).

Bu guruh xarajatlarga mahalliy va markaziy boshqaruv hokimiyati idoralari tomonidan korxonalarning pirovard mahsulotlari va resurslari haridi (avtomobil yo'llari va pochta muassasalari qurilishi, davlat korxonalarida to'lanadigan ish

haqi) xarajatlari kiritiladi. Lekin shu o'rinda ta'kidlash lozimki, bu xarajatlarga davlat transfyert to'lovlari kiritilmaydi.

Sof eksport (X_p): mamlakatning import va eksport operatsiyalari bo'yicha xarajatlar o'rtasidagi farq.

YaIMni xarajatlar orqali hisoblash formulasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$YaIM = S + I + G + X_p$$

O'zbekiston Respublikasida yaratilgan YaIMning foydalanish (xarajatlarga ko'ra) tarkibi tahlili (2-jadval) shuni ko'rsatadiki uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari YaIM tarkibidagi eng salmoqli komponent ekan. Bu ko'rsatkichning YaIMdagi ulushiga ko'ra

2.3-jadval.

O'zbekiston Respublikasida YaIMning yakuniy iste'mol yo'nalishlari bo'yicha tarkibi (%)

	1991y.	1995y.	2000y.	2005y.	2010y.	2015y.	2017y
YaIM-jami	100	100	100	100	100	100	100
Yakuniy iste'mol xarajatlari	77,0	72,9	80,6	64,3	64,8	72,9	69,9
uy xo'jaliklari	54,9	50,1	60,9	47,4	47,9	54,3	52,3
davlat boshqaruvi organlari	20,7	22,3	18,7	15,9	15,8	17,6	16,7
UXXKNT	1,4	0,5	1,0	1,0	1,1	1,0	0,9
Yalpi jamg'arilish	26,8	24,2	19,6	28,0	25,5	26,8	27,6
asosiy kapitalning yalpi jamg'arilish	25,1	23	24	22,0	27,3	26,9	27,6
moddiy aylanma vositalari zaxirasining o'zgarishi (statistik tafovutni qo'shgan holda)	1,7	-8,8	-4,4	6,0	-1,8	-0,1	1,5
Tovar va xizmatlar eksport-importi saldosi	-3,8	2,9	-0,2	7,7	9,7	0,3	2,5
Eksport	35,3	31,6	26,5	37,9	33,1	18,8	28,9
Import	39,1	28,7	26,7	30,2	23,4	18,5	26,4

YaIM iste'moli tarkibida asosiy ulush yakuniy iste'mol xarajatlariga hissasiga to'g'ri keladi. Yakuniy iste'mol xarajatlarida asosiy ulush uy xo'jaliklari xarajatlari hissasiga to'g'ri keladi va ularning salmog'i 1991-2017 yillarda 43,9 % dan 63,1 % gachani tashkil etdi.

Kuzatilayotgan davrda YaIM tarkibida davlat muassasalarining yakuniy iste'molga qilgan xarajatlari ulushi sezilarli darajada o'zgarib turdi va 1991 yildagi 20,7 % dan 2017 yilda 16,7 % ga kamayish tendensiyasiga ega bo'ldi.

Notijorat tashkilotlari tomonidan uy xo'jaliklariga ko'rsatilgan nobozor xizmatlarining YaIM dagi ulushi o'rtacha 1,1 % ni tashkil etadi.

Yalpi jamg'arilish asosiy fondlar va moddiy aylanma vositalari o'sishini ifodalaydi. 1991-2017 yillarda yalpi jamg'arilishning ulushi barqaror rivojlanish tendensiyasiga ega bo'lib, YaIM ning o'rtacha 25,4 % ini tashkil qildi.

Yalpi jamg'arilishning asosiy ulushini asosiy kapitalning yalpi jamg'arilishi tashkil qilib, iqtisodiyotda investitsion faollikni ifodalaydi. 1991-2017 yillarda asosiy kapitalning yalpi jamg'arilishi ko'rsatkichining YaIM dagi ulushi o'rtacha 26,4 % ni tashkil etdi.

Kuzatilayotgan davr mobaynida tovarlar va xizmatlar sof eksportining YaIM dagi ulushi o'rtacha 2,1 % ni tashkil qildi (eksport 30,4 %, import 28,3 %).

2.5. YaIMni daromadlar(taqsimot usuli) bo'yicha hisoblash.

YaIMni daromadlar bo'yicha aniqlashda yakuniy mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida rezident-ishlab chiqarish birliklari tomonidan, qo'shilgan qiymatlar hisobidan, to'langan dastlabki daromadlar qo'shib chiqiladi.

YaIMni daromatlari yig'indisi ko'rinishida hisoblashda asosan quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

-**sof bilvostia soliqlar (T_n)** – bilvosita soliqlar(qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, bojxona bojlari) va subsidiyalar hajmlari o'rtasidagi farq;

- **yollanma ishchilarning ish haqlari (W)** - xususiy va davlat kompaniyalarining yollanma ishchilarga hisoblagan barcha turdagi mehnat haqi to'lovlarining nominal miqdori plus ish byeruvchilar tomonidan ish haqi fondiga nisbatan hisoblanib to'lanadigan ijtimoiy sug'urta ajratmalari. O'zbekiston Respublikasida bu ajratma normasi 2005 yilda ish haqi fondiga nisbatan 31% bo'lgan bo'lsa. 2006 yildan boshlab 25 % qilib belgilandi

- **Korporatsiyalarning yalpi foydasi + nokorporativ korxonalar daromadi (R).**

Nokorporativ korxonalar- kichik hajmdagi, uy xo'jaliklariga tegishli korxonalar bo'lib ularda korxona foydasi va korxona egasining ish haqi elementlari o'zaro qo'shib ketgan bo'ladi. Bu holat aralash daromad atamasini qo'llashga sabab bo'ladi.

$R =$ Korporatsiyalarning sof foydasi (R_1) + nokorporativ korxonalar sof daromatlari(R_2) +amortizatsiya (A);

YaIMni daromadlar ko'rinishida yalpi qo'shilgan qiymatni ko'rsatilgan uch guruhga bo'lib topish mumkin:

$$\mathbf{YaIM = T_n + W + R}$$

Olingan dastlabki daromadlar qayta taqsimlanishi natijasida dividend, renta, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalardan olingan reinvestitsiya ko'rinishidagi daromadlar paydo bo'ladi.

SHuningdek, YaIMni daromadlar ko'rinishida aniqlashda, iqtisodiy nazariyada, daromatlarni quyidagi komponentlarga bo'lish ko'zda tutiladi:

-amortizatsiya (A);

- bilvostia soliqlar (T);

-yollanma ishchilarning ish haqlari (W);

- ijara haqi to'lovi va renta ko'rinishidagi daromadlar(R_1);

- kapital uchun olingan foiz daromadlari (R_2);
- mulkdan keladigan daromad (nokorporativ korxonalar daromadi) (R_1);
- korporatsiya foydasi (R_2).

Korporatsiyalar foydasi o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi:

- a) korporatsiyasi foydasidan to'lanadigan soliqlar ($R_{1.1}$);
- b) hissadorlar o'rtasida taqsimlanadigan dividendlar ($R_{1.2}$);
- b) korporatsiyaning taqsimlanmagan foydasi ($R_{1.3}$).

Keltirilgan yondashuvga ko'ra:

$$YaIM (Y) = A + T + W + R_1 + R_2 + R_1 + R_2$$

Xarajatlar va daromadlar ko'rinishida hisoblab topilgan YaIM hajmi o'zaro mos keladi. Chunki milliy iqtisodiyot doirasida bir sub'ekt tomonidan qilingan har qanday xarajat ikkinchi sub'ekt uchun daromad bo'lib tushadi.

2.6. Milliy hisobchilik tizimidagi boshqa ko'rsatkichlar va ular o'rtasidagi nisbat.

Milliy hisobchilik tizimiga ko'ra milliy iqtisodiyot rivojlanishini tahlil etish uchun YaIM ko'rsatkichidan boshqa yana bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Bu ko'rsatkichlar jumlasiga Yalpi milliy daromad (YaMD) ko'rsatkichi ham kiradi. Bu ko'rsatkich MHTning oldingi ko'rinishida hisoblangan Yalpi milliy mahsulot (YaMM) ko'rsatkichi bilan mohiyatan bir xil.

YaMD - mamlakat rezidentlari tomonidan, mamlakatda va mamlakat tashqarisida, ishlab chiqarishda ishtirok etish va mulkdan olgan boshlang'ich daromadlari yig'indisidir.

YaIM va YaMD ko'rsatkichlari o'rtasidagi farqni quyidagi formula ko'rinishida tasavvur etish mumkin:

YaMD = YaIM + mamlakat rezidentlaroi tomonidan xorijdan olingan daromadlari - norezidentlarning mamlakatdan xorijga jo'natgan daromadlari.

YaIM va YaMD ning prinsipal farqlari shundaki ulardan birinchisi mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlar oqimini o'lchasa, ikkinchisi ular olgan boshlang'ich daromadlarni o'lchaydi.

Sof ichki mahsulot (SIM) va Sof milliy daromad (SMD) ko'rsatkichlari YaIM va YaMD ko'rsatkichlaridan amortizatsiya (iste'mol qilingan asosiy kapital) summasi miqdoriga farq qiladi.

$$SIM = YaIM - A$$

$$SMD = YaMD - A$$

Makroiqtisodiy tahlilda shuningdek MHTga kirmagan SHaxsiy daromad (SHD) ko'rsatkichi ham qo'llaniladi.

SHD = SMD - [ISA (Ijtimoiy sug'urta ajratmalari) + T (bilvosita soliqlar) + ($R_{1.1}$) korporatsiya foydasiga soliqlar) + $R_{1.3}$ (Korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi + biznesning foiz daromadlari)] + transfyert to'lovlari (TR) + foizlar ko'rinishida olingan shaxsiy daromad

Foizlar ko'rinishida aholi olgan daromadga davlat qarzlari bo'yicha olingan foiz daromadlari ham kiritiladi.

SHaxsiy daromaddan aholi to'laydigan daromad solig'i, mulk solig'i va ayrim nosoliq to'lovlarini ayirib tashlab **shaxsiy tasarrufdagi daromad (SHTD)** ko'rsatkichi topiladi.

SHTD uy xo'jaliklari tomonidan **iste'mol (C)** va **jamg'arish (C)** uchun ishlatiladi.

$$\text{SHTD} = C + S$$

Makroiqtisodiy tahlilda uy xo'jaliklarining SHTD va Yalpi milliy tasarrufdagi daromad (YAMTD) ko'rsatkichlari o'zaro farqlanadi.

$$\text{YaMTD} = \text{YaMD} + \text{Xorijdan olingan sof transfertlar}$$

Xorijdan olingan sof transfyertlar = Mamlakat tashqarisidan olingan transfertlar – Mamlakatdan tashqariga byerilgan transfertlar)

Yalpi milliy tasarrufdagi daromad yakuniy iste'mol va milliy jamg'armish uchun ishlatiladi.

$$\text{YaMTD} = \text{Yakuniy iste'mol} + \text{Milliy jamg'armalar}$$

Yakuniy iste'mol uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlaridan tashqari hukumatning iste'molga xarajatlarini ham o'z ichiga oladi.

2.7. Asosiy makroiqtisodiy ayniyatlar.

Milliy iqtisodiyot rivojlanishi jarayonlarida turli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasida ma'lum proporsiyalar yoki tenglik ta'minlanishi lozim. Proporsiya atamasi aynan tenglikni bildirmasdan bir butunga nisbatan uning bo'laklarining nisbatini, yoki shu bo'laklar o'rtasidagi nisbatni bildiradi. Bunga mavzuimizning YaMTD ning yakuniy iste'mol va milliy jamg'arishga bo'linishini misol qilib keltirish mumkin.

Odatda YaMTD hajmida yakuniy iste'mol hajmi yuqori bo'ladi. Ammo mavzuning 4-savolida Xitoy Xalq Respublikasi misolida ko'rdikki milliy jamg'armalarning ulushi ham yuqori bo'lishi mumkin ekan. Demak yakuniy iste'mol va milliy jamg'armalarning YaMTD dagi ulushi 3:1 proporsiyada ham, 2:1 proporsiyala ham bo'lishi mumkin ekan

SHu bilan birga iqtisodiyotda muvozanat bo'lishi uchun ayrim ko'rsatkichlarning aynan teng bo'lishi talab etiladi. **Turli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, yoki ko'rsatkichlar guruhlari o'rtasidagi mavjud bo'ladigan, yoki mavjud bo'lishi iqtisodiy qonuniyat hisoblagan o'zaro tenglikka makroiqtisodiy ayniyat deyiladi.**

Xarajatlar va daromadlar ko'rinishida hisoblangan YAIM ko'rsatkichlarining o'zaro tengligi asosiy makroiqtisodiy ayniyat hisoblanadi.

$$Y = C + I + G + X_n$$

Ikkinchi bir makroiqtisodiy ayniyat investitsiyalar va jamg'armalar o'rtasidagi tenglik hisoblanadi.

Investitsiyalar miqdori mamlakatdagi jamg'armalar miqdoriga bog'liq bo'ladi. Bu ikki ko'rsatkich o'rtasidagi tenglikka yerishish makroiqtisodiy barqarorlikka yerishishning muhim shartidir.

Agarda, milliy iqtisodiyot tashqi dunyo bilan hech qanday aloqaga ega emas ($X_n = 0$) va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi nolga teng ($G=0$), deb faraz qilinsa, unda $YaIM$ orqali ifodalangan ishlab chiqarish hajmi SHTD ga teng bo'ladi. Ya'ni:

$$YaIM = SHTD = S + S, \text{ ayni paytda: } YaIM = S + I$$

Bu yerda makroiqtisodiy ayniyat quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S + I = S + S \text{ yoki } I = S$$

Ushbu ayniyatdan ko'rinib turibdiki, uy xo'jaliklarining jamg'arishga bo'lgan istaklari tadbirkorlikning qancha miqdorda investitsiyalash xohishlariga mos tushsa, unda daromadlar hajmi (SQC) va yalpi xarajatlar (SQI) hajmiga tengligiga yoki ishlab chiqarishning muvozanat darajasiga yerishish mumkin.

Aytaylik, mamlakat iqtisodiyoti ochiq, ya'ni eksport-import aloqalari yo'lga qo'yilgan, soliq solish va transfert to'lovlari ko'rinishida davlat aralashuvi mavjud bo'lsin. Bunday holatda jamg'arish tushunchasi murakkablashib, quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S = S_p + S_d + S_x$$

Bu yerda: S_p - xususiy jamg'armalar;

S_d - davlat jamg'armalari;

S_x - boshqa mamlakatlar jamg'armalari.

Bunda xususiy jamg'armalar daromadlar (U), transfert to'lovlari (TR), davlat zayomlari bo'yicha foizlar yig'indisidan (N) soliqlar (T) va iste'mol (C) xarajatlari yig'indisini ayirish natijasiga teng bo'ladi.

$$S_p = (U + TR + N - T) - C$$

Davlat jamg'armalari quyidagi miqdorga teng bo'ladi:

$$S_g = (T - TR - N) - G$$

Agar davlat jamg'armalari nolga teng bo'lsa, davlat byudjeti muvozanatlashgan, jamg'arishning manfiy miqdori byudjet taqchilligini (BT) bildiradi:

$$BT = - S_g$$

Bu yerda: BT – byudjet taqchilligi miqdori.

Boshqa mamlakatlarning jamg'armalari tashqi dunyoning bizning importimiz hisobiga olgan daromadlaridan ularning bizning eksportimizga sarflangan harajatlarini ayirib topiladi.

$$S_{xq} = M - X \text{ yoki } S_x = - X_n$$

Agar mamlakat eksportiga nisbatan ko'proq import qilsa, unda daromadlarning bir qismi xorijda qoladi va keyinchalik undan xorijiy sheriklar tomonidan mamlakatimizda ko'chmas mulk va moliyaviy aktiv sotib olishda foydalaniladi.

Har qanday holatda ham barcha turdagi jamg'armalarning umumiy yig'indisi investitsiyalarga teng bo'ladi:

$$S_p = S_d + S_x = (U + TR + N - T) - C + (T - TR - N) - G + (-X_n)$$

yoki

$$S_p + S_d + S_x = U - C - G - X_n$$

$$S = C + I + G - X_n - C - G - X_n$$

$$S = I$$

Demak, iqtisodiyotdagi investitsiya xarajatlari nafaqat ichki jamg'armalar hisobiga, balki tashqi dunyo jamg'armalari hisobiga ham amalga oshirilishi mumkin. Mamlakatda investorlarga kafolatlangan yuqori foyda olishi uchun yaratilgan shart-sharoitlar xorijiy investorlar oqimining o'sishiga olib keluvchi muhim shartlardan biridir.

Keynschilar fikriga ko'ra, $S = I$ ayniyatga bozor mexanizmlari vositasida tasodifan yerishiladi, xolos. Chunki investorlar va jamg'aruvchilarning rejalari o'zaro mos kelavermaydi. Shu tufayli davlat to'g'ri iqtisodiy siyosat yurgizib makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashi shart.

2.8. Nominal va real YaIM.

Iqtisodiyotda mavjud bo'lgan inflyasiya jarayonlari YaIMni hisoblashni qiyinlashtiradi. Bu ko'rsatkich dinamikasi bir vaqtning o'zida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdor va baho darajalarining o'zgarishini ifodalaydi. Bu shuni bildiradi, YaIM miqdoriga bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning fizik hajmi, ham baho darajasi o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiyotda doimiy inflyasiya jarayonining mavjudligi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslama baholarda hisoblashni zarur etib qo'yadi. Chunki, inflyasiya iqtisodiyotning real holatini buzib ko'rsatadi. Iqtisodiyotni tahlil qilish, muammolarni aniqlash hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishni qiyinlashtiradi. Bu vazifani bajarish uchun joriy baholarda hisoblangan nominal ko'rsatkichlardan emas, balki taqqoslama (bazis) baholarda hisoblangan real ko'rsatkichlardan foydalanish zarur. Ayrim yagona firmadan farqli o'laroq milliy iqtisodiyotda juda ko'p sonli tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilishi sababli ularning barchasini bir varakayiga taqqoslama baholarda hisoblash qiyin. Shu tufayli YaIM tarkibida katta ulushni tashkil etgan eng muhim tovarlar va xizmatlar bahosining o'zgarishi koeffitsienti (baholar indeksi) hisoblab topilib olingan natija butun milliy iqtisodiyot uchun tadbiq etiladi.

Baholar indeksini yoki inflyasiya darajasini hisoblash uchun:

- deflyator (Paashe indeksi);
- iste'mol narxlari indeksi (Laspeyres indeksi);
- sanoat ishlab chiqarish baholari indeksleri hisoblanishi lozim.

Deflyator ko'rsatkichi quyidagi formula bilan hisoblaganadi:

$$\text{Deflyator} = \frac{\sum Q_1^i P_0^i}{\sum Q_1^i P_1^i} * 100$$

Bu yerda: i – deflyatorni hisoblash uchun bozor savatiga kiritilgan tovarlar soni;

Q_1^i – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i – tovar Yoki xizmatlar hajmi miqdori (Masalan 2 kg shakar, 2 dona ko‘ylak va h.k);

P_1^i – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i — mahsulotning shu yilga bahosi;

P_0^i – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i – mahsulotning bazis yildagi bahosi.

Deflyatorni hisoblash shartlari:

- odatda o‘tgan yilga nisbatan hisoblanadi;
- bozor savati joriy yilda aniqlanib keyingi yillarda o‘zgartirilishi mumkin;
- bozor savatiga ham iste’mol ishlab chiqarish harakteridagi tovarlar va xizmatlar kiritiladi;
- bozor savatiga kiritilgan tovarlar va xizmatlar turlarining umumiy YaIM dagi ulushi katta qismini tashkil qilishi kerak;
- bozor savatiga kiritilgan tovarlar va xizmatlar hajmlari o‘rtasidagi nisbat ularning YaIM dagi ulushlari o‘rtasidagi nisbatga mos kelishi kerak.

Nominal YaMM

$$\text{Real YaIM} = \frac{\text{Nominal YaMM}}{\text{Deflyator}} \quad 100$$

Iste’mol narxlari indeksi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{INI} = \frac{\sum Q_0^i P_1^i}{\sum Q_0^i P_0^i} \quad 100$$

Bu yerda:

Q_0^i – bazis yilda bozor savatiga kiritilgan i – tovar va xizmatlar hajmi;

P_1^i – i – tovarning joriy yildagi bahosi;

P_0^i – i – tovarning bazis yildagi hajmi.

Iste’mol narxlari indeksi hisoblashning shartlari;

- bozor savati bazis yil uchun aniqlanadi va bir necha yil davomida o‘zgarmaydi;
- bozor savatiga faqat iste’mol harakteridagi tovarlar va xizmatlar kiritiladi;
- bozor savatiga kiritilgan tovarlar va xizmatlarning hajmi iste’mol xarajatlarining katta qismini tashkil etishi kerak.

INI ko‘rsatkichining kamchiligi shundaki bozor savati tarkibi o‘zgarmas bo‘lganligi tufayli aholi iste’moli tarkibida tovarlar va xizmatlar ulushining o‘zgarganligini, shuningdek tovarlar va xizmatlar sifatida ro‘y byergan o‘zgarishlarni hisobga olish imkonini bermaydi. SHu sabrblu bu indnks baholar darajasini biroz oshirib ko‘rsatadi.

YaIM deflyatori esa bozor savatiga joriy yida kiritilmay qolgan tovarlar baholarining oshishini hisobga olish imkonini byermasligi tufayli baholar darajasini biroz pasaytirib ko'rsatadi. SHu sababli bu ikki indeksning o'rtacha darajasini harakterlovchi Fishyer indeksi hisoblanadi:

$$If = \sqrt{I_{def} * I_{ini}}$$

Sanoat ishlab chiqaruvchilar baho indeksi iste'mol narxlari indeksi singari hisoblanadi. Lekin bozor savatiga sanoat mahsulotlarigina kiritilib ular ulgurji baholarda hisoblanadi.

O'zbekistonda 2008-2016 yillar uchun YaIM deflyatori indeksi 126,8 % dan 109,6 % gacha kamaydi. 2017 yilda YaIM deflyatori indeksining nisbatan yuqori darajasi (120,8 %) qayd etildi, bu esa asosan, 2017 yil sentyabr oyida valyuta bozorini liberallashtirish va milliy valyutaning devalvatsiyasi bilan bog'liqdir.

2.4-jadval.

Oxirgi 10 yillikda (2008-2017yillar) YaIM deflyatori indeksi dinamikasi, o'tgan yilga nisbatan % da.

	2008 y	2009 y	2010 y	2011 y	2012 y	2013 y	2014 y	2016 y	2017 y
<i>YaIM deflyatori indeksi</i>	126,8	117,3	116,5	116,6	115	114,3	109,2	109,6	120,8

Qisqacha xulosalar

Mamlakatning makroiqtisodiy holati ko'rsatkichlar tizimi orqali baholanadi. Makroiqtisodiy tahlilda YaIM, YaMD, SIM, SMD, SHD, SHTD, YaMTD, S ,S, INI, YaIM deflyatori kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

YaIM - mamlakat rezidentlari tomonidan ma'lum muddat davomida ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlar bozor baholarininng umumiy yig'indisidan iborat.

YaIMni hisoblashning ishlab chiqarish, yakuniy iste'mol va taqsimot usulari mavjud bo'lib, ulardan dastlabki ikki turi keng qo'llaniladi.

YaIMni hisoblashda bir qiymatni ikki qayta hisoblashga yo'l qo'ymaslik uchun uni qo'shilgan qiymatlar yig'indisi ko'rinishida hisoblanadi. Bu usul YaIMni hisoblashning ishlab chiqarish usuli deyiladi.

YaIMni xarajatlar ko'rinishida to'rt guruhdagi xarajatlar - iste'mol, investitsiya, davlat haridi va sof eksport xarajatlari yig'indisi orqali hisoblanadi.

Har uchala usulda hisoblangan YaIM ko'rsatkichi hajmi statistik xatolar istisno etilganda o'zaro teng bo'ladi.

Milliy hisobchilik tizimining barcha ko'rsatkichlarini hisoblashning uslubiy bazasi bitta bo'lgani uchun ularni o'zaro taqqoslash imkoni mavjud.

Makroiqtisodiy tahlilda YaIM ko'rsatkichi bilan birga YaMD ko'rsatkichidan ham foydalaniladi. YaMD - mamlakat rezidentlari tomonidan, mamlakatda va

mamlakat tashqarisida, ishlab chiqarishda ishtirok etish va mulkdan olgan boshlang'ich daromadlari yig'indisidir.

Soddalik uchun YaIM yalpi ishlab chiqarish, YaMD esa yalpi daromad deb ham yuritiladi.

Nominal YaIM yakuniy tovarlar va xizmatlar hajmini joriy narxlarda, real YaIM esa doimiy narxlarda baholaydi. SHunday qilib, real YaMM hajmi faqatgina ishlab chiqarish hajmi o'sishi bilan oshadi, nominal YaMM esa tovar va xizmatlar baho darajasining o'sishi natijasida ham oshishi mumkin. Milliy ishlab chiqarish va daromad hajmining real o'zgarishini aniqlash uchun baholar indekslaridan: YaIM deflyatori va INI ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilish uchun foydalaniladigan ko'rsatkichlardan qaysilari makroiqtisodiy ko'rsatkichlar hisoblanadi?
2. Qo'shilgan qiymat, yakuniy mahsulot, oraliq mahsulot ko'rsatkichlarini tavsiflab byering.
3. Nima uchun YaIM ko'rsatkichini qayta hisoblashdan ehtiyot bo'lish zarur va bunga qanday yerishiladi?
4. YaIMni xarajatlar bo'yicha hisoblashda qo'llaniladigan komponentlar tarkibini sanab o'ting.
5. O'zbekiston Respublikasida YaIMning ishlab chiqarish strukturasi tahliliy sharh byering.
5. YaIMni taqsimot usulida aniqlashda MHTning yangi talqinida keltirilgan hamda iqtisodiy adabiyotlarda qo'llab kelinayotgan uslublardagi farqlarni tushuntirib byering.
6. YaMD ko'rsatkichi qanday hisoblanadi va YaIM ko'rsatkichidan nimasi bilan farq qiladi?
7. SHD, SHTD, YaMTD ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik va farqlar nimada?
8. Baholar indekslarini va real YaIM ni hisoblash zaruratini asoslab byering?
9. YaIM deflyatori va iste'mol narxlari indeksi ko'rsatkichlarining farqlarini izohlang.

Mavzu bo'yicha testlar

1. YaIM hisoblash usullariga quyidagilar kiradi::

- a) ishlab chiqarish usuli, xarajatlar usuli, daromadlar usuli.
- b) ko'shimcha kiymat usuli, xarajatlar usuli, daromadlar usuli.
- c) xarajatlar usuli, daromadlar usuli.
- d) foyda usuli, xarajatlar usuli, daromadlar usuli.

2. "Yalpi ichki mahsulot" dagi "Yalpi" so'zi nimani bildiradi?:

- a) yillik;
- b) qiymat;
- c) jami;

d) xajm

3. Mamlakat xududida ishlab chiqarilgan paxta tolasining qiymati YaIMga kiritilmaydi, agar u:

- a) xorijiy kompaniya tomonidan ishlab chiqarilgan bo'lsa;
- b) O'zbekiston tekstil fabrikasi tomonidan sotib olingan bo'lsa;
- c) eksport qilingan bo'lsa;
- d) Xitoy ishchilari tomonidan ishlab chiqarilgan bo'lsa.

4. Sof eksport- bu:

- a) eksport minus bojxona to'lovlari;
- b) eksport qilingan tovarlar qiymatidan reeksport tovarlar qiymatini ajratish orqali;
- c) eksport qiluvchi firmalarning sof daromadi;
- d) eksport hajmidan import hajmini ayirish orqali.

5. YAIMni hisoblashda firmalarning qaysi ko'rsatkichi hisobga olinadi?:

- a) firmalarning mahsulot ishlab chiqarish hajmlari;
- b) firmalarning jami daromadlari;
- c) firmalarning jami foydasi;
- d) firmalarda yaratilgan jami qo'shimcha qiymat.

6. Sof ichki mahsulot (SIM) va sof milliy daromad (SMD) quyidagi qaysi formulalar orqali hisoblanadi?

- a) $SIM = YaIM - A$, $SMD = YaMD - A$;
- b) $SIM = YaIM - A$, $SMD = YaMD + A$;
- c) $SIM = YaIM + A$, $SMD = YaMD + A$;
- d) $SIM = YaIM + A$, $SMD = YaMD - A$;

7. Yalpi ichki mahsulot xarajatlar usuli bo'yicha quyidagilardan tashkil topgan:

- a) uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (C), yalpi ichki xususiy investitsiya xarajatlari (I), tovar va xizmatlarning davlat xaridi (G), sof eksport (Xp).
- b) uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (C), sof investitsiya xarajatlari (Ic), tovar va xizmatlarning davlat xaridi (G), sof eksport (Xp).
- c) uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (C), amortizatsiya xarajatlari (A), tovar va xizmatlarning davlat xaridi (G), sof eksport (Xp).
- d) uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (C), yalpi ichki xususiy investitsiya xarajatlari (I), tovar va xizmatlarning davlat xaridi (G), jami eksport (E).

8. Yalpi ichki mahsulot daromadlar usulibo'yicha quyidagi formula bilan hisoblanadi;

- a) $YaIM (Y) = T + W + R_1 + R_2 + R_1 + R_2$;
- b) $YaIM (Y) = A + W + R_1 + R_2 + R_1 + R_2$;
- c) $YaIM (Y) = A + T + R_1 + R_2 + R_1 + R_2$;
- d) $YaIM (Y) = A + T + W + R_1 + R_2 + R_1 + R_2$;

9.Quyidagi ko'rsatkichlardan qaysi biri xarajatlar yig'indisi ko'rinishida hisoblangan YaIM tarkibiga kirmaydi?

- a) ish haqi va qo'shimcha to'lovlar.
- b) yalpi investitsiyalar;
- c) mahsulot va xizmatlar sof eksporti;
- d) davlatning tovar va xizmatlar sotib olishga xarajatlari;

10.Oldingi ikki yil davomida nominal YaIM 500 mlrd.dollardan 560 mlrd.dollarga ko'paydi. SHu ikki yild ichida YaIM deflyatori 125%dan 140 % gacha o'zgardi. Bu shuni anglatatadiki, real YaIM:

- a) o'zgarmadi;
- b) ko'paydi;
- c) kamaydi;
- d) fikr bildirish uchun ma'lumot etarli emas.

Mavzu bo'yicha masalar.

1-masala

Jadval ma'lumotlari bo'yicha quyidagilarni hisoblang:

- a) xarajat oqimlari bo'yicha YaIM hajmi;
- b) daromad oqimi bo'yicha YaIM hajmi (MHTning eski talqiniga ko'ra);
- b) SIM hajmi;
- g) MD hajmi.

	Mrd. pul birl.
Korporasiyalarning taqsimlanmagan foydasi	10
Sof eksport	20
Dividendlar	105
Korporatsiyalarfoydasiq soliq	10
Tovar va xizmatlarning davlat tomonidan sotib olinishi	1000
Alohida qo'yilmalardan daromad	340
Foiz	400
Ijara to'lovi	25
Yalpi xususiy ichki investitsiyalar	610
Yollanma ishchilarning ish haqi	3140
Biznesga bilvosita soliqlar	400
Iste'mol qilingan kapital hajmi	500
SHaxsiy iste'mol xarajatlari	3300

Yechish:

a) $YaIM = S + G + I + X_n = 3300 + 610 + 1000 + 20 = 4930$

bu yerda:

S – iste'mol xarajatlari,

G – tovar va xizmatlarning davlat tomonidan sotib olinishi,

T – Yalpi investitsiyalar,

X_n – sof eksport.

b) Daromadlar bo'yicha YaIMni Korporatsiyalarning taqsimlanmagan foydasi (10), dividendlar (105), Korporatsiyalar foydasiga soliq (10), alohida qo'yilmalardan daromadlar (340), foizlar (400), ijara to'lovi (25), yollanma ishchilarning ish haqi (3 140) biznesga bilvosita soliqlar (400), iste'mol qilingan kapital hajmi (500)ni qo'shgan holda aniqlaymiz. Daromad bo'yicha YaIM = 4 930 mlrd. pul birligi. Xarajat bo'yicha YaIM daromad bo'yicha YaIM ga teng.

b) $SIM = YaIM - amortizatsiya$;

$SIM = 4\,930 - 500 = 4\,430$ mlrd. pul birligi;

g) $MD = SIM - biznesga\ bilvosita\ soliqlar$;

$MD = 4\,430 - 400 = 4\,030$ mlrd. pul birligi.

2-masala

YaIM 6000 pul birligiga, iste'mol xarajatlari 4200 pul birligiga, davlat xarajatlari 900 pul birligiga, sof eksport esa 120 pul birligiga teng.

Quyidagilarni hisoblang:

a) yalpi va sof investitsiyalar hajmi;

b) eksport 450 pul birligiga teng bo'lsa import hajmini;

b) amortizatsiya 200 pul birligiga teng bo'lsa SIMni.

Yechish:

a) Xarajatlarga ko'ra YaIMni hisoblash formulasidan foydalanib yalpi investitsiyalarni topamiz:

$I = YaIM - S - G - X_n = 6000 - 4200 - 900 - 120 = 780$ pul birligi.

Sof investitsiyalar = Yalpi investitsiyalar – amortizatsiya = 780 pul birl. – 200 pul birl. = 580 pul birligi.

b) $X_n = X(\text{eksport}) - M(\text{import})$. Bundan: Import = eksport – sof eksport = 450 – 120 = 330 pul birligi.

b) $SIM = YaIM - amortizatsiya = 6000 - 200 = 5800$ pul birligi.

3-masala

Quyidagi ma'lumotlarga asosan yalpi ichki mahsulot va takroriy hisob qiymatini aniqlang:

Iqtisodiy jarayon bosqichlari	Qiymat (pul birl.)
«1-firma» xomashyo topadi	200
«2-firma» xomashyoni qayta ishlashga etkazadi	250
«3-firma» xomashyoni konstruksiyali matoga qayta ishlaydi	400
«4-firma» matoni yakuniy mahsulot tayyorlovchiga yetkazib beradi	500

«5-firma» yakuniy mahsulotni ishlab chiqaradi	800
«6-firma» yakuniy mahsulotni ulgurji sotuvchiga yetkazib byeradi	900
«7-firma» mahsulotning chakana savdosini amalga oshiradi	1000
Umumiy savdo qiymati	4050

Yechish:

YaIM jadval ma'lumotlari asosida ishlab chiqarish usuli yordamida yakuniy mahsulotni har bir ishlab chiqarish bosqichida qo'shilgan qiymatning yig'indisi orqali topish mumkin. Bunda oraliq mahsulotlar qiymati hisobga olinmaydi.

$YaIM = 200 + (250 - 200) + (400 - 250) + (500 - 400) + (800 - 500) + (900 - 800) + (1000 - 900) = 1000$ pul birligi.

SHunday qilib, qo'shilgan qiymat hajmi yakuniy mahsulot qiymatiga teng, bu mahsulotning chakana bahosida aks etadi. Takroriy hisob qiymati umumiy savdo qiymati va qo'shilgan qiymat orasidagi farq sifatida aniqlanadi, $4\ 050 - 1\ 000 = 3\ 050$ pul birligi.

4-masala

Taklif etilgan jadvalni tahlil qiling (ma'lumotlar taxminiy):

Yil	Nominal YaIM (mlrd.pul birl.)	Deflyator (% da)	Real YaIM (mlrd.pul birl.)
1	1800	50	
2	2400	70	
3	3500	100	
4	4200	105	
5	6000	120	

Quyidagi savollarga javob byering:

1. Nominal YaIM qanday ko'ratkich hisoblanadi?
2. Real YaIM nominal YaIMdan qanday farq qiladi?
3. Deflyator nima, uni qanday hisoblash mumkin?
4. Jadvalning so'ngi ustunini to'ldiring.

Yechish:

1. Yalpi ichki mahsulot – Ma'lum muddat davomida mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlar bozor baholarining yig'indisi.

2. Nominal YaIM –joriy yil narxlarida ifodalangan YaIM. Uning dinamikasiga mahsulotning fizik hajmi hamda narxlar darajasining o'zgarishi ta'sir etadi. Inflyatsiya sharoitida u iqtisodiy faoliyat natijalarini buzib ko'rsatgani uchun tuzatishni talab etadi.

Real YaIM – qiyosiy baholarda (bazis yil baholarida) hisoblangan YaIM

3. Deflyator bazis yiliga nisbatan joriy yilda mamlakatdagi barcha tovarlar va xizmatlarning umumiy bahosi darajasio'zgarishini ifodalaydigan baho indeksi.

$$ЯИМ_{\text{дефлятори}} = \frac{\text{номинал ЯИМ}}{\text{реал ЯИМ}} = \frac{\sum_{i=1}^n P_1^i \times Q_1^i}{\sum_{i=1}^n P_0^i \times Q_1^i} \quad \text{buyerdagi } P_0^i \text{ va } P_1^i - \text{ mos}$$

ravishda, bazis va joriy

yildagi i -turdagi mahsulot birligining narxi;

Q_1^i —joriy yilda sotilgan i -turdagi tovar miqdori.

Binobarin,

$$\text{РеалЯИМ} = \frac{\text{номиналЯИМ}}{\text{дефлятор}}$$

Real YaIM quyidagilarni tashkil etadi:

1-yili 1800 mlrd. pul birl.: 0,5 = 3600 mlrd. pul birl.
2-yili 2400 mlrd. pul birl.: 0,7 = 4000 mlrd. pul birl.
3-yili 3500 mlrd. pul birl.: 1 = 3500 mlrd. pul birl.
4-yili 4200 mlrd. pul birl.: 1,05 = 4000 mlrd. pul birl.
5-yili 6000 mlrd. pul birl.: 1,2 = 5000 mlrd. pul birl.

5-masala

Iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar orqali ifodalangan:

Ko'rsatkichlar	Pul birliklari
YaIM	600
Uy xo'jaliklari iste'moli	320
Sof investitsiyalar hajmi	110
Davlat xarajatlari	90
Eksport	120
Import	90
Byudjetga tushuvchi bevosita soliqlar hajmi	40
Bilvosita soliqlar hajmi	30
Tadbirkorlarga subsidiyalar	25

Quyidagilarni hisoblang:

- amortizatsiya mablag'lari hajmi;
- milliy daromad (MHTning eski talqiniga ko'ra);
- davlat byudjeti holati.

Yechish:

a) xarajatlarga ko'ra YaIMni hisoblash formulasiga asoslanib yalpi investitsiyalar hajmini topamiz:

$$I = YaIM - C - G - N_x.$$

$$\text{Bunda, } T = 600 - 320 - 90 - 30 = 160.$$

$$A = I - I_{\text{cof}} = 160 - 110 = 50.$$

b) milliy daromad quyidagicha aniqlanadi:

$$MD = YaIM - A - T_n,$$

Bu yerda, T_n — biznesga bilvosita soliqlar.

Bunda

$$MD = 600 - 50 - 30 = 520.$$

b) davlat byudjeti holatini aniqlash uchun davlat daromad va xarajatlarini qiyoslash zarur.

$$T = 40 + 30 = 70.$$

Bunda $T - G = 70 - 90 = -20$, Ya'ni byudjet defitsiti mavjud.

6-masala

Iqtisodiyot quyidagi ko'rsatkichlar bilan yoritilgan:

1. Iste'mol xarajatlari (C) = 2300;

2. Yalpi investitsiyalar (I) = 700;

3. Davlat xarajatlari (G) = 800;

4. Transferyer to'lovlari (TR) = 100;

5. Davlatqarzibo'yichafoizto'lash (N) = 100;

6. Soliqlar (T) = 800.

YaIM = YaMM deb taxmin qilinsin.

Hisoblang:

a) shaxsiy jamg'armalar;

b) davlat jamg'armalari;

b) agar defitsit obligasiyalar chiqarish bilan 80%ga moliyalashtirilishi ma'lum bo'lsa, davlat byudjeti defitsitini qoplash uchun chiqarilgan davlat obligasiyalari qiymati va qo'shimcha pul miqdori.

Yechish:

a) shaxsiy jamg'armalar quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$S_p = (Y + TR + N - T) - C$$

$$Y = C + I + G$$

$$Y = 2300 + 700 + 800 = 3800$$

$$S_g = (3800 + 100 + 100 - 800) - 2300 = 900$$

b) davlat jamg'armalari quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$S_g = T - TR - N - G$$

$$S_g = 800 - 100 - 100 - 800 = -200$$

b) davlat jamg'armalarining salbiy belgisi davlat byudjeti defitsiti mavjudligini anglatadi:

$$BD = -S_g = -200$$

Defitsit 80% obligasiyalar chiqarish bilan moliyalashtiriladi, ya'ni:

$$\Delta B = 0,8 \times BD$$

$$\Delta B = 0,8 \times 200 = 160$$

Defitsitning qolgan qismi qo'shimcha pul chiqarish orqali moliyalashtiriladi:

$$\Delta M = 200 - 160 = 40.$$

7-masala

Iqtisodiyot quyidagi ko'rsatkichlar orqali ifodalangan:

1. Iste'mol xarajatlari (C) = 1200;

2. Yalpi investitsiyalar (I) = 500;

3. Davlat xarajatlari (G) = 300;
4. Transferyert to'lovlari (TR) = 200;
5. Davlat qarzi bo'yicha foiz to'lash (N) = 100;
6. Soliqlar (T) = 400.
7. Sof eksport (X_n) = -100.

Quyidagilar nimaga teng?

- a) xususiy jamg'armalar;
- b) davlat jamg'armalari;
- b) tashqi dunyo jamg'armalari?

Yechish:

- a) xususiy jamg'armalar quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$S_p = (Y + TR + N - T) - C$$

$$Y = C + I + G$$

$$Y = 1200 + 500 + 300 = 2000$$

$$S_p = (2000 + 200 + 100 - 400) - 1200 = 700$$

- b) davlat jamg'armalari quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$S_g = T - TR - N - G$$

$$S_g = 400 - 200 - 100 - 300 = -300$$

- b) tashqi dunyo jamg'armalari quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$S_p = M - X, \text{ yoki } S_r = -X_n$$

$$S_p = -X_n = (-100) = 100.$$

8-masala

Mamlakat iqtisodiyotidagi jamg'armalar (C) real foiz stavkasiga bog'liq (R):

$S = 100 + 400R$. Agar nominal foiz stavkasi 40% teng, narxlar oshishi sur'ati esa 30% ni tashkil etsa, u holda, jamg'armalar nimaga teng bo'ladi?

Yechish:

$$S = 100 + 400R \Rightarrow S = 140 \Rightarrow 140 = 100 + 400R \Rightarrow 40 = 400R \Rightarrow R = 40: 400 = 0,1 \Rightarrow$$

$$S = 100 + 400R \Rightarrow 100 + 400 \times 0,1 \Rightarrow S = 100 + 40 = 140.$$

Jamg'armalar 140 ga teng yoki nominal foiz stavkasi $R_n = R_r - P$, u holda real foiz stavkasi $R_r = R_n - P \Rightarrow 40\% - 30\% = 10\% \Rightarrow \text{koef. } 0,1 (10: 100) \Rightarrow$

$$S = 100 + 400 \times 0,1 = 100 + 40 = 140$$

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Keltirilgan ma'lumotlarga asosanib YaIM ko'rsatkichini aniqlang:

1. Ish xaqi-183,2

2. Eksport hajmi-15,3

Z. Amortizatsiya-12,7

4. Davlat haridi- 57,4

b. Biznesga egri soliqlar-13,3

b. Tranfert to'lovlari-14,8

7. Import hajmi- 12,4

8. Foyda solig'i-40,8

9. SHaxsiy istemol xarajatlari- 223,1

10. Sof investitsiyalar-56,2

2. 2017 yilda YaIM 78000 mlrd. soʻmni tashkil etdi. Bir yildan soʻng deflyator 1.2 martaga ortdi, real YaIM esa 10 % ga oʻsdi. 2018- yilgi nominal YaIM hajmini toping(2017 yil -bazis yili).

3. Yopiq iqtisodiyotda YaIM 4800mlrd. soʻm. Isteʼmol xarajatlari 2900 mlrd. soʻmga, davlatning tovarlar va xizmatlar haridi 1200 mlrd. soʻmga, Isteʼmol qilingan kapital qiymati 350 mlrd. soʻmga teng.
Iqtisodiyotdagi sof investitsiyalar hajmini toping.

4.Iqtisodiyotda yalpi investitsiyalar hajmi 220 mlrd. soʻmga, byudjet profitsiti esa 15 mlrd. soʻmga teng. Eksport hajmi 75 mlrd. soʻmga, import hajmi esa 90 mlrd. soʻmga teng boʻlsa xususiy jamgʻarmalar miqdorini aniqlang.

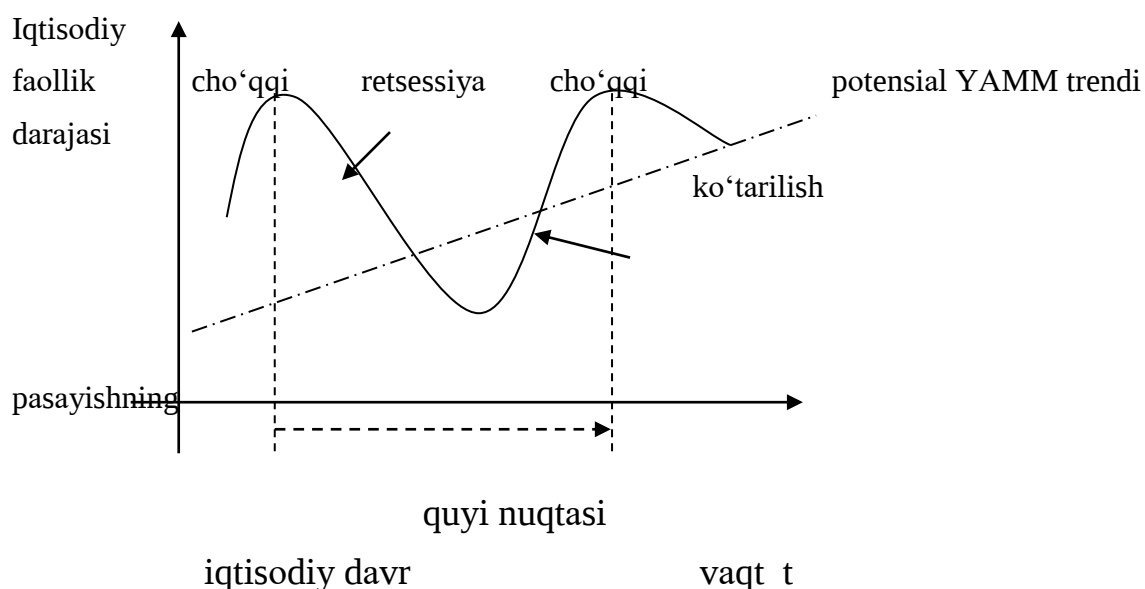
5.Byerilgan maʼlumotlar asosida xususiy jamgʻarmalar miqdorini aniqlang (mlrd. soʻm) : dromadlar (Y)-60, transfyert toʻlovlari-80 , davlat zayomlari boʻyicha foiz toʻlovlari -60, soliqlar-80, isteʼmol xarajatlari-470.

3-MAVZU: BOZOR IQTISODIYOTINING DAVRIY RIVOJLANISHI. ISHSIZLIK.

3.1. Iqtisodiy davrlar va iqtisodiy tebranishlarning sabablari

Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish tarixini o'rganish, ulardan hech biri uzoq muddatda bir tekis rivojlanmaganligi, aksincha, barcha mamlakatlar uchun davriy rivojlanish xos ekanligini ko'rsatadi.

Iqtisodiy davr deganda, odatda iqtisodiyot rivojlanishining bir holatidan boshlanib, birin ketin bir necha fazalarni bosib o'tib, o'zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o'tgan davr tushuniladi⁶. Ayrim iqtisodiy davrlar boshqalaridan o'tish davrining davomiyligi va faolligi bilan farq qiladi. SHunga qaramasdan ularning barchasi bir xil bosqichlardan tashkil topadi (4-chizma).

4-chizma. Iqtisodiyotning davriy rivojlanishi

Iqtisodiy davrlar to'rtta bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqich iqtisodiy rivojlanishning eng yuqori darajasiga yerishilgan bosqich bo'lib, u «**cho'qqi**» deb yuritiladi. Bu iqtisodiyotda ish bilan to'liq bandlik, ishlab chiqarish to'la quvvatda ishlayotganligi, shuningdek, mahsulotlarning baho darajasining o'sish holati kuzatiladi.

Keyingi bosqich **pasayish (retsessiya)** bosqichidir. Bunda ishlab chiqarish va bandlik darajalari kamayadi, ammo bahoning o'sish darajasi pasaymaydi. Bu bosqich faol va uzoq davom etsagina bahoning o'sish darajasi sustlashishi mumkin. **Pasayishning quyi** nuqtasida ishlab chiqarish va bandlik eng quyi darajaga tushadi va turg'unlik davri boshlanadi.

⁶ McConnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 157

Ko'tarilish bosqichida ishlab chiqarish va bandlik darajasi asta-sekin oshib, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish va to'liq bandlik darajasiga yerishiladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, iqtisodiy davrlar bir xil bosqichlarga ega bo'lsada, ammo ular davomiyligi va faolligiga ko'ra o'zaro farq qilib turadi. SHuning uchun ham iqtisodchilar, bu jarayonlarni iqtisodiy davrlar deb emas, balki iqtisodiy tebranishlar deb atash to'g'ri bo'ladi deb hisoblashadi. Iqtisodiy tebranishlarning asosiy sababi sifatida iqtisodchilar uch omilni ko'rsatadi.

Birinchi guruh olimlar iqtisodiy tebranishlarning asosiy sababi texnika va texnologiyalarda ro'y byeradigan o'zgarishlar deb hisoblaydilar. Ularning fikricha fan-texnika yutuqlarini qo'llash natijasida iqtisodiyotda o'sish ro'y byeradi. Masalan avtomobilning yaratilishi yoqilg'i sanoati, neft qazib chiqarish, ximiya, yo'l qurilishi matyeriallari sanoatlarining jadal rivojlanishiga sabab bo'ldi. Yangi texnologiyalar ishlab chiqarish unumdorligini bir necha baravar oshirish, ilgari foydalanilmagan resurslarni ishga tushirish imkonini byeradi. Texnik va texnologik yangiliklar doim ham yaratilavermasligi iqtisodiyotdagi tebranishlarga sabab bo'ladi.

Olimlarning yana bir guruhi iqtisodiy bosqichlarni siyosiy va tasodifiy vaziyatlarga bog'lashadi.

Bu jarayonni monetar siyosatga bog'laydigan olimlar ham mavjud. ya'ni, davlat qanchalik ko'p pul bosib chiqarsa, uning qadri shunchalik kamayib boradi, va aksincha, pul miqdori qanchalik kam bo'lsa, ishlab chiqarish ko'lamining pasayishi va ishsizlar sonining ortishi shunchalik tezlashadi. Xullas, iqtisodiy bosqichlarni baholashga turli xil yondashuvlar mavjud. Ammo barcha iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlilik darajalarini Yalpi talab va boshqacha aytganda Yalpi xarajatlar miqdoriga bog'liq, degan fikrni qo'llab-quvvatlaydilar. CHunki, korxonalar o'z tovar va xizmatlarini ularga talab bo'lsagina ishlab chiqaradi. Boshqacha aytganda, talab katta bo'lmasa, korxonalarda tovar va xizmatlarni katta miqdorda ishlab chiqarish foydali emas. O'z navbatida, ishlab chiqarishda bandlilik va daromadlar darajasi ham, aynan shu sababli, past bo'ladi. Yalpi xarajatlar miqdori qanchalik ko'p bo'lsa, ishlab chiqarishning o'sishi katta foyda olib keladi. SHuning uchun ishlab chiqarish, bandlilik va daromadlar darajasi ortib boradi. Iqtisodiy tebranishlar sabablarini, ularga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, iqtisodiy tebranishlar amplitudasini qisqartirish barcha hukumatlar makroiqtisodiy siyosatining muhim maqsadlaridan biridir.

Sikllarning asosiy turlari

Sikl turlari	Siklning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitchin sikli	2–4 yil	Zaxiralar miqdori → YaMM, inflyasiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari
Juglar sikli	7–12 yil	Investitsion sikl → YaMM, inflyasiya va bandlikning tebranishi
Kuznets sikli	16-25 yil	Daromad → immigratsiya → uy-joy qurilishi →

		yalpi talab → daromad
Kondratev sikli	40-60 yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o'zgarishlar
Forrestyer sikli	200 yil	Enyergiya va matyeriallar
Tofflyer sikli	1000-2000 yil	Sivilizatsiyalarning rivojlanishi

Kitchin sikli zaxiralar sikli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitchin (1926 y.) o'zining e'tiborini tovar zaxiralarining harakat chog'idagi moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to'liqlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa, u siklning davomiyligini jahondagi oltin zaxiralarining tebranishlari bilan bog'lab, uni 3 yilu 4 oyga teng, deb hisoblaydi. Biroq qisqa muddatli sikllar sabablarining bunday izohi bugungi kunda ko'pchilik iqtisodchilarni qoniqtirmaydi.

Juglar sikli «biznes-sikl», «sanoat sikli», «o'rtacha sikl» va «katta sikl» kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko'rsatganligi tufayli, aynan shu sikl Fransiya, Angliya va AQSHda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o'rganishga katta hissa qo'shgan Klement Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

Birinchi sanoat sikli 1825 yili Angliyada metallurgiya va boshqa etakchi tarmoqlarda mashinali ishlab chiqarish hukmron mavqeni egallagan davrda kuzatiladi. 1836 yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQSHga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AQSH va qator Yevropa davlatlarida boshlangan inqiroz tub mohiyatiga ko'ra birinchi jahon sanoat inqirozi bo'lgan.

Agar XIX asrda sanoat sikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo'lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AQSH va Yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshdan kechirgan bo'lib, ulardan yettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro'y byergan.

Kuznets sikli ko'p hollarda «qurilish sikli» deb ham nomlanib, 20 yilgacha bo'lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o'zining «Milliy daromad» (1946 y.) nomli kitobida milliy daromad, iste'mol sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalar hamda bino va inshootlarga Yalpi investitsiyalar ko'rsatkichlarida 20 yillik o'zaro bog'liq tebranishlar mavjud bo'lishini ko'rsatib byergan. 1955 yilda amyerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondratev sikli «uzoq to'liqlar» sikli deb ham ataladi. Sikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D.Kondratev katta hissa qo'shgan. Uning tadqiqoti Angliya, Fransiya va AQSHning 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab olgan. Bunda u iqtisodiy o'sishning ko'p omilli tahlilini o'tkazib, ya'ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tashqi savdo aylanmasi kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

I-sikl: 1787-1814 yillar – ko‘taruvchi to‘lqin; 1814-1851 yillar – pasaytiruvchi to‘lqin.

II-sikl: 1844-1851 yillar – ko‘taruvchi to‘lqin; 1870-1896 yillar – pasaytiruvchi to‘lqin.

III-sikl: 1896-1920 yillar – ko‘taruvchi to‘lqin.

Kondratev siklining davomiyligi o‘rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o‘zgarishlarni o‘zida aks ettirishi hisoblanadi. Kondratev birinchi katta siklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyusiyasi, ikkinchisini – temir yo‘l transportining rivojlanishi, uchinchisini – elektr enyergiyasi, telefon va radioning kashf etilishi, to‘rtinchisini – avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog‘laydi. Hozirgi zamon tadqiqotchilari beshinchi siklni elektronika, gen injenyerligi va mikroprotsessorlar rivojlanishi taqozo qilishini ko‘rsatadi.

3.2. Mehnat bozori, ishsizlik tushunchasi, ishsizlikning turlari, o‘lchanishi va to‘la bandlik

Mamlakat iqtisodiyotida YaMM yoki YaIMni yaratishda qatnashadigan iqtisodiy resurslarning eng asosiylaridan biri mexnat resurslari hisoblanadi. Inson resurslari avvalo yollanma xodimlar mexnati va insonlarning tadbirkorlik qobiliyatlaridan iborat. Mexnat yoki inson resurslarining ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini demografik fanlar, Statistika, Etnografiya, Mehnat iqtisodi, Ijtimoiy-madaniy kompleksni prognozlashtirish fanlari qatori Makroiqtisodiyot fani ham o‘rganadi.

Makroiqtisodiyot inson resurslarining ijtimoiy-iqtisodiy yo‘nalishlarini tadqiq etish orqali ularni samarali boshqarishni maqsad qilib oladi. CHunki, mexnat resurslari va ularning faol qismi bo‘lgan ishchi kuchi ishlab chiqarish kuchlarining eng asosiy qismidir. Ishchi kuchi yoki iqtisodiy faol aholi deganda mexnatga layoqatli yoshdagi ishlayotgan va ishsiz yurgan aholining umumiy soni tushuniladi.

Mehnat resurslarini sifat jixatdan takomillashtirish iqtisodiyotning o‘sish sur‘atlari bilan bevosita bog‘likdir. SHuning uchun ham mamlakatda mehnat bozorini, mehnatni boshqarish institutlarini va uning iqtisodiy-huquqiy mexanizmlarini yaratish eng asosiy vazifalardan biridir.

Demak, mexnat bozori va uning maromida faoliyat ko‘rsatishi qo‘yidagi omillarga bog‘lik:

1. aholi soni, yoshi va jinsining salmog‘idagi o‘zgarishlarga;
2. ish bilan bandlilikdagi xudud va tarmok o‘zgarishlariga;
3. qo‘shimcha ishchi kuchini ishlab chiqarishga jalb etish mexanizmiga;
4. ishlab chiqarish hajmiga, uning o‘sish sur‘atiga, ishlab chiqarish tarkibiga;
5. ishlab chiqarish kuchlarining xududiy joylashuviga;
6. mexnat resurslarini boshqarish usuli va boshqalarga.

Hozirgi sharoitda mexnat bozorida talab va taklif qonuni amal qiladi. CHunki, ishchi kuchi ham boshqa mexnat maxsullari qatori, tovar shakliga ega

bo'lib, tovar-pul munosabatlariga faol jalb qilinadi. Uning bu xususiyati mexnat ko'rsatkichlari tizimida o'z aksini topadi. Ular orasida ish bilan bandlik va ishsizlik ko'rsatkichlari muhim ahamiyatga ega. Ya'ni, ishbilarmonlar ishchi kuchidan shunday miqdorlarda foydalanadilarki, bunda mexnatning yuqori maxsuli real ish xaqi bilan yoki ish haqi hajmining puldagi ifodasi mexnatning yuqori maxsuli qiymatiga teng bo'lishi kerak. Agarda, real ish haqi hajmi oshsa, ishbilarmon ishchi kuchiga bo'lgan talabni qisqartiradi, agar real ish haqi hajmi kamaysa, ishchi kuchiga bo'lgan talab ortadi.

Amaliyotda aholining «to'la ish bilan bandligi» degan tushuncha bor. Lekin bunday natijaga o'z-o'zidan yerishish qiyin. Chunki aholining ishlamoqchi bo'lgan qismini ish bilan deyarli to'liq band qilib bo'lmaydi. Shuning uchun ham aholining ma'lum miqdorda ishsiz bo'lishi iqtisodiy jihatdan me'yoriy xol va asoslidir.

Ishsizlar—bu, ishchi kuchlarining bir qismi bo'lib, ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lmagan, lekin ishlashni xohlovchi va ish qidirayotganlardan iborat.

Ishsizlikning qo'yidagi turlari mavjud:

Friksion ishsizlik. Unga ish qidirayotgan yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishni kutayotgan ishchi kuchlari kiradi. Ishsizlikning bu turi asosan mavsumiy ishlar, ishlab chiqarishdagi eski modelning yangisi bilan almashtirilishi, ish yoki turarjoylarni o'zgartirishlar, o'quv yurtlarini tugatish va shuningdek, boshqa sabablardan kelib chiqadi. U doimo mavjud bo'lib, ma'lum bir darajada kyerakli hisoblanadi.

Tarkibiy (strukturali) ishsizlik. Unga asosan malakalarini o'zgartirishi va oshirishi, ma'lumot olishi, kasb egallashi lozim bo'lgan ishsizlar guruhlari kiradi. Friksion ishsizlik bilan strukturali ishsizlikning asosiy farqi shundaki, birinchisida, ma'lum malaka va tajriba mavjud bo'ladi va undan foydalanib, ish joylarini tezrok topib olishadi, ikkinchisida esa, ishchi kuchi darxol va tezrok ish joylarini topa olmaydi. Strukturali ishsizlik iste'mol bozori ma'lum mahsulotlar bilan to'ldirilganda va ularga extiyoj qolmaganda paydo bo'ladi.

Davriy ishsizlik asosan ishlab chiqarishning pasayishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kamayishidan paydo bo'ladi. Davriy pasayish tovar va xizmatlarga bo'lgan Yalpi taklifning kamayishini, shunga muvofiq, yalpi taklifning kamayishini, va oqibatda aholining ish bilan bandligi qisqarishi va ishsizlikning o'sishini bildiradi.

To'la ish bilan bandlik barcha ishchi kuchining 100% ish bilan ta'minlanganligini bildirmaydi. Aksincha, friksion va strukturali ishsizlik ilojisiz xol bo'lganligini hisobga olsak, biz mutlaqto'la ish bilan bandlilikka yerishib bo'lmashligini tushunamiz.

Agarda davriy ishsizlik bo'lmasa, u holda to'la ish bilan bandlilikka yerishiladi. To'la ish bilan bandlik davridagi ishsizlik, **ishsizlikning tabiiy darajasi** deyiladi. Bunga ish qidiruvchilar soni bo'sh ish joylari soniga muvofiq kelsagina yerishish mumkin.

Ishsizlikning tabiiy darajasi birinchidan, u iqtisodiyotning ishlab chiqarish potensialidan to'liq foydalanayotganligini ko'rsata olmaydi, chunki amaliyotda ishsizlik darajasi «ishsizlikning tabiiy darajasi»dan ko'proq bo'ladi, ikkinchidan, ishsizlikning tabiiy darajasi doimiy emas, chunki u qonun va milliy an'analar bilan bog'liq holda o'zgarishini bilishimiz lozim.

Umumiy xolda ishchi kuchi ish bilan band va faol ish qidirib yurgan ishsizlarga bo'linadi. **Ishsizlik darajasi** deb ishsizlarning ishchi kuchiga nisbatiga (% hisobida) aytiladi va uni quyidagi formula bilan aniqlash mumkin:

$$\text{Ishsizlik darajasi} = (\text{ishsizlar} / \text{ishchi kuchi}) \times 100\%$$

Barcha mavjud resurslardan to'liq foydalanish yoki ishsizlikning tabiiy darajasi holatida iqtisodiyotda yaratilishi mumkin bo'lgan mahsulot hajmini iqtisodiyotning **ishlab chiqarish potentsiali** deb ataladi.

Mahsulotlarning potensial va xaqiqiy ishlab chiqarilishi o'rtasidagi farq YaMM hajmining uzilishi yoki orqada qolishi deb ataladi. U potensial ishlab chiqarishga nisbatan foizda aks ettiriladi.

$$\text{YaMM uzilishi} = ((\text{potensial YaIM} - \text{xqiqiy YaIM}) / \text{potensial YaIM}) \times 100\%.$$

3.3. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari. A. Ouken qonuni

Ishsizlikning ko'payishi natijasida mumkin bo'lgan YaMM hajmini iqtisodiyot ololmaydi. SHu sababli mamlakat miqyosida ishsizlikni tabiiy darajasida saqlash va uni tartibga solish iqtisodiy jihatdan katta ahamiyatga ega. Ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan qanchalik yuqori bo'lsa, YaMM uzilishi shuncha ko'p bo'ladi. SHuning uchun ham potensial hajmdagi YaMM haqiqiy YaMMdan katta bo'ladi.

$$\text{ya'ni, } Y_{AMM}^* > Y_{AMM} \text{ yoki } U^* > U.$$

Potensial Y_{AMM}^* ni hisoblashda mamlakatda ishsizlik mutlaqo yo'q deb emas, balki mavjud, biroq u tabiiy darajada, deb hisoblanadi.

Ishsizlik darajasi va YaMM uzilishi o'rtasidagi miqdoriy nisbatni ingliz iqtisodchisi Artur Ouken matematik xolda isbotlab byergan. SHuning uchun bu qonun, Ouken qonuni deyiladi. Qonunning mohiyati shundan iboratki, agar haqiqiy ishsizlik ishsizlikning tabiiy darajasidan bir foizga oshib ketsa, milliy iqtisodiyot Y_{AMM} ni ikki yarim foizga kam oladi. Ushbu nisbat ishsizlikning turli darajalaridagi mahsulot yo'qotishlarni aniqlash imkonini byeradi.

$$\text{YaMM uzilishi} = -2,5 (\text{ishsizlikning tabiiy darajasi} - \text{ishsizlikning haqiqiy darajasi})$$

Demak, mos ravishda ularning nisbati 1:2,5 Yoki 2:5 ga teng. Yo'qotilgan Y_{AMM} ning esa mutlaq qiymatini hisoblash mumkin. Misol uchun, 2016 yili ishlab chiqarish pasaygan davrda ishsizlik 9,5 foizga teng bo'lgan, deb olaylik. Ishsizlikning tabiiy darajasi esa 6 foizga teng bo'lishi kerak yoki 3,5 foiz ishsizlik uning tabiiy darajasidan ko'p: 3,5 foizni Ouken koeffitsientiga (2,5) ko'paytirib, 2016 yilda Y_{AMM} ning potensial Y_{AMM}^* dan 8,75 foizga kam olinganligini aniqlaymiz. Y_{AMM} ning pastroq darajasi o'z navbatida, ishlab chiqarishda

qatnashuvchilar daromadlarining nisbatan kamroq bo'lishini va iqtisodiyotning kelgusi taraqqiyotini investitsiyalash imkoniyatlari qisqarishini bildiradi.

YaMM uzilishini ifodalaydigan formula bilan Oukun formulasini umumlashtirib qo'yidagi formulani olamiz:

$$(YaMM_{potensial} - YaMM_{haqiqiy}) / YaMM_{potensial} * 100 = -\beta(ITD-IXD)$$

2018 yilning yakuni bo'yicha O'zbekistonda ishsizlik darajasi 9,3 foizni tashkil etdi. Ushbu ko'rsatkich 2017 yilning shu davrida a nisbatan 3.5 %ga ko'paydi.

Vazirlik ma'lumotlarida qayd qilinishicha, 30 yoshgacha yoshlar ishsizlik darajasi 15,1 foizni, 16-25 yoshdagi yoshlar orasida-17 % dan ortiq ayollar o'rtasida — 12,9 foizni tashkil etgan. Eng ko'p ishsizlik darajasi Qashqadaryo, Samarqand va Farg'ona viloyatlarida- 9.7 % , eng kami Toshkent (7,9 foiz) shahrida qayd etildi. Mehnat resurslari soni 18,8 35 mln kishini tashkil etdi, bu 2018-yilning 1 choragiga nisbatan 0,1 foizga yoki 20 ming kishiga oshganini bildiradi. Iqtisodiy faol aholi soni 14,641 mln kishiga etdi (0,4 foizga kamaygan), iqtisodiy nafaol aholi esa — 4193,9 ming kishidan iborat (1,9 foizga ortgan).

Iqtisodiyotning rasmiy sektorida band bo'lganlar 5,4 mln kishini tashkil etgan (0,6 foizga tushgan), bunda dehqon xo'jaliklarida band bo'lgan shaxslar ko'rsatkichi – 69,4 foizga, yuridik shaxs bo'lmagan tadbirkorlar ko'rsatkichi – 13,8 foizga ortgan. SHu bilan birga, iqtisodiyot sohasida band bo'lgan yuridik shaxslar ko'rsatkichi 1,7 foizga kamayganligi qayd etildi. Uy xo'jaliklarini tekshirish metodologiyasining takomillashuvi norasmiy sektorda band bo'lganlarning yanada ishonchliroq ko'rsatkichi — 7,9 mln kishi (band bo'lganlar umumiy sonidan 59,8 foiz)ni aniqlashga imkon byerdi, ulardan vaqtinchalik, bir martalik va mavsumiy ishlarda band bo'lganlar – 1,6 mln kishini, shuningdek, xorijga ishga ketganlar — 2,6 mln kishini tashkil etadi.

3.1-jadval.

O'zbekiston respublikasida iqtisodiy faol aholi soni, bandlik va ishsizlik darajasi

Yillar	Iqtisodiy faol aholi soni ming. Kishi	SHulardan		Iqtisodiy faol aholining ulushi %	Iqtisodiy faol aholining bandlik darajasi %	Ishsizlik darajasi %
		iqtisodiyotda bandlar soni ming kishi	ishsizlar ming kishi			
2018	14641,6	13279,9	1361,7	74,2	67,3	9,3
2017	14357,3	13520,3	837	73,5	69,2	5,8
2016	14022,4	13298,4	724	72,5	68,7	5,2
2015	13767,7	13058,3	709,4	71,9	68,2	5,2
2014	13505,4	12818	687,4	71,3	67,7	5,1
2013	13163	12523,3	639,7	70,5	67,1	4,9
2012	12850,1	12223,8	626,3	70	66,6	4,9
2011	12541,5	11919,1	622,4	69,7	66,2	5,0
2010	12286,6	11628,2	658,4	70,2	66,9	5,4
2002	8928,4	8893	35,4	69,7	69,4	0,4

O'zbekistonda ishsizlik darajasi tahlil qilinayotgan yillarda bir qator o'garilar ro'y byerdi. Agar 2002 yilda ishsizlik darajasi 0.4 % ni tashkil qilgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 2010-2017 yillar davomida 5-6 % ni tashkil qildi. 2018 yilda ishsizlik darajasi oldingi yillarga nisbatan ko'payib 9,3 % ni tashkil qildi. Ushbu ko'rsatkichning 2018 yilda ko'payishi ishsizlik darajasini hisoblash metodikasida o'zgarishlar hisobiga ro'y byerdi.

3.4.O'zbekiston Respublikasida ishsizlar sonini hisoblash metodiksi.

1. Ishsizlar soni mehnat resurslari sonidan ish byuilan bandlar va iqtisodiy no faol axrli soni ayirish orqali hisoblanadi:

$$U = LR - E - EIP, \text{ bu yerda:}$$

U – ishsizlar soni;

LR – mexnat resurslari;

E - ish bilan bandlar;

EIP – iqtisodiy nofaol aholi soni.

2. Mehnat resurslari soni, mexnat yoshidagi mehnatga loyoqatli aholi soni bilan mehnat yoshidan katta va kichik bo'lgan aholi soni yig'indisi orqali quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$LR = WAPM + WTP, \text{ bu yerda:}$$

LR - mehnat resurslari;

WAPM – mehnat yoshidagi mehnatga layoqatli aholi sonie;

WTP – ishlayotgan yoshlar va nafaqaxo'rlar.

3. **WAPM** soni mehnatga layoqatli aholi sonidan (yerkaklar 16 yoshdan 60 yoshgacha va ayollar 16 yoshdan 55 yoshgacha) birinchi va ikkinchi guruh nogironlar, mehnat yoshidagi imtiyozli shartlarda nafaqa olayotgan aholi soni ayirish orqali quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$WAPM = Mp(16 - 59) + Wp(16 - 54) - Ip - PP, \text{ bu yerda:}$$

Mp (16 - 59) – 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan yerkaklar;

Wp (16 - 54) - 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar;

Ip - mehnat yoshidagi birinchi va ikkinchi guruh nogmronlari;

PP - mehnat yoshidagi imtiyozli shartlarda nafaqa olayotgan aholi soni.

Ma'lumotlar manbaii:

Mp (16 - 59), **Wp** (16 - 54) – statistika tashkilotlari ma'lumotlari;

Ip - byudjetdan tashqari Pensiya fondi ma'lumotlari;

PP - byudjetdan tashqari Pensiya fondi ma'lumotlari.

WTP - byudjetdan tashqari Pensiya fondi va statistika tashkilotlari ma'lumotlari;

4. Ish bilan bandlar soni quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$E = EOs + EIs + LM, \text{ bu yerda:}$$

Eos – iqtisodiyotning rasmiy sektorida ish bilan bandlar;

EIs – iqtisodiyotning norasmiy sektorida bandlar;

LM – mehnat migrantlari - fuqaro xorijiy mamlakatlarda mehnat faoliyatini yuritayotgan O‘zbekiston Respublikasi fuqoralari, O‘zbekiston Respublikasiga qarashli xorijiy mamlakatlardagi tashkilotlarda ishlayotganlar fuqoralardan tashqari.

Ma’lumotlar manbai:

Eos – Statistika tashkilotlarining ma’lumotlari;

EIs – Bandlik va va mehnat munosabatlari Vazirligi tomonidan bandlik masalalari bo‘yicha uy xo‘jaliklarini o‘rganish ma’lumotlari;

LM - ichki ishlar , bojxona organlari va mehnat tashkilotlari tomonidan bandlik masalalarini o‘rganish bo‘yicha ma’lumotlari.

5. Aholining iqtisodiy faol soni quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$EP = U + E, \text{ bu yerda:}$$

EP – iqtisodiy faol aholi.

6. Iqtisodiy nafaol aholi soni quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$EIP = PS + IW + VUP, \text{ bu yerda:}$$

EIP - iqtisodiy nafaol aholi;

PS – ishlab chiqarishda ajralgan holda o‘qiyotgan o‘quvchilar va talabalar soni;

IW – bola tarbiyasi bilan shug‘ullayotgan ishlamayotgan ayollar;

VUP – uybekalari, o‘z hohishi bilan ishlamayotgan shaxslar va ko‘chmas va boshqa mulklardan daromad olayotgan aholi.

Ma’lumotlar manbai:

PS - Statistika tashkilotlarining ma’lumotlari

IW - Statistika tashkilotlarining ma’lumotlari

VUP – mehnat tashkilotlarining bandlikni o‘rganish bo‘yicha ma’lumotlari.

band bo‘lmagan, mustaqil ish izlayotgan aholi soni quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$US = U - UO, \text{ bu yerda:}$$

US – band bo‘lmagan va mustaqil ish izlayotganlar soni;

U – band bo‘lmagan aholi, ishsizlar;

UO – rasmiy ro‘yxatdan o‘tgan ishsizlar.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy davrlar asosan to'rtta bosqichini o'z ichiga oladi va ularni iqtisodiy tebranishlar deb yuritish maqsadga muvofiq. Iqtisodiy tebranishlarning sabablari xilma - xil bo'lsada, ularning barchasi yalpi xarajatlar hajmining o'zgarishi orqali YaIM dinamikasiga ta'sir ko'rsatadi.

Ishsizlik darajasi deb ishsizlar sonining ishchi kuchi soniga nisbatiga aytiladi. Ishchi kuchi ham boshqa tovar mahsulotlari kabi bozorda sotiladi va sotib olinadi. To'la ish bilan bandlik 100% ish bilan ta'minlanganlik darajasini anglatmaydi.

Kelib chiqish sabablariga ko'ra friksion, tarkibiy va davriy ishsizlik turlari mavjud.

Ishsizlikning tabiiy darajasi friksion va tarkibiy ishsizlik darajalari yig'indisiga teng bo'lib, mamlakatdagi oxirgi o'n yilda mavjud bo'lgan haqiqiy ishsizlik darajasi va keyingi o'n yil uchun prognoz qilib hisoblangan ishsizlik darajalarining o'rtacha miqdori sifatida belgilanadi.

Ishsizlar sonining oshishi, ya'ni ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan yuqori bo'lishi potensial hajmdagi YaIM bilan haqiqiy hajmdagi YaIM o'rtasida uzilishga olib keladi. Ouken qonuni bunday bog'liqlikning miqdoriy darajasini ifodalaydi.

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy tebranishlarning sabablarini qanday izohlaysiz?
2. Ishsizlikning qanday turlari mavjud? Ishsizlik darajasi qanday aniqlanadi?
3. Ishsizlikning tabiiy darajasi, ish bilan to'liq bandlilik tushunchalariga tavsif byering.
4. Potensial YaIM ko'rsatkichini izohlab byering.
5. Makrodarajada ishsizlikning iqtisodiy oqibatlarini qanday o'lchash mumkin ?
6. Ishsizlik darajasi oshishining salbiy oqibatlariga izoh byering.
7. O'zbekistonda ishsizlik darajasi o'zgarishi qay tariqa ro'y byerdi?

Mavzu bo'yicha testlar

1.Qaysi ishsizlik ishlab chiqarishning pasayishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kamayishidan natijasida paydo bo'ladi?

- a) davriy;
- b) friksion;
- c) tabiiy
- d) tarkibiy

2.Qaysi ishsizlikga ish qidirayotgan yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishni kutayotgan ishchi kuchlari kiradi?

- a) davriy;
- b) friksion;
- c) tabiiy

d) tarkibiy

3. Qaysi ishsizlikga malakalarini o'zgartirishi va oshirishi, ma'lumot olishi, kasb egallashi lozim bo'lgan ishsizlar guruhlariga kiradi?

- a) davriy;
- b) friksion;
- c) tabiiy
- d) tarkibiy

4. Yaqin orada yana ish olishga umid qilayotgan odam:

- a) ishsizlar guruhiga kiradi;
- b) bandlar guruhiga kiradi;
- c) ishchi kuchi tarkibiga kirmaydi;
- d) to'liq bo'lmagan band hisoblanadi;

5. Iqtisodiyotning pasayishi tufayli ishini yo'qotganlar qaysi toifaga kiradi?

- a) friksion ishsizlar;
- b) strukturaviy ishsizlar;
- c) davriy ishsizlar;
- d) yashirin ishsizlar.

6. To'liq bandlik sharoitida friksion ishsizlik bo'lishi kerak:

- a) «0»ga teng;
- b) 1%dan kam;
- c) siklik formadagi ishsizlikdan kam;
- d) hamma javoblar noto'g'ri;

7. Oukun qonuniga binoan haqiqiy ishsizlik darajasining tabiiy ishsizlikdan 2% oshishi YaIM real (haqiqiy) hajmini % hisobida uning potensial miqdoridan orqada qolishiga olib keladi:

- a) 2% ga;
- b) 3% ga;
- c) 4% ga;
- d) 5% ga.

8. Iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar bilan ifodalangan: aholining umumiy soni 65mln. kishi; mehnat resurslari soni 44mln. kishi. Ishsizlar soni 4 mln. kishi. Ish bilan bandlar soni 36 mln. kishi. Bu holatda ishsizlik darajasi teng bo'ladi:

- a) 9.09%;
- b) 10% ;
- c) 11.1% ;
- d) 6.15 %.

9. Ishsizlikning tabiiy darajasi 6 %, ishsizlikning haqiqiy darajasi 7,33 %, potensial YaIM yiliga 3 %ga o'sadi, YaIMning davriy ishsizlik dinamikasiga

ta'sirchanligi koeffitsenti 3 ga teng. Keyingi yilda tabiiy ishsizlik darajasida resurslarning to'liq bandliligi ta'minlanishi uchun ishlab chiqarishning haqiqiy darajasi qanday sur'atda o'sishi lozim?

- a) 6 % ga;
- b) 4 % ga;
- c) 7 % ga;
- d) 4% ga;

10.Ouken qonuniga binoan haqiqiy ishsizlik darajasining tabiiy ishsizlik darajasidan 2% oshishi YAIM real (haqiqiy) hajmini % hisobida uning potentsial miqdoridan orqada qolishiga olib keladi:

- a)2% ga
- b)7,5% ga
- c) 4%ga
- d) 5%ga

Mavzu bo'yicha masalalar.

1-masala

Quyidagi ma'lumotlar asosida ishsizlik darajasini aniqlang:

Jami aholi– 450 ming kishi, jumladan:

16 yoshgacha bolalar – 80 ming kishi;

–pensionerlar – 60 ming kishi, shundan 10 ming kishi hali ishlaydi;

–ishsizlar - 13 ming kishi;

–muddatli harbiy xizmatda– 5 ming kishi;

–litsey va kollej talabalari –20 ming kishi;

–uy bekalari - 5 ming kishi;

Yechish:

Ishsizlik darajasi rasman ro'yxatga olingan ishsizlar sonini ishchi kuchi soniga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi, ya'ni:

$$\text{Ishsizlik darajasi} = \frac{\text{ishsizlar soni}}{\text{ishchi kuchi soni}} \times 100$$

ishchi kuchi soni = 450-80-50-5-20-5 = 290

qo'shimcha ishlovchi pensioner ishchi kuchi tarkibiga kiradilar

Ishsizlik darajasi= (13/290)×100%=4,5%

2-masala:

2018 yilda shartli iqtisodiy tizimda aholi soni tarkibi to'g'risidagi quyidagi ma'lumotlar mavjud edi:

- ishchi kuchi soni – 350 mln. kishi,
- ishsizlar – 30 mln. kishi, jumladan:
- 15 mln. kishi korxona bankrotligi natijasida ishsiz bo'lib qoldi,
- 3 mln. kishi yangi kasbni o'rganadi;

- 3 mln. kishi ishlab chiqarish qisqartirilgani natijasida ishdan bo'shatilgan;
- 5 mln. kishi korxona yangi faoliyat turiga o'tganligi tufayli ishdan bo'shatildi;
- 4 mln. kishi ishlamaydi, chunki yosh bolalari va qari ota-onalari mavjud.

Tabiiy va haqiqiy ishsizlik darajasini hisoblang. Ouken qonunidan foydalanib, agar potensial YaIM 4 mlrd. pul birligini tashkil etgan bo'lsa, YaIMning uzilishini aniqlang.

Yechish:

1. Joriy yilda tabiiy ishsizlik = yangi kasbni o'rganuvchi (friksion ishsizlik) 3 mln. kishi + yosh bolalari va qari ota-onalari mavjud 4 mln. kishi + korxona yangi faoliyat turiga o'tganligi natijasida ishdan bo'shatilgan 5 mln. kishi = 12 mln. kishi.

2. Davriy ishsizlik = korxona bankrotligi natijasida ishdan bo'shatilgan 15 mln. kishi + ishlab chiqarish qisqartirilgani natijasida ishdan bo'shatilgan 3 mln. kishi = 18 mln. kishi.

3. Haqiqiy ishsizlik = 30 mln. kishi

$$4. \text{Haqiqiy.ishsizlik.darajasi} = \frac{\text{Ishsizlar..soni}}{\text{Ishchi..kuchi..soni}} = \frac{30 \times 100}{350} = 8,6\%$$

Haqiqiy ishsizlik darajasining tabiiy ishsizlik darajasida ortiqqligi = $8,6\% - 3,4\% = 5,2\%$.

5. YaIMning uzilishini Ouken koeffitsientidan foydalangan holda aniqlanadi, u $-2,5\% \times 5,2\% = 13\%$ ga teng.

YaIMning uzilishining mutlaq miqdori = $4 \text{ mlrd. pul birl.} \times 13\% : 100\% = 0,52 \text{ mlrd. pul birl.}$

Binobarin, YaIMning haqiqiy hajmi potensial hajmidan, haqiqiy ishsizlik darajasi tabiiy darajadan oshishi natijasida 0,52 mlrd. pul birligiga kam.

3-masala

2018 yilda shartli mamlakatda quyidagi ishsizlik ko'rsatkichlari mavjud edi:

- friksion - 3%; tarkibiy - 3%; davriy - 10%.

Nominal YaIM 27600 pul birligini tashkil etdi, Ouken koeffitsienti esa 2,5%ga teng.

YaIMning uzilishi miqdorini aniqlang.

Yechish:

Haqiqiy ishsizlik darajasi quyidagicha topiladi:

$$\text{friksion (3\%)} + \text{tarkibiy (3\%)} + \text{davriy (10\%)} = 16\%$$

Tabiiy ishsizlik darajasi quyidagicha topiladi:

$$\text{friksion (3\%)} + \text{tarkibiy (3\%)} = 6\%$$

Potensial YaIMni Ouken qonunining matematik ko'rinishidan foydalangan holda topamiz:

$$\text{Haqiqiy YaIM} = \text{potensial YaIM} \times \left[1 - \frac{(U_1 - U_2) \times k}{100\%} \right],$$

bu yerda, U_1 – haqiqiy ishsizlik darajasi; U_2 – tabiiy ishsizlik darajasi; k – Oukena koefitsienti. Ma'lumotlarni formulaga qo'yib, potensial YaIMni topamiz.

$$27600 = \text{Potensial YaIM} \times \left[1 - \frac{(16 - 10) \times 2,5}{100} \right];$$

$$27600 = \text{Potensial YaIM} \times 0,85$$

$$\text{Potensial YaIM} = 27600 : 0,85 = 32470 \text{ (pul birl.)}$$

Agar haqiqiy ishsizlik tabiiy darajadan oshmasa, YaIM 32470 pul birligini tashkil etar edi. Davriy ishsizlik mavjudligi sababli iqtisodiyot 4870 pul birligi (32470-27600) qiymatidagi YaIMga ega bo'la olmagan.

4-masala

Iqtisodiyotda tabiiy ishsizlik darajasi – 6%, haqiqiy ishsizlik 10%ni tashkil etadi. Ishlab chiqarish hajmi - 600 mln. so'm. YaIMning ishsizlik darajasining o'zgarishiga ta'sirchanligi koefitsienti 3 ga teng. YaIM uzilishini aniqlang.

Yechish:

Ouken qonuniga ko'ra:

$$(Y - Y^*) : Y^* = -\beta (u - u^*).$$

$$(Y - Y^*) : Y^* = -3 (0,1 - 0,06) = -0,12 \text{ Yoki } 12\%.$$

$$(600 - Y^*) : Y^* = 0,12 \Rightarrow Y^* = 682 \text{ mln. so'm.}$$

Demak, YaIMning uzilishi davriy ishsizlik bilan bog'liq, u quyidagini tashkil etadi: $Y - Y^* = 600 - 682 = -82 \text{ mln. so'm.}$

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar bilan ifodalangan: aholining umumiy soni 650 kishi, mehnatga layoqatli bo'lmagan yoshdagi aholi soni 140, ishsizlar soni 19, ishchi bilan band aholi soni 380 bo'lsa ishsizlar sonini toping.

2. Aholi soni 200 mln kishi. Ish bilan bandlar soni 112 mln. kishi, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soni 160 mln. kishi, friksion ishsizlar 6 mln. kishi, tarkibiy ishsizlar 2 mln. kishi, davriy ishsizlar esa 5 mln. kishini tashkil etgan. Ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan 4 %ga yuqori. Potensial YaIM 2500 shartli birlikka teng. YaIMning siklik ishsizlik dinamikasiga ta'sirchanlik koefitsienti 2,4.

Topilsin:

A) ishsizlikning haqiqiy darajasi;

B) haqiqiy YaIM hajmi.

3. Ishsizlikning tabiiy darajasi 6 %, ishsizlikning haqiqiy darajasi 7,33 %, potensial YaIM yiliga 3 %ga o'sadi, YaIMning davriy ishsizlik dinamikasiga ta'sirchanligi koefitsienti 3 ga teng. Keyingi yilda tabiiy ishsizlik darajasida resurslarning to'liq bandligi ta'minlanishi uchun ishlab chiqarishning haqiqiy darajasi qanday sur'atda o'sishi lozim?

4. Ishsizlikning tabiiy darajasi 5 %, potensial YaIM 40 mlrd. so'm, ishsizlar soni 1 mln. kishi, ish bilan bandlar 14 mln. kishi. Topilsin:

- a) ishsizlikning haqiqiy darajasi;
- b) YaIMning nisbiy va mutlaq uzilishi;
- b) Haqiqiy YaIM hajmi.

5. Ishsizlik darajasi 8 %, ishchi kuchi soni 10 mln. kishi, aholi soni 19 mln.kishi, ishsizlikning tabiiy darajasi 5 %.

Topilsin:

- a) ishsizlar soni;
- b) YaIMning nisbiy va mutlaq uzilishi.

4-MAVZU. INFLYASIYA VA AKSILINFLYASIYA SIYOSATI

4.1. Inflyasiyaning mohiyati va hisoblanish usullari.

Inflyasiya (lotincha inflatio - shishish, bo‘rtish, taranglashish) – ma’lum davr mobaynida mamlakatda baholar o‘rtacha (umumiy) darajasining barqaror o‘ssishi, pulning harid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishi. Inflyasiya bozor iqtisodiyotining asosiy izdan chiqaruvchi omillari jumlasiga kiradi, uning sur’ati qanchalik yuqori bo‘lsa, iqtisodiyotga xavfli ta’siri shunchalik katta bo‘ladi. Ayniqsa bir iqtisodiy tizimdan ikkinchi bir iqtisodiy tizimga o‘tayotgan mamlakatlarda inflyasiyaning iqtisodiyotga ta’siri ancha xavfli. Chunki, bu davr narxlarning yerkinlashuvi va shunga muvofiq ularning umumiy darajasi keskin oshib ketishi bilan bog‘liq.

Ammo inflyasiya davrida barcha tovarlarning baholari ham oshavermaydi: ayrimlariniki barqaror bo‘lib tursa, ba’zilariniki esa tushishi mumkin.

“Inflyasiya” atamasi ilk bor SHimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi Fuqarolar urushi davrida qo‘llanildi. Inflyatsiyaning atamasi muomaladagi qog‘oz pul massasining tovarlarning real taklifiga nisbatan haddan ziyod ko‘payib ketishi holatini izohlangan. Ammo inflyatsiyaning bunday tavsifi mukammal emas va uning sabablarini ochib bermaydi. Umuman olganda inflyatsiya pul muomalasi qonunlarining buzilishi shakli sifatida makroiqtisodiy muvozanatning buzilishini, talab va taklif nomutanosibligini anglatadi.

Keynschilar maktabi namoyondalari bunday nomutanosiblikning sababi to‘liq bandlik sharoitida talabning haddan ziyod bo‘lishida deb bilishadi. SHu sababli ular ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi past bo‘lsa byudjet taqchilligi va qo‘shimcha pul chiqarish yo‘li bilan xarid qobiliyatini, boshqacha aytganda yalpi talabni ko‘paytirish inflyatsiyaga olib kelmaydi deb hisoblashishadi.

Neoklassik yondoshuv tarafdorlari inflyatsiyaning manbai ishlab chiqarishning haddan ziyod o‘ssishida, ishlab chiqarish xarajatlarining ko‘payishida deb bilishadi. Demak keynschilar inflyatsiyaga talab tomonidan, neoklassiklar esa taklif tomonidan yondoshishadi.

Agar iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlar massasi yalpi talabga nisbatan sekinroq o‘ssa, yoki yalpi talab ko‘paygani holda o‘zgarmasdan tursa, bu nomutanosiblik baholar darajasining ko‘tarilishi orqali bartaraf etiladi. Oqibatda pul birligining harid qobiliyati pasayadi va milliy iqtisodiyotning qo‘shimcha pul massasiga ehtiyoji paydo bo‘ladi.

Inflyatsiya nafaqat pul muomalasining izdan chiqishi, balki butun takror ishlab chiqarish mexanizmining kasali, makroiqtisodiy buzilishlar natijasidir. Baholarning o‘ssishi, pul birligi xarid qobiliyatining pasayishidan tashqari inflyasiya namoyon bo‘lishining quyidagi uch belgisi ham bor. Bular:

- 1) valyuta kururlarining o‘zgarishi;
- 2) kredit byerish shartlarining qimmatlashuv va muddatlarining qisqarishi tomon o‘zgarishi;

3) kundalik ehtiyoj mollaridan iborat iste'mol savati bahosining o'sishi.

Inflyatsiya baho indeksleri - deflyator va iste'mol narxlar indeksi yordamida aniqlanadi.

Baholar o'rtacha (umumiy) darajasining nisbiy o'zgarishi **inflyatsiya darajasi (baholarning o'sish sur'ati)** deb ataladi. Makroiqtisodiy modellarda inflyatsiya darajasi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

$$\pi = \frac{P - P_1}{P_1}$$

bunda: π – yillik inflyatsiya sur'ati

P - joriy yilning narxlar indeksi; **P₁**- o'tgan yilning narxlar indeksi.

Inflyatsiyani miqdoran o'lchash uchun makroiqtisodiyotda «70-miqdor qoidasi» deb atalgan usuldan ham foydalaniladi. Bu usul narxlarning barqaror o'sishi sharoitida inflyatsiya darajasi necha yilda ikki baravarga oshishini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun 70 ni yillik inflyatsiya darajasiga bo'lish kifoya:

$$\frac{\text{Baholar ikki marta oshishi uchun zarur yillar soni}}{70} = \frac{1}{\pi}$$

Misol uchun, yillik inflyatsiya darajasi 7 % ga teng bo'lsa, taxminan 10 yilda baholar ikki marta oshadi, Ya'ni, (70:7 = 10).

Real YaMM va jamg'armaning necha yildan so'ng ikki marta oshishini hisoblash zarur bo'lgan hollarda ham «70-miqdor qoidasidan» foydalaniladi.

4.2. Inflyatsiyaning turlari. Talab va taklif inflyatsiyasi.

Talab inflyatsiyasi iqtisodiyotda talab keskin oshib ketishi va uni ishlab chiqarishning real hajmi bilan qondirish mumkin bo'lmay qolgan sharoitlarda kelib chiqadi. Ya'ni, to'liq bandlilikka yaqin sharoitda iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlari o'sib borayotgan yalpi talabni qondirolmaydi. Ortiqcha talab esa real tovarlar bahosining ko'payishiga iqtisodiy bosim beradi va talab inflyatsiyasi kelib chiqadi. Yoki, oddiy so'zlar bilan aytganda, «haddan ziyod pullar haddan kam tovarlarni ovlaydi». Talab inflyatsiyasini keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar aholining ish bilan to'liq bandligi va ish haqining oshib borishi hisoblanadi. Demak, inflyatsiya talab, taklif, ish bilan bandlik, baho, ishlab chiqarish sur'atlari kabi ko'pgina omillarga bog'liq.

Iqtisod pasayish holatida bo'lganda mamlakatda jami talab oshsa, ishlab chiqarish hajmi ko'payadi, ishsizlik kamayadi, baho darajasi esa deyarli o'zgarmaydi yoki kam miqdorda o'zgaradi. Baho o'zgarishligining sababi shundaki katta hajmdagi bo'sh turgan mehnat va xom ashyo resurlarini shu o'zgarish bahoda ishga tushirish mumkin bo'ladi. Chunki, ishsiz yurgan kishi ish

haqini oshirishni talab qilmaydi, uning uchun ishga yollanishning o'zi kifoya hamda qo'shimcha stanok sotib olishga hojat yo'q.

Bundan tashqari, baho ishchi kuchini to'la ish bilan bandligiga yerishishdan oldin ham oshishi mumkin. Ya'ni, ba'zi sanoat korxonalarida bo'sh turgan resurs va zahiralarini ishlab chiqarishga yertaroq to'liq jalb qilinadi, natijada ular talabning o'sishiga mos ishlab chiqarishga, taklifga yerisha olmaydi. Talab, taklifdan ko'payib ketadi, natijada baho yana osha boshlaydi.

Taklif inflyasiyasi bu, mamlakat iqtisodiyotida tovar va xizmatlar taklifining kamayishi natijasida tovar va xizmatlar baholarining oshishidan paydo bo'ladi. Bunday hollarda ortiqcha talab bo'lmasa ham tovarlarning baholari oshib boradi. Hatto ish bilan bandlik va YaIM ishlab chiqarish kamaygan yillari tovarlarning bahosi oshadi. Jami taklif qisqarishining asosiy sababi mahsulot birligiga sarflangan xarajatlarning o'sishi hisoblanadi. Bunda nominal ish haqi, xom ashyo va yoqilg'i narxlarining oshishi natijasida ishlab chiqarish tannarxi ham oshadi.

Taklif inflyasiyasining kelib chiqishiga, shuningdek, taklif mexanizmining buzilishi ham ta'sir qiladi. Taklif mexanizmi esa tasodifiy holda asosiy ishlab chiqarish omillari bahosining keskin ko'payishidan kelib chiqadi. Iqtisodchi olimlarning fikriga ko'ra, taklif inflyasiyasi o'z-o'zini cheklaydi. Ishlab chiqarishning pasayishi xarajatlarning qo'shimcha o'sishini cheklaydi, chunki ishsizlikning o'sishi nominal ish haqining asta-sekin pasayishiga olib keladi. Talab inflyasiyasini cheklash uchun esa maxsus chora-tadbirlar ko'rish zarur bo'ladi.

Inflyasiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi qisqarishi bilan bir vaqtda nominal hajmining ortib borishi kabi vaziyat sodir bo'ladi. Daromadlarni ishlab chiqarish tomonidan ta'minlanmagan o'sishi aholi qo'lidagi pulning taklif qilinayotgan tovar va xizmatlardan oshiqchaligiga olib keladi. Bunday hol pul birligining xarid quvvatini pasaytiradi, bir miqdordagi pulga joriy yilda o'tgan yildagiga nisbatan aholi kamroq mahsulot sotib oladi.

Uning real daromadi kamayadi. Misol uchun, joriy yilda aholining nominal daromadlari 30% ga ko'paygan, narxlar darajasi 50% ga oshgan bo'lsa, unda aholining real daromadlari 20% ga kamaygan bo'ladi. Chunki, narxlarning o'sishi aholi pul daromadlarining o'sishidan yuqori bo'lgan (30% - 50% - 20%).

Inflyasiyani real daromadlar darajasiga ta'siri u kutilayotgan yoki kutilmayotganiga ham bog'liq. **Kutilayotgan inflyatsiya** sharoitida daromad oluvchi inflyatsiyaning u olayotgan daromadga ta'sirini kamaytirish, ya'ni real daromadi darajavsini saqlab qolish chorasini ko'radi.

Bu uchun Fisher tenglamasidan foydalanish mumkin:

$i = r + \pi_{kut.}$, bu yerda i -nominal foiz stavkasi; r - real foiz stavkasi; $\pi_{kut.}$ -kutilayotgan inflyatsiya darajasi.

Inflyatsiya sur'ati 10 foizdan oshganda Fisher tenglamasi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$r = \frac{i - \pi_{kut.}}{1 + \pi_{kut.}}$$

Kutilmagan inflyatsiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar o'rtasida kreditorlar foydasiga qayta taqsimlaydi. SHuningdek kutilmagan inflyatsiya daromadlarni qayd qilingan daromad oluvchilar va qayd qilinmagan daromad oluvchilar o'rtasida keyingilari foydasiga qayta taqsimlaydi. Talab va taklif inflyatsiyasini qat'iy chegaralash qiyin. Ba'zida bu ikki turdagi inflyatsiya bir-biri bilan qo'shilib ketadi. Masalan, talab inflyatsiyasi sharoitida yollanma ishchilar kutilayotgan inflyatsiya darajasini e'tiborga olib ish haqlari oshirilishini mehnat shartnomalariga kiritadilar. Bu esa mahsulot tannarxini oshirib taklif inflyatsiyasini keltirib chiqaradi.

Tovarlar taklifning kamayishini kuzatayotgan iqtisodiy agentlar pul mablag'larini tovarlarga aylantirishga shoshadilar. Bu holat talab inflyatsiyasi ko'rinishini keltirib chiqaradi. Bunday ketma-ketlik oxir-oqibat gipyerinflyatsiyani keltirib chiqarishi mumkin. Gipyerinflyatsiya boshqarib bo'lmaydigan inflyatsiya jarayoni bo'lib, ishlab chiqarish va bandlik darajalariga halokatli ta'sir ko'rsatadi.

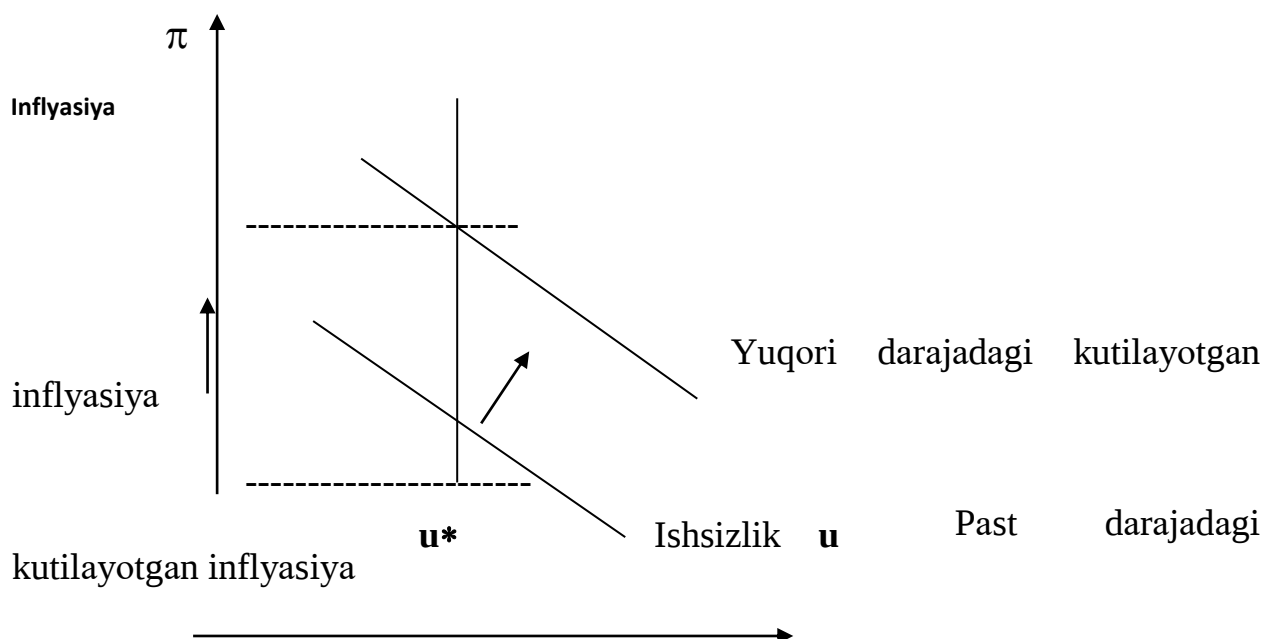
Yillik sur'ati bir necha o'n yoki yuz foizni tashkil etgan inflyatsiya pul tizimining boshlanayotgan yoki kuchayayotgan inqirozi belgisidir. Gipyerinflyatsiya uning halokatini, butun bozor mexanizmi falajlanishini anglatadi. Gipyerinflyatsiyaning rasmiy mezoni amyerikalik iqtisodchi Fillipp Kegan tomonidan kiritilgan. F. Kegan gipyerinflyatsiyaning boshlanishi deb baholarning birinchi bor 50% dan oshgan oyni, tugallanishi deb esa baholarning o'sishi bu sur'atdan pasaygan va shundan so'ng kamida bir yil davomida undan oshmagan oydan oldingisini hisoblash kerak deb taklif qilgan. Gipyerinflyatsiya sharoitida pul o'zining qiymat o'lchovi va almashinuv vositasi singari funksiyalarini bajarolmay qoladi. Normal iqtisodiy munosabatlar buziladi. Mablag'lar ishlab chiqarishga emas, balki tovar-moddiy boyliklari jamg'arishga yo'naltiriladi.

4.3. Inflyatsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liklik. Fillips egri chizig'i.

Iqtisodiyot o'z rivojlanishida potensial darajaga yaqinlashgan shariotda Yoki bandlilik darajasini oshirish yoxud inflyatsiya darajasini pasaytirish kabi muqobil variantlardan birini tanlashga majbur bo'linadi. CHunki qisqa muddatli davrda ishsizlik va inflyatsiya darajalari o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. Ishsizlikni pasaytirish ish joylarini yaratish uchun qo'shimcha mablag'lar ajratilishini anglatadi. Ayni paytda bu ish haqi miqdorining oshishiga ham olib keladi. Har ikkala holat ham baholar darajasinining ko'tarilishiga olib keladi, Ya'ni talab inflyatsiyasi ro'y byeradi..

Ishsizlik va inflyatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ingliz iqtisodchisi A.V.Fillips tomonidan aniqlangan va **Fillips egri chizig'i** (4.1 - chizma) deb ataladi.

Fillips egri chizig'i ishsizlik va inflyatsiya darajalari o'rtasidagi teskari bog'lig'likni harakterlaydi.

4,1.-CHizma. Fillips egri chizig'i

Mamlakat iqtisodiyotining xususiyatiga ko'ra, shuningdek, inflyasiyaning qaysi turi mavjudligiga qarab Fillips egri chizig'idagi inflyasiya va ishsizlik darajalarining kombinatsiyasi farq qilishi mumkin. Bunday tanlov kutilayotgan inflyasiyaning sur'atiga bog'liq. Kutilayotgan inflyasiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa ishsizlikning har qanday darajasida (sur'ati past bo'lgan inflyasiya darajasiga nisbatan) haqiqiy inflyasiya darajasi yuqori bo'ladi. Ishsizlik darajasi va inflyasiya sur'atining maqbul miqdorlari quyidagi formula ko'rinishida tasvirlanishi mumkin:

$$\pi = \pi_{kut} + f \left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p} \right) + \varepsilon$$

Bu yerda π - inflyasiyaning haqiqiy darajasi; π_{kut} - inflyasiyaning kutilayotgan darajasi;

$$f \left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p} \right) + \varepsilon \text{ - talab inflyasiyasi;}$$

f - Fillips egri chizig'ining og'ish burchagini belgilovchi empirik koeffitsent;
 ε - tashqi baho shoki (taklif inflyasiyasi).

Ouken qonuniga ko'ra YAIMning uzilishi, ya'ni $(Y_h - Y_p) / Y_p$ miqdor davriy ishsizlikning o'zgarishiga bog'liqligi sababli qisqa muddatli Fillips egri chizig'ini tenglamasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\pi = \pi_{kut} - \beta [u - u^*] + \varepsilon$$

Keltirilgan tenglamadan ko'rinib turibdiki, haqiqiy inflyasiya darajasi miqdori kutilayotgan inflyasiya darajasiga hamda tashqi baho shoklari darajasi bilan to'g'ri bog'liqlikka, davriy ishsizlik darajasi bilan esa teskari bog'likka ega ekan.

Hukumat Fillips egri chizig'iga asoslanib, qisqa davr uchun, iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib ishsizlik va inflyasiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

4.4. Aksilinflyasiya siyosati va uni amalga oshirish xususiyatlari.

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash borasidagi chora tadbirlarning muhim qismi aksilinflyasiya siyosatidir.

Aksilinflyasiya siyosati-baholar umumiy darajasini barqarorlashtirish, inflyasion keskinlikni yumshatishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy siyosat.

Aksilinflyasiya siyosati inflyasiyani yuzaga keltirgan sabablarni tugatishga qaratilgan faol va inflyasiya sharoitlariga moslashishga qaratilgan passiv ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Aksilinflyasiya siyosati o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- Yalpi talabni tartibga solish;
- Yalpi taklifni tartibga solish.

Keynschi iqtisodchilar birinchi yo'nalish tarafdorlari bo'lib, ular davlat buyurtmasi va arzon kredit hisobiga samarali talabni shakllantirish asosida yalpi taklif darajasini ko'tarish mumkin deb hisoblashadi. Hukumatning bu tadbirlar iqtisodiy pasayishni qisqartiradi va ishsizlikni kamaytiradi.

Ammo bunday aksilinflyasiya siyosati davlat byudjeti taqchilligini yuzaga keltiradi va qo'shimcha pul emissiyasiga ehtiyoj tug'diradi. Keyns davlat byudjeti taqchilligini davlat tomonidan olinadigan uzoq muddatli qarzar hisobiga qoplashni taklif etgan.

“Aksilinflyasiya siyosatining monetaristik yo'nalishi tarafdorlari keyinchalik, keynschilarning inflyasiyaga qarshi kurash bo'yicha takliflari doimo samara byeravermagach va kamchiliklari yuzaga chiqib qolgach yuzaga keldi. Jumladan, bir qator mamlakatlarda davlat qarzi haddan oshib ketdi. Bunday sharoitda monetaristlar radikal asilinflyasiya usullarini taklif etishdi. Ular yalpi talabni konfiskatsiya tipidagi pul islohoti o'tkazish hisobiga cheklash va byudjet taqchilligini ijtimoiy dasturlarni qisqartirish kamaytirishni taklif etishdi”^{*}.

Monetaristlar inflyasiya aynan pul bilan bog'liq hodisa bo'lganligi sababli shok terapiyasi pul massasining o'sish sur'atlarini keskin qisqartiradi va inflyasiya sur'atlarini tushiradi deb hisoblashadi. Ammo bunda ishlab chiqarish keskin pasayishi va bandlilik qisqarishi mumkin.

Konfiskatsiya tipidagi shok terapiyasi ko'rinishlaridan biri bo'lib daromadlarning va baholarning nominal darajalarini o'zgartirmagan holda eski pullarni belgilangan nisbatda yangisiga alishtirish hisoblanadi. Bunday tadbirlar aholi tomonidan ohir qabul qilinishi sababli, u qisqa muddatda samara byerishi zarur.

Monetaristlar tomonidan taklif qilinayotgan aksilinflyasiya siyosatining yana bir ko'rinishi - inflyasiya sur'atlarini asta sekinlik bilan pasaytirib borish (

^{*} Агапова Т.А.Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник.-7-е изд.перераб. и доп.- М.:Издательство “Дело и сервис”, 2005. с. 214.

graduallash) usulidir. Bu usulda inflyasiya sur'atlari pul massasini ko'p marotalaba, lekin oz ozdan kamaytirish orqali pul massasining o'sish sur'atini pasaytirishni ko'zda tutadi. Graduallash usuli inflyasiyani asta sekinlik bilan pasaytira borib iqtisodiyotda chuqur pasayishni oldini olish imkonini byeradi.

Graduallash usulini qo'llash pul massasi va baholar darajasining yillik o'sish sur'ati 20-30 foizdan oshmaganda muvaffaqiyatli bo'ladi, deb hisoblanadi.

Aksilinflyasiya siyosatining monetar usullarga muqobil bo'lgan variantlaridan biri baholar va daromadlarni tartibga solish siyosatidir. Bu usul daromadlarning o'sishi va baholarning o'sishi ni muvofiqlashtirishni (adaptiv siyosat) ko'zda tutadi.

Daromadlar va baholarni tartibga solish siyosatini amalga oshirish hukumat tomonidan baholar (narxlar) va daromadlar darajalarini muzlatib qo'yish, pul ko'rinishidagi ish haqining o'sishini o'rtacha mehnat unumdorligining o'sishiga bog'lab qo'yish orqali amalga oshiriladi.

“Soliqlar tarkibini o'zgartirish, yalpi soliq tushumlaridagi to'g'ridan-to'g'ri soliqlarning ulushini kamaytirish, bilvosita soliqlar ulushini ko'paytirish, soliq stavkalarini pasaytirish, ularning rag'batlantirish funksiyalarini kuchaytirish, davlat byudjeti xarajatlarini pasaytirish kabilar ham inflyasiyaga qarshi kurash tadbirlari hisoblanadi”*.

Aksilinflyasiya siyosatining u yoki bu turini tanlash inflyasiya jarayonlarining xususiyatiga bog'liq.

Inflyasiyaning yuqori sur'atlarini oldini olish uchun hukumat quyidagilarni ta'minlashi kyerak:

- samarali soliq tizimini va davlat xarajatlari ning baaqarorligini;
- pul massasi va milliy daromadning bir maromdagi o'sish sur'atlarini;
- “inflyasiyani import qilish” ga yo'l qo'ymaslik.

Har kanday inflyasiyaning negizida asosiy iqtisodiy muvozanatlarning buzilishi yotadi. SHu sababli inflyasiyaga qarshi kurash — uni shunchaki bostirish emas, balki iqtisodiyotda vujudga kelgan nomutanosiblikni bartaraf etishga qaratilgan baquvvat tarkibiy siyosati-ni amalga oshirishdir. Bir qator chet mamla-katlarning inflyasiyaga qarshi kurash tajribasi shuni ko'rsatadiki, ular inflyasiya bilan iqtisodiyot tarkibiy tuzilishining buzilishi bir-biriga chambarchas bog'liq ekanligini anglagan holda, muomala sohasini qat'iy boshqarish va to'lovga qobiliyatli ortiqcha umumiy talabni bartaraf etish bilangina cheklanmadilar.

Muayyan maqsadlarga qaratilgan yirik investitsiya dasturlarini ishlab chiqdilar va amalga oshirdilar. Bu dasturlar ana shu nomutanosiblikni tugatish va, binobarin, inflyasiyani keltirib chiqaruvchi sabablarni bartaraf etish imkonini byerdi.

Keyingi yillarda jahon bozorida narxlar darajasining keskin oshib boayotganligi aksilinflyasiya siyosatini yanada takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirdi.

* Киселёва Е.А. Макроэкономика. /Экспресс курс:учебное пособие- М.:КНОРУС,2007, с.62.

O'zbekistonda inflyasiya qanday hisoblanadi.

O'zbekistonga iste'mol tovarlarining baholarining indeksini hisoblash tizimi 1994 yildan boshlab Halqaro valyuta fondining texnik yordamida joriy qilina boshlandi.

Dastlabki yillarda iste'mol tovarlar va xizmatlar soni 285tani tashkil qilgan bo'lsa, bozordagi holatning o'zgarishi hisobiga o'shbu ro'yxat kengaytirilib bordi va 2012 yilda u 305 taga etdi. 2018 yilda tovarlar va xizmatlar 386 tani tashkil etib : shu jumladan oziq-ovqat mahsulotlari -112, nooziq-ovqat mahsulotlari-206 va 68 ta xizmat turlarida tashkil topgan.

SHuni, ta'kidlab o'tish kerakki iste'mol tovarlar tarkibi na faqat ijtimoiy ahamiyatga ega mahsulotlardan (non, un, yog', go'sht, kommunal xizmatlar va boshqalar) tashqari , foydalanish majburiy bo'lmagan mahsulotlar (masalan, avtomobillar, benzin, zargarlik tovarlar, qishloq xo'jalik vositalari va boshqa lar) ham kiritilgan.

O'zbekiston Respublikasida 2010-2018 yillardagi inflyasiya darajasini quyidagi jadvaldan ko'rishimiz mumkin.

4.1-jadval.

O'zbekiston Respublikasida 2010-2018 yillardagi inflyasiya darajasini

	2010 yil	2011 yil	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2015 yil	2016 yil	2017 yil	2018 yil
Inflyasiya darajasi %	9.38	12.81	12.071	11.19	8.42	9.75	13,2	14,4	14,3

Qisqacha xulosalar

Inflyasiya ma'lum davr mobaynida mamlakatda baholar o'rtacha (umumiy) darajasining barqaror o'sishi va pulning harid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishini anglatadi. Inflyasiyaning iqtisodiyotga salbiy ta'siri normal iqtisodiy munosabatlarni izdan chiqarishida namoyon bo'ladi.

Inflyasiya darajasi baho indeksleri vositasida o'lchanadi.

Kelib chiqish sabablariga ko'ra talab inflyasiyasi va taklif inflyasiyasi o'zaro farqlanadi. Inflyasiyaning bu ikki turi ko'pincha aralash holda yuzaga keladi. Kutilmagan inflyasiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar, aholining turli qatlamlari hamda davlat va aholi o'rtasida qayta taqsimlaydi.

Ishsizlik va inflyasiya sur'atlari o'rtasidagi teskari bog'liqlik Fillips egri chizig'ida aks etadi.

Hukumat Fillips egri chizig'iga asoslanib qisqa davr uchun ishsizlik va inflyasiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

Aksilinflyasiya siyosati-baholar umumiy darajasini barqarorlashtirish, inflyasion keskinlikni yumshatishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy siyosat.

Aksilinflyasiya siyosati o'z ichiga quyidagilarni oladi:

-Yalpi talabni tartibga solish;

-Yalpi taklifni tartibga solish.

O'zbekistonga Respublikasida iste'mol tovarlar va xizmatlar tarkibi yildan yilga kengaytirilib bormoqda. Agar 1994 yilda uning tarkibiga 285 tovar va xizmat turlari kirgan, bo'lsa ushbu ko'rsatkich 2018 yilda 386 tadan tashkil topdi

Nazarot va muhokama uchun savollar

1. Inflyasiyaning mohiyati faqatgina muomaladagi pul massasining ortiqchaligi bilan izohlanishi to'g'rimi?
2. Inflyasiyani tushuntirib byerishga keynchilarning va neoklassiklarning yondoshuvlari qanday farq qiladi?
3. Inflyasiyaning ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlar qanday?
4. Talab inflyasiyasi qanday sodir bo'ladi?
5. Taklif inflyasiyasiga izoh byering?
6. Fillips egri chizig'i qaysi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi? Bu bog'liqlik qanday tavsiflanadi?
7. Aksilinflyasiya siyosatining mohiyatini tushuntirib byering.

Mavzu bo'yicha testlar

1.2018 yilda 2012 yilga nisbatan istemol narxlar indeksi 500% ni, 2017 yilda esa 2012 yilga nisbatan 400% ni tashkil etdi. 2018 yildagi inflyasiya sur'atini aniqlang.

- a)25%;
- b)400%;
- b) 20%;
- g)100%.

2.Agar nominal daromad 5% ga , baho darajasi esa 10% oshsa, u holda real daromad:

- a)2% ga oshadi;
- b)5% oshadi;
- b)2% ga kamayadi;
- g) 5% ga kamayadi.

3.Nominal foiz stavka 20% ga teng, inflyasiya darajasi yiliga 15% ga teng bo'lganda, real foiz stavka nimaga teng bo'ladi?

- a) 5%;
- b) 75%;
- v) 35%;
- g) 10%.

4.Agarda potensial mahsulot ishlab chiqarish 550, xaqikiy ishlab chiqarish esa 500 ga teng bo'lsa, unda YAMMdagi uzilish Yoki orqada qolish nimaga teng?

- a) 9%;
- b) 5%;

- v) 10%;
- g) 1,1%.

5. Inflyasiya sur'ati yiliga 4% teng bo'lsa, narxlar darajasi necha yildan keyin ikki baravarga o'sadi?

- a) 25 yildan keyin;
- b) 20 yildan keyin;
- v) 17,5 yildan keyin;
- g) 28 yildan keyin.

6. Quyidagi ko'rsatkichlar vositasida ikkinchi yilda birinchi yilga nisbatan real foiz stavkasi qancha miqdorga o'zgarganini toping?

Yillar	Inflyasiya darajasi	Nominal foiz stavkasi
1	3%	8%
2	8%	3%

- a) real foiz stavkasi o'zgarmadi;
- b) 5 % ga ko'paydi;
- v) 5 % ga kamaydi;
- g) 10 foizga kamaydi.

7. Fillips egri chizig'ining zamonaviy talqiniga ko'ra, inflyasiya darajasi quyidagi bilan musbat bog'liqlikka ega:

- A) kutilayotgan inflyasiya bilan;
- b) ishsizlikning tabiiy darajasi bilan;
- v) taklif shoklari bilan;
- g) yuqorida keltirilgan barcha javoblar to'g'ri.

8. Nominal Yalpi ichki mahsulotning va baholar darajasining bir vaqtda pasayishi klassik model bo'yicha quyidagicha tushuntiriladi:

- a) faqat AD egri chizig'i chapga siljiydi;
- b) faqat AD egri chizig'i o'ngga siljiydi;
- v) faqat potensial YAIM darajasi pasayadi;
- g) AS egri chizig'i o'ngga siljiydi..

9. Filips egri chizig'i:

- a) ishsizlik darajasi va inflyatsiya sur'ati o'zgarishlarining teskari proportsionalligini ifolaydi
- b) ishsizlik darajasi va inflyatsiya sur'ati o'zgarishlarining to'g'ri proportsionalligini ifolaydi
- v) inflyatsiya sur'ati va YAIM dinamikasi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi
- g) baholar (narxlar) darajasi va YAIM dinamikasi o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi

10. Filips egri chizig'ining zamonaviy talqiniga ko'ra, inflyatsiya darajasi quyidagi bilan musbat bog'liqlikka ega

- a) kutilayotgan inflyasiya bilan
- b) ishsizlikning tabiiy darajasi bilan
- v) taklif shoklari bilan
- g) barcha javoblar to'g'ri

11. Kutilayotgan inflyasiyaning o'sishi (inflyasiya darajasi vyertikal o'qda ko'rsatilganda) Filips egri chizig'ining siljishiga olib keladi:

- a) o'ngga, inflyatsiyaning o'sishiga teng miqdorga
- b) chapga, inflyatsiyaning o'sishiga teng miqdorga
- c) pastga, inflyatsiyaning o'sishiga teng miqdorga
- d) yuqoriga, inflyatsiyaning o'sishiga teng miqdorga

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. 2017 yilda iste'mol narxlari 2016 yilga nisbatan 125 %ni, 2018 yilda esa 2016 yilga nisbatan 140 foizni tashkil qildi.

Topilsin:

- a) 2018 yilda 2016 yilga nisbatan inflyasiya darajasini;
- b) inflyasiya sur'atini barqaror deb hisoblasak necha yilda baholar ikki martaga ortishini.

2. Iqtisodiyot quyidagi ko'rsatkichlar vositasida tasvirlangan:

Yillar	Inflyasiya darajasi	Nominal foiz stavkasi
1	3%	8%
2	8%	3%

Ikkinchi yilda birinchi yilga nisbatan real foiz stavkasi qancha miqdorga ko'payganligini toping.

4. Aytaylik iste'mol savatiga faqat shakar va go'sht kirsin. Jadvalda bu tovarlarni ishlab chiqarish hajmi va narxi keltirilgan. 2017- yil bazis yili bo'lsa 2018 -yil uchun YAIM deflyatori va iste'mol narxlari indeksini aniqlang

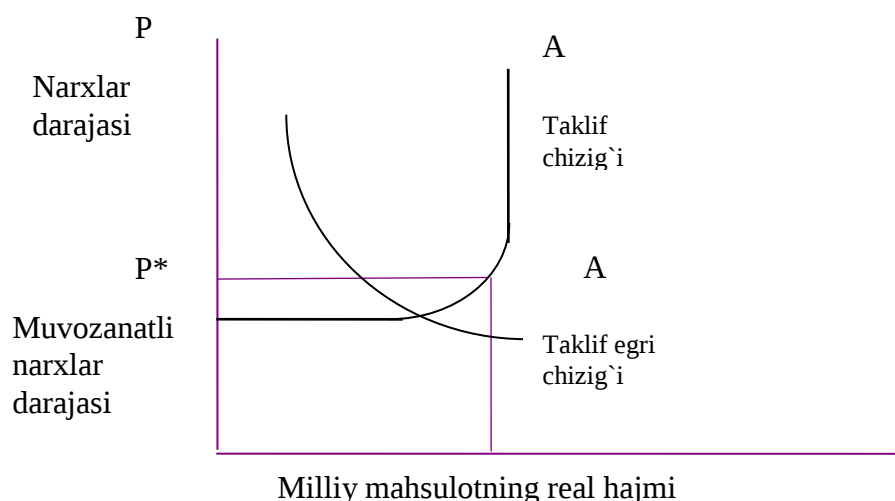
Yillar	Ishlab chiqarish (sh.b.)		Bir sh.b. mahsulot bahosi (ming pul. birl.)	
	shakar	go'sht	shakar	Go'sht
2017	730	930	4	40
2018	700	990	4.5	42

3. Aytaylik iste'mol narxlari indeksi 2017 yili 301ga, 2018 yili esa 311 ga teng bo'lgan bo'lsin. Bazis yili hisoblangan 2015 yilda inflyasiya darajasi 4 % ni tashkil etgan. Zarur hisob-kitoblar yordamida 2018 yilda haqiqiy inflyasiya darajasi 4 %dan kam bo'lganligini, baholar esa 2015 yilga nisbatan 211 %ga yuqori bo'lganini isbotlang.

5-MAVZU:YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF MODELI

5.1. AD-AS modeli xaqida tushuncha

Bir xil turdagi tovarlarga bo'lgan talab va taklif modeli tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va ularning narxlari o'rtasidagi farqlarni tushunish imkonini byeradi. SHuningdek, ishlab chiqarilgan biror mahsulotning barqaror narxlari va hajmi turli yillarda turlicha bo'lishini tushunishga imkon yaratadi. Ammo bir xil turdagi tovarlarga bo'lgan talab va taklif modeli bir nechta zaruriy iqtisodiy muammolar haqidagi savollarga, chunonchi, nima uchun narxlar oshadi va kamayadi; nima uchun narxlar darajasi ayrim davrlarda o'zgarishsiz qoladi va boshqa davrlarda zudlik bilan o'sadi; nima uchun ayrim vaqtlarda milliy ishlab chiqarishning real hajmi kamayadi yoki ko'payadi va shuningdek, boshqa savollarga javob byermaydi.

5.1-chizma. Jami talab, taklif va narxlar darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liklik.

Bu savollarga javob byerish uchun mamlakatdagi barcha bozorlarni umumiy xolda o'rganishimiz kyerak. Anik aytganda, minglab alohida narxlarni birlashtirib, yig'ilgan baholar birligiga yoki baholar darajasiga olib kelishimiz lozim. Turli xildagi tovar va xizmatlar narxlarining umumiy baho darajasini birlashtirish, shuningdek, turli tovar va xizmatlarni milliy ishlab chiqarishning real hajmiga birlashtirish - agregatlash (Yyki yiriklashtirish) deb ataladi.

Birlashtirilgan baholar (baholar darajasi) va turli xil tovar va xizmatlar birlashishi (milliy ishlab chiqarishning real hajmi) yig'indi deb ataladi. Ko'rsatkichlarni yiriklashtirishning bu usulidan makroiqtisodiy tadqiqotlarda tez-tez foydalanib turiladi. Demak, turli xil tovar va xizmatlarga bo'lgan talab va taklif, Ya'ni, ular hajmining o'zgarishi milliy ishlab chiqarish holatini ko'rsatadi.

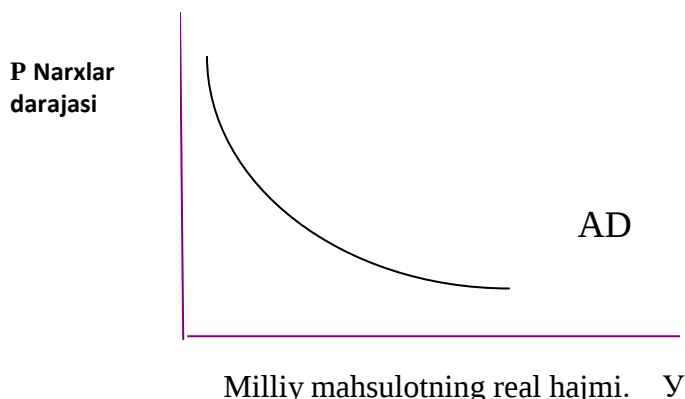
Milliy bozordagi talab va taklif alohida haridorlar istagi ko'rinishida bo'lmasdan, balki barcha haridorlarning yig'ma talabi va taklifi ko'rinishida aks etadi.

Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, umumiy talab milliy iqtisodiyotdagi barcha uy xo'jaliklari, korxonalar, hukumat va shuningdek, xorijiy

haridorlarning tovar va xizmatlariga bo'lgan talabidan iborat. Jami talab va taklif hamda narxlar darajasi barcha makroiqtisodiy modellar tuzilishining asosi hisoblanadi.

5.2.AD egri chizig'i va unga ta'sir etuvchi omillar

Oldingi mavzularda qayd etilganidek narxlar darajasi va jami talab o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud bo'lib, narxlar qanchalik past bo'lsa, haridorlar ko'proq tovar va xizmatlarni sotib olishni istab qolishadi.

5.2-chizma. Jami talab egri chizig'i

SHunga e'tibor byeringki, talab egri chizig'i doimo pastga va o'ngga suriladi. Nima uchun?

Bunday surilishning sababi har xil. Ya'ni, alohida olingan tovarlarda talab egri chizig'ining surilishiga asosan daromad samarasi va o'rinbosar tovarlar sabab bo'lar edi. Ayrim tovarlarning bahosi pasayganda, iste'molchilarning pul daromadlari ko'prok mahsulotlar sotib olish imkonini byeradi (daromad samarasi). SHuningdek, baho pasayganda iste'molchi ushbu tovarni ko'prok sotib oladi, chunki u boshqa tovarlarga nisbatan arzonrok bo'ladi (o'rnini bosadigan tovarlar).

Bunday izohlar jami talab to'g'risida gapirganda to'g'ri kelmaydi. CHizmadan ko'rinib turibdiki, agar biz talab egri chizig'i bo'yicha pastga qarab siljisak, barcha tovarlarning Bahosi pasayadi. SHuningdek, alohida tovarlarga individning egri talabi iste'molchining daromadiga bog'liq bo'lsa, bu yerda esa umumiy daromadlar miqdoriga bog'liq. Agarda jami talab egri chizig'ini daromad va o'rnini almashtiradigan tovarlar samarasi bilan tushuntirib bo'lmas ekan, u holda nima uchun u pastga siljiydi?

Avvalo jami talab egri chizig'ining bunday holati qo'yidagi uchta omil bilan bog'liq:

1. Foiz stavkasi samarasi;
2. Moddiy qiymatliklar samarasi yoki real kassa qoldiklari yohud boylik samarasi;
3. Import xaridlar samarasi.

Foiz stavkasi samarasi shuni bildiradiki, jami talab egri chizig'ining siljishi narxlar darajasi o'zgarishining foiz stavkasiga, demak, iste'mol xarajatlari va investitsiyalarga bo'lgan ta'siriga bog'liq. Aniq aytganimizda, agar baho darajasi

oshsa, foiz stavkasi ham oshadi, o'sgan foiz stavkalari o'z navbatida iste'mol xarajatlari va investitsiyalarning kamayishiga olib keladi.

Demak, tovarlarning baho darajalari oshsa, iste'molchilarga harid qilish uchun katta miqdorda naqd pul kerak bo'ladi. Ishbilarmonlar uchun ham ish xaqi va boshqa xarajatlarni to'lashga katta miqdorda pul zarur bo'ladi. Qisqacha aytganda, tovarlar bahosi darajalarining yuqoriligi pulga bo'lgan talabni oshiradi.

Pul birligi hajmi o'zgarmagan holatda talabning oshishi puldan foydalanishni chigallashtiradi. Bu foiz stavkasini ko'rsatadi. Foiz stavkalari yuqori sharoitda ishbilarmonlar va aholi xarajatlari miqdori kamayib, tezda foiz stavkalari oshishiga moslashadi.

Bundan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, narxlarning o'sishi pulga bo'lgan talabni ko'paytirib, foiz stavkasining oshishiga olib keladi va shu tufayli milliy mahsulotning real hajmiga bo'lgan talab qisqaradi.

Moddiy qiymatliklar samarasi yoki real kassa qoldiqlari shuni bildiradiki, narxlar darjasining oshishi, jamg'arilgan pul aktivlari (omonatlar, obligatsiyalar) real harid qobiliyatini pasaytirib yuboradi. Bunday sharoitda aholi yanada kambag'allashib boradi va bu o'z-o'zidan xarajatlar miqdorini qisqartiradi.

Masalan, muayyan shaxs aktivida 10 mln. so'm bo'lsa, undan xech ikkilanmasdan birorta avtomashina sotib olishi, agarda inflyasiya ushbu shaxs aktivining to'lash qobiliyatini 6 mln. so'mga tushurib yuborsa, u mashini sotib ololmasligi mumkin.

Import haridlar samarasi shuni bildiradiki, biror mamlakatda tovar va xizmatlarning ichki narxlari tashki narxlarga nisbatan oshib borsa, shu xizmat va tovarlarga talab kamayadi va o'z navbatida import mahsulotlarga bo'lgan talab oshadi. Va, aksincha, ichki narxlarning pasayishi importning kamayishiga va eksportning oshishiga yoki milliy mahsulotga talab oshishiga olib keladi.

Yuqorida ko'rib o'tilgan omillar jami talabning narx omillari deb ataladi, chunki milliy ishlab chiqarish real hajmining o'zgarishi faqat narxlargagina bog'liq. U egiluvchan narx modeli deb ataladi. Bundan tashqari jami talabning narxlarga bog'liq bo'lmagan omillari ham mavjud. Demak, jami talab uy xo'jaligi, korxonalar, hukumat va xorijiy shyeriklar talablaridan tashkil topadi. Unda xarajatlardagi o'zgarishlar jami talabning miqdorida o'z aksini topadi va uning egri chizig'ini chapga yoki o'ngga siljitadi. Jami talabning narxlarga bog'liq bo'lmagan omillariga qo'yidagilarni kiritamiz:

1. Iste'mol xarajatlardagi o'zgarishlar:
 - a) iste'molchilarning qo'llaridagi moddiy qiymatliklar o'sganda;
 - b) iste'molchilar kelajakda o'z daromadlari ko'payishini kutishi natijasida ko'prok harid qilishni afzal ko'rishsa;
 - b) iste'molchilarning karzlari miqdori kamaysa va ularga hozirgi kunda ko'prok harid qilish imkonini byersa;
 - g) iste'molchilar daromadlaridan olinadigan soliqlar stavkasi kamaysa.
2. Investitsiya xarajatlardagi o'zgarishlar:
 - a) foiz stavkalari pul massasi ko'payishi bilan oshib boradi va shunga muvofiq investitsiya xarajatlari qisqaradi;

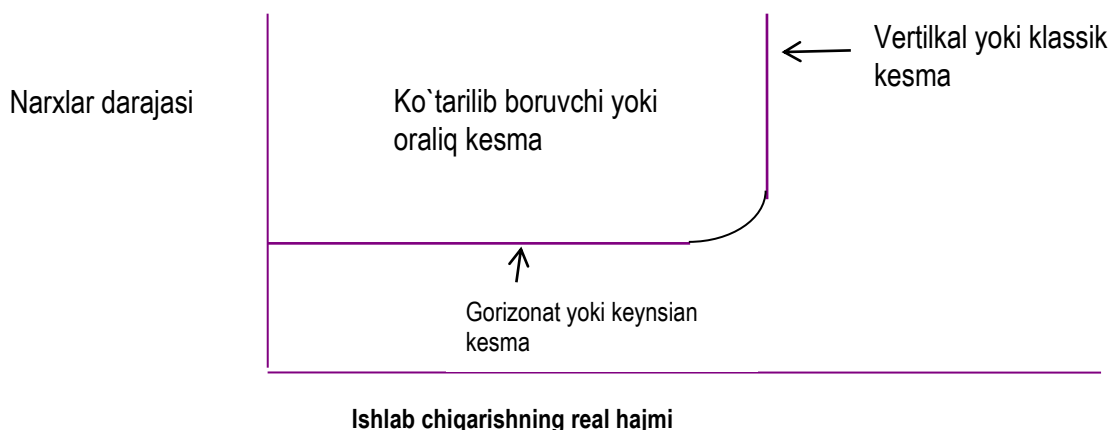
- b) investitsiyalardan kutilayotgan foyda normasi oshsa;
- b) korxonalardan olinadigan soliqlar miqdori kamaysa;
- g) texnologiya - yangi texnikalar ishlab chiqarishga jalb qilinsa;
- d) zaxiradagi quvvatlar o'zgarishi natijasida.

3. Davlat xarajatlarining o'zgarishi, ya'ni davlat yangi-yangi xarajatlar miqdorini oshirganda. Masalan, harbiy xarajatlar va yangi kasalxona va boshqa muassasalar qurishga qaror qilganda.

- 4. Sof eksport xarajatlari.
- 5. Boshqa mamlakatlar milliy daromadlarining o'sib borishi.
- 6. Valyuta kurslaridagi o'zgarishlar.

5.3. AS egri chizig'i va unga ta'sir etuvchi omillar

Jami taklif deganda muayyan narxlar sharoitida real ishlab chikarish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlarning real hajmi tushuniladi. Narxlarning yuqori darajasi ishlab chiqaruvchilarga qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishga imkoniyat yaratadi va aksincha past narxlar mahsulot ishlab chiqarish hajmini qisqartiradi. SHuning uchun ham milliy ishlab chiqarish hajmi bilan narxlar darajasi o'rtasida to'g'ri aloqa mavjud. Demak, mahsulot ishlab chiqarish hajmi narxlar o'sib borishi bilan o'sib, pasayishi bilan tushib boradi.

5.3-chizma. Jami taklif egri chizig'i

3-chizmada aks ettirilganidek, jami taklif egri chizig'i uch qismdan, gorizontat yoki keynsian kesma, ko'tarilib boruvchi yoki oraliq kesma va vertikal yoki klassik kesmadan iborat.

Jami taklif egri chizig'idagi bu kesmalar qanday iqtisodiy vaziyatlarni aks ettiradi?

1. Gorizontat kesma iqtisodiyot chuqur inqirozga uchragan va katta miqdordagi resurslardan foydalanilmagan sharoitni ko'rsatadi. Foydalanilmayotgan ushbu resurslarni narxlar darajasiga ta'sir ko'rsatmagan holda ishga tushirish mumkin. Bu kesmada milliy ishlab chiqarish hajmi o'sa boshlasa, ishlab chiqarishdagi xech qanday vaziyat narxlar oshishiga ta'sir ko'rsatmaydi. CHunki, uch-turt oy bo'sh yurgan ishchilar ish joylariga qaytishgach, maoshlarini oshirishni talab qilishmaydi.

SHuningdek, ishlab chiqaruvchilar o'ziga zarur bo'lgan resurslarni barqaror narxlarda sotib olishlari mumkin, ishlab chiqarish xarajatlari kupaymaydi. Demak, mahsulotlar narxining oshishiga asos yo'q. Ushbu kesmada milliy ishlab chiqarish hajmi o'zgarganda narxlar darajasi o'zgarmaydi.

2. Vertikal yoki klassik kesma egri chiziq bo'yicha o'ngga siljishi natijasida ishlab chiqarishning mavjud hajmida iqtisodiyot to'liq bandlik sharoitiga yoki ishsizlikning tabiiy darajasi sharoitiga yerishgan vaziyatni ko'ramiz. Egri chiziqning bu nuqtasida iqtisodiyot o'zining ishlab chiqarish imkoniyatlari darajasida bo'ladi. Bu shuni bildiradiki, narxlarning har qanday oshishi ishlab chiqarish hajmining oshishiga olib kelmaydi. CHunki, iqtisodiyot to'liqquvvatda faoliyat ko'rsatayapti. To'liq bandlik sharoitida ayrim firmalar boshqa firmalarga nisbatan resurslarga yuqoriroq narxlarni taklif etish orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishga harakat qiladi. Ammo, bunday holatda ayrim firmalar resurslar va ishlab chiqarish hajmini oshirishi mumkin, boshqalari esa yo'qotadi. Natijada bu narxlar oshishidan mahsulotlar narxi oshishi mumkin, ammo ishlab chiqarishning real hajmi o'zgarmay qoladi.

Jami taklif egri chizig'ining vvertikal qismida ikkita kamchilik mavjud:

a) bu kesma klassik iqtisodiy fanlar nuqtai nazaridan qaralgan va to'liq bandlik-me'yor-deb qabul qilingan.

b) «to'liq bandlik» va «to'liq bandlik sharoitidagi milliy ishlab chiqarishning real hajmi»-bu, o'zgaruvchan tushunchalar. CHunki, ishchi kuni va ishchi kuchlari ayrim vaqtlarda me'yordan oshib ketishi ham mumkin.

3. Oraliq kesma-ishlab chiqarish real hajmining o'sishi narxlar darajasining o'sishiga mos ravishda o'sib boradi. Nima uchun? CHunki, iqtisodiyotning iqtisodiy pasayish holatidan to'liq bandlikka o'tish sharoiti noteks va turli vaziyatlarda ro'y byeradi. Masalan, ayrim tarmoqlarda resurslarning etishmasligiga duch kelinsa, boshqa tarmoqlarda aksincha. SHuningdek, ular ishlab chiqarishni kengaytirish uchun eski asosiy vositalardan va malakasiz mutaxassislardan foydalanishiga to'g'ri keladi. Bu esa mahsulotlar birligiga ketadigan xarajatlarning oshishiga va natijada narxlar darajasining o'sishiga olib keladi. Jami taklif egri chizig'idagi bu uchta kesma ayrim iqtisodchilar o'rtasida tortishuvlarga sabab bo'lmoqda.

Keynschilik maktabi vakillari jami taklif egri chizig'ini gox gorizantal, gox ko'tarilib boruvchi, deb hisoblaydilar va shu sababli jami taklifdagi har qanday o'zgarishlar ishlab chiqarish hajmi va bandlikka ta'sir etadi, deydilar.

Klassik yoki neoklassik maktab vakillari egri chiziq butunlay vvertikal ko'rinishda bo'ladi, deb hisoblaydilar. Ularning fikricha, jami taklifning o'zgarishi iqtisodiyot uchun unchalik sezilarli emas. CHunki, bu o'zgarish faqat narx darajasiga ta'sir etib, ishlab chiqarish hajmi va bandlik darajasining o'zgarishiga olib kelmaydi.

SHuningdek, ishlab chiqarish hajmi ko'payishi yoki kamayishi narxga bog'liq bo'lmagan omillar hisobiga ham ro'y berishi, bu omillar jami taklif egri chizig'ini goh o'ng tomonga, goh chap tomonga surishi mumkin. Narxga bog'liq bo'lmagan omillarnig xususiyati shundaki, ular mahsulot birligiga ketgan

xarajatlarga bevosita ta'sir qiladi va shu orqali jami taklif egri chizig'ining surilishiga sabab bo'ladi.

Bu omillar qo'yidagilardan iborat:

1. Resurslarga bo'lgan talabning o'zgarishi:
 - a) ichki bozordagi resurslar miqdorining kamayishi; yer resurslari; mehnat resurslari; kapital resurslari; tadbirkorlik qobiliyatlari;
 - b) import resurslar narxlaridagi o'zgarishlar;
- b) bozordagi xukmronlik va monopoliya.
2. Unumdorlikdagi o'zgarishlar.
3. Huquqiy me'yordagi o'zgarishlar:
 - a) soliq va subsidiyalarning o'zgarishi;
 - b) davlatning tartibga solish jarayonidagi o'zgarishlar va boshqalar.

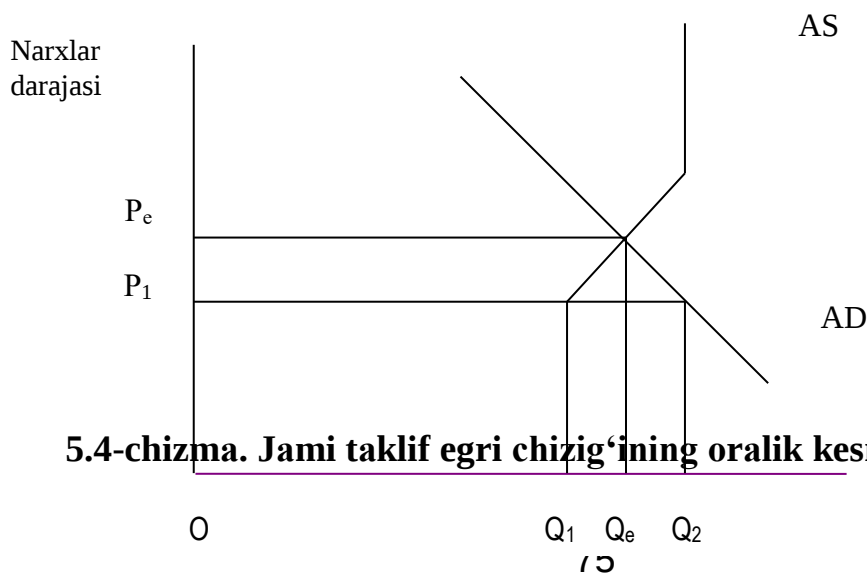
5.4. AD-AS modelida narxlar va milliy ishlab chiqarish real hajmining muvozanatli darajalari

Narxlarning muvozanatli darajasi deganda shunday narx darajasi tushuniladi, unda jami talab va taklif bir-biriga mos kelishi yoki teng bo'lishi kyerak.

Birinchi jami talab egri chizig'i va jami taklif egri chizig'ining oraliq kesmada mos kelishini ko'rib chiqamiz. Narxlarning muvozanatli darajasi va milliy ishlab chiqarish hajmining muvozanatli darajalari mos ravishda R_e va Q_e lar bilan belgilangan.

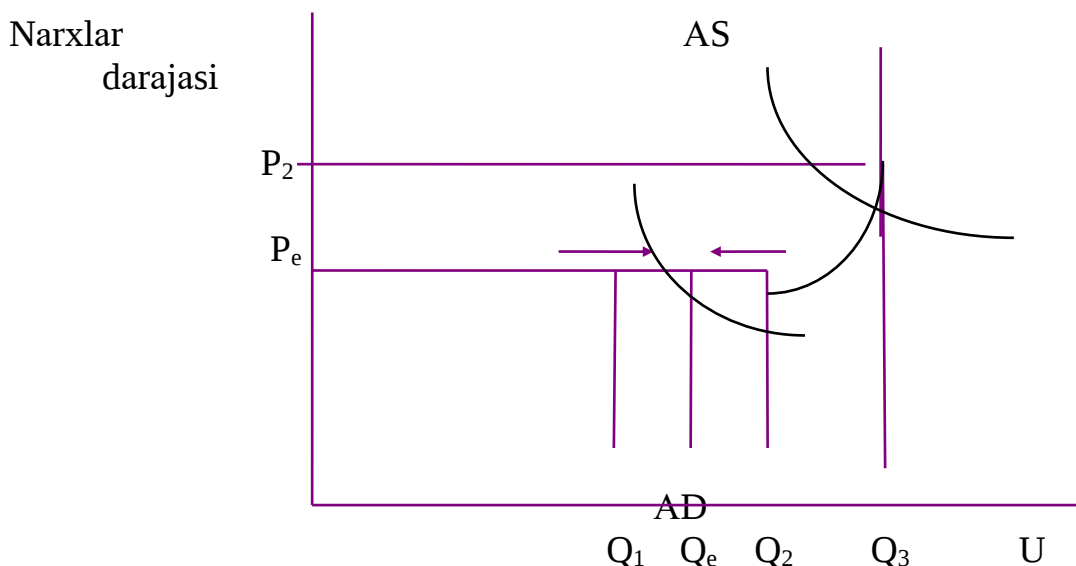
Nima uchun R_e narxlarning muvozanatli darajasi va Q_e milliy ishlab chiqarishning muvozanatli darajasini bildirishini ko'rsatishimiz uchun narxlar darajasi R_e bilan emas, balki R_1 bilan ko'rsatilgan. Jami taklif egri chizig'i ko'rsatayaptiki, narxlar darajasi R_1 bo'lgan vaziyatda korxonalar milliy ishlab chiqarish hajmini Q_1 miqdoridan oshirmaydi.

Iste'molchilar bunday xajmdagi mahsulotlarni R_1 darajada sotib olishga tayyor turadi. Iste'molchilar o'rtasidagi raqobat narxlar darajasini R_e gacha suradi. 4-chizmadagi strelkaning ko'rsatishicha, narxlar darajasining R_1 dan R_e gacha ko'tarilishi ishlab chiqarish hajmini Q_1 dan Q_e gacha oshirishga va iste'molchilarning iste'molini Q_2 dan Q_e gacha kamaytirishga olib keladi.

5.4-chizma. Jami taklif egri chizig'ining oraliq kesmadagi muvozanat

5.5-chizmada jami taklif egri chizig'i keynsian kesma orqali o'tadi. Bunday vaziyatda narxlar darajasi xech qanday ahamiyatga ega emas.

5.5-chizma. Jami taklif egri chizig'ining keynsian kesmadagi muvozanati.

Buni tushunish uchun avvalo milliy ishlab chiqarishning muvazanatli hajmini Q_e va muvozanatli narxlar darajasini P_e bilan belgilaymiz.

Jami taklifning keyingi o'sishi egri chiziqning yanada yuqoriroq surilishiga olib keladi. Jami talab egri chizig'i jami taklif egri chizig'ining vertikal kesmasida kesishadi. Bu yerda muvozanat narx P_2 darajasida, ishlab chiqarishning muvozanat hajmi Q_3 nuqtasida o'rnatiladi. Jami taklifning bu kesmasida talabning har qanday o'zgarishi fakat narxlar darajasi o'zgarishga olib keladi. Ishlab chiqarish hajmi esa to'liq bandlik sharoitida o'zgarmay qoladi.

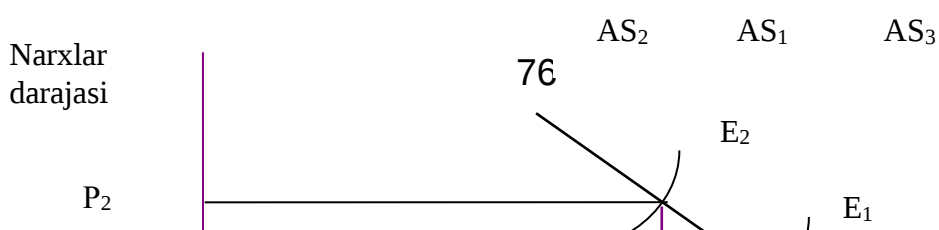
Oraliq va vertikal kesmalarda narxlar o'sib borishi bilan kuzatilgan jami talabning ko'payishi talab inflyatsiyasi mavjudligini ko'rsatadi.

Jami taklifning o'zgarishi muvozanat narxlar darajasiga va milliy ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga qanday ta'sir ko'rsatishini ko'ramiz.

Import mahsulotlari narxining oshishi mamlakatda ishlab chiqarilayotgan barcha mahsulotlar va import qilinayotgan resurslar narxini oshirib yuboradi. SHunday qilib, milliy ishlab chiqarishning barcha bo'g'inlarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar birligi xarajatlari oshib ketadi. SHuning uchun ham jami taklif egri chizig'i AS_1 dan AS_2 ga qarab siljiydi. Bunday vaziyatda narxlar darajasining oshishi inflyatsiyaga olib keladi.

Birinchidan, tashki hamkorlar import mahsulotlariga bo'lgan narxni oshiradi, deb faraz qilaylik.

Agarda jami taklif egri chizig'i Q_1 dan Q_2 ga qarab siljisa, narxlar darajasi P_1 dan P_2 ga qarab o'sadi, bandlik kamayadi va inflyatsiya kelib chiqadi. Buni biz stagflyatsiya deb ataymiz.

5.6-chizma. Jami taklif o'zgarishining ta'siri

Boshqa bir vaziyatda, masalan, narxlarga bog'liq bo'lmagan omillardan birortasi o'zgarib, jami taklifning o'zgarishiga olib kelsin. Ya'ni, yerning Bahosi pasaysa, korxonalardan olinadigan soliqlar kamaysa va natijasida mahsulot birligiga ketgan sarf-xarajatlar qisqarsa, unda jami taklif egri chizig'i E_3 nuqtada kesib o'tadi. Bunda narxlar muvozanat darajasi R_1 dan R_3 ga qarab siljiydi va ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi Q_1 dan Q_3 ga oshadi, ya'ni, iqtisodiy o'sish holati mavjud bo'ladi.

Nazarot va muloxaza savollari

1. Qisqa muddatlardagi noelastik va uzoq muddatlardagi elastik narxlarga misol keltiring.
2. Nima uchun AD egri chizig'i pastga yo'naltirilgan?
3. Qisqa muddatli va uzoq muddatli davrlarda pul taklifini oshishini tahlil qiling.
4. AD va AS modellaridagi narxga bog'liq bo'lmagan omillarni sanab o'ting.

Mavzu bo'yicha testlar

1.Nominal Yalpi ichki mahsulotning va baholar darajasining bir vaqtda pasayishi klassik model bo'yicha quyidagicha tushuntiriladi:

- a) faqat AD egri chizig'i chapga siljiydi;
- b) faqat AD egri chizig'i o'ngga siljiydi;
- b) faqat potensial YAIM darajasi pasayadi;
- g) AS egri chizig'i o'ngga siljiydi.

2.Baholar darajasi o'zgarmagan holda YAIMning pasayishi klassik model buyicha quyidagicha tushuntiriladi:

- a) potensial YAIM o'zgarmagani holda yalpi talab o'sadi;

- b) bir vaqtning o'zida Yalpi talab va potensial YAIM kamayadi;
- c) Yalpi talab o'zgarmagani holda potensial YAIM o'sadi;
- d) potensial YAIM pasaygani holda yalpi talab o'sadi.

3. AD egri chizig'ining chap va o'ng tomonga siljishi baholar darajasiga ta'sir etmaydi, agar:

- a) bu siljish AS egri chizig'ining gorizontal kesimida bulsa;
- b) bu siljish AS egri chizig'ining vertikal kesimida bo'lsa;
- c) bu siljish AS egri chizig'ining oraliq kesimida bo'lsa;
- d) iqtisodiyot to'liq bandlik sharoitida bo'lsa.

4. Agar baho darajasi oshsa, ishlab chiqarish pasayadi, bu holat AD –AS modelida izohlanadi:

- a) AD egri chizig'ining o'ngga siljigani bilan;
- b) AD egri chizig'ining chapga siljigani bilan;
- c) AS egri chizig'ining chapga siljigani bilan;
- d) AS egri chizig'ining o'ngga siljigani bilan;

5. AS egri chizig'i Keyns kesimida:

- a) ijobiy egilishga ega;
- b) salbiy egilishga ega;
- c) vyertikal ko'rinishga ega;
- d) gorizontal ko'rinishga ega.

6. Iqtisodiyot ASning klassik kesimida bo'lganda, AD ning o'sishi quyidagiga olib keladi:

- a) baholarning o'sishiga, lekin real YAIM (darajasi) dinamikaga tasir qilmaydi;
- b) YAIMning o'sishiga olib keladi, lekin baholar darajasiga ta'sir qilmaydi;
- c) baholar darajasi va real YAIMning o'sishiga;
- d) baholar darajasining pasayishiga va real YAIM o'sishiga.

7. Yalpi talab AD egri chiziq bo'ylab yuqoriga suriladi, agar:

- a) baholar darajasi pasaysa;
- b) baholar darajasi oshsa;
- c) ishlab chiqarish quvvatlari pasaysa;
- d) milliy valyutaning kursi ko'tarilsa;

8. Yalpi talab egri chizig'i tenglamasi: $U=2500-500R$, ishlab chiqarishning potensial hajmi 2000. Agar shu vaziyatda iqtisodiyotdagi baholar darajasi 1,3 ga teng bo'lsa, unda uzoq muddatli davrda baholar darajasi:

- a) o'sish tendensiyasiga ega bo'ladi;
- b) pasayish tendensiyasiga ega bo'ladi;
- c) o'zgarmaydi;
- d) dastlab o'sadi so'ng pasayadi.

9. Agar dastlab iqtisodiyot uzoq muddatli muvozanat holatida bo'lsa unda neft baholarining o'sishi natijasida kelib chiqqan taklif shoki qisqa muddatli davrga olib kelishi mumkin:

- a) iqtisodiyotda baholar darajasi va ishlab chiqarish hajmining o'sishiga;
- b) iqtisodiyotda baholar darajasi va ishlab chiqarish hajmlarining pasayishiga.;
- c) baholar darajasining o'sishi va ishlab chiqarish hajmining o'zgarmay qolishiga;
- d) baholar darajasining o'sishi va ishlab chiqarish hajmining kamayishiga.

10. Agar iste'molchilar tasarrufdagi daromadlaridan joriy iste'molga qilinadigan xarajatlari ulushini ko'paytirsalar, qisqa davrda:

- a) avvalam bor ishlab chiqarish hajmi va bandlilik darajasi oshadi;
- b) avvalam bor ishlab chiqarish hajmi va bandlilik darajasi kamayadi;
- c) ishlab chiqarish hajmi va bandlilik darajasi o'zgarmagani holda baholar darajasi ko'tariladi;
- d) ishlab chiqarish hajmi va bandlilik darajasi o'zgarmagani holda baholar darajasi pasayadi.

11. Yalpi talab egri chizig'i siljiydi:

- a) o'ngga, agar davlat xarajatlari qisqarsa;
- b) chapga, agar iqtisodiyotdagi baholar darajasi o'ssa;
- c) o'ngga, agar iqtisodiyotda pul taklifi ko'paysa;
- d) chapga, agar aholidan olinadigan daromad solig'i qisqarsa.

12. Yalpi taklifning klassik modelida:

- a) ish haqi, baholar darajasi va real YAIM o'zgaruvchan;
- b) nominal YAIM, va baholar darajasi qayd qilingan (o'zgaruvchan);
- c) Yalpi talabning o'zgarishi baholar darajasiga ta'sir etmaydi;
- d) iqtisodiyot to'lib bandlik sharoitida turgan holat aks ettiriladi;

Mazu bo'yicha masalalar.

1-masala

O'tgan yili AD egri chizig'i tenglamasi: $Y = 3300 - 3P$ ko'rinishiga ega edi. Joriy yilda bu tenglama: $Y = 3270 - 3P$ ko'rinishiga ega. Potensial YAIM avvalgi darajasi 3000 da qolgan. Inflyatsiya darajasini va qisqa muddatdagi muvozanatli YAIM hajmini aniqlang.

Yechish:

Birinchi yilda: $3000 = 3300 - 3P$ $P = 100$,

Ikkinchi yilda: $3000 = 3270 - 3P$ $P = 90$,

Ya'ni bu davrda narxlar darajasi 10%ga pasaygan.

Ikki yildagi AD egri chiziq tenglamalariga ko'ra, qisqa muddatda egri chiziq chapga siljigan, shuning uchun:

$Y = 3270 - 300 = 2970$, Ya'ni Yalpi talabning qisqarishi ikkinchi -yilda ishlab chiqarish hajmi kamayishiga olib kelgan.

2-masala

Uzoq muddatli AD egri chizig'i $Y = 3000$ tengligi, qisqa muddatli AS egri chizig'i

$R = 1,0$ darajasida byerilgan. AD egri chizig'i tenglamasi: $Y = 3,0 M/P$. Pul taklifi (M) 1000 ga teng. Narx shoki natijasida qisqa muddatli AS egri chizig'i $P = 1,5$ darajasiga siljgan, uzoq muddatli AD egri chizig'i - $Y = 2500$. AD egri chizig'i esa o'zgarmagan. Qisqa va uzoq muddatdagi yangi Y va P ni aniqlang.

Yechish:

Qisqa muddatda:

$$AD = 3 M/P, M = 1000$$

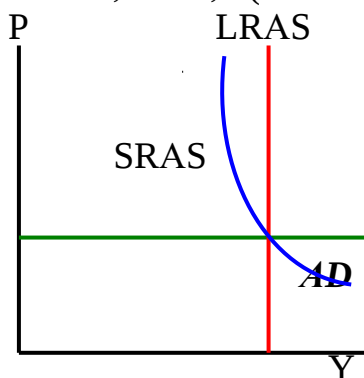
$Y = 3 \times 1000:1,5 = 2000$, Ya'ni qisqa muddatda Y va P muvofiq tarzda quyidagilarga teng:

$$Y = 2000, P = 1,5.$$

Uzoq muddatda:

AD: $2500 = 3 \times 1000/P$, $R = 1,2$, Ya'ni uzoq muddatda Y va P mos ravishda quyidagilarga teng:

$$Y = 2500, P = 1,2 \text{ (chizma).}$$

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Yalpi talab egri chizig'i tenglamasi (AD): $Y=4 (M/R)$. Dastlabki holatda pul massasi (M) 1200 mlrd. dollarga teng. Pul massasi 5 %ga o'sganidan so'ng qisqa muddatli muvozanatli narxlar darajasini va daromadlar darajasini aniqlang.

2. Uzoq muddatli AS egri chizig'i $Y=2000$, qisqa muddatli AS- egri chizig'i $P=1,0$ darajasida gorizontaal. AD egri chizig'i tenglamasi $Y=2,0 * M/P$. Pul taklifi (M) 1000 ga teng. Baho shoki natijasida Yalpi taklif egri chizig'i $P=1,25$ darajasigacha ko'tarildi.

a) shokdan so'ng iqtisodiyotda o'rnatilgan qisqa muddatli muvozanat nuqtasining koordinatlari qanday?

b) iqtisodiyotda ishlab chiqarishning dastlabki darajasini tiklash uchun Markaziy bank pul taklifini qanchaga oshirishi kyerak?

3. Iqtisodiyot dastlab to'liq bandlilik sharoitida turgan edi. Yalpi talabning uzoq muddatli tenglamasi (LRAC): $Y=4000$ mlrd.doll. Yalpi talabning qisqa muddatli tenglamasi (SRAC): $P= 1,2$, Yalpi talab egri chizig'i (AD) tenglamasi: $Y=4 (M/R)$. Dastlabki holatda pul massasi (M) 1200 mlrd. dollarga teng. Pul massasi 5

%ga o‘sganidan so‘ng uzoq muddatli va qisqa muddatli muvozanat nuqtalari koordinatlarini aniqlang

6-MAVZU: ISTE‘MOL, JAMG‘ARISH VA INVESTITSIYA FUNKSIYALARI

6.1.Daromad va iste‘mol o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik

Hozirgi kunda mamlakatning halqaro bozorlarda yerkin tovar ayirboshlari ham halqaro Baholarda, jaxon andozalariga moslashib bormoqda. Bu hol iqtisodiyot ta'minotining makroko'lamdagi iste'mol funksiyasini o'rganishni taqozo etadi. Chunki, iste'mol funksiyasi mohiyatini bilish iste'mol bozorini boshqarishda asos bo'ladi.

Iste'mol bozorida haridorlar faqat fuqarolardan iborat bo'lmaydi. Xaridorlar tarkibiga aholiga bepul xizmat ko'rsatuvchi korxona va tashkilotlar ham kiradi. Iste'mol bozorida har xil xizmatlar sotiladi. Iste'mol bozorining hajmi unda sotiladigan tovarlarning yalpi summasi bilan belgilanadi. Iste'mol tovarlari qat'iy davlat narxlari, nazorat qilinadigan narxlar va erkin narxlarda sotiladi.

Jamg'arma - bu mamlakat yoki firmalar ixtiyoridagi turli majburiy to'lovlar chegirib tashlangandan qolgan daromadning bir qismi. Jamg'arma iste'mol maqsadida ishlatilmaydigan daromaddir. Jamg'arma funksiyasi daromadlar bilan jamg'arma xarajatlarining uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Uy xo'jaliklari shaxsiy daromadlar miqdoridan turli xil soliqlarni to'lagandan so'ng o'z ixtiyoridagi daromad qoladi. Buni biz milliy daromadning bir qismi ham deb ataymiz. Bu daromadlar uy xo'jaliklari tomonidan iste'mol va jamg'arish uchun ishlatiladi.

$$ID = S + S$$

Demak, jamg'arma bu uy xo'jaligi ixtiyoridagi daromadning iste'mol qilinmagan qismidan iborat.

Agarda milliy iqtisodiyot tashqi dunyo bilan xech qanday aloqaga ega emas ($X = O$) va davlatning iqtisodiyotiga aralashuvi nolga teng ($G=O$) deb faraz qilinsa, unda sof milliy mahsulot ko'rsatkichi (SMM) orqali ifodalangan ishlab chiqarish hajmi ixtiyoridagi daromadga (ID) teng bo'ladi. Ya'ni:

$$SMM = ID = S + S ;$$

Bu yerda makroiqtisodiy qonuniyat quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S + I = S + S \text{ yoki } I = S$$

$C + I = \text{Yalpi xarajatlarga teng.}$

Ushbu jamg'arish va investitsiyalardan ko'rinib turibdiki, uy xo'jaliklarining jamg'arishga bo'lgan istaklari tadbirkorlikning qancha miqdorda investitsiyalash xoxishlariga mos tushsa, unda ishlab chiqarish hajmi ($S+C$) va yalpi xarajatlar ($S+I$) tengligiga yoki ishlab chiqarishning muvozanat darajasiga yerishish mumkin.

Agarda deylik, iqtisodiyotda eksport-import aloqalari soliq solish va transpyert to'lovlari ko'rinishida davlat aralashuvi mavjud bo'lgan bo'lsa, bunday holatda jamg'arish tushunchasi murakkablashib quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S = S_p + S_d + S_x$$

S_p - xususiy jamg'armalar

S_d - davlat jamg'armalari

S_x - boshqa mamlakatlar jamg'armalari

Bunda xususiy jamg'armalar teng bo'ladi: daromadlar (u), transfyert to'lovlari (TQ), davlat zayomlari bo'yicha foizlar yig'indisi (N) minus soliqlar (T) va iste'mol (C);

$$S_p = (U + TQ + N - T) - C ;$$

Davlat jamg'armalari teng - $S_d = (T - TQ - N) - G$;

Agar davlat jamg'armalari nolga teng bo'lsa, davlat byudjeti muvozanatlashgan, jamg'arishning manfiy miqdori byudjet taqchilligini (VT) bildiradi: $VT = -S_g$.

Boshqa mamlakatlarning jamg'armalari teng: Tashqi dunyoning bizning importimiz hisobiga olgan daromadlari minus ularning bizning eksportimizga sarflangan xarajatlariga teng: ya'ni;

$$S_x = M - X \text{ yoki } S_x = -NX$$

Agar mamlakat eksportiga nisbatan ko'proq import qilsa, unda daromadlarning bir qismi xorijda qoladi va keyinchalik u xorijiy shyeriklar tomonidan bizning mamlakatimizda ko'chmas mulk va moliyaviy aktiv sotib olishda foydalaniladi.

Har qanday holatda ham barcha turdagi jamg'armalarning umumiy yig'indisi investitsiyalarga teng bo'ladi:

$$S_p + S_d + S_x = (U + TQ + N - T) - C + (T - TQ - N) - G + (-N_x) ;$$

yoki

$$S_p + S_d + S_x = U - C - G - NX = IS = I.$$

6.2. Iste'molva jamg'arish, ularning grafiklari

Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari YAMM tarkibidagi eng katta ulushga ega bo'lgan qismidir. SHuning uchun iste'mol xarajatlariga ta'sir etuvchi omillarni va uning o'zgarish qonuniyatlarini o'rganish muxim ahamiyatga ega.

Uy xo'jaliklari ixtiyoridagi daromadning iste'mol qilinmasdan qolgan qismi ularning jamg'armalarini tashkil etadi. Iste'mol va jamg'armalarning hajmini belgilovchi asosiy omil uy xujaliklarining ixtiyordagi daromadlaridir.

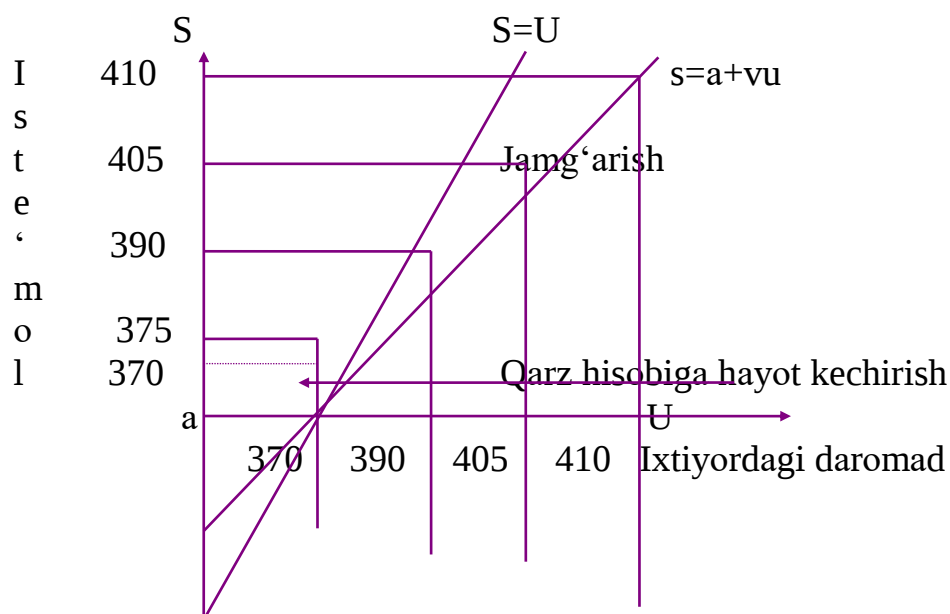
Ixtiyordagi shaxsiy daromad iste'mol va jamg'arish uchun ishlatiladi. Ya'ni, kancha ko'p iste'mol kilinsa, shuncha kam jamg'ariladi va aksincha. Iste'mol va jamg'arish o'rtasidagi o'zaro bog'liklik har xil daromadga ega bo'lgan shaxslarda bir xil emas: kam daromadga ega bo'lganlar, odatda, ko'prok iste'mol qilib, kamrok jamg'aradi, lekin daromadlari oshib borishi bilan bu nisbat jamg'arish tomonga o'sadi.

6.1-jadval

Daromad, iste'mol va jamg'arish ko'rsatkichlari

Yillar	Daromad (U), so'm	Iste'mol (C), ming so'm	Jamg'arish (C), ming so'm
1	370	375	-5
2	390	390	0

3	410	405	5
4	430	420	20
5	450	435	15
6	470	450	20
7	490	465	25

6.1-rasm. Iste'mol grafigi.

Iste'mol grafigi ikki to'g'ri chiziq ko'rinishida byerilgan. Birinchisida u shunday shartli xolatni izoxlaydigan, ya'ni, har qanday yilda iste'mol ixtiyoridagi daromadga teng bo'ladi. Ikkinchisi xaqiqatda iste'mol grafigi bo'lib, xaqiqiy iste'mol va daromad teng bo'lgan nuqtada (390) bissektisa bilan kesishadi. Bundan quyi nuqtada haqiqiy iste'mol daromaddan oshiq. Bu vaziyat insonlarningqarz hisobiga xayot kechirishini bildiradi. Yuqori nuqtadagi haqiqiy iste'mol daromaddan kam hamda ular o'rtasidagi farq jamg'arishni tashkil etadi. Haqiqiy iste'mol to'g'ri chizig'i iste'mol hajmini belgilovchi vyertikal o'qni α nuqtada kesib o'tadi. Bu xol uy xo'jaliklari umuman daromad olmaganlarida ham ma'lum miqdorda iste'mol qilishlarini anglatadi. A nuqta esa avtonom iste'mol hajmini anglatadi. Yuqoridagi chizmaga asosan iste'mol funksiyasini yozamiz:

$$S = S_0 + MRS \times (U - T)$$

yoki

$$S = a + vID$$

bu yerda a – avtonom xarajatlar.

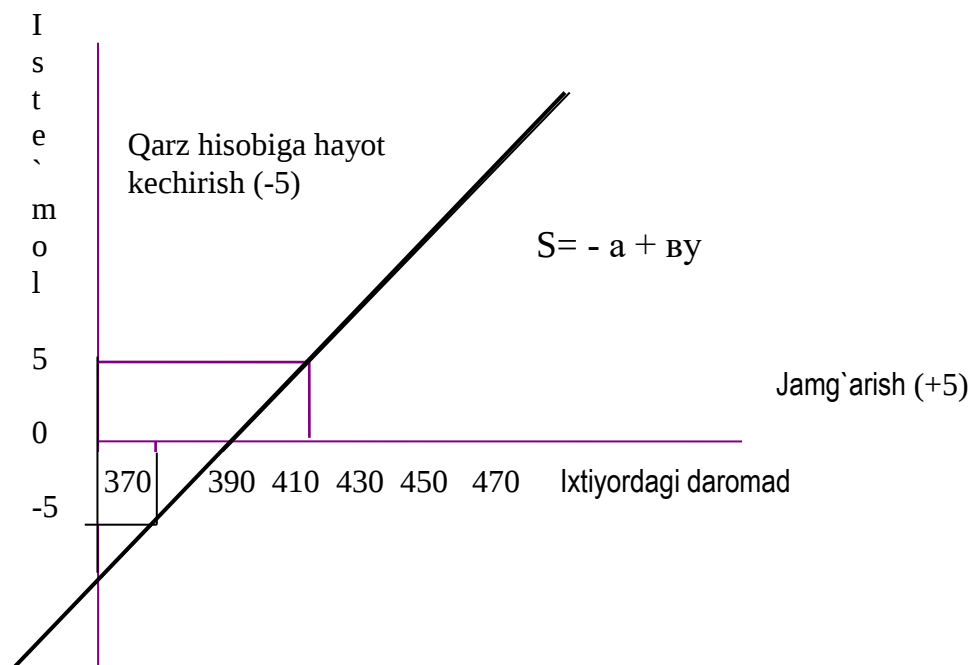
ID – ixtiyordagi daromad. ($ID = U - T$)

T - soliqlar

$v = MRS$

Iste'mol hajmi avtonom iste'molga, ixtiyordagi daromad hajmiga va iste'mol hajmining ixtiyordagi daromad hajmiga bog'liq.

Jamg'arish grafigi daromad bilan jamg'arish o'rtasidagi bog'liqliqni ifodalaydi. Vertikal o'qdagi har bir nuqta jamg'arma miqdorini bildiradi va daromad bilan unga muvofiq keladigan iste'mol hajmi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi ($S=ID-C$).

6.2-chizma. Jamg'arish grafigi

Boshlang'ich daromad darajasida jamg'arish nolga (0) teng xolda ular daromadi o'sib borishi bilan oshib boradi. Jamg'arish grafigi ham iste'mol grafigiga o'xshab algebroik ifodaga ega:

$$S = -S_0 + MRS \times (U - T) \text{ yoki } S = -a + (1-b) ID;$$

Bu yerda: S – xususiy sektor jamg'armalari miqdori;

S_0 (a) – mustaqil iste'mol;

MRS ($1 - b$) – jamg'armaga chegaraviy moyillik;

u – daromad;

T – soliqlar.

Bunda: a - daromad darajasi uning boshlang'ich nuqtasidan past bo'lganda qarz hajmi;

v - og'ish burchagi bo'lib, jamg'arishning o'zgarishi (vertikal o'zgarish) daromadning o'zgarishiga (gorizontal o'zgarish) bo'lgan nisbati sifatida aniqlanadi: $5/20$ k 0.25

Tenglamaga daromad to'g'risida byerilganlarni qo'yib, unga muvofiq keladigan jamg'arish miqdorini aniqlash mumkin:

$$S = -97,5 + 0,25 \times 370 = -5$$

Iste'mol va jamg'arish hajmiga ixtiyordagi daromad dinamikasidan tashqari qo'yidagi omillar o'zgarishlari ta'sir ko'rsatadi:

1. Uy xo'jaliklari daromadlari.
2. Uy xujaliklarida to'plangan boylik hajmi.
3. Baholar darajasi.
4. Iqtisodiy kutish.
5. Iste'molchilar qarzlari hajmi.
6. Soliqqa tortish hajmi.

Bu omillar ta'sirida joriy ixtiyordagi daromad tarkibida iste'mol va jamg'arish ulushi nisbatlari o'zgaradi.

6.3. Iste'mol va jamg'arishga o'rtacha va chegaraviy moyillik

Makroiqtisodiy tahlil qilish va tartibga solishda iste'mol va jamg'arma funksiyalarini yanada to'laroq bilish uchun iste'mol va jamg'armaga o'rtacha moyillik va chegaralangan jamg'arma va iste'molga moyillik tushunchalarini bilishimiz lozim.

O'rtacha miqdor yoki iste'molga o'rtacha moyillik deganda o'z ixtiyoridagi daromaddan iste'mol xarajatlarining ulushi tushuniladi, ya'ni:

$$\text{ARS} = (S/U) \times 100 \% \text{ yoki } \text{ARS} = \text{Iste'mol (C)} / \text{Daromad (U)} \times 100 \%$$

Ixtiyordagi daromaddan jamg'arish ulushini jamg'arishga o'rtacha moyillik deb ataladi, ya'ni:

$$\text{ARS} = (S/U) \times 100\% \text{ yoki } \text{ARS} = \text{Jamg'arma(C)} / \text{Daromad (U)} \times 100 \%$$

Misol uchun daromad darajasi 410, 430 va 530 million so'mlarga va iste'mol darajalari 405, 420 va 495 million so'mlarga teng bo'lsa, iste'molga o'rtacha moyillikni hisoblaymiz, Ya'ni;

$$\text{ARS} = (405 / 410) \times 100 \% = 98,78 \text{ yoki } 0,98;$$

$$\text{ARS} = (420 / 430) \times 100 \% = 97,67 \text{ yoki } 0,97;$$

$$\text{ARS} = (495 / 530) \times 100 \% = 93,39 \text{ yoki } 0,93 \text{ ga teng ekan.}$$

Demak, bu misollardan ko'rinib turibdiki daromadlar miqdori ko'payib borishi bilan iste'mol kamayib boradi va aksincha jamg'arma ko'payib boradi. Soliqlar to'langandan keyin qolgan daromadning bir qismi iste'mol qilinadi, ikkinchi qismi esa jamg'ariladi, yoki buni matematik holda ifodalasak;

$$\text{ARS} + \text{ARS} = 100\% \text{ yoki } 1$$

Uy xo'jaligi soliqlarni to'lagandan keyin qolgan barcha daromadlarni har doim ham iste'mol qilavermaydi. Daromadlar ma'lum darajada ko'payib va kamayib turadi.

Iste'mol qilinadigan daromadning o'sgan (yoki kamaygan) qismi (salmog'i) chegaralangan iste'molga moyillik deyiladi va qo'yidagicha aniqlanadi:

$$\text{MRS} = \text{Iste'moldagi o'zgarish} / \text{Daromaddagi o'zgarish} = \Delta S / \Delta U$$

$$\text{Ya'ni } S = 420 - 495 = 15; \quad U = 530 - 430 = 100;$$

$$U = 430 - 410 = 20; \quad S = 495 - 420 = 75;$$

$$\text{MRS1} = 15 / 20 = 0,75; \quad \text{MRS2} = 75 / 100 = 0,75;$$

Bu shuni bildiradiki, daromadni 100 % ga (yoki bir birlikka) o'zgarishida iste'mol 75 % (yoki 0,75) o'zgaradi.

Daromadning o'sgan (yoki kamaygan) qismi (salmog'i), agarda jamg'armaga qo'yilsa, bunday daromad chegaralangan jamg'armaga moyillik, deyiladi va qo'yidagicha aniqlanadi:

$$MRS = \text{Jamg'armaning o'zgarishi} / \text{Daromadning o'zgarishi} = \Delta S / \Delta U$$

$$\text{Ya'ni, } MRS1 = 5 / 20 = 0,25 ; \quad MRS2 = 25 / 100 = 0,25 ;$$

SHunday qilib chegaralangan iste'molga moyillik 0,75 ni tashkil etgan bo'lsa, chegaralangan jamg'armaga moyillik esa qolgan 0,25 ni tashkil etadi. CHegaralangan iste'molga moyillik va chegaralangan jamg'armaga moyillik birgalikda soliqlarni to'lagandan keyingi daromadga tengdir. Xulosa qilib aytganda, daromadning o'sgan qismi iste'molga yoki jamg'armaga ketadi. Agar daromadning o'sgan qismi iste'mol qilinmasa, u jamg'armaga qo'yilgan bo'ladi.

Qisqa muddatli davrlarda ixtiyordagi daromadlarning o'sishi ARS ni kamaytirib, ARS oshishiga olib keladi. Ya'ni, iste'molchilar daromadlarining oshishi iste'mol xarajatlarini kamaytirib, jamg'armalar miqdorini oshiradi. Ammo, uzoq muddatli davrlarda esa iste'molga o'rtacha moyillik mutanosiblashadi. CHunki, iste'mol xarajatlari miqdori nafaqat ixtiyordagi daromadlar miqdoriga, balki umumiy yashash darajasiga hamda kutilayotgan va doimiy daromadlar miqdoriga ham ta'sir qiladi.

Iste'mol va jamg'arma miqdorini aniqlaydigan omillar:

1. Uy xo'jaliklari daromadlari;
2. Uy xo'jaliklarida yig'ilgan boyliklar;
3. Narxlar darajasi;
4. Iqtisodiy kutishlar;
5. Iste'mol qarzlari miqdori;
6. Soliqlar darajasi va x.

6.4. Investitsiya va unga talab

YAMMni xarajatlar bo'yicha aniqlashning ikkinchi qismi bo'lgan investitsiyalarga to'xtalib o'tamiz.

Investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalar – bu, hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy xususiyatiga ko'ra, yangi korxonalar qurish, uzoq muddatli xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob-uskunalariga hamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir.

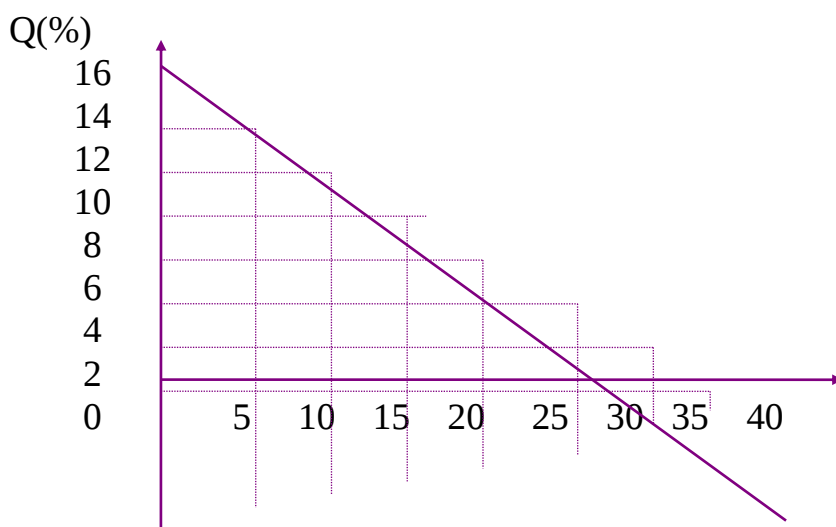
Demak, investitsiyalar-bu, yangi korxonalar qurilishiga, mashina va asbob-uskunalar sotib olishga, ya'ni, kapital barpo etishga ketgan xarajatlardir.

Investitsiyalar investitsiyalash ob'ektiga ko'ra uch turga bo'linadi:

1. Ishlab chiqarish investitsiyalari.
2. Tovar moddiy zaxiralariga investitsiyalar.
3. Uy joy qurilishiga investitsiya.

Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi omil real foiz stavkasidir. Real foiz stavkasi ortishi bilan investitsiyalar hajmi kamayadi. Chunki investorlar uchun qarz bahosi ortib, ular oladigan foyda normasini pasaytirib qo'yadi.

Avtonom investitsiyalar grafigi qo'yidagicha

6.3-rasm. Avtonom investitsiyalar grafigi

Avtonom investitsiyalar funksiyasi qo'yidagicha:

$$I = e - dR$$

Bu yerda **I** - avtonom investitsiya xarajatlari.

e – foiz stavkasi 0 ga teng bo'lgandagi xarajatlarning maksimal hajmi. U yer, foydali qazilma boyliklari bilan belgilanadi.

R- real foiz stavkasi.

d – investitsiyalarning real foiz stavkasi dinamikasi o'zgarishiga ta'sirchanligini belgilovchi empirik koeffitsient.

Sof xarajatlarning investitsiyaga bo'lgan xarajati miqdori ikkita omilga, ya'ni, sof foydaning kutilayotgan me'yori va foiz stavkasi yoki tadbirkor real kapitalni sotib olishga zarur pulga ega bo'lishi uchun to'lashi lozim bo'lgan bahoga teng.

Agarda kutilayotgan foyda me'yori foiz stavkasidan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali va aksincha, foiz stavkasi kutilayotgan foyda miqdoridan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali bo'lmay qoladi.

Misol uchun, zavodga 100000 so'mlik yangi stanok sotib olindi. Uni ishlatish muddati bir yilga teng deylik. Yangi stanokni qo'llashdan zavod 110000 so'mlik kutilayotgan sof daromadni oladi desak, zavod stanok xarajatini (100000 so'm) qoplagan va 10000 so'm daromad olgan bo'ladi. Sof foyda normasi quyidagicha aniqlanadi:

$$Fn = 10000/100000 \times 100\% = 10\%.$$

Investitsiya xarajatlari foyda keltirishini aniqlashda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasi hisobga olinadi. Real foiz stavka narxlar darajasining o'zgarishini aks ettirib, nominal stavkadan inflyasiya darajasi ayirmasi ko'rinishida

aniqlanadi. Masalan, nominal foiz stavkasi 16% ga teng bo'lsa, inflyasiya darajasi yiliga 12% ni tashkil etsa, unda real foiz stavkasi 4 foizni (16%-12%) tashkil etadi. SHuni ta'kidlash kerakki, investitsiyalash qarorini qabul qilishda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasida, nominal foiz stavkasi joriy baholarda, real foiz stavkasi doimiy yoki inflyasiya hisobga olingandan keyin aniqlashtirilgan baholarda hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, real foiz stavkasi - bu, nominal foiz stavkasidan inflyasiya chegirib tashlab, topilgan foiz stavkasidir.

Real foiz stavkasi = nominal foiz stavkasi - inflyasiya foizi

Demak, real foiz stavkasi, ya'ni, pul kapitalini qarz olish bahosi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiyalashni xohlovchilar shuncha kam bo'ladi va aksincha, real foiz stavkasi qanchalik past bo'lsa, foyda keltiradigan investitsiya loyihalari shuncha ko'p bo'ladi.

Foiz stavkasining miqdori pul-kredit siyosatining muhim vositasi hisoblanadi: davlat uni o'zgartirish orqali mamlakatdagi pul taklifini tartibga solib turadi.

Foiz stavkasining ko'tarilishi pul qimmatlashuvi va unga bo'lgan talabning qisqarayotganligini bildiradi. Demak, investitsiya xarajatlari ham qisqarib boradi. O'z navbatida investitsiya xarajatlarining qisqarishi, kelajakda milliy ishlab chiqarish hajmining pasayishini bildiradi.

Hozirgi kunda respublikamiz iqtisodiyotini rivojlantirishda ishlab chiqarish tarmoqlari muhim o'rin egallaydi. Respublikamizda keyingi yillarda amalga oshirilgan iqtisodiy islohatlar natijasida respublika yalpi ichki mahsulotda ishlab chiqarish tarmoqlarining ulushi yildan yilga ko'payib bormoqda. Ishlab chiqarish tarmoqlarining rivojlanishi nafaqat iqtisodiy muammolarni echishda, balkim ijtimoiy muammolarni, ya'ni, yangi ish o'rinlarini tashkil etish orqali aholi bandligini oshirishda ham muhim ahamiyatga ega.

SHuning uchun respublikamizda iqtisodiyot tarmoqdariga investitsiyalarni jalb qilishga katta e'tibor berib kelinyapti. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida "2019 yilda barcha manbalar hisobidan qariyb 138 trillion so'mlik yoki 2018 yilga nisbatan 16 foiz ko'p investitsiyalarni o'zlashtirish mo'ljallanmoqda. Bu borada to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar miqdori joriy yilga nisbatan qariyb 1,5 barobar oshirilib, 4,2 milliard dollarga etkaziladi. Natijada 142 ta zamonaviy korxona ishga tushiriladi." kabi bir qator vazifalar qo'yildi.

Jadval № 6.1

O'zbekiston respublikasida 2000- 2017 yillarda asosiy kapitalga kiritilgan investitsiya hajmi

Ko'rsatkichlar nomi	2000 yil	2005 yil	2010 yil	2015 yil	2017 yil	2017 yil 2000 yilga nisbatan farqi
Asosiy kapitalga investitsiya hajmi, mlrd. so'm	744,5	3165,2	15338,2	41670,5	68423,9	+67679,4
YaIM asosiy kapitalga kiritilgan investitsiya ulushi %	22,9	19,9	24,6	24,3	26,9	+4
Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan asosiy kapitalga investitsiya hajmi ming.sum.	30,2	121	543,4	1331	2112,6	+2082,4

Manba muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi rasmiy veb -saytida e'lon qilingan ochiq ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki O'zbekistonda 2017 yilda iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarga barcha manbalardan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 68,4 trln. so'm yoki 13,4 mlrd. AQSH doll.tashkil qilga, bu esa 2016 yilga 120,4% ko'paydi. Investitsiya hajmi 2000 yilga nisbatan 6,6 marta yoki 67679,4 mlrd. so'mga ko'paydi , 2005 yilga nisbatan 5,1 marta, 2010 yilga nisbatan 2,0 marta va , 2015 yilga nisbatan esa 129,7%.ga ko'paydi.

Mamlakatning investitsion faolligini baholovchi muxim ko'rsatkichlardan biri-asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning YAIM dagi ulushidir.Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki ushbu ko'rsatkich yildan yilga ko'payib bormoqda va 2017 yilda 2000 yilga nisban 4 punktga ko'paygan bo'lsa 2015 yilga nisbatan 2,8 punktga ko'paydi. Ushbu ko'rsatkichning yildan yilga ko'payishi ijobiy holatdir va bu mamlakat investitsion faolligi oshib borayotganligidan dalolat byeradi.

Mamlakt investitsion faolligi baholovchi yana bir ko'rsatkich bu- aholi jon boshiga to'g'ri keladigan asosiy kapitalga investitsiya hajmidir. Jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan asosiy kapitalga investitsiya yildan yilga ko'payib bormoqda. Ya'ni, 2017 yilda ushbu ko'rsatkich 2112,6 ming so'mni tashkil qilgan va o'tgan yilga nisban 118,4% ko'paygan bo'lsa 2000 yilga nisbatan qariyb 70 martaga ko'paydi. Ammo, ushbu ko'rsatkich bo'yicha rivojlangan mamlakatlarga nisbatan juda quyi o'rinlarni egalab turibmiz.

Iqtisodiyotga kiritilyotgan investitsiyalarning samaradorligiga ta'sir qiluvchi yana bir omil ularning qaysi sohalarga yunaltirilganligidir.

Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha asosiy kapitalga investitsiya Jadval № 6.2

	2016 yil	2017 yil.	Farqi +,-.
--	----------	-----------	------------

	Mrld. so'm	Jamiga nis . %	mlrd. so'm	Jamiga nis . %	mlrd. so'm	Jamiga nis . %
Jami	48083,1	100	68423,9	100	+20340,8	
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	1646,4	3,4	2379,3	3,5	+732,9	+0,1
Konchilik sanoati	7173,4	14,9	14203,8	20,8	+7030,4	+5,8
Qayta ishlash sanoati	8992	18,7	12238,1	17,9	+3246,1	-0,8
Elektr, gaz va bug' ta'minot va va xavoni konditsionerlash	2722,6	5,7	5472,2	8,0	+2749,6	+2,3
Suv ta'minoti, kanalizatsiya	717,3	1,5	963,6	1,4	+246,3	-0,1
Qurilish	932	1,9	1427,9	2,1	+495,9	+0,1
Ulgurja savdo, mototsikl va transport vositalarining motori ta'mirlash	2459,2	5,1	2508,9	3,7	49,7	-1,4
Tashish va saqlash	5785	12,0	6369	9,3	584	-2,7
Mexmonxona va ovqatlanish uchun xizmatlar	929,7	1,9	550,8	0,8	+378,9	-1,1
Axborot va aloqa	1098,5	2,3	1926,1	2,8	+827,6	+0,5
Faoliyatning boshqa turlari	15627	32,5	20384,2	29,8	+4757,2	-2,7

Manba muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi rasmiy veb-saytida e'lon qilingan ochiq ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiyalarning qariyb 40 % sanoatni rivojlantirishga yo'naltirilgan. SHulardan 20,8 % konchilik sanoatiga yo'naltirilgan bo'lsa 17,9% qayta ishlash sanoati korxonalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan.

Qisqacha xulosalar

Iste'mol xarajatlarini YaIMning eng yirik komponenti bo'lib, uning hajmini avvalo uy xo'jaliklarining tasarrufidagi daromadi belgilaydi. Aholining daromadlari miqdori oshib borishi bilan undagi jamg'armalar ulushi ham oshib boradi.

Iste'mol va jamg'arish hajmi, shuningdek iste'molchilar boyliklari darajasiga, narx va soliq o'zgarishlari, iste'molchilarning qarzi darajasiga va boshqa omillarga bog'liq.

Iste'mol va jamg'arishga o'rtacha moyillik aholi daromadlarining qancha qismi iste'molga va qancha qismi jamg'armaga sarflanganligini harakterlovchi ko'rsatkichlardir.

Iste'molga chegaraviy moyillik (MRC) iste'moldagi o'zgarishlarni ixtiyordagi daromad darajasidagi o'zgarishga bo'lib topiladi. MRS ning katta yoki kichikligi fiskal siyosat samaradorligini belgilovchi omillardan biridir.

Investitsiya yoki kapital qo'yilmalar hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan mablag' hisoblanadi. Investitsiya xarajatlari dinamikasi, foiz stavkasi, kutilayotgan sof foyda normasi va boshqa bir qancha omillarga bog'liq.

Investitsiya hajmining YaMM hajmiga bog'liqligini xarakterlovchi model - akselyerator modeli deyiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Daromad, iste'mol va jamg'armalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushuntirib byering. Qanday holatda iste'mol daromadga teng bo'ladi va qanday holatda jamg'arish bo'ladi?
2. Iste'mol va jamg'arma grafiklarini izoxlang. Ya'ni, qanday vaziyatda jamg'arish bo'ladi va qanday vaziyatda qarz hisobiga xayot kechiriladi?
3. Iste'mol va jamg'armaga o'rtacha va chegaraviy moyillik tushunchasini izoxlang. Iste'molga jo'natiladigan yillik daromadning foydalaniladigan qismining foizdagi ko'rsatkichi nimadan iborat bo'ladi?
4. Qaysi mablag'larni biz investitsiya tarkibiga kiritamiz. Investitsiya bilan ularga qilingan xarajatlar o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud. Rejali investitsiya va rejalashtirilmagan investitsiya o'rtasida qanday farq mavjud?

Mavzu bo'yicha testlar.

1.Mamlakat yoki firmalar ixtiyoridagi turli majburiy to'lovlar chegirib tashlangandan qolgan daromadning bir qismi qanday nomlanadi?

- a) jamg'arma;
- b) invstitsiya;
- c) iste'mol;
- d) foyda;

2.Investitsiyalarning quyidagi shakllari mavjud;

- a) moliyaviy, moddiy, intellektual;
- b) to'g'ridan -to'g'ri, moddiy, intellektual;
- c) portifelli, moddiy, intellektual;
- d)kapital, moddiy, intellektual;

3.Faraz qilaylik,mamlakatda daromad o'tgan yilga nisbatan 100 birlikka o'sgan va bu istemolni 75 birlikka o'zgarishiga olib kelgan. Unda jamg'arishga bo'lgan chegaraviy moyillik (MRC) va istemolga bulgan chegaraviy moyillik MPC) nimaga teng buladi?

- a)33,3% va 66,7%;
- b)75% va 25%;
- c) 25%va75%;
- d)125% va 75%.

4. Agarda ixtiyoridagi daromad (U) 200ga istemol (C) 180 ga teng bo'lsa, unda istemolga bo'lgan o'rtacha moyillik (ARC) va jamg'arishga bo'lgan o'rtacha moyillik (ARC) nimaga teng bo'ladi?

- a) 111% va 11%;
- b) 90% va 10%;
- c) 98% va 2%;
- d) 80% va 20%.

5. Keynes modeliga ko'ra:

- a) iqtisodiyotda taklif o'ziga mos talabni tug'diradi;
- b) baholar va nominal ish haqlari o'zgaruvchan;
- c) ishlab chiqarish hajmini iqtisodiyotdagi kapital zahirasi belgilab beradi;
- d) qisqa muddatdi davrga baholar va nominal ish haqi qayd etilgan;

6. Keynesning makroiqtisodiy muvozanat modelida YaIMning muvozanatli darajasi, bu:

- a) jamg'armalar va rejalashtirilgan sof investitsiyalarning tengligidagi YaIM darajasi;
- b) daromadlar va rejali xarajatlar tengligidagi YaIM darajasi;
- c) haqiqiy xarajatlar va rejali xarajatlar tengligidagi YaMM darajasi;
- d) keltirilgan barcha javoblar to'g'ri.

7. Agar daromadlar rejalashtirilgan xarajatlardan yuqori bo'lsa, u xolda firma ishlab chiqarishini qisqartiradi, chunki rejadan tashkari mahsulotlar miqdori (ularning zahirasi) :

- a) ko'payadi;
- b) kamayadi;
- c) «0»ga teng bo'ladi;
- d) o'zgarmaydi.

8. Agar soliqlar 100 birlikka ko'tarilsa, foiz stavkasi o'zgarmasdan qolsa, iste'molga chegaraviy moyillik 0,6 ga teng bo'lsa keyns xochini qo'llagan holda hisoblangan ishlab chiqarish hajmi...

- a) 150 ga ko'payadi;
- b) 150 ga kamayadi;
- c) 250 ga ko'payadi;
- d) 250 ga kamayadi.

9. O'tgan yili YaIM 2000 ni, davlat xarajatlari esa 500 ni tashkil qildi. Xarajatlarni 50 ga oshirib hukumat YaIMni 200 ga oshirishga yerishdi. MRS (istemolga bo'lgan chegaralangan moyillik) nechaga teng?

- a) 0,75 ga;
- b) 0,25 ga;
- c) 0,85 ga;
- d) 0,5 ga.

10. Iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$C=400+0,8 Y_d$$

Avtonom xarajatlar multiplikatori teng:

- a) 4ga
- b) 8 ga
- c) 3 ga
- d) 5 ga

Mavzu bo'yichf masalalar.

1-masala

O'tgan yili AD egri chizig'i tenglamasi: $Y = 3300 - 3P$ ko'rinishiga ega edi. Joriy yilda bu tenglama: $Y = 3270 - 3P$ ko'rinishiga ega. Potensial YaIM avvalgi darajasi 3000 da qolgan. Inflyasiya darajasini va qisqa muddatdagi muvozanatli YaIM hajmini aniqlang.

Yechish:

Birinchi yilda: $3000 = 3300 - 3P$ $P = 100$,

Ikkinchi yilda: $3000 = 3270 - 3P$ $P = 90$,

Ya'ni bu davrda narxlar darajasi 10%ga pasaygan.

Ikki yildagi AD egri chiziq tenglamalariga ko'ra, qisqa muddatda egri chiziq chapga siljigan, shuning uchun:

$Y = 3270 - 300 = 2970$, ya'ni yalpi talabning qisqarishi ikkinchi -yilda ishlab chiqarish hajmi kamayishiga olib kelgan.

2-masala

Uzoq muddatli AD egri chizig'i $Y = 3000$ tengligi, qisqa muddatli AS egri chizig'i $R = 1,0$ darajasida byerilgan. AD egri chizig'i tenglamasi: $Y = 3,0 M/P$. Pul taklifi (M) 1000 ga teng. Narx shoki natijasida qisqa muddatli AS egri chizig'i $P = 1,5$ darajasiga siljgan, uzoq muddatli AD egri chizig'i - $Y = 2500$. AD egri chizig'i esa o'zgarmagan. Qisqa va uzoq muddatdagi yangi Y va P ni aniqlang.

Yechish:

Qisqa muddatda:

$$AD = 3 M/P, M = 1000$$

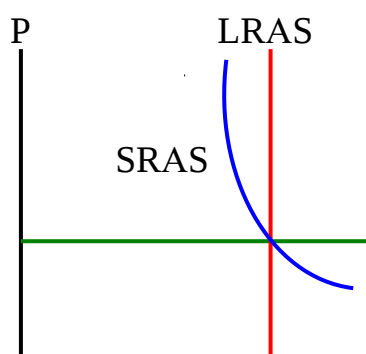
$Y = 3 \times 1000:1,5 = 2000$, Ya'ni qisqa muddatda Y va P muvofiq tarzda quyidagilarga teng:

$$Y = 2000, P = 1,5.$$

Uzoq muddatda:

AD: $2500 = 3 \times 1000/P$, $R = 1,2$, Ya'ni uzoq muddatda Y va P mos ravishda quyidagilarga teng:

$$Y = 2500, P = 1,2 \text{ (chizma).}$$

AD

Y

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Yalpi talab egri chizig'i tenglamasi (AD): $Y=4 (M/R)$. Dastlabki holatda pul massasi (M) 1200 mlrd. dollarga teng. Pul massasi 5 %ga o'sganidan so'ng qisqa muddatli muvozanatli narxlar darajasini va daromadlar darajasini aniqlang.

2. Uzoq muddatli AS egri chizig'i $Y=2000$, qisqa muddatli AS- egri chizig'i $P=1,0$ darajasida gorizontal. AD egri chizig'i tenglamasi $Y=2.0 * M/P$. Pul taklifi (M) 1000 ga teng. Baho shoki natijasida yalpi taklif egri chizig'i $P=1.25$ darajasigacha ko'tarildi.

a) shokdan so'ng iqtisodiyotda o'rnatilgan qisqa muddatli muvozanat nuqtasining koordinatlari qanday?

b) iqtisodiyotda ishlab chiqarishning dastlabki darajasini tiklash uchun Markaziy bank pul taklifini qanchaga oshirishi kyerak?

3. Iqtisodiyot dastlab to'liq bandlilik sharoitida turgan edi. Yalpi talabning uzoq muddatli tenglamasi (LRAC): $Y=4000$ mlrd.doll. Yalpi talabning qisqa muddatli tenglamasi (SRAC): $P=1,2$, Yalpi talab egri chizig'i (AD) tenglamasi: $Y=4 (M/R)$. Dastlabki holatda pul massasi (M) 1200 mlrd. dollarga teng. Pul massasi 5 %ga o'sganidan so'ng uzoq muddatli va qisqa muddatli muvozanat nuqtalari koordinatlarini aniqlang

7-MAVZU:KEYNSNING TOVARLAR VA XIZMATLAR BOZORIDA MAKROIQTISODIY MUVOZANAT MODEL

7.1. Klassik iqtisodchilarning iqtisodiy muvozanat nazariyasi

«Buyuk depressiya» davrida ko'pgina yetuk iqtisodchilar, ya'ni, hozirgi kunda klassiklar deb ataladigan iqtisodchilar, bozor iqtisodiyoti iqtisodiyotdagi resurslardan to'liq foydalanish imkonini byeradi, deb hisoblashgan edi. Ammo, ular iqtisodiyotda ayrim vaqtlarda - urush, siyosiy to'ntarish, tabiiy ofat va shuningdek, boshqa holatlarda o'zgarishlar bo'lib turushini tan olishsa ham, bozor

tizimining o'ziga xos xususiyatlari bu iqtisodiy qiyinchiliklarni o'z-o'zidan hal qiladi, deb tushuntirishadi.

Klassiklar nazariyasida ikkita asosiy tushuncha mavjud.

1) To'liq bandlik sharoitida mahsulotlarni sotib olish uchun xarajatlar miqdorining etishmasligi (ya'ni, $AD \neq AS$ bo'lishi) mumkin emas.

2) Umumiy xarajatlar miqdori etishmay qolgan sharoitda ham baho, ish haqi va foiz stavkasi kabi dastaklar ishga tushadi va natijada xarajatlar miqdorining kamayishi ishlab chiqarishning real hajmi, bandlik va real daromadlar miqdorining kamayishiga olib kelmaydi.

Pul bozori investitsiya va jamg'armalar tengligini hamda to'liq bandlik sharoitini ta'minlaydi. Faqatgina, ishsizlikning tabiiy darajasida «ixtiyoriy» ishsizlik bo'lishi mumkin, deb hisoblashadi. Bu shuni bildiradiki, AD va AS ning tenglik nuqtasida ishlab chiqarish hajmi (u) uning potensial hajmiga (u^*) teng.

Klassiklar nazariyasini tan olmaslik asosan Sey qonunidan boshlangan. Sey qonunining mohiyati mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonining o'zi ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymatiga teng ravishda daromad yaratadi degan oddiy g'oyadan iborat. Demak, mahsulotlarni sotib olish uchun har qanday mahsulotlar hajmini ishlab chiqarish o'z-o'zidan daromad yaratadi. Ya'ni, taklif o'zining xususiy talabini paydo qiladi. Sey qonunining mohiyatini mahsulotlar ayirboshlash savdosida ham ko'rish mumkin. Poyafzalchi poyafzal ishlab chiqaradi yoki o'ziga zarur bo'lgan boshqa mahsulotlarga bo'lgan talabini qondirish uchun poyabzal taklif qiladi. Poyafzalchi tomonidan poyafzalning taklif qilinishi uning talabidan iborat. Butun iqtisodiyot bo'yicha mahsulotlar almashishi xuddi shu tarzda amalga oshiriladi.

Ammo, Sey qonuni mahsulotlar ishlab chiqarishi, mos ravishda pul daromadlari summasini olish imkonini byersa ham, iste'molchilar ushbu daromadlarning hammasini to'liq xarajat qilmasligi umum qabul qilingan tushunchadir. Ya'ni, daromadlarning qandaydir bir qismi jamg'ariladi va bu qism huqoridagi baxsda o'z javobini topmaydi. Jamg'arish daromadlar tarkibidan ma'lum miqdordagi mablag'larni o'zida mujassamlashtiradi. Demak, iste'mol xarajatlari barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdorini sotib olishga etmaydi. Agarda uy xo'jaliklari o'z daromadlarining bir qismini jamg'arishsa, u xolda taklif o'z talabini paydo qilmaydi. Jamg'arish iste'molning etishmasligiga, natijada, sotilmay qolgan mahsulotlar ishlab chiqarishning kamayishiga olib keladi.

Ammo, klassik iqtisodchilar xaqiqatda jamg'arish talabning etishmasligiga olib kelmaydi, chunki har bir jamg'arilgan so'm tadbirkorlar tomonidan investitsiyalashadi, deb ta'kidlashadi. Agarda, tadbirkorlar uy xo'jaliklarining jamg'armalari miqdorida investitsiya qilishsa, Sey konuni amal qiladi va ishlab chiqarish hamda bandlik darajasi doimiy bo'lib qoladi. Iqtisodiyotning to'liq bandlik sharoitidagi daromadlar va mahsulotlar ishlab chiqarishini ta'minlashi uchun xarajatlar darajasiga yerishishi va uni saqlab qolishi, tadbirkorlar tomonidan uy xo'jaliklari jamg'armalari miqdorida investitsiyalashiga bog'liq.

Yuqorida aytganimizdek, klassik iqtisodchilar ta'kidlashicha, kapitalizmning o'ziga xos pul bozori mavjud va bu bozor jamg'arma va investitsiyaning tengligini

ta'minlaydi. SHuning uchun ham to'liq bandlik mavjud, ya'ni, pul bozorida (foiz stavkalari) jamg'arma tariqasida daromadlar va xarajatlar miqdoridan chiqqan mablag'lar o'z-o'zidan investitsion mahsulotlarga sarf qilingan mablag'lar miqdorida qaytadan kelishi ustidan nazorat olib boriladi. Foiz stavkalari yordamida jamg'arma va investitsiyalarni boshqarishning izoxi oddiy va hammaga tushunarlidir.

Klassik iqtisodchilarning ta'kidlashicha, boshqa vaziyatlarda uy xo'jaliklari jamg'arish o'rniga iste'mol qilishni afzal ko'rishadi. Tovar va xizmatlar iste'moli insoniyat talabini qondiradi, foydalanilmagan mablag'lar yo'q. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, iste'molchilar ularning tejamkorligini rag'batlantirish tariqasida foiz stavkalari to'lasagina jamg'arishi mumkin. Foiz stavkalari qanchalik yuqori bo'lsa, shunchalik ko'p mablag' jamg'ariladi. Jamg'armalardan foydalanish uchun kimlar to'lov ishlarini olib borishadi? Albatta, korxona raxbarlari, investorlar, Ya'ni, o'zining ishlab chiqarishini kengaytirish va yangilash uchun pul kapitalini izlovchilar hisoblanishadi.

Bilamizki, foiz stavkalari ishbilarmonlarning ishlab chiqarish xarajatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Demak, ular o'z vaqtida foiz stavkalarining pastrok bo'lishiga intilishadi. Qisqacha aytganda foiz stavkalarining o'zgarishi Sey qonunini ko'prok miqdorda jamg'armalar mavjud bo'lgan iqtisodiyotda ham faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi. Foiz stavkasi, jamg'arma va investitsiyani bog'lab turar ekan, butun iqtisodiyot shunday bo'lishi kyerak, deb ta'kidlashadi.

Klassik iqtisodchilar o'z g'oyalarini yana bir tushuncha bilan isbotlashga harakat qilishadi. Ya'ni, tadbirkorlar tomonidan taklif qilingan mahsulotlar hajmining darajasi nafaqat umumiy xarajatlar miqdoriga, balki mahsulotlar Bahosi darajasiga ham bog'liq. Bu shuni bildiradiki, agarda foiz stavkalari ayrim sabablarga ko'ra, jamg'armalarni investitsiyalar tariqasida ishlab chiqarishga qaytarmasa, kamaygan har qanday xarajatlar miqdori mos ravishda Bahoning pasayishi bilan qoplanadi. Boshqacha aytganda 40 so'mga 10 so'mdan to'rtta ko'ylak sotib olishsa, narxlar 5 so'mga kamayganda 20 so'mga shuncha ko'ylak sotib olish mumkin.

Sotuvchilar o'rtasidagi raqobat bahoning egiluvchanligiga olib keladi. Bundan tashqari talabning kamayishi ortiqcha mahsulotlardan qutilish uchun narxlarning pasayishiga sabab bo'ladi. So'm to'lov qobiliyatining oshishi jamg'armasi mavjud bo'lmagan shaxslar mavjud pul mablag'lari sharoitida ko'prok mahsulotlar sotib olishga undaydi. SHuning uchun jamg'arma ishlab chiqarish va bandlikning pasayishiga emas, balki narxlarning pasayishiga olib keladi. Narxlarning pasayishi resurslar narxining pasayishiga, xususan, ish haqining pasayishiga ham olib keladi.

Klassik iqtisodchilarning fikricha, ish xaqi miqdori kamayadi va kamayishi kyerak. Ish xaqining kamayishi ishsizlar sonini oshiradi. Ammo, ishbilarmonlar ishsizlarni oldingidek yuqori ish xaqi stavkalari bilan emas, balki past stavkalar bilan ishga jalb qilishadi. Mehnatga bo'lgan talab tezda kamayadi. Yuqori ish xaqi stavkalarida ishlaydigan ishchilar past ish xaqi stavkalarida ishlashga majbur bo'lishadi. Raqobatning mavjudligi ishchilarni shunga rozi bo'lishga majbur qiladi.

Bo'sh ish joylariga bo'lgan raqobat ish xaqining shu darajagacha pasayishiga olib keladiki, toki ishbilarmonlar barcha ishsizlarni ishga jalb qila olishsin. SHuning uchun klassik iqtisodchilar majburiy ishsizlik mavjud bo'lmaydi, deb hisoblashadi. Ularning fikricha, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi umuman mumkin emas.

7.2. Keynsning iqtisodiy muvozanat nazariyasi

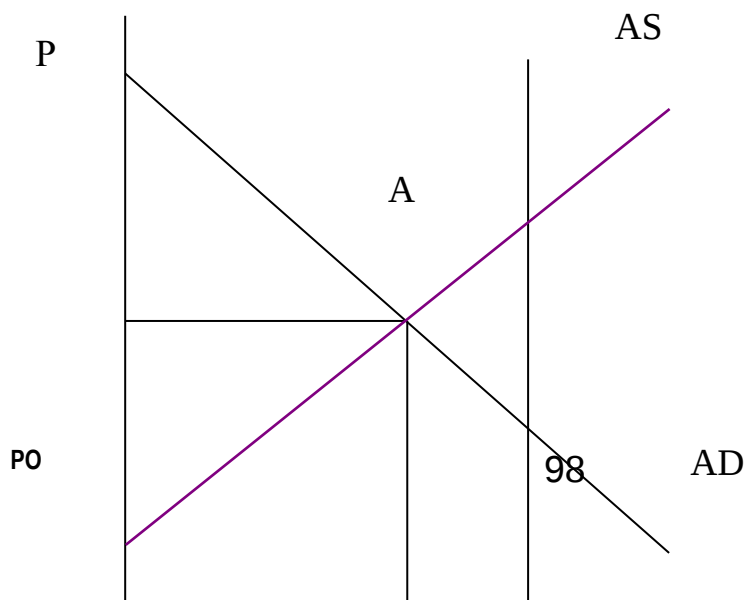
Klassik iqtisodchilarning bandlik nazariyasiga iqtisodiyotda mavjud bo'ladigan ishsizlik va inflyasiya to'g'ri kelmaydi. Bilamizki, iqtisodiyotda to'liq bandlik sharoitiga har doim ham erishib bo'lmaydi. SHuning uchun ham iqtisodchilar klassik nazariyaning asosiy jaxatlarini tanqid qila boshladilar.

1936 yili ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns kapitalizm iqtisodiyotiga yangi, ish bilan bandlik nazariyasini kiritadi. U o'zining «Pul, foiz va ish bilan bandlikning umumiy nazariyasi» asosida uning noto'g'ri jihatlarini isbotlashga urindi.

Keyns nazariyasining eng qat'iy jihati shundaki, u bozor iqtisodiyotida ish bilan to'la bandlikni ta'minlaydigan hech qanday mexanizm yo'qligini isbotladi. Makroko'lamda iqtisodiyot muvozanatga yerishishi mumkin, lekin shunda ham ma'lum miqdorda ishsizlik va inflyasiya saqlanib qolishini, to'la ish bilan bandlik qonuniy xolat emasligini, balki tasodif ekanligini, kapitalizm o'z-o'zidan tartibga tushib, rivojlanib ketavermasligini isbotlab byerdi. SHuningdek, iqtisodiyotdagi tebranishlar faqat urush, tabiiy ofat va shu kabi vaziyatlargagina bog'liq emasligini, balki u tinchlik yillarida ham ichki omillarning salbiy oqibatlaridan kelib chiqishi mumkinligini asoslagan.

Ishsizlik va inflyasiyaning kelib chiqishi investitsiya va jamg'armalarga bevosita bog'liq.

Narxlarning oshishi va ish xaqining pasayishi boshqa salbiy omillar bilan birga iqtisodiyotning beqarorligiga olib keladi. Keyns nazariyasi Sey qonunini ham ma'lum darajada inkor etadi. Sey qonuni bo'yicha tadbirkorlar faoliyati va jamg'arish rejalari foiz stavkasida mutanosiblashadi. Keynschilarning fikricha esa, agar tadbirkorlar jamg'armalarni ko'paytirishsa, firmalar investitsiyalarni ko'paytirishlari mumkin. Qo'yidagi 1-chizmadan ko'rinib turibdiki, jami talab va taklifning tengligi sharoitida ($AD=AS$), ishlab chiqarish hajmi uning potensial hajmidan kam ($U_0 \neq U^*$).

7.1-chizma. Talab va taklifning tengligi

Bunday nomutanosiblikning asosiy sabablaridan biri rejalashtirilgan investitsiyalar va jamg'armalarning bir-biriga mos kelmasligidir.

CHunki, jamg'aruvchi sub'ektlar va investorlar har xil guruxdagi odamlardir. Korxonalar, ayniqsa, korporatsiyalar katta miqdordagi investitsiya qarorlarini qabul qilishadi. Katta xajmdagi ishlab chiqarishga ega bo'lgan iqtisodiyotda uy xo'jaliklari ko'p miqdorda jamg'arishadi. SHuni aytib o'tish kyerakki, jamg'arish va investitsiyalarni har xil guruhlardagi odamlar turli maqsadlarda qabul qilishadi.

Keynschilar fikricha, jamg'arma va investitsiyalar bitta omilga bog'liq bo'lmagan xolda turli sabablar asosida amalga oshiriladi. Masalan, ayrimlari qiymati o'zining ish xaqi miqdoridan ortiq bo'lgan mahsulotlarni sotib olish uchun, uy xo'jaliklari esa avtomobil yoki televizor harid qilish uchun jamg'arishadi. Jamg'armalar biror shaxs yoki oilaning kelajakdagi iste'molini qondirish maqsadida; ya'ni, uy xo'jaliklari oila boshlig'ining nafaqaga chiqqandan keyingi xayotini yoki bolalari kelajagini ta'minlash maqsadida jamg'arishadi.

Bundan tashqari jamg'arma tasodifiy vaziyatlarda foydalanish maqsadida jamg'ariladi. Keynschilar ta'kidlashicha, jamg'arma va investitsiyalarni aniqlashning eng asosiy omili milliy daromad hisoblanadi.

Nima uchun tadbirkorlar ishlab chiqarish vositalarini sotib olishadi? Investitsiyalash uchun pul kapitaliga ega bo'lishga to'lanadigan to'lovlar, ya'ni foiz stavkasi investitsiya rejasini tuzayotganda hisobga olinadi. Ammo, foiz stavkasi yagona omil hisoblanmaydi. Investitsiyalar miqdorini aniqlashda asosiy omillardan biri foyda normasi ham sanaladi.

Klassiklar nazariyasi bo'yicha jamg'arma va investitsiyalar miqdorini aniqlaydigan asosiy omil foiz stavkasi hisoblanadi. Agarda, u oshsa, uy xo'jaliklari kamroq iste'mol qilib, ko'proq jamg'arishga harakat qilishadi. Uy xo'jaliklarida jamg'armalarning ko'payishi kredit narxlarining kamayishiga olib keladi. Bu esa o'z vaqtida investitsiyaning o'sishini ta'minlaydi.

Keynschilar fikricha esa, pul bozorida boshqa ikkita manba mavjud. Birinchidan, uy xo'jaliklarining naqd jamg'armalari va ikkinchidan, pul taklifini ko'paytiradigan kredit tashkilotlari faoliyat ko'rsatadi.

Keynschilar nazariyasi bo'yicha aholi o'z mablag'larini nafaqat kunlik haridlarni amalga oshirish uchun, balki o'z boyliklarini oshirish uchun ham saqlashadi. Bu pul vositalari bir qismining kamayishi va ularni pul bozorida investorlarga berish, joriy jamg'armalarga nisbatan solishtirganda vositalarning

ortiqchaligiga olib qelishi mumkin. SHunga o'xshash kredit byeradigan muassasalardan ssudalarning byerilishi pulning taklifini ko'paytiradi. Bank yoki boshqa moliyaviy tashkilotlardan kreditlarning byerilishi joriy jamg'armalar ko'payishiga asos bo'ladi. Natijada uy xo'jaliklari qo'lidagi pul vositalarining kamayishi va banklar tomonidan ssudalarning berilishi investitsiyalar miqdori joriy jamg'armalar miqdoridan oshishiga olib kelishi mumkin.

Bunda iste'molning oddiy funksiyasi qo'yidagi ko'rinishga ega:

$$S = S_0 + MRS (U - T);$$

Bu yerda: S - iste'mol xarajatlari;

a - mustaqil iste'mol (joriy daromadlar miqdoriga bog'liq bo'lmagan);

v - iste'molga chegaraviy moyillik;

U -daromad;

T -soliqlar;

$(U-T)$ —ixtiyoriy daromad. Makroiqtisodiy modellarda bu ko'rsatkich U Yoki ID ko'rinishni bildiradi.

Keynschilar yondashuvi shundan iboratki, jamg'arish va investitsiyalar rejasi bir-biriga mos kelmaydi va shuning uchun ham ishlab chiqarish, daromad, bandlik, narxlar darajasida o'zgarishlar bo'lib turadi. Bundan tashqari, keynschilar fikricha, narxlar darajasi va ish xaqi xaqiqatda pasayishga yo'naltirilgan eguluvchanlikdan iborat emas. Xatto ular shunday bo'lgan taqdirda ham shubhalidir. CHunki narxlar va ish xaqining pasayishi keng tarqalgan ishsizlikni biroz yumshatishi mumkin, xolos.

7.3. Klassik iqtisodchilar va keynschilar iqtisodiy muvozanat nazariyalarida jami talab va uning o'zgarishi

Klassik iqtisodchilar fikricha, jami talab egri chizig'i vyertikal to'g'ri chiziqdan iborat va faqat ishlab chiqarishning real hajmini ifodalaydi. Ikkinchidan, pastga egilgan jami talab egri chizig'i barqaror bo'lishga intiladi va faqat narxlar darajasini aniqlaydi. Bu ikki umum ko'rsatkichni qarab chiqamiz.

1. Vertikal jami taklif. Vyertikal jami taklif egri chizig'i ishsizlikning tabiiy darajasiga yoki to'liq bandlik sharoitdagi ishsizlik darajasiga to'g'ri keladi. Klassiklar fikricha, iqtisodiyot - Sey qonuni, barqaror foiz stavkasi, egiluvchan narx va ish xaqi kabi omillar ta'sirida to'liq bandlik sharoitida faoliyat ko'rsatadi. Narxlar o'zgarishi bilan bir vaqtda ishlab chiqarish hajmi o'zgarmaydi.

Oldingi mavzularda ko'rib o'tdikki, narxlarning past darajasida ishlab chiqarish foydaliligi kamayadi va ishlab chiqaruvchilarni kamroq mahsulotlar taklif qilishga va shuningdek, kamroq ishchilarni jalb qilishga undaydi. Klassiklar fikricha, ishlab chiqarishga kiritilayotgan omillarga xarajatlar narxlar pasayishi bilan bir vaqtda kamayadi va natijada real foyda va ishlab chiqarish hajmi o'zgarmay qoladi.

2. Barqaror jami talab. Klassiklar hisobicha, jami talab asosida pul yotadi. Ya'ni, ishlab chiqarishning real hajmini sotish birinchidan, uy jixozlari va ishbilarmonlardagi mavjud pul miqdorlariga, ikkinchidan, ushbu pullarning narxlar darajasi bilan aniqlanadigan to'lov qobiliyatiga va real qiymatiga bog'liq. Vertikal chiziq bo'yicha pastga tushsak, narxlar darajasi kamayadi. Bu shuni bildiradiki, har bir so'mning to'lov qobiliyati oshadi va shuning uchun ushbu pullarga ko'proq mahsulotlar sotib olish mumkin.

Klassiklar fikricha, davlat moliya tashkilotlari pul taklifini doimiy ravishda qo'llab turadi. Ushbu taklif egri chizig'ida pul miqdorini ko'paytirish inflyasiyaga, kamaytirish esa deflyasiyaga olib keladi. SHuning uchun narxlar barqarorligini saqlab turishda pul taklifi ustidan nazorat olib borish kiyerak.

Keynsanchilar fikricha, mahsulotlar narxi va ish xaqi egiluvchan emas, shuning uchun jami taklif egri chizig'i gorizontaal o'qdan iborat. Bundan tashkari, jami taklif talabdagi narx omillaridan birortasining o'zgarishiga bog'liq ravishda davriy o'zgarib turadi.

1. Gorizontaal jami taklif egri chizig'i pasayishiga qarab, narx darajasi va ish xaqining noelastikligi jami taklif egri chizig'ini gorizontaal joylashtiradi. Bunday holatda ishlab chiqarish hajmining kamayishi narxlarning pasayishiga, shuningdek, real ishlab chiqarish hajmining ko'payishi narxlarning oshishiga olib kelmaydi. SHuning uchun ham Keynsian kesma ishlab chiqarish hajmining nol darajasidan to'liq bandlikka yerishishi Yoki ishlab chiqarishning potentsial hajmiga yerishgungacha bo'lgan qismidan iborat. Keynschilar fikricha, to'liq ish bilan bandlikka yerishgandan keyin jami taklif egri chizig'i vyerikal yo'nalish oladi.

2. Nobarqaror jami talab. Keynschilar fikricha pul taklifida hech qanday o'zgarish bo'lmasa ham jami talab nobarqarordir. Xususan, jami talabdagi investitsiya kabi omillar o'zgarishga olib keladi. Masalan, jami talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmi va bandlikga ta'sir ko'rsatadi. Narxlar darajasi esa o'zgarmay qoladi.

Klassiklar fikricha, pul taklifida katta o'zgarish bo'lmasa jami talab o'zgarmaydi, ya'ni barqaror hisoblanadi. Jami talab kamaygan taqdirda ham narxlar va ish xaqining egiluvchanligi ishlab chiqarish real hajmining barqarorligini ta'minlaydi. SHuning uchun ham davlatning makroiqtisodiy siyosati ortiqchadir. Keynschilar fikricha, jami talabning o'zgaruvchanligi va narxlarning noegiluvchanligi ishsizlik darajasi oshishiga olib keladi.

Iqtisodiyotda katta yo'qotishlar qilmaslik uchun davlat jami talabni boshqarib turish maqsadida makroiqtisodiy siyosat yuritish lozim, deb hisoblaydi. Keynsianchilar fikricha, jami talabni tahlil qilishda narxlarning noegiluvchanligidan tashqari YaMMni hisoblashda to'rtta komponent, ya'ni, iste'mol, investitsiya, davlat haridi va sof eksportni ham qarab chikish kiyerak.

7.4. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar. "Keyns xochi". Ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga yerishish mexanizmi

Ishlab chiqarish kamayishi natijasida mumkin bo'lgan yo'qotishlarning oldini olish uchun yalpi talabni tartibga solib turadigan faol davlat siyosati zarur.

SHuning uchun ham Keynsning iqtisodiy nazariyasini ko'p xollarda yalpi talab nazariyasi deb yuritiladi.

Xaqiqiy investitsiyarejalashtirilgan va rejalashtirilmagan investitsiyalar miqdorini o'z ichiga oladi. Rejalashtirilmagan investitsiyalarga tovar - material zaxiralarida (TMZ) investitsiyalardagi kutilmagan o'zgarishlar kiradi. Ushbu rejalashtirilmagan investitsiyalar tenglashtiruvchi mexanizm sifatida jamg'arma va investitsiyalar miqdorining o'zaro bir-biriga mos kelishini bildiradi va makroiqtisodiy tenglikni ta'minlaydi.

Rejalashtirilgan xarajatlarga uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyoning mahsulot va xizmatlarni sotib olishga mo'ljallagan xarajatlari kiradi. Firmalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishdagi kutilmagan o'zgarishlar tovar materiallar zaxirasida rejalashtirilmagan investitsiyalar qilishga olib kelsa, real xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlardan farqqiladi.

Rejalashtirilgan xarajatlar funksiyasi ($E=S+I+G+X_n$), iste'mol funksiyasi ($S = S_0 + MRS (U - T)$) ko'rinishidagidek, $I+G+X_n$ miqdorda yuqoriga surilgan bo'ladi.

Ushbu vaziyatda sof eksport miqdori, yalpi daromadlar (U) o'zgarishiga bog'liq emas. SHuning uchun sof eksport to'liq xarajatlar miqdoriga qo'shiladi ($E= S_0+I+G+X_n$).

Mustaqil xarajatlar miqdori sof eksport funksiyasini hisobga olgan xolda qo'yidagiga teng bo'ladi:

$$X_p = g - m \cdot Y;$$

Bu yerda: X_p – sof eksport;

g – mustaqil (avtonom) sof eksport;

m - importga chegaraviy moyillik;

Y - daromad.

$$m = \Delta M / \Delta Y;$$

Bu yerda: ΔM - importga xarajatlarning o'zgarishi;

ΔY - daromadlarning o'zgarishi.

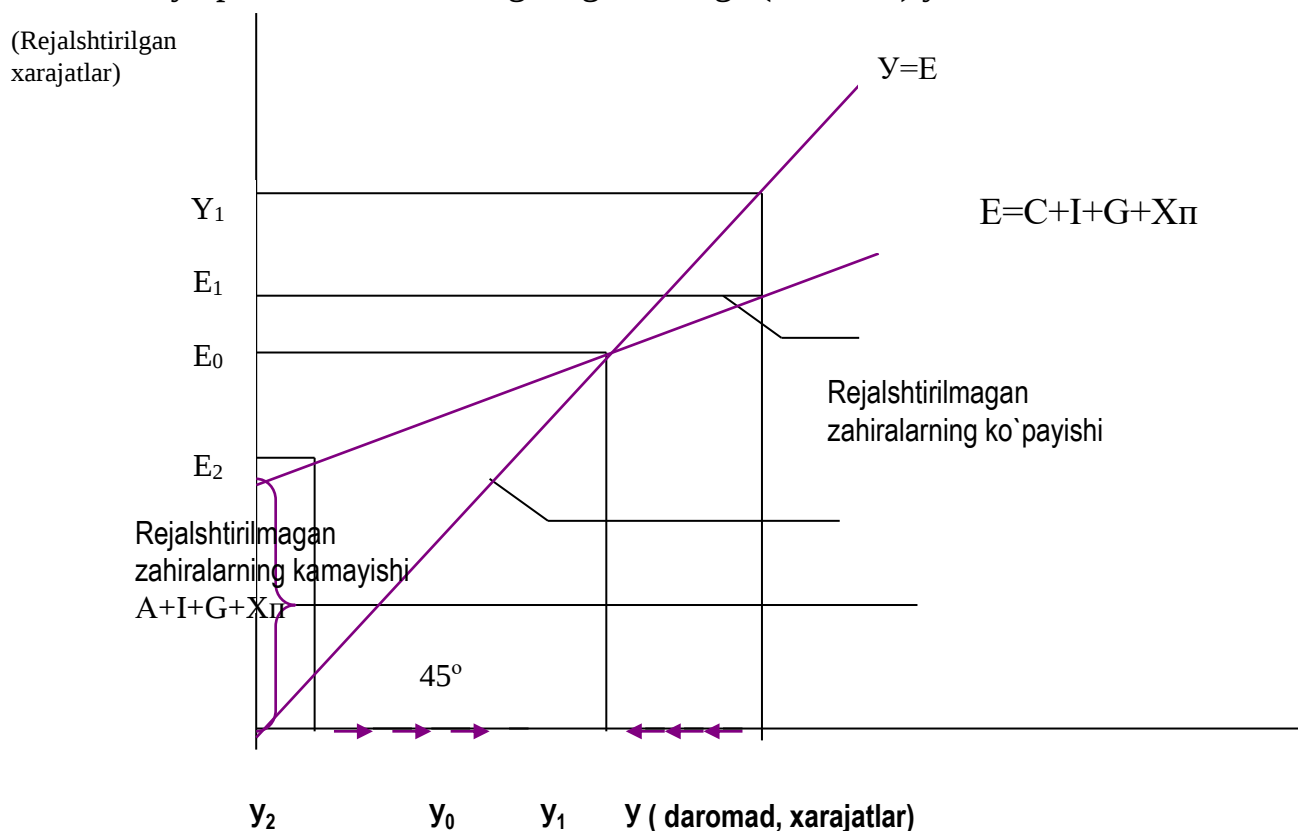
Yalpi daromadlarning oshishi bilan import ham oshadi. Chunki, iste'molchilar va investorlar milliy va import mahsulotlarga bo'lgan xarajatlar miqdorini oshiradi.

Bunda mamlakatdagi eksport miqdori yalpi daromadlar (U) miqdoriga bog'liq bo'lmaydi, balki mamlakatning yalpi daromadlari o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. SHuning uchun ham mamlakatdagi yalpi daromadlar (U) o'zgarishi bilan sof eksport (X_p) o'rtasidagi bog'liqlik salbiydir va sof eksport funksiyasida minus ishorasi bilan belgilanadi.

Rejalashtirilgan xarajatlar chizig'i xaqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar bir-biriga teng bo'lganda ($U=E$) A nuqtada kesishadi. Keltirilgan ushbu 2-chizma "Keyns xochi" nomini olgan.

$U=E$ chiziqda xaqiqiy investitsiyalar va jamg'armalar tengligi saqlanadi. A nuqtada esa daromadlar rejalashtirilgan xarajatlarga teng bo'ladi. SHuningdek, bu yerda rejalashtirilgan hamda xaqiqiy investitsiyalar va jamg'armalarning o'zaro tengligi paydo bo'ladi. Ya'ni, makroiqtisodiy tenglik ta'minlanadi.

Agarda, ishlab chiqarishning xaqiqiy hajmi (U_1) uning tenglik darajasidan (U_0) ko'p bo'lsa, iste'molchilar mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar taklif qilganga nisbatan kam sotib oladi ($AD < AC$). Sotilmagan mahsulotlar TMZ ko'rinishiga ega bo'ladi. Zaxiralarning o'sishi firmalarda ishlab chiqarish hamda bandlik darajalari pasayishiga olib keladi. Bu esa YAMM hajmini kamaytiradi. Asta sekin U_1 dan U_0 gacha keladi, ya'ni daromad va rejalashtirilgan xarajatlar tenglashadi. O'z navbatida yalpi talab va taklifning tenglashishiga ($AD = AC$) yerishiladi.

7.2-chizma. Investitsiya va jamg'armalarning o'zaro mutanosibligi

Aksincha, haqiqiy ishlab chiqarish (U_2) uning tenglik darajasidan (U_0) kam bo'lgan vaziyat esa, firmalar iste'molchilar talabiga nisbatan kam ishlab chiqarayotganligini ($AD > AC$) ko'rsatadi. Talabning oshishi esa firmalar zaxirasining kamayishi hisobiga qondiriladi. Natijada, YAMM doimiy ravishda U_2 dan U_1 ga qarab o'sadi va yana $AD = AS$ tengligiga yerishiladi.

7.5. Keynsning bandlik nazariyasi. Mustaqil xarajatlar multiplikatori

Oldingi o'rinlarda qayd etilganidek, Keynsning iqtisodiy nazariyasiga binoan bozor iqtisodiyotida ish bilan bandlikni to'la ta'minlaydigan xech qanday avtomatik mexanizm yo'q. Demak, ishlab chiqarish va ish bilan bandlikning o'zaro bog'liqligi qanday aniqlanishini bilish uchun tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish hajmi, ish bilan bandlik va ishlab chiqarishning umumiy xarajatlari kabi ko'rsatkichlarni qarab chiqish kyerak bo'ladi.

Keyns modelida muvozanat darajadagi ishlab chiqarishni aniqlashda bir-biri bilan bog‘liq ikkita usuldan foydalanilgan.

1. Umumiy xarajatlar va ishlab chiqarishni taqqoslash usuli, ya‘ni
 $(S + I) = SMM$;

2. In‘eksiya va tortib olish usuli.

Ushbu usullardan birinchisini, ya‘ni, yalpi xarajatlar va ishlab chiqarish hajmi usulini qarab chikamiz. Bu usul qisqacha qilib «Xarajatlar va ishlab chiqarish hajmi usuli» deb ham aytiladi.

Ishlab chiqarish hajmi deganda, amaliyotda ishlab chiqarilishi mumkin bo‘lgan SMM hajmiga aytiladi. Unda SMM ishlab chiqarishning turli miqdordagi potentsiali bilan taqqoslanadi. Bu yerda eng asosiy ko‘rsatkich, ishlab chiqarishga sarf qilingan umumiy xarajatlar miqdorida yalpi daromadlarni olish hisoblanadi. Masalan, biror tadbirkor yuz ming so‘mlik mahsulotni taklif etib, yuz ming so‘mlik daromad olsagina u ishlab chiqarishni davom ettirishi mumkin.

Yalpi xarajatlar deganda ishlab chiqarishga sarf qilingan umumiy xarajatlar miqdori tushuniladi. Yoki boshqacha aytganda, YAMM ni hisoblashdagi iste‘mol va investitsiya xarajatlaridan iboratdir. SHuni ham ta‘kidlab o‘tish kerakki, SMM ni hisoblayotganda, ya‘ni, yalpi investitsiyalar miqdori emas, balki sof investitsiyalar miqdori hisobga olinadi, ya‘ni $SMM = YAMM - A$

Bundan tashqari umumiy hisoblarda sof investitsiyalarning joriy miqdori emas, balki reja miqdori e‘tiborga olinadi. Chunki, ishlab chiqarish hajmi bilan Yalpi xarajatlar o‘rtasidagi muvozanatning buzilishi rejadan ortiqcha investitsiyalarga bo‘lgan talabni keltirib chiqaradi.

SMM Keynsning ish bilan bandlik nazariyasi asosini tashkil etadi. Muvozanat hajmidagi SMMning aniqlanishi iqtisodiyotning barqarorligini ta‘minlaydi.

Muvozanatli ishlab chiqarish rejasi- bu, yalpi xarajatlar rejasi harid qilingan tovar va moddiy resurslar tengligini ta‘minlovchi SMM hajmini ishlab chiqarishdir. Muvozanatli hajmdagi SMMni ishlab chiqarish ish bilan to‘liq bandlikni, ishlab chiqarish xarajatlari va olinayotgan daromadlarning birgalikdagi muvozanatini birlashtiradi.

In‘eksiya va tortib olish usuli to‘g‘ridan-to‘g‘ri mos kelmasa ham uning ma‘nosi shundan iboratki, ya‘ni, muvozanatli darajadan tashqari xolatlarda SMM va yalpi xarajatlar muvozanatining buzilishiga qaratiladi. Bilamizki, har qanday hajmdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish o‘ziga mos ravishda soliqlar to‘langandan keyingi daromadlar miqdorini byeradi.

Yana shu ma‘lumki, uy xo‘jaliklari ushbu daromadlarning bir qismini jamg‘arishi mumkin. Jamg‘arish o‘z navbatida tortib olishni bildiradi. Jamg‘arish natijasida iste‘mol ishlab chiqarishning umumiy hajmidan yoki SMMdan kam bo‘ladi. Bunday holatda iste‘mol, bozorda jami ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmini sotib olishga etmaydi. Natijada esa ishlab chiqarish hajmi kamayadi. Mahsulotlarning bir qismi ishlab chiqarish vositalari shaklini oladi. SHuning uchun investitsiyani daromadlar va xarajatlar miqdoridagi xarajatlar in‘eksiyasi deb

qarash mumkin. Boshqacha aytganimizda, investitsiya jamg'armaga olingan vositalarni qoplash imkoniyatini bildiradi.

Agarda jamg'armaga olingan vositalar investitsiya in'eksiyasidan ko'p bo'lsa, jami xarajatlar SMMdan kam bo'ladi. Boshqacha aytganda, SMMning har qanday darajasi, ya'ni, jamg'arish investitsiyadan ko'p bo'lgan vaziyatda muvozanat nuqtadan yuqori bo'ladi. Aksincha, investitsiya in'eksiyasi jamg'armaga olingan vositalar miqdoridan ko'p bo'lsa, jami xarajatlar SMMdan ko'p bo'ladi. Investitsiyalar jamg'armalardan ko'p bo'lgan har qanday sharoitda SMM hajmi muvozanat nuqtadan past bo'ladi. Jamg'armaga olingan vositalar miqdori investitsiya in'eksiyasi tomonidan to'liqqoplasa, jami xarajatlar umumiy ishlab chiqarish hajmiga teng bo'ladi. In'eksiya bu mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan mahsulotlarga bo'lgan iste'mol xarajatlarga ko'shimcha hisoblanadi.

Milliy ishlab chiqarishning muvozanat holati (U_0), yalpi xarajatlar tarkibining har qanday o'zgarishi natijasida (iste'mol, investitsiya, davlat xarajatlari yoki sof eksport) tebranishi mumkin. Ushbu tarkibdagi birorta omilning o'sishi rejalashtirilgan xarajatlar egri chizig'ini yuqoriga suradi va aksincha.

Mustaqil xarajatlar tarkibidagi har qanday o'sish Yalpi daromadlarning (ΔU) mul'tiplikator samarasi hisobiga ko'prok oshishiga olib keladi.

$$\Delta A (\Delta S_0) = \Delta(a(S_0) + I + G + X_n)$$

Mustaqil xarajatlar mul'tiplikatori YAMM muvozanatidagi o'zgarishning mustaqil xarajatlar tarkibidagi har qanday omillar o'zgarishiga nisbatini ko'rsatadi.

$$m = \Delta U / \Delta A(\Delta S_0):$$

Bu yerda:

m- mustaqil (avtonom) xarajatlar mul'tiplikatori;

ΔU - YAMM muvozanatidagi o'zgarish;

$\Delta A(\Delta S_0)$ – «U» o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda mustaqil xarajatlar o'zgarishi.

Multiplikator - yalpi daromadlar mustaqil xarajatlarning dastlabki o'sishi (kamayishi)dan necha marta ortiq o'sganligini (kamayganligi) ko'rsatadi. Mustaqil xarajatlar tarkibidagi omillardan birortasining bir marta o'zgarishi, YAMMni bir necha marta o'zgarishiga olib keladi.

Masalan, mustaqil iste'mol ΔS_a miqdorda o'ssa, bu yalpi xarajatlar va daromadlarning (U) o'sha miqdorda o'sishiga olib keladi. Bu esa, o'z navbatida iste'molning ikkinchi marta (daromadlar oshishi hisobiga) $MRS \times \Delta S_a$ miqdorda o'sishiga olib keladi. Keyinchalik yalpi xarajatlar va daromadlar $MRS \times \Delta S_a$ miqdorda yana o'sadi.

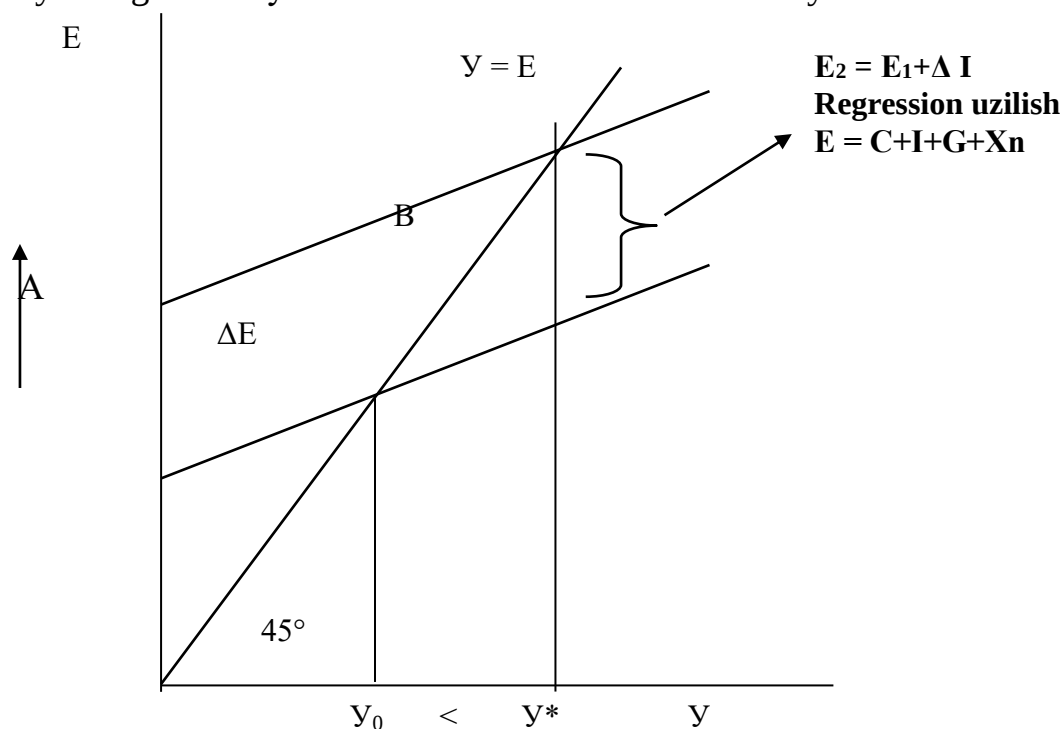
SHunday qilib, «daromad-xarajat» ko'rinishida zanjir paydo bo'ladi.

$$\Delta S_a \uparrow \Rightarrow AD \uparrow \Rightarrow U \uparrow \Rightarrow S \uparrow \Rightarrow AD \uparrow \Rightarrow U \uparrow \Rightarrow S \uparrow \Rightarrow AD \uparrow \Rightarrow U \uparrow \text{ va xokazo.}$$

Ushbu oddiy vaziyatdan ko'rinib turibdiki, yalpi daromadlar (U), dastlabki o'zgarishga $\Delta S_a \uparrow$ nisbatan bir necha marta ko'p o'zgaradi va mustaqil xarajatlar mul'tiplikator miqdorida ko'rinadi.

Bu shuni bildiradiki, S , I , G , X_n miqdorlardagi oddiy o'zgarishlar ham ishlab chiqarish hajmi va bandlik darajalarida katta o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. SHunday qilib, mul'tiplikator iqtisodiy nobarqarorlik omili hisoblanadi.

SHuning uchun ham davlatning byudjet-soliq siyosatidagi asosiy vazifalardan biri iqtisodiyotning bir me'yorda ishlashini ta'minlash tizimini yaratish sanaladi.

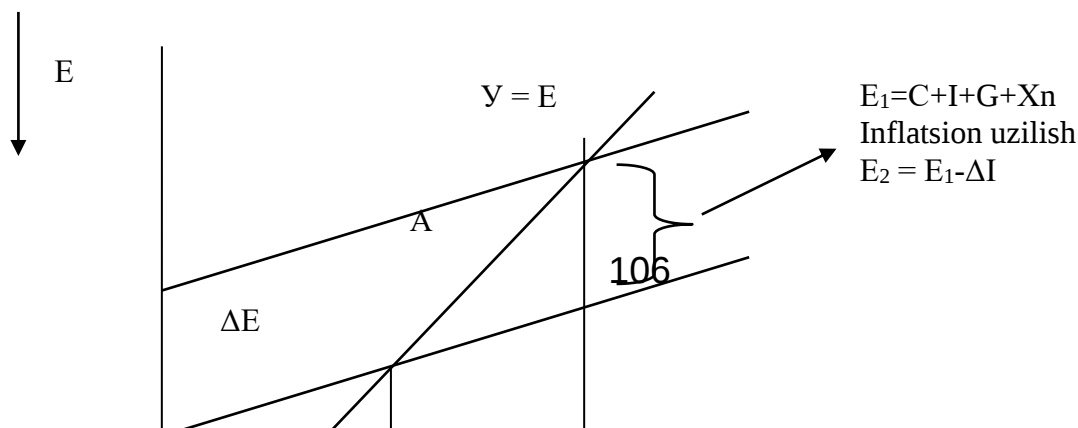
7.3-chizma. Ishlab chiqarishning haqiqiy va potensial hajmidagi regression uzilishi.

Agarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi (U_0) potensial (U^*) hajmidan kam bo'lsa, yalpi talab samarasiz hisoblanadi. Ya'ni, $AD=AS$ tenglikka yerishilgan bo'lsada, yalpi xarajatlar miqdori resurslarining to'liq bandligi darajasini ta'minlamaydi. Yalpi talabning etishmasligi iqtisodiyotda turg'unlik darajasiga olib keladi.

Ishlab chiqarishda to'liq bandlikka yerishish va regression uzilishni yo'qotish uchun yalpi talabni rag'batlantirish va tenglikni «A» nuqtadan «V» nuqttagacha surish lozim. Bu yerda yalpi muvozanat daromadlarning o'sishi ΔU qo'yidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$\Delta U = \text{Regression uzilish miqdori} \times \text{Mustaqil xarajatlar multiplikatori miqdori}$

Agarda, ishlab chiqarish haqiqiy hajmi (U_0) potensial (U^*) hajmidan ko'p bo'lsa, yalpi xarajatlar ortiqcha hisoblanadi. Yalpi talabning ortiqchaligi iqtisodiyotda inflyasiya jarayoniga olib keladi.

7.4-chizma. Ishlab chiqarishning haqiqiy va potensial hajmidagi inflyasion uzilishi.

Inflyasion uzilishni yo'qotish uchun yalpi talabni bir maromda ushlab turish kiyerak va tenglikni A nuqtadan V nuqtagacha surish lozim. Bu yerda yalpi talab muvozanatidagi (ΔU) qisqarish quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$\Delta U = -\text{Inflyasion uzilish miqdori} \times \text{Mustaqil xarajatlar multiplikatori miqdori}$

Qisqacha xulosalar

Klassik iqtisodchilar makroiqtisodiy muvozanat faqat to'liq bandlik sharoitida ro'y byeradi, qisqa muddatli buzilishlar esa bozor mexanizmlari tomonidan, ya'ni tbaho, ish haqi kabi dastaklarning ishga tushishi bilan bartarafs etiladi deb hisoblashishadi.

Klassik iqtisodchilar nazariyasidan farqli o'laroq ingliz iqtisodchisi J. Keyns o'zining to'liq bandlik mavjud bo'lmagan sharoitda ham makroiqtisodiy muvozanat ro'y byeradi, tartibga solinmagan iqtisodiyotda to'liq bandlilik faqatgina tasodifiy ro'y byeradi deb hisoblaydi.

Keyns modelida makroiqtisodiy muvozanat ishlab chiqarishni ta'minlovchi ikkita omil yalpi xarajatlar va yalpi daromadlarning kesishuv nuqtasida ro'y byeradi. Bu modelda tovar zahiralarning o'zgarishi makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlovchi omil deb qaraladi.

Yalpi daromadlarning avtonom xarajatlar miqdoridagi dastlabki o'sishdan (kamayishi)dan necha marta ortiq o'sishi (kamayishi) multiplikator samarasi deyiladi. Multiplikator iqtisodiy tebranishlar darajasini kuchaytiruvchi omil hisoblanadi.

Avtonom xarajatlar multiplikatori miqdori iste'molga chegaralangan moyillik darajasi bilan belgilanadi va u bilan to'g'ri bog'liqlikka ega..

Makroiqtisodiy muvozanat potensial YAIM hajmidan kamroq bo'lgan haqiqiy YAIM hajmida o'rnatilgan retsession uzilish, aksincha bo'lsa inflyasion uzilish ro'y byeradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Klassik iqtisodchilardan kimlarni bilasiz va ularning qanday nazariyalari bilan tanishsiz?
2. Sey qonunining mohiyatini, uning kamchiliklari va yutuqlarini tushuntirib bering.
3. Nima uchun klassiklar nazariyasi tanqidga uchragan. Kimlar bu nazariyalarning kamchiliklarini ochib bergan?
4. Keynsning umumiy xarajatlar va ishlab chiqarishni taqqoslash usulini mohiyati nimada?
5. In'eksiya va tortib olish usuli deganda nimani tushunasiz?

Mavzu bo'yicha testlar

1. Umumiy makroiqtisodiy muvozanat-bu:

- a) tovarlar va xizmatlar bozoridagi muvozanat
- b) iqtisodiyotning alohida tarmoqlarida yuzaga keladigan muvozanat
- c) iqtisodiy tizimning yaxlit holdagi umumiy muvozanati
- d) pul bozorida yuzaga keladigan muvozanat

2. Yalpi taklif egri chizig'ining qaysi kesimi iqtisodiy pasayish va to'liq bo'lmagan bandlilik holatini aks etiradi:

- a) keyns kesimi (gorizontal kesma)
- b) oraliq (ko'tarilib boruvchi) kesimi
- c) klassik (vyertikal) kesimi
- d) to'g'ri javob yo'q

3. O'tgan yili potentsial YAIM 3000 sh.b.ni tashkil etdi. AD egri chizig'i tenglamasi $Y = 3300 - 3P$ ko'rinishiga ega. Joriy yilda potentsial YAIM 1 % ga o'sdi va yalpi talab egri chizig'i: $Y = 3330 - 3P$ ko'rinishini oldi. Inflyatsiya sur'atini aniqlang.

- a) 3%
- b) 0%
- c) 1%
- d) -3%

4. Yalpi talab egri chizig'ining tenglamasi o'tgan yili $Y = 3300 - 3P$, joriy yilda esa $Y = 3270 - 3P$ ko'rinishiga ega. SHu davrda potentsial YAIM hajmi o'zgarmadi va 3000 darajasida bo'ldi. Qisqa muddatda muvozanatli YAIM hajmini va uzoq muddatga inflyatsiya darajasini aniqlang

- a) 2970, -10% b) 3000, 10%; c) 3000, -10%;
- d) 2970, 10%.

5. Yalpi talab egri chizig'i tenglamasi: $Y = 2500 - 500P$, ishlab chiqarishning potentsial hajmi 2000. Agar shu vaziyatda iqtisodiyotdagi narxlar darajasi 1,3 ga teng bo'lsa, unda uzoq muddatli davrda narxlar darajasi:

- a) o'sish tendentsiyasiga ega bo'ladi
- b) pasayish tendentsiyasiga ega bo'ladi
- c) o'zgarmaydi

d) dastlab o'sadi so'ng pasayadi

6. Agar dastlab iqtisodiyot uzoq muddatli muvozanat holatida bo'lsa unda neft narxlarining o'sishi natijasida kelib chiqqan taklif shoki qisqa muddatli davrga olib kelishi mumkin:

- a) iqtisodiyotda narxlar darajasi va ishlab chiqarish hajmining o'sishiga
- b) iqtisodiyotda narxlar darajasi va ishlab chiqarish hajmlarining pasayishiga
- c) narxlar darajasining o'sishi va ishlab chiqarish hajmining o'zgarmay qolishiga
- d) narxlar darajasining o'sishi va ishlab chiqarish hajmining kamayishiga

7. Agar iste'molchilar tasarrufdagi daromadlaridan joriy iste'molga qilinadigan xarajatlari ulushini ko'paytirsalar, qisqa davrda:

- a) avvalam bor ishlab chiqarish hajmi va bandlilik darajasi oshadi
- b) avvalam bor ishlab chiqarish hajmi va bandlilik darajasi kamayadi
- c) ishlab chiqarish hajmi va bandlilik darajasi o'zgarmagani holda baholar darajasi ko'tariladi
- d) ishlab chiqarish hajmi va bandlilik darajasi o'zgarmagani holda baholar darajasi pasayadi

8. Yalpi talab egri chizig'i suriladi:

- a) o'ngga, agar davlat xarajatlari qisqarsa
- b) chapga, agar iqtisodiyotdagi baholar darajasi o'ssa
- c) o'ngga, agar iqtisodiyotda pul taklifi ko'paysa
- d) chapga, agar aholidan olinadigan daromad solig'i qisqarsa

9. Potentsial YAIM 3000ga teng va ASning qisqa muddatli egri chizig'i $P=1,0$, AD egri chizig'i tenglamasi $Y=2000+M/P$ ko'rinishiga ega. Pul taklifi 1000 ga teng. Narx shoki natijasida qisqa muddatli AS egri chizig'i $P=1,5$ darajasigacha surildi. Ishlab chiqarish hajmini potentsial darajada ushlab turish uchun Markaziy bank pul taklifini qanchaga oshirishi lozim?

- a) 1500ga
- b) 1000ga
- c) 2000ga
- d) 500ga

10. Avtonom iste'mol:

- a) daromad darajasiga bog'liq bo'lgan iste'mol
- b) daromadlar va xarajatlar teng bo'lgan sharoitdagi iste'mol
- c) daromadlar miqdori 0 ga teng bo'lgan sharoitdagi iste'mol
- d) daromadlar oshsa ko'payib boradi

Mavzu bo'yicha masalalar.

1-masala

Iste'mol xarajatlari 350 sh.b.ni, rejalashtirilgan investitsiyalar 100 sh.b.ni, davlat xarajatlari 150 sh.b.ni tashkil etadi. Investitsiyalar 10 sh.b.ka ko'paydi.

Daromadning yangi muvozanatli darajasi 640ni tashkil qildi. Iste'molga va jamg'arishga o'rtacha moyillikni toping.

Yechish:

Dastlab daromadlarning boshlang'ich miqdorini topamiz

$$Y = S + G + I + X_n = 350 + 100 + 150 = 600 \text{ sh.b.}$$

Avtonom xarajatlar multiplikatorini aniqlaymiz

$$m = \Delta Y / \Delta E (\Delta I) = (640 - 600) / 10 = 4$$

$$m = 1 / (1 - MPC), \text{ bundan } MPC = 1 - 1/MRS = 1 - 1/4 = 0,75$$

2-masala

Dastlabki avtonom investitsiyalar natijasida YaIM 10 mlrd. pul birligiga oshdi (ΔY). Jamg'arishga chegaralangan moyillik (MPC) 0,2 ga teng bo'lsa, bu investitsiyalar miqdorini toping.

Yechish:

Investitsiyalar miqdorini avtonom xarajatlar multiplikatori (m) yordamida topish mumkin, u jamg'armaga chegaralangan moyillik asosida hisoblanadi.

$$t = \frac{1}{MPS} = \frac{1}{0,2} = 5$$

YaIMning ortishi (ΔY) = $\Delta I * t$, bunda investitsiyalar o'zgarishini aniqlash mumkin: $10 = \Delta I \times 5$, $\Delta I = 2$.

Binobarin, dastlabki investitsiyalarning 2 mlrd. pul birligiga ortishi YaIMning 10 mlrd. pul birligiga ortishiga sabab bo'ldi.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. O'tgan yili YAMM 1000 tashkil qildi, davlat xarajatlari 100 tashkil qildi. Xarajatlarni 50 ga oshirib hukumat YAMMni 200 ga oshirishga yerishdi. Bu holatda, davlat byudjeti taqchilligi 2 yil davomida 0 ga teng bo'ldi. MRS (istemolga bo'lgan chegaralangan moyillik) nechaga teng?

2. Iste'molga chegaralangan moyillik 0,75 ga teng. Ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi 2000. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish uchun hukumat davlat xarajatlarini 50 ga kamaytirdi va soliqlarni 20 ga oshirdi. . Potensial YaIM hajmini toping.

3. Agar soliqlar 100 birlikka ko'tarilsa, foiz stavkasi o'zgarmasdan qolsa, iste'molga chegaraviy moyillik 0,6 ga teng bo'lsa keyns xochini qo'llagan holda hisoblangan ishlab chiqarish hajmini aniqlang.

4. Iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar bilan tasvirlangan:

$$Y = C + I + G + X_n$$

$$C = 400 + 0,9 Y_d \quad I = 200 + 0,25 Y$$

$$X_n = 200 - 0,1 Y \quad G = 200 \quad t = 0,333$$

Daromadning muvozanatli darajasi va avtonom xarajatlar multiplikatorini toping.

5. Joriy yilda muvozanatli YAIM hajmi 1500 sh.b.ni, iste'mol hajmi esa 1200 sh.b.ni tashkil etdi. Joriy yilda iste'mol o'tgan yilga nisbatan 20 %ga ko'paygan. O'tgan yilgi shaxsiy tasarrufdagi daromad hajmi 1100 sh.b. Jamg'arishga chegaralangan moyillik 20%.

Topilsin:

- a) o'tgan yilgi iste'mol va jamg'arish hajmlarini;
- b) joriy yildagi shaxsiy tasarrufdagi daromad hamda jamg'arish hajmlarini;
- b) iste'molga chegaralangan moyillik hajmini.
- g) avtanom xarajatlar multiplikatorini;
- d) iste'mol xarajatlari 10 sh.b.ka ko'paygan holatdagi muvozanatli YAIMning yangi hajmini.

6. Iste'mol hajmi 350 ni, rejalashtirilgan investitsiyalar 100 ni, davlat xarajatlari 150 ni tashkil etadi. Investitsiyalar 10 ga ko'paydi va Daromadlarning yangi muvozanatli darajasi 640 ni tashkil etdi. Iste'molga chegaralangan moyillik miqdorini toping.

7. Mamlakat aholisi mavjud daromadlarning 20% ini jamg'armada saqlaydi, avtonom iste'mol $a = 200$. Narxlar darajasi va ish haqining nominal stavkasi o'zgarmasdir. Investitsiya talabi $I = 200$, davlat haridlari $G = 800$, real milliy daromad $Y = 3000$. Soliqlar darajasi daromad darajasiga bog'liq emas.

Agar o'zgarmas soliqlarda davlat xarajatlari 50 birlikka oshgan bo'lsa, real milliy daromad qanday o'zgaradi?

8-MAVZU:PULGA TALAB FUNKSIYASI

8.1.Pul tushunchasi, uning funksiyalari

«Pul» tushunchasi iqtisodiy kategoriya sifatida barcha iqtisodiy fanlarning eng asosiy bo'limlaridan biri hisoblanadi. Pul tizimining to'g'ri faoliyati daromadlar va xarajatlarning doiraviy aylanishiga xayotiy kuch byeradi. Yaxshi ishlayotgan pul tizimi ishlab chiqarish quvvatlari va bandlikdan to'liq foydalanish imkonini byeradi. Aksincha, yomon ishlayotgan pul tizimi iqtisodiyotdagi inqirozlarga, Ya'ni, ishsizlik, inflyasiya va shuningdek, boshqa salbiy oqibatlarga olib keladi.

Pul – tovarlar ayirboshlashda umumiy teng qiymatlilik (ekvivalent) rolini bajaradi. Pullar maxsus xususiyatga - likvidlik (ya'ni, tez almashtirish) xususiyatiga ega bo'lganligi uchun ham ideal vosita hisoblanadi. Har qanday buyumning likvidligi uni sezgarsiz sarf-xarajatlar bilan boshqa buyumga ayirboshlanish qobiliyatini bildiradi. Ayirboshlash kengayishi bilan kredit pullar deb ataluvchi veksellar, banknotlar, cheklar, sertifikatlar, kredit kartochokalari va boshqa shunga o'xshash qiymatliklarga ega bo'lgan pullar paydo bo'ladi.

Pul o'z tabiatiga ko'ra, uch xil xususiyatga ega, ya'ni, hamma narsaga ayirboshlanadigan muxim harid vositasi, boylik timsoli, mexnatning qiymat shaklidagi o'lchov vositasi.

Umuman pulning beshta vazifasi mavjud:

1. Qiymat o'lchovi.
2. Ayirboshlash vositasi.
3. Xazina to'plash va jamg'arish vositasi.
4. To'lov vositasi.
5. Jahon puli.

Pul o'z xizmati mazmuni va miqyosiga qarab turli toifalarga bo'linadi:

1. Xazina biletlari - bunda pul oddiy muomalada ishlatiladi.
2. Banknot-kredit pullari - bunday pullar qarz olish va byerish jarayonida ishlatiladi.

Pul tovar sifatida qiymatga ega. Hozirgi kunda pulning qiymatidan turli ko'rinishlarida foydalanilmoqda. Ya'ni, qog'oz pullarga tovar va pulli xizmatlar ekvivalent almashinadi. Bundan tashqari bank cheklaridan va kredit kartochoklaridan ham keng foydalanilmoqda.

Pul muomalasidagi eng asosiy masalalardan biri mamlakatda zarur bo'ladigan pul massasini aniqlash va muomalaga chiqarish hisoblanadi. Bu esa makroiqtisodiyotning asosiy muammosi bo'lib, davlat tomonidan tartibga solib turiladi.

Pul massasi muomalaga chiqarilgan metall tangalar va qog'oz pullar (xazina va bank biletlari)ning jami miqdoriga teng. Xo'jalik muomalasidagi pul vositalarining umumiy hajmiga naqd puldan tashqari banklarning joriy hisobdagi pul vositalari ham kiradi.

8.2.Pul agregatlari

Xozirgi zamon bozor iqtisodiyotida pul massasining asosini tashkil etuvchi Yoki pul agentlarini bilish eng zarur muammolardan biridir. Chunki, pulning eng samarali miqdordagi massasini chiqarish uning harid qobiliyati barqarorligini ta'minlaydi. Pulning harid qobiliyati barqarorligi tovar va xizmatlar narxi keskin o'zgarishining oldini oladi. Xozirgi davrda O'zbekistonda pul muomalasi ikki ko'rinishda yuritiladi:

1. Naqd pul muomalasi;
2. Naqd bo'lmagan pul muomalasi.

Rivojlangan mamlakatlarda zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlashda «SHartnoma tuzish uchun pul Yoki tor ma'nodagi pullar» - M_1 va «Keng ma'nodagi pullar»- $M_2; M_3; M_4$ miqdori hisoblanadi.

M_1 -tanga pullar, qog'oz pullar, joriy hisobdagi pullar va yo'l cheklarini;

M_2-M_1 va tezkor jamg'arma hisoblarini;

M_3-M_2 va likvidli qimmatli kog'ozlarni o'z ichiga oladi.

$$M_3 = M_2 + LKB + BTM + KQMM;$$

Bu yerda: **LKB**-likvid qimmatli kog'ozlar (obligatsiyalar, syertifikatlar, xazina majburiyatlari va boshqalar);

BTM - jamoat va byudjet tashkilotlari hisoblaridagi mablag'lar;

KQMM - kapital mablag'larni moliyalashtiruvchi mablag'lar.

Eng umumlashgan shakldagi «Keng ma'nodagi pullar» M_4 hisoblanadi.

$$M_4 = M_3 + PBLM;$$

Bu yerda: **PBLM** -pul bo'lmagan likvid mablag'lar (oltin, brilliant, kumush, platina va shu kabi qiymatli pul bo'lmagan mablag'lar).

Jami pulning taklifi deb ma'lum vaqt birligi ichida iqtisodiyotga xizmat qilayotgan pullarga aytiladi. Pul egasi pulni qanday shaklda saqlash samarali bo'lsa, xuddi shu ko'rinishdan foydalanadi. Eng muximi, pul taklifi davlat tomonidan tartibga solinadi.

3. Pulga bo'lgan talab nazariyasi

uchun pulga talab va moliyaviy aktivlar uchun pulga talabdan iborat.

Bitimlar uchun pulga bo'lgan talab - bu, aholiga va korxonalarga tovar va xizmatlarni harid qilish uchun zarur bo'lgan pul miqdoridir. U nominal YAMM o'sishi bilan ortib boradi.

Moliyaviy aktivlar tomonidan pulga bo'lgan talab pulning jamg'arish vositasi sifatidagi funksiyasiga asoslangan. CHunonchi, odamlar o'zlarining moliyaviy aktivlarini aksiyalar, obligatsiyalar, bankdagi omonatlar ko'rinishida qo'llarida tutib turadi. Uni qo'yidagi ko'rinishda yozishimiz mumkin:

$$MV = PY;$$

$$M = PY / V;$$

Bunga asosan bitimlar uchun pulga bo'lgan talab, real YAMM miqdoriga (**Y**), narxlar darajasiga (**R**) va pul aylanish tezligiga (**B**) bog'liq. Ushbu formula bilan birga pul talabini izohlashda Kembridj tenglamasidan ham foydalaniladi:

$$M = k \times PY;$$

Bu yerda: $k = 1 / V$;

Pulga bo'lgan umumiy talab foiz stavkasi miqdoriga Yoki pulning ishlatilish Bahosiga nisbatan teskari bog'liqlikda bo'ladi. Foiz stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, pulga bo'lgan talab shuncha past bo'ladi va aksincha, foiz stavkasi pasayishi bilan pulga bo'lgan talab oshadi.

Har qanday ishlab chiqarish tizimi faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'ladigan ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlar pul yoki uning vositalari yordamida amalga oshiriladi, o'lganadi, Baholanadi. Demak, pul maxsus xususiyatga ega bo'lgan tovar hisoblanib, ayirboshlashning rivojlanishi natijasida paydo bo'lgan. Uning maxsus xususiyati likvidliligidir (ya'ni, tez almashtirish).

Mahsulotlar bozoridagi kabi pul bozorida ham pulga bo'lgan umumiy talab va taklif muvozanat nuktada kesishadi. Mahsulotlar bozorida muvozanat nuktani narxlar tengligi asoslasi, pul bozorida esa bunday tenglikni foiz stavkasi bildiradi. Umuman, pullar keng ma'nodagi va tor ma'nodagi pullarga bo'linadi. Bularga pul agregatlarini kiritish maksadga muvofikdir.

Pul insonlarga kundalik ehtiyojlarini kondirish va jamg'arish uchun zarur. SHuning uchun ham pulga bo'lgan umumiy talab bitimlar uchun pulga talab va moliyaviy aktivlar uchun pulga talablardan iborat. SHuningdek, umumiy pul taklifi nafaqat joriy hisoblardagi mablag'lardan, balki aholi ko'lidagi nakd pullardan ham tashkil topadi.

Qisqacha xulosalar

Pul to'lov, jamg'arish va qiymat o'lchovi funksiyalarini bajaruvchi, yuqori likvidli tovardir. Pul tushunchasi vaqatgina naqd pullar bilan cheklanib qolmasdan, uning tarkibiy elementlari likvidlilik darajasi tushib borishiga qarab agregatlarga ajratilgan. Makroiqtisodiy tahlilda e'tibor ko'proq M_1 va M_2 agregatlariga qaratiladi.

Pulga bo'lgan umumiy talab bitimlar uchun pulga talab, ehtiyotkorlik vajidan pulga talab va moliyaviy aktivlar uchun pulga talab yig'indisidn iborat.

Pulga bo'lgan talab hajmi YAIM (daromad) hajmi, baholar darajasi, pulning aylanish tezligi va foiz stavkasiga bog'liq.

Nazorat va muloxaza savollari

1. Respublikada pul muomalasi qanday tartibda olib boriladi?
2. Pul massasi qanday aniqlanadi?
3. Pul agregatlarini aniqlay olasizmi?
4. Pulning mikdoriy nazariyasi bo'yicha pulga talab qanday aniqlanadi?

Mavzu bo'yicha testlar

1. Pulning beshta vazifasiga quyidagilar kiradi:

- a) Qiymat o'lchovi, ayirboshlash vositasi, xazina to'plash va jamg'arish vositasi, to'lov vositasi, jahon puli.
- b) Narx o'lchovi, ayirboshlash vositasi, xazina to'plash va jamg'arish vositasi, to'lov vositasi, jahon puli.
- c) Qiymat o'lchovi, ayirboshlash vositasi, jamg'arish vositasi, to'lov vositasi, jahon puli.
- d) Qiymat o'lchovi, ayirboshlash vositasi, xazina to'plash vositasi, to'lov vositasi, jahon puli.

2. Agar (naqd pul / depozit) koeffitsienti pasaysa, boshqa sharoitlar o'zgarmagan holda:

- a) pul multiplikatori kamayadi

- b)pul taklifi kamayadi
- c)pul taklifi ko'payadi
- d)bank multiplikatori kamayadi

3.Agar (naqd pul / depozit) koeffitsienti pasaysa, boshqa sharoitlar o'zgarmagan holda:

- a)pul multiplikatori kamayadi
- b)pul taklifi kamayadi
- c)pul taklifi o'zgarmaydi
- d)pul multiplikatori ko'payadi

4,Agar pul bazasi(MB) 300 mlrd so'mga, depozitlarni majburiy zahiralash normasi 0,1 ga, deponentlash koeffitsienti esa 0,2 ga teng bo'lsa, pul taklifi miqdorini aniqlang.

- a)3000mlrd so'm
- b)1350 mlrd so'm
- c)650mlrd so'm
- d)900 mlrd so'm

5.Aytalik, naqd pulga talab depozitlarning 20 %iga teng bo'lsin. Depozitlarni majburiy zahiralash normasi 0,3 ga teng. Agar Markaziy Bank pul taklifini 600 mlrd. so'mga oshirmoqchi bo'lsa, pul bazasini

- a)200 mlrd. so'mga ko'paytirishi kyerak
- b)220 mlrd so'mga ko'paytirishi kyerak
- c)88 mlrd.so'mga ko'paytirishi krak
- d)250 mlrd. so'mga ko'paytirishi kyerak

6.Agar pul bazasi (MB) 700 mlrd so'mga, depozitlarni majburiy zahiralash normasi 0,2 ga, deponentlash koeffitsienti esa 0,2 ga teng bo'lsa, pul taklifi miqdorini aniqlang.

- a)3000mlrd so'm
- b)1200 mlrd so'm
- c)2100mlrd so'm
- d)900 mlrd so'm

7.Pulga tansaksion talab o'sadi, agar:

- a)nominal YaIM kamaysa
- b)baholar darajasi pasaysa
- c)foiz stavkasi ko'tarilsa
- d)nominal YaIM ko'paysa

8.Pulga bo'lgan transaksion talab:

- a)foiz stavkasi dinamikasiga bog'liq
- b)daromadlar dinamikasiga bog'liq
- c)narxlar darajasi kamaysa oshadi
- d)daromadlar darajasi kamaysa oshadi

9. Pulga transaksion talab kamayadi, agar:

- A) nominal YaIM kamaysa
- B) baholar darajasi o'ssa
- C) foiz stavkasi ko'tarilsa
- D) nominal YaIM ko'paysa

10. Aytalik, naqd pulga talab depozitlarning 10 %iga teng bo'lsin.

Depozitlarni majburiy zahiralar normasi 0,15 ga teng. Agar Markaziy Bank pul taklifini 880 mlrd. so'mga oshirmoqchi bo'lsa, pul bazasini...

- A) 200 mlrd. so'mga ko'paytirishi kerak
- B) 133 mlrd so'mga ko'paytirishi kerak
- C) 88 mlrd. so'mga ko'paytirishi kerak
- D) 250 mlrd. so'mga ko'paytirishi kerak

Mavzu bo'yicha masalalar.

1-masala

Tijorat bankining pul zahiralar 250 mln. pul birligini tashkil etadi. Depozitlar 980 mln. pul birligiga teng. Majburiy zahiralar me'yori 20 %ni tashkil etadi. Agar bank ssuda byerish uchun ortiqcha zahiralaridan foydalanishga qaror qilsa, pul taklifi qanday o'zgarishi mumkin?

Yechish:

Majburiy zahiralar me'yori – 20 % da majburiy zahiralar summasi quyidagini tashkil etadi: $980 \times 0,2 = 196$ (mln. pul birligi).

Ortiqcha zahiralar: $250 - 196 = 54$ (mln. pul birligi).

Agar ulardan ssuda byerish uchun foydalanilsa, u holda, qo'shimcha pul taklifi quyidagini tashkil etadi:

$$\Delta M = N \times m,$$

bu yerda, ΔM – qo'shimcha pul taklifi;

N – tijorat bankining ortiqcha zahiralar;

m – bank multiplikatori, u quyidagi formula bo'yicha topiladi:

$$m = \frac{1}{R} \times 100\%,$$

bu yerda, R – majburiy zahiralar me'yori. Bundan:

$$\Delta M = 54 \times \frac{1}{20} \times 100 = 270 \text{ (mln. pul birligi).}$$

2-masala

Majburiy zahiralar me'yori 20 %ga teng. Tijorat banki ortiqcha zahira sifatida depozitlar summasidan yana 5 %ga ega. Depozitlar miqdori 20 000ni tashkil etadi. Bank ssuda byerish uchun qanday maksimal summadan foydalanishi mumkin?

Yechish:

Majburiy zahiralar miqdori: $20\,000 \times 0,2 = 4\,000$ ni tashkil etadi.

Ortiqcha zahiralari: $20\,000 \times 0,05 = 1\,000$ ga teng.

Pul zahiralari: $4\,000 + 1\,000 = 5\,000$ ga teng.

Agar zahiralari 5 000 ni tashkil etsa, u holda bank qolgan mablag'lardan ssuda byerish uchun foydalanishi mumkin: $20\,000 - 5\,000 = 15\,000$.

3-masala

Iqtisodiyotdagi pul bazasi 300, majburiy zahiralari 130, pul massasi 960, depozitlar 790 ni tashkil etadi. Bu ma'lumotlar asosida pul multiplikatorini toping.

Yechish:

Pul multiplikatori quyidagicha aniqlanadi:

$$m_m = \frac{cr + 1}{cr + rr};$$

bu yerda, cr (deponentlash koeffitsienti) va rr (zahiralash me'yori) noma'lum.

$$rr = \frac{R}{D}cr = \frac{C}{D}$$

Masala shartiga ko'ra, $R = 130$, $D = 790$, $MB = 300$, $M = 960$.

Bunda:

$$rr = 130 : 790 = 0,16$$

$$M_s = C + D \Rightarrow C = 960 - 790 = 170$$

$$Cr = C : D = 170 : 790 = 0,215$$

$$m_m = (0,215 + 1) : (0,215 + 0,16) = 3,2.$$

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Agar real YAIM 110 foizga, pul massasi esa 108 foizga o'ssa va pulning aylanish tezligi o'zgarmasdan qolsa baholar darajasi qanday o'zgaradi?

2. Pulga bo'lgan umumiy talab 1000 sh.b.ka teng. Aktivlar tomonidan pulga talab funksiyasi $M_d^{akt.} = 204 - 20r$

Nominal foiz stavkasi $r = 20\%$

a) bitimlar uchun pulga talab miqdorini aniqlang;

b) nominal milliy daromad 2400ga teng bo'lsa, pulning aylanish tezligi nimaga teng?

3. Bank zahiralari normasi 0,5ga teng, depozit hajmi nakd pul hajmidan 2 marta ko'p. U holda pul bazasining 1 mlrd. so'mga ko'payishi pul taklifini qanchaga oshiradi?

4. Tijorat banklarining jami rezyervlari 220 mln. so'm. Depozitlar 950 mln. so'mga teng. Depozitlarni majburiy zahiralash me'yori 20%. Bank o'zining barcha ortiqcha rezyervlarini ssuda byerish uchun ishlatishga qaror qilsa pul taklifi qanday o'zgaradi?

9-MAVZU: PUL TAKLIFI. PUL BOZORIDAGI MUVOZANAT.

9.1. Pul taklifi modeli

Pul taklifining asosiy qismi qog‘oz pullar va chek qo‘yilmalari hisoblanadi.

Qog‘oz pullar – respublika markaziy banki tomonidan muomalaga qo‘yilgan naqd pullardan iborat.

CHek qo‘yilmalari esa tijorat yoki xalq banklarining qarz majburiyatlaridan iborat. **Pul bozori – bu mamlakatdagi pul miqdori hamda foiz stavkasining turli darajalarida pul mablag‘lariga bo‘lgan talab va pul taklifining o‘zaro nisbatini ifodalovchi mexanizm.**

Pul taklifi – bu bozorda pul sifatida muomalada bo‘lgan turli-tuman moliyaviy mablag‘lar, ya’ni pul agregatlari yig‘indisi hisoblanadi.⁷

taklifi multiplikatori yoki bank multiplikatori deyiladi.

⁷ McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 17th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2008. pages 229

Pul taklifi multiplikatori – bu bankdagi pul depozitlari qo‘shimcha ravishda o‘sgan hajmining majburiy zaxiralar qo‘shimcha hajmiga nisbati bo‘lib, pul mablag‘larining bir birlikka ko‘payishi iqtisodiyotdagi pul taklifining qanchaga o‘shishini ko‘rsatadi:

$$m = \frac{M_s}{R} \quad \text{ёku} \quad m = \frac{1}{r},$$

bu yerda:

m – pul taklifi multiplikatori koeffitsienti;

M_s – bankdagi pul depozitlarining qo‘shimcha ravishda o‘sgan hajmi;

R – majburiy zaxiralar qo‘shimcha hajmi;

r – majburiy zaxiraning foizdagi me‘yori.

Pulga bo‘lgan umumiy talab bitimlar

Pul taklifi modeli (M_c) o‘z ichiga bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar (**C**) va zarur bo‘lganda iqtisodiy agentlar ishlatishi mumkin bo‘lgan depozitlarni (**D**) oladi:

$$(M_c) = S + D$$

Bundan tashqari qog‘oz pullar va chek qo‘yilmalari xaqiqiy qiymatga ega emas. O‘n so‘mlik kupyura -bu, bir bo‘lak qog‘oz yoki chek qo‘yilmalari hisobxona kitobidagi oddiy yozuvdan iborat. Tanga pullarning esa, bilamizki, xaqiqiy qiymati nominal qiymatdan kam. Davlat qo‘lingizdagi qog‘oz pullarni qiymati yuqoriroq bo‘lgan bo‘lsa ham, oltinga almashtirmaydi.

Ikkinchidan, pul kiymati. Agarda qog‘oz pullar va chek qo‘yilmalari qiymat byeradigan ichki xususiyatga ega bo‘lmasa va oltin yoki boshqa metall qiymatliklarga almashinmasa nima uchun ular pul hisoblanadi? O‘n so‘mlik kupyuraga yoki yuz so‘mlik cheklarga qiymat qanday byeriladi? Bu savollarga javob olish uchun qo‘yidagi uchta jixatni qarab chiqamiz:

1. Yaroqliligi. Naqd va chek qo‘yilmalarini oddiy sababga ko‘ra, insonlar pul sifatida qabul qiladi, amaliyotda ular asosan pul vazifasining asosiy qismini bajarishadi va muomala vositasi sifatida qabul qilingan. Masalan, siz do‘konda qog‘oz pullarni kiyim - kechakka almashtirasiz. Nima uchun? Sotuvchi bu qog‘oz bo‘lagini qabul qilib oladi. Javob oddiy - sotuvchi biladi, uni boshqa birovlar ham tovarga almashtiradi.

2. Qonuniy to‘lov vositasi. Qog‘oz pullarga ishonchimiz qonunlarga asoslangan. Davlat naqd pullarni qonuniy to‘lov vositasi sifatida e‘lon qilgan.

3. Nisbiy kamligi. Pul qiymati uning foydaliligiga nisbatan kamligi bilan aniqlanadi. Pulning foydaligi uning xozir va kelajakda tovar va xizmatlarga erkin almashtirish qobiliyatidan kelib chiqadi. Iqtisodiyotda pulga bo‘lgan talab bajarilgan ishlarning so‘mdagi qiymati plus korxona va individlarning keyinchalik biror ishni amalga oshirish uchun zarur bo‘ladigan pullar miqdori orqali aniqlanadi.

Pulning real qiymati yoki to‘lov qobiliyati pul birligiga sotib olish mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar miqdori orqali aniqlanadi. Tovlar va xizmatlarni sotib oladigan pulning qiymati baho darajasi bilan teskari aloqaga ega. Narxlar qancha yuqori bo‘lsa, pulning to‘lov qobiliyati shunchalik past bo‘ladi va aksincha.

Umumiy pul taklifi nafaqat joriy hisoblardagi mablag'lardan (D), balki aholi qo'lidagi naqd pullardan (C) ham tashkil topadi. SHuning uchun pul taklifining umumiy modeli pullarni bank depozitlaridan naqd pulga mumkin bo'lgan oqib o'tishini hisobga olib tuziladi.

$$M = (1/r) \times D$$

Bunda: **M**- pul taklifi hajmi;

r – majburiy zaxiralash normasi;

D - dastlabki omonat.

Keltirilgan formuladan ko'rinib turibdiki, pul taklifi majburiy zaxiralash normasiga bog'lik bo'lib, uni bank multiplikatori Yoki pul ekspansiyasi multiplikatori, deb ataladi. U ushbu bank zaxiralar normasida ortiqcha zaxiralarning bir pul birligi bilan yaratilishi mumkin bo'lgan yangi kredit pullarining eng ko'p miqdorini bildiradi.

Mamlakatdagi pul bazasini aniqlashda qo'yidagi formuladan foydalaniladi:

$$MV = S + R$$

Bu yerda: **MV** – pul bazasi; **S** – naqd pullar hajmi; **R** – bank rezyervlari.

9.2.Pul bozorida muvozanatga yerishish va pul multiplikatori

Pulga bo'lgan talab va taklifni birlashtirib pul bozorini va foiz stavkasining tengligini aniqlashga harakat qilamiz. To'g'ri chiziqli shaklidagi pul taklifi umumiy holda berilgan. Ya'ni, pul-kredit va moliya tashkilotlari iqtisodiyotni ma'lum bir miqdordagi pul hajmi bilan ta'minlab turadi. Resurslar va mahsulotlar bozoridagiga o'xshab pulga talab va taklif to'g'ri chiziqlarining kesishishi muvozanat nuqtani bildiradi. Bunday holatda baho tengligi bo'lib foiz stavkasining tengligi hisoblanadi yoki u puldan foydalanganlik uchun to'langan bahodan iboratdir (1-chizma).

Uni sodda ko'rinishda qo'yidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$MV = PY;$$

Bunda: **M** - muomalaga chiqarilgan pul;

V - pulning aylanish tezligi;

P - YaMM deflyatori;

U - real YaMM.

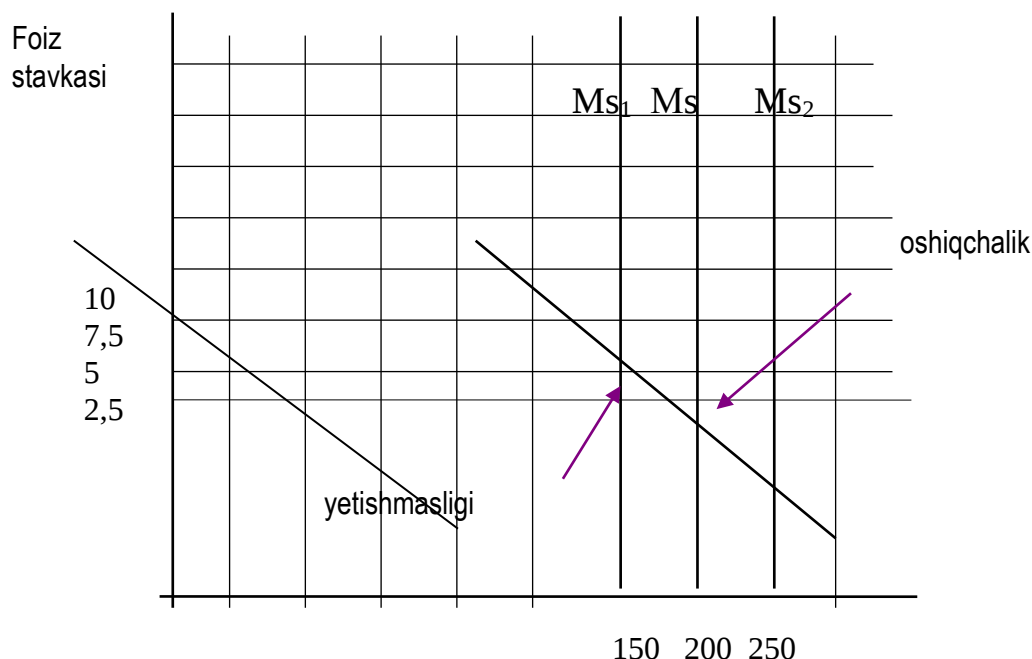
Ushbu ayniyatni pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi deb aytiladi. Uning chap qismi (**MB**)-bu, real pul zaxirasining taklifini, o'ng qismi (**PU**) nominal YaMMni ifodalaydi.

Masalan, iqtisodiyotda 1000 birlik pul muomalada bo'lsa, unda har bir pul birligi yil davomida uch marta qo'ldan-qo'lga o'tsa yoki bir yilda 3 ta bitimga (oldi-sotdi) xizmat qilsa (**B**), unda pul zaxirasi taklifi real hisobda 3000 ga teng (**MB**). U mamlakatdagi bitimlarninig umumiy soniga, ya'ni nominal YaMM hajmiga (**RU**) muvofiq kelishi mumkin.

Pul bozorida qanday qilib tenglikga yerishish mumkin?

Bu savollarga yuqoridagi chizmadan foydalangan xolda javob byerishga harakat qilamiz. Ushbu chizmada ko'ringanidek, pul taklifi 200 mlrd. so'mdan 150 mlrd. so'mga kamaygan bo'lsin. Talab qilinayotgan pullar miqdori taklif qilingan

pullar miqdoridan oldingi muvozanatga nisbatan 50 mlrd. soʻmga koʻp. Bunday holatda odamlar oʻzlarida mavjud boʻlgan moliyaviy aktivlarni sotish orqali moslashtirishga harakat qilishadi. Obligatsiyalarni sotish orqali pulga ega boʻlish boshqa bировlar uchun pulni yoʻqotish hisoblanadi.

9.1-chizma. Pul bozorida tenglikga yerishish

Umuman, 150 mlrd. soʻm naqd pul mavjud. Obligatsiyalarni sotish orqali jamoa boʻlib, koʻp naqd pulga ega boʻlish bozorga obligatsiyalar talabiga nisbatan taklifni koʻpaytiradi va ularning narxini tushiradi. Obligatsiyalar narxining pasayishi foiz stavkalarini oshiradi. Masalan, ming soʻmlik nominal qiymatdagi obligatsiyani sotish natijasida 50 soʻmlik doimiy foizlar toʻlansa, yillik oʻrtacha foiz stavkasi 5 foizga teng boʻladi.

$$50 / 1000 = 5\%$$

Obligatsiyalar taklifining koʻpayishi natijasida ularning narxi 667 soʻmga tushib qoldi, deylik. Bunday holda obligatsiyalarni sotib oluvchilar uchun obligatsiyaning 50 soʻmlik doimiy foiz stavkasi 7,5 foizga teng boʻladi.

$$50 \text{ soʻm} / 667 \text{ koʻm} = 7,5\%$$

CHizmadan koʻrinib turibdiki, 200 mlrd. soʻmlik pul taklifi davridagi 5 % li foiz stavkasi, 150 mlrd. soʻmlik pul taklifi sharoitida 7,5 % oshgan. Foiz stavkalarining oshishi pulni saqlashdagi xarajatlarni oshiradi va pul miqdorini kamaytiradi. Boshqacha aytganda, talab qilinayotgan pullar 200 mlrd. soʻmdan 150 mlrd. soʻmga tushadi. SHunga eʼtibor byerishimiz kerakki, 7,5 % li foiz stavkasi sharoitida pulning talabi va taklifi 150 mlrd. soʻmga tenglashadi. Aksincha, pul taklifini 200 mlrd. soʻmdan 250 mlrd. soʻmga koʻpaytirish 50 mlrd soʻmlik pulning ortiqchaligiga olib keladi. Odamlar obligatsiyani koʻprok sotib olish hisobiga puldan qutilishga harakat qilishadi. Ayrimlar tomonidan pulning xarajat qilinishi boshqa bировlarning pulga ega boʻlishinistaʼminlaydi. SHuning uchun

jamoa tariqasida obligatsiyalarni ko'p miqdorda sotib olish ularga bo'lgan talabni oshiradi va narxning oshishiga olib keladi. Obligatsiyalar narxining oshishi foiz stavkalarini pasaytiradi. Masalan, yillik normasi 50 so'mlik foiz stavkasiga ega bo'lgan obligatsiyalar endi 2000 so'm bo'lsin.

$$50 \text{ so'm} / 2000 \text{ co'm} = 2,5\%$$

Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirib, shunday xulosaga kelamizki, birinchidan, obligatsiyalar narxi va foiz stavkalari teskari bog'liqlikka ega, ikkinchidan, pul bozoridagi nomuvozanat xolat obligatsiyalar narxining o'zgarishiga va u orqali foiz stavkasining o'zgarishiga, uchinchidan, foiz stavkalarining o'zgarishi insonlarning pulni saqlashga tayyorlanishiga ta'sir qiladi, to'rtinchidan, insonlarning pulni saqlashga tayyorgarligi o'zgarishi pul bozoridagi muvozanatni tiklaydi va beshinchidan, muvozanatli foiz stavkasi taklif qilinayotgan va talab qilinayotgan pullar miqdorini tenglashtiradi.

Yuqori darajali foiz stavkasi investitsiya va iste'mol xarajatlarini kamaytiradi va aksincha, foiz stavkalarining past darajasi investitsiya va iste'mol xarajatlarini oshiradi. Ushbu vaziyatlarning ikkalasi ham ishlab chiqarish, bandlik va baho darajalariga ta'sir etadi.

Pul bozorida muvozanatni o'rnatish va saqlab turish mexanizmi qimmatli qog'ozlar bozori rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida muvafaqqiyatli amal qiladi. Pul bozoridagi muvozanat tovarlar va xizmatlar bozoridagi muvozanat singari makroiqtisodiy muvozanatning muhim tarkibiy qismidir.

9.3. Pul-kredit tizimi

Aksariyat mamlakatlarda davlat pul chiqarishga monopol xuquqiga ega. SHuning uchun u butun pul massasi miqdorini tartibga solib turadi. Uni amalga oshirish xuquqi nisbatan mustaqil muassasa Markaziy bank ixtiyorida, pul taklifini ko'paytirishga yoki pul yaratish qobiliyatiga tijorat banklari ham ega. Ular kreditlar byerish, to'lov vositalari emissiyasini yoki kredit multiplikatsiyasini amalga oshiradi. Masalan, A bankning depoziti qo'shimcha 2000 ga o'sgan bo'lsa, rezyerv normasi 20%ga teng bo'lganda (rezyerv normasi - bu rezyervlarning depozitlarga nisbati) u 400 so'mni o'zida qoldirib qolgan 1600 so'mni qarzga byeradi. SHunday qilib A bank pul taklifini 1600 ga ko'paytiradi va u endi $2000 + 1600 = 3600$ ni tashkil etadi. Ya'ni, omonatchilarning depozitlardagi 2000 dan tashqari yana 1600 qarz oluvchilarning qo'llarida qoladi. Agar 1600 so'm yana bankga tushsa (masalan B bankga) unda 20%ni teng bo'lgan rezyerv normasida u 320 ni rezyervda qoldirib, 1280 ni kreditga byeradi. Hamda shu miqdorda pul taklifini oshiradi. Kredit berishning bu jarayoni so'ngi pul birligidan foydalanishga qadar davom etadi va pirovard natijada jami pul taklifi quyidagicha aniqlanadi:

Dastlabki omonat = 2000

A bankning ssudasi = $(1-0,2) \times 2000 = 1600$

B bankning ssudasi = $(1-0,2) \times (1-0,2) \times 2000 = (1-0,2)^2 \times 2000 = 1280$ va x.k.

Jami pul taklifi teng bo'ladi

$(2000+(1-0,2) \times 2000+(1-0,2)^2 \times 2000+\dots)=X1+(1-0,2)+(1-0,2)^2+\dots) \times 2000= 1/1-(1-0,2) \times 2000 = 1/0,2 \times 2000$. (*-kvadratni bildiradi).

Bu ifodani quyidagi formula ko‘rinishida yozish mumkin:

$$M = (1 / r) \times D;$$

Bunda - M- hajmi pul taklifi.

r - bank rezyervlar normasi.

D - dastlabki omonat.

Keltirilgan formuladan ko‘rinib turibdiki, pul taklifi $1/r$ koeffitsientiga bog‘liq bo‘lib, uni bank multiplikatori yoki pul *ekspansiyasi multiplikatori* deb ataladi. U ushbu bank rezyervlar normasida ortiqcha rezyervlarning bir pul birligi bilan yaratilishi mumkin bo‘lgan yangi kredit pullarining eng ko‘p miqdorini bildiradi.

Kredit - qaytarib byerish sharti bilan ma‘lum muddatga qarz byerish ma‘nosini byeradi. Qarzga mablag‘ byeruvchi tomon kreditor, ya‘ni, kredit byeruvchi, ssuda oluvchi tomon esa qarzdor, ya‘ni kredit oluvchi debitor hisoblanadi.

Bank kreditlarining asosiy qoidalari bo‘lib, quyidagilar hisoblanadi:

- muddatlilik;
- aniq maqsadga yo‘naltirilganlik;
- foizlilik;
- qaytarib byerishlilik;
- moddiy ta‘minlanganlik va boshqalar;

Kredit uzoq va qisqa muddatli bo‘ladi. Qisqa muddatli kredit korxona va tashkilotlarning aylanma fondlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Uzoq muddatli kredit esa moddiy ishlab chiqarish tarmoqlariga kapital mablag‘lar ajratish manbai bo‘lib hisoblanadi.

Markaziy bank pul-kredit siyosatini amalga oshirishda ma‘lum dastaklardan foydalanadi va shular orqali pul taklifini o‘zgartirib pul kredit muomalasini tartibga solib turadi:

1. Hisob stavkasini aniqlash;
2. Majburiy rezyervlar normasini belgilash;
3. Ochiq bozordagi operatsiyalarni amalga oshirish;

Hisob stavkasi deb markaziy bank tomonidan banklarga beriladigan ssudaning foiz stavkasi tushuniladi. Bu ssudalarni tijorat banklari ayrim ko‘zda tutilmagan zarurat tug‘ilganda va moliyaviy ahvoli mustahkam bo‘lgan hollardagina oladilar. Hisob stavkasining pasayishi bilan tijorat banklarida markaziy bankdan qo‘shimcha rezervlarni olish imkoniyatlari kengayadi. O‘z navbatida bu tijorat banklarini rezervlardan yangi kreditlar byerish bilan pul taklifini ko‘paytiradi. Yana shunday hollar mavjudki, markaziy bank hisob stavkasini ko‘tara borib, tijorat banklari tomonidan qo‘shimcha rezervlarni olish yo‘lidagi to‘siqlarni biroz ko‘targanday bo‘ladi va kreditlar berish bo‘yicha ularning faoliyatini pasaytiradi. Ya‘ni, shu yo‘l bilan pul taklifini cheklaydi.

Majburiy rezervlar - bu kredit maqsadlari uchun ishlatilmaydigan bank omonatlarining bir qismidir. Ular mijozlar tomonidan o‘z omonatlarini talab qilib

olganda zarur bo‘ladi. Markaziy bank tijorat banklarini ushlab turishga majbur bo‘lgan rezervlarning eng quyi normasini o‘rnatadi va shu vosita yordamida ular kreditlash qobiliyatiga, imkoniyatiga ta’sir etadi. Bu me’yor qanchalik yuqori bo‘lsa, ortiqcha rezervlar shunchalik kam va tijorat banklarining kredit byerish qobiliyati past bo‘ladi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar - markaziy bank tomonidan davlat obligatsiyalarini (qimmatbaho qog‘ozlarni) tijorat banklari va aholidan sotib olish va ularga sotish. Markaziy bank tijorat banklaridan yoki aholidan bu qimmat baho qog‘ozlarni sotib olar ekan shu bilan tijorat banklari rezyervlarini sotib olingan obligatsiyalar miqdori hajmida ko‘paytiradi. Bu rezervlardan kredit byerib tijorat banklari pul taklifini kengaytiradi. Obligatsiyalarni sotish teskari natijaga olib keladi, ya’ni markaziy bank tijorat banklari va aholiga obligatsiyalarni sotish bilan rezervlarni hamda tijorat banklarining kredit byerish qobiliyatini pasaytiradi. Bu holda pul taklifi qisqaradi.

Qisqacha xulosalar

Pul emissiyasi faqat Markaziy bank vakolatiga kirsada, tijorat banklari ham kredit berib pul taklifini ko‘paytirish qobiliyatiga ega.

Tijorat banklarining pul taklifini keltirib chiqarish imkoniyati majburiy zahira normasini belgilash orqali tartibga solib turiladi.

Umumiy pul taklifi nafaqat joriy hisoblardagi mablag‘lardan, balki aholi qo‘lidagi naqd pullardan ham tashkil topadi. Pul taklifi miqdori majburiy zahira normasi, deponentlash koefitsienti va pul bazasi miqdoriga bog‘liq.

Mahsulotlar bozoridagi kabi pul bozorida ham pulga bo‘lgan umumiy talab va taklif muvozanat nuqtada kesishadi. Mahsulotlar bozorida muvozanat nuqtani narxlar tengligi asoslasi, pul bozorida esa bunday tenglikni foiz stavkasi belgilaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Respublikada pul muomilasi qanday tartibda olib boriladi?
2. Pul taklifi asosida nimalar yotadi? Pullar va chek qo‘yilmalari deganda nimani tushunisiz? Bank multiplikatori va pul multiplikatori qanday aniqlanadi hamda ularning bir-biridan farqi nimada?
3. Pul bozoridagi muvozanat nuqtani nima bildiradi? Pul bozorida tenglikga yerishilmasi nima bo‘lishi mumkin? Pul bozorida qanday qilib tenglikga yerishiladi?
4. Pul-kredit siyosatini kim olib boradi va uning qanday vositalari mavjud? Qanday qilib bir so‘mni o‘n so‘m qilish mumkin? Pul taklifining multiplikatori qanday aniqlanadi?
5. Kredit nima va uni berishning qanday shartlarini bilasiz? Kreditni kimlar byera olishi mumkin va kredit tizimini nechta guruxga bo‘lishimiz mumkin?

Test savollari.

1.Bank kreditlarining asosiy qoidalari bo‘lib, quyidagilar hisoblanadi:

- a) muddatlilik; aniq maqsadga yo‘naltirilganlik; foizlilik;- qaytarib byerishlilik; moddiy ta‘minlanganlik;
- b)muddatlilik; aniq maqsadga yo‘naltirilganlik; foydalilik; qaytarib byerishlilik; moddiy ta‘minlanganlik;
- c)muddatlilik; maqsadga yo‘naltirilganlik; foizlilik; qaytarib byerishlilik; moddiy ta‘minlanganlik;
- d)muddatsizlik; aniq maqsadga yo‘naltirilganlik; foizlilik; qaytarib byerishlilik; moddiy ta‘minlanganlik;

2.Agar pul taklifi 3200 mlrd so‘mga, depozitlarni majburiy zahiralash normasi 0,1 ga, deponentlash koeffitsienti esa 0,2 ga teng bo‘lsa, pul bazasi (MB) miqdorini aniqlang

- A)1500mlrd so‘m
- B)14400 mlrd so‘m
- C)650mlrd so‘m
- D)960 mlrd so‘m

3.Pul-kredit siyosatining eng zamonaviy va bozor iqtisodiyotiga xos usuli:

- a)qayta moliyalash stavkasini o‘rnatish va o‘zgartirish
- b)majburiy zahiralash me‘yorini o‘rnatish va o‘zgartirish
- c)ochiq bozorda operatsiyalarini amalga oshirish
- d)tijorat banklari uchun kreditlash limitlarini o‘rnatish

4.Markaziy bankning quyida keltirilgan operatsiyalaridan qaysisi muomaladagi pul miqdorini ko‘paytiradi:

- A)Markaziy bank majburiy zahiralash me‘yorini oshirsa
- B)Markaziy bank aholi va banklarga davlat obligatsiyalarini sotsa
- C)Markaziy bank qayta moliyalash stavkasini (hisob stavkasini) oshirsa
- D)Markaziy bank ochiq bozorda davlat obligatsiyalarini sotib olsa

5.Pul massasining o‘shish sur‘ati uzoq muddatda ishlab chiqarishning o‘shish sur‘atidan yuqori bo‘lmasligi lozimligi to‘g‘risidagi pul siyosati qoidasi:

- a)hozirgi zamon monetaristlari tomonidan inkor qilinadi
- b)pul massasining o‘zgartirilishi iqtisodiy tebranishlarning bosh sababchisi bo‘lsa iqtisodiyotga barqarorlashtiruvchi ta‘sir ko‘rsatmaydi
- c)pulning aylanish tezligi kuchli tebranishlarga duch kelsa iqtisodiyotga barqarorlashtiruv-chi ta‘sir ko‘rsatmaydi
- d)hozirgi zamonning barcha iqtisodchilari tomonidan eng ya‘xshi iqtisodiy siyosat sifatida tan olinadi

6.Faraz qilaylik Siz o‘z boyligingizni naqd pul Yoki obligatsiyalarga aylantira olasiz va shu damda (pulga talabning keynscha kontsepsiyasiga ko‘ra) o‘z boyligingizni naqd pul ko‘rinishida saqlashga qaror qildingiz. Bu shuni anglatadiki:

- a) qaror qabul qilayotgan paytingizda foiz stavkasi past edi va Siz uning ko'tarilishini kutgandingiz
- b) daromadlar darajasining oshishi Sizni shu qarorni qabul qilishga undadi
- c) qaror qabul qilayotgan paytingizda foiz stavkasi yuqori edi va Siz uning pasayishini kutgandingiz
- d) daromadlar darajasining pasayishi Sizni shu qarorni qabul qilishga undadi

7. Pul taklifi ko'payadi, agar:

- a) davlat tomonidan tovarlar va xizmatlar sotib olish hajmi oshirilsa
- b) Markaziy bank majburiy zahiralar me'yori pasaytirsan
- c) aholi xususiy kompaniyalar obligatsiyalari (aktsiyalari)ni sotib olsa
- d) Markaziy bank qayta moliyalash stavkasini oshirsa

8. Nominal pul taklifi yiliga 10% ga, narxlar darajasi 8 % ga, pulning aylanish tezligi 5 % ga o'ssa, pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasiga ko'ra ishlab chiqarish hajmi o'sadi:

- A) 13 %ga
- B) 3 %ga
- C) 7 %ga
- D) 1 %ga

9. Agar pulga talab $M/P=0,2Y$ tenglama bilan byerilgan bo'lsa, u holda:

- a) pulning aylanish tezligi doimiy
- b) pulning aylanish tezligi 5 ga teng
- c) pulning aylanish tezligi 0,2 ga teng
- d) pulning aylanish tezligi 4 ga teng

10. Aytalik, naqd pulga talab depozitlarning 10 %iga teng bo'lsin. Depozitlarni majburiy zahiralar normasi 0,15 ga teng. Agar Markaziy Bank pul taklifini 880 mlrd. so'mga oshirmoqchi bo'lsa, pul bazasini...

- A) 200 mlrd. so'mga ko'paytirishi kerak
- B) 133 mlrd so'mga ko'paytirishi kerak
- C) 88 mlrd. so'mga ko'paytirishi kerak
- D) 250 mlrd. so'mga ko'paytirishi kerak

Mavzu bo'yicha masalar.

1-masala

Iqtisodiyotda pul bazasi 200 mln. so'mga teng. Deponentlash koeffitsienti 0,8. Majburiy zahiralar me'yori 20%. Real pul qoldig'iga talab quyidagi tenglama orqali ifodalanadi: $M_d=0,4Y - 50r$, daromad hajmi $Y = 800$. narxlar darajasi $P = 4$. Muvozanatli foiz stavkasini toping.

Yechish:

Masala shartiga ko'ra:

$$MB = 200, cr = 0,8, rr = 0,2, P = 4, Y = 800.$$

$$m_m = \frac{cr + 1}{cr + rr} : \Rightarrow (0,8 + 1) : (0,8 + 0,2) = 1,8$$

$$M_s = MB \times m_m = 200 \times 1,8 = 360.$$

Narx darajasini hisobga olgan holda, real pul taklifi

$$M_s = 360 : 4 = 90.$$

Muvozanat nuqtasida $M_s = M_d$, ya'ni:

$$90 = 0,4 \times 800 - 50r \Rightarrow r = 4,6\%.$$

2-masala

Bank multiplikatori 2,5 ga teng. Pul taklifining oshishi 60 mln. so'mni tashkil etdi. Zahiralar me'yori va pul taklifi oshishiga sabab bo'lgan ortiqcha zahiralar hajmini aniqlang.

Yechish:

Bank multiplikatori formulasi:

$$m_m = 1 / rr = 2,5 \Rightarrow rr = 0,4, \text{ ya'ni zahiralar me'yori } 40\% \text{ni tashkil etadi.}$$

Masala shartiga ko'ra: $\Delta M_s = 60$, demak, ortiqcha zahiralar hajmi quyidagiga teng:

$$\Delta R = \Delta M_s : m_m = 60 : 2,5 = 24.$$

3-masala

Markaziy bank, «arzon pullar» siyosatini amalga oshirish orqali 10 mlrd. so'm miqdoridagi qimmatli qog'ozlar, jumladan, tijorat banklaridan 5 mlrd. so'm va aholidan 5 mlrd. so'm sotib oldi. Aholi olingan pullarning bir qismini bank tizimidan tashqarida naqd pulda saqlaydi. Majburiy zahiralar me'yori 20%ni tashkil etadi. Agar bank tizimi o'z «arzon pullar» imkoniyatlaridan to'liq foydalansa, pul taklifi qanday o'zgaradi?

Yechish:

$$\text{1-usul. } \Delta M_s = MB \times m_m.$$

$$MB = 9 \text{ mlrd. so'm } (10 - 1 = 9 \text{ Yoki } 4 \text{ (aholi) } + 5 \text{ (tijorat banki) } = 9).$$

$m_m = 1 : 0,20 = 5 \Rightarrow \Delta M_s = 9 \times 5 = 45$ mlrd. so'm, ya'ni agar tijorat banklari depozitlari 9 mlrd. so'mga oshsa, pul taklifi 45 mlrd. so'mga oshadi. Umumiy pul taklifi $M_s = D + C$, demak, pul taklifining umumiy o'zgarishi quyidagini tashkil etadi:

$$\Delta M_s = 45 + 1 = 46 \text{ mlrd. so'm.}$$

2-usul. Markaziy bank tijorat banklaridan 5 mlrd. so'm miqdoridagi obligatsiyalarni sotib olib, ortiqcha zahiralar yaratadi, ya'ni Yer = 5 mlrd. so'm $\Rightarrow$ bunda depozitlar hajmi $D = \Delta R \times m = 5 \times 5 = 25$ mlrd. so'mga ortadi.

Markaziy bank shuningdek, aholidan 5 mlrd. so'm miqdoridagi obligatsiyalarni sotib oldi. SHartga ko'ra, aholi 1 mlrd. so'mni naqd pulga aylantirgan, demak 4 mlrd. so'm bank hisob raqamlarida depozit sifatida saqlanadi. Bunda majburiy zahiralar: $rr = D \times rr = 4 \times 0,2 = 0,8$ mlrd. so'mga, ortiqcha zahiralar esa: $\Delta R = 4 - 0,8 = 3,2$ mlrd. so'mga teng.

$$\Delta M_s = \Delta R \times m_m = 3,2 \times 5 = 16 \text{ mlrd. so'm.}$$

Demak, bank tizimida depozitlarning umumiy hajmi: $D = 25 + 16 = 45$ mlrd. so'm. pul taklifi: $M_s = D + C = 45 + 1 = 46$ mlrd. so'm, ya'ni Markaziy bank «arzon pullar» siyosatini amalga oshirish orqali pul taklifini 46 mlrd. so'mga oshirgan.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Agar pul bazasi 200 mlrd so'mga teng bo'lsa, pul taklifi hajmini aniqlang. Bank rezyervlari normasi 0,1 ga teng, deponentlar koeffitsienti 0,3 ga teng.
2. Aytaylik naqd pulga talab depozitlar summasining 10%ga teng bo'lsin. Majburiy zahirialash normasi 15%. Agar Markaziy Bank pul taklifini 330 mlrd. so'mga oshirmoqchi bo'lsa, u pul bazasini qanchaga o'zgartiradi?
3. Agar pul bazasi (MB) 300 mlrd. so'mga, depozitlarni majburiy zahirialash normasi-10 % ga, deponentlar koeffitsienti (cr) -0,3 ga teng bo'lsa pul taklifi hajmini aniqlang.
4. Tijorat bankining umumiy (summar) zahirialari 220 mln.rub.ni tashkil etadi. Depozitlar 950 mln.rub.ga teng. Depozitlarning umumiy zahirialash me'yori 20%ni tashkil etadi. Agar bank ssuda byerish uchun jami shaxsiy ortiqcha zahirialaridan foydalanishga qaror qilsa, pul taklifi qanday o'zgarishi mumkin?

10-MAVZU: DAVLAT BYUDJETI. SOLIQLAR.

10.1.Moliyaning mohiyati va vazifalari. Moliya tizimi

Bozor iqtisodiyotidagi har qanday faoliyat mablag', pul talabqiladi, moliyani yuzaga keltiradi. Sababi jamiyatning ravnaqi, aholining farovonligi, yurtning tinchligini ta'minlash va boshqa maqsadlarni amalga oshirish –hammasi moliyaga borib taqaladi.

Moliya – iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag'laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimidir⁸.

Moliya- *iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag'laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimi bo'lib, uning vositasida turli darajada pul mablag'alari fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida ishlatiladi.*

Moliyaning ob'ekti – pul mablag'lari, qimmatbaho qog'ozlar bo'lib, uning

⁸ McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 17th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2008. page 75.

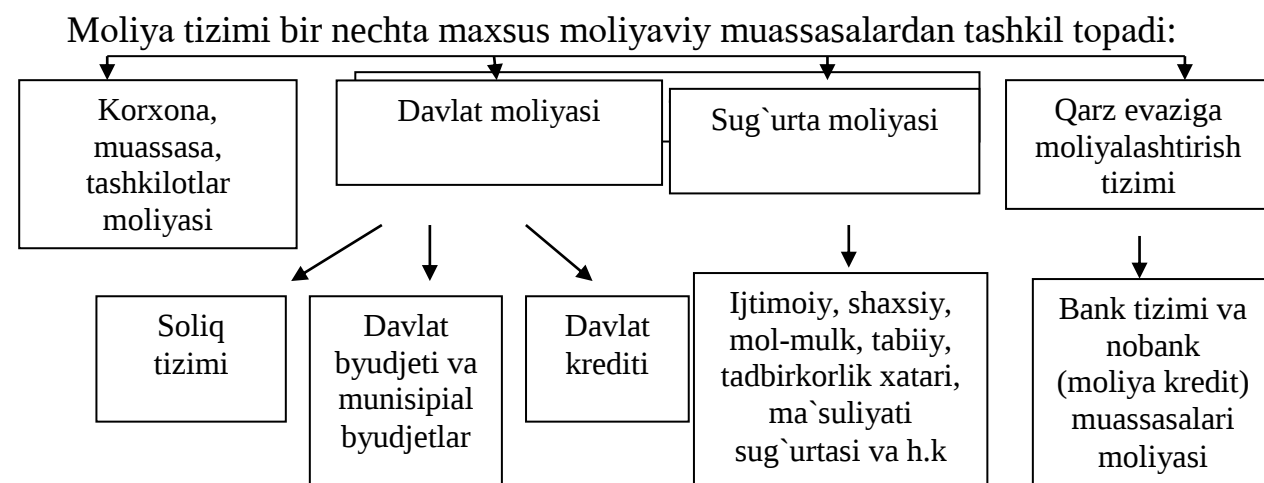
sub'ekti, ya'ni ishtirokchilari firma, jamoat tashkilotlari, davlat idoralari, har xil muassasalar, turli oilalar va ayrim shaxslar bo'ladi.

Moliya munosabatlari pul munosabatlaridan shunisi bilan farq qiladiki, uning tarkibiga shaxsiy iste'mol xizmati munosabatlari kirmaydi, hamda pul harakati tovar harakati bilan bir vaqtda yuz byermaydi.

Moliya iqtisodiyot doirasida o'zaro bog'liq bo'lgan bir nechta vazifalarni bajaradi:

1. Iqtisodiy jarayonlarni **moliyaviy resurslar bilan ta'minlash** va unga xizmat ko'satish vazifasini bajaradi;
2. Moliyaviy resurslarni korxonalar, **tarmoqlararo taqsimlash** vazifasi;
3. Moliyadan ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol ustidan **nazorat qilish** vositasi sifatida foydalaniladi.
4. Moliyaning **rag'batlantiruvchanlik** vazifasi.
5. Ijtimoiy ximoyalash vazifasi.
6. Iqtisodiy axborot byerish vazifasi.

Moliya tizimi jamiyatning moliyaviy munosabatlari va ularga xizmat qiluvchi maxsus muassasalar tushuniladi.

10.2.Davlat byudjeti. Byudjet taqchilligi va davlat qarzlari

Davlat byudjeti - bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir.

Davlat daromadlari va xarajatlarining asosiy qismi davlat byudjeti orqali o'tadi. Uning asosiy vazifasi moliyaviy vositalar yordamida iqtisodiyotni samarali rivojlantirish va

umumdavlat miqiyosidagi ijtimoiy vositalarni hal qilish uchun sharoit yaratishdir.

O'zbekiston davlat byudjetining tarkibi va tuzilishi:

Daromadlar: To'g'ri soliqlar, egri soliqlar, resurs uchun to'lovlar va mol-mulk solig'i, ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanishiga soliqlar, boshqa soliqlar va daromadlar

Xarajatlar: Ijtimoiy sohaga, ijtimoiy himoyaga, iqtisodiyotga, markazlashgan investitsiyalar, davlat boshqaruvi, boshqa xarajatlar.

Davlat byudjetining daromadlar va xarajatlari muvozanatda bo'lishi taqozo etidi.

Mahalliy (rayon, shaharlar va viloyatlar) byudjet daromadlari qo'yidagi mablag'lardan xosil bo'ladi:

A) mahalliy xokimiyat tasarrufidagi korxonalar foydasidan ajratilgan mablag'lar;

B) soliqlardan, shu jumladan:

- Jismoniy shaxslarning mulk solig'i;
- Yer solig'i;
- Kurort yig'imi;
- Reklama solig'i;
- Ishlab chiqarish ob'ektlarini qurish uchun olinadigan soliq;
- Savdo litsenziyasi yig'imi;
- Vino-aroq mahsulotlari bilan savdo qilish xuquqini byeradigan litsensiya yig'imi;
- Tadbirkorlik bilan shug'ullanadigan jismoniy shaxslarni ro'yxatga olish yig'imi;
- Mahalliy zayomlarni chiqarishdan tushadigan mablag'lar.

Davlat byudjeti xarajatlarining daromadlaridan ortib ketishi **byudjet taqchilligini bildiradi.**

Buning sababi, davlatning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy sohalaridagi vazifalarining kengayib borishidir.

O'rnatilgan halqaro standartlariga ko'ra, byudjet taqchilligi YAIMning 5% darajasidan oshmasligi lozim. Byudjet taqchilligi asosan, davlat qimmatli qog'ozlarni sotish, nobyudjet fondari (sug'urta, pensiya fondlari)dan qarz olish ko'rinishidagi davlatning ichki va tashqi qarzlari hisobiga qoplanadi. Moliyaviy resurslarni davlat tomonidan qarzga olishning asosiy shakli – bu davlat qarz majburiyatlari (zayomlari)ni chiqarish hisoblanadi. Ularni joylashtirish jarayonida davlat aholi, banklar va savdo kompaniyalarining vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qiladi.

Tashqi qarz - bu davlat byudjet taqchilligini qoplash maqsadida o'ziga kyerakli moliyaviy resursni jalb qilish uchun halqaro kreditdan foydalanishi.⁹

Demak, davlat byudjet taqchilligini qoplash uchun zarur moliyaviy resurslarni hamda ssuda kapitallarini ham milliy bozordan ham tashqi bozordan qarz oladi.

Xalqaro kreditning tez o'sishi kapitalning mamlakatlararo migratsiyasi, mamlakatlar va

regionlar iqtisodiy o‘zaro bog‘liqligi chuqurlashuvining muqarrar natijasi hisoblanadi. Xalqaro kredit ham xususiy sektor ham davlat byudjeti taqchilligini qoplas imkoniyatini beradi. SHu bilan birga ham kreditor ham debitor mamlakatlar iqtisodiyotining ko‘chayib borishiga sabab bo‘ladi.

Jadval № 10.1

**O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti daromadlari tarkibi,
(mlrd.so‘m)**

Ko‘rsatkichlar	2011 yil	2013 yil	2014 yil	2015 yil	2016 yil	2017 yil	2018 yil
Davlat byudjeti xarajatlari (maqsadli jamg‘armalarsiz) JAMI	16726,0	25825,9	31425,0	36289,8	40930	49681	62 229,5
To‘g‘ri soliqlar	4 497,0	6 353,7	7 433,1	8 798,5	9853,6	11539,4	12805,4
Egri soliqlar	8 225,0	13398,6	16851,8	19193,8	21131	26133,2	33404,3
Resurs to‘lovlari va mol-mulk solig‘i	2 626,2	3 888,2	4 311,6	4 816,1	5306,2	6867,4	9714,5
Boshqa daromadlar	1 713,1	2 582,5	3 133,1	1 713,1	4739	5140	6 305,30

Keltirilgan 1-jadval ¹⁰malumotlarini tahlil qiladigan bo‘lsak, 2011 yil davlat byudjeti daromadlari 16726 mlrd.so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2018 yilga kelib 62229,5 mlrd.so‘mga etib, 45503,5 mlrd.so‘mga yoki 3,72 martaga ko‘paydi. Bunda to‘g‘ri soliqlar 8308,4mlrd.so‘mga yoki 2,84 martaga, egri soliqlar 25179,3 mlrd.so‘mga Yoki 4 martaga, resurs to‘lovlari va mol-mulk solig‘i 7088,3 mlrd.so‘mga yoki 3,7martagaa hamda boshqa daromadlar 7088,3 mlrd.so‘mga yoki 3,7 martaga oshganini ko‘rishimiz mumkin

SHuningdek, 2011 yilda davlat byudjetining 91,6 foiz soliqli tushumlar 8,4 foiz boshqa daromadlardan, 2018 yilda esa 89,9 foizi soliqli tushumlar 10,1 foizi boshqa daromadlardan shakllantirilgan. Bilvosita soliqlar hamda resurs to‘lovlari va mol-mulk solig‘ining ulushi yildan yilga oshib bormoqda.

Jadval № 10.2

**O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti xarajatlari tarkibi,
(mlrd.so‘m)¹¹**

Ko‘rsatkichlar	2011 yil	2014 yil	2015 yil	2016 yil	2017 yil	2018 yil
Davlat byudjeti xarajatlari (maqsadli jamg‘armalarsiz)	16726,0	31425,0	36289,8	40930	49343,7	62 170

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси расмий веб -сайтида эълон қилинган очиқ маълумотлари.

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси расмий веб -сайтида эълон қилинган очиқ маълумотлари.

JAMI						
Ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlari	9 704,9	18490,8	20434,8	24107	27223.3	35034
Fuqarolik jamiyati institutlari va nodavlat notijorat fondlari rivojlantirishga grantlar va mablag'lar	5,0	8,2	10,0	11	12	15
Iqtisodiyotga xarajatlar	1 931,6	3 364,9	3 846,7	4336	5280.7	6957,8
Markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirishga xarajatlar	1 096,1	1 616,5	1 843,9	2132	3234.7	3047,6
Davlat boshqaruv organlari, boshqarmalari, sudlari va fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari xarajatlari	629,6	1 414,2	1 594,3	1791	1931.1	2189,8
Boshqa xarajatlar	3 358,7	6 530,5	7 690,3	8554	10851	13545,4

Davlat byudjeti xarajatlarini tahlil qiladigan bo'lsak 2011 yilda 16726 mlrd.so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilda 62170 mlrd.so'mga etib, 45444 mlrd.so'mga yoki 3,7 martaga oshdi. Bunda ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlari 25329 mlrd.so'mga yoki 3,6 martaga, fuqarolik jamiyati institutlari va nodavlat notijorat fondlari rivojlantirishga grantlar va mablag'lar 10 mlrd.so'mga yoki 3 martaga, iqtisodiyotga xarajatlar 5026 mlrd.so'mga yoki 3,6 martaga, markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirishga xarajatlar 1952 mlrd.so'mga yoki 2,78 martaga, davlat boshqaruv organlari, boshqarmalari, sudlari va fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari xarajatlari 1560 mlrd.so'mga yoki 3,5 martaga va boshqa xarajatlar 11567 mlrd.so'mga Yoki kariyib 4,5 martaga oshganini ko'rishimiz mumkin.

Davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlari 2011 yilda 58,0 foizni, 2018 yilda 56,65 foizni tashkil etgan yoki 1,35 foizli punktga pasaygan. Iqtisodiyotga xarajatlar 0,3 foizli punktga pasaygan, davlat boshqaruv organlari, boshqarmalari, sudlari va fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organlari xarajatlari 0,24 foizli punktga kamaygan va , boshqa xarajatlar 4 foizli punktga o'sgan.

10.3.Soliq tizimi va uning vazifalari

Soliq – bu davlatning o'z vazifalarini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan moliyaviy mablag'larni shakllantirish maqsadida jismoniy va huquqiy shaxslardan byudjetga majburiy to'lovlarni undirish shakli.

Soliq yordamida milliy daromadning tegishli qismi taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakl va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Soliq iqtisodiy tushuncha sifatida, sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli bo'lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi.

Soliq - bu mahalliy va xokimiyat tarafidan xududiy va jismoniy shaxslar daromadlarining bir qismini majburiy ravishda byudjetga jalb qilish shaklidir.

Soliq bozor iqtisodiyoti sharoitida mustaqil kategoriya sifatida amal qiladi va moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismi bo'lib, uni yig'ish davlat tomonidan belgilangan tartib qonunlar asosida amalga oshiriladi.

Davlat tomonidan olinadigan soliqlar hamda ularning tashkil qilinish shakl va usullari birgalikda soliq tizimini tashkil qiladi.

Milliy iqtisodiyotda soliq qo'yidagi muxim vazifalarni bajaradi:

- milliy daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlash;
- davlat xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);
- ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- iqtisodiyotni tartibga solish;
- iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish va x.

Davlat sarflari va soliq hajmining o'sib borishi qo'yidagi omillarni taqozo qiladi:

1. Aholi sonining o'sishi.
2. Talabning ortishi va urbanizatsiya.
3. Atrof muxitning ifloslanishi.
4. Daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish.
5. Milliy mudofaa, davlat xafvsizligini ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Hozirgi davrda davlatning soliq siyosatini O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo'mitasi va uning joylardagi (viloyat, shahar, tuman) muassasalari amalga oshiradi.

Respublika xududida amal qiluvchi soliqlar, to'lovlar tartibi, ob'ekti, imtiyozlar, soliq to'lash bilan bog'liq ravishda kelib chiqadigan umumiy munozaralarni hal qilish tartibi O'zbekiston Respublikasining soliq to'g'risidagi qonunlari bilan aniqlanadi.

Soliq stavkasini belgilash bir qator tamoyillarga asoslanadi:

1. Naflilik tamoyili
2. To'lovga layoqatlilik tamoyili.
3. Adolatlilik tamoyili.

Soliq stavkasi (t) - bu olinadigan soliq summasining (T) soliq olinadigan daromad summasiga (D) nisbatining foizdagi ifodasiga aytiladi.

$$t = (T/D) \times 100\%$$

Soliq stavkasi va daromadlar o'rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar qo'yidagilarga bo'linadi:

1. Progressiv (o'sib boruvchi).
2. Proporsional (mutanosib).
3. Regressiv (kamayib boruvchi).

Progressiv soliq - soliqning o'rtacha stavkasi daromadlar ortishi bilan o'sib borishi tushuniladi.

Regressiv soliq - daromadlar o'sishi bilan soliqning o'rtacha stavkasi pasayib borishiga aytiladi.

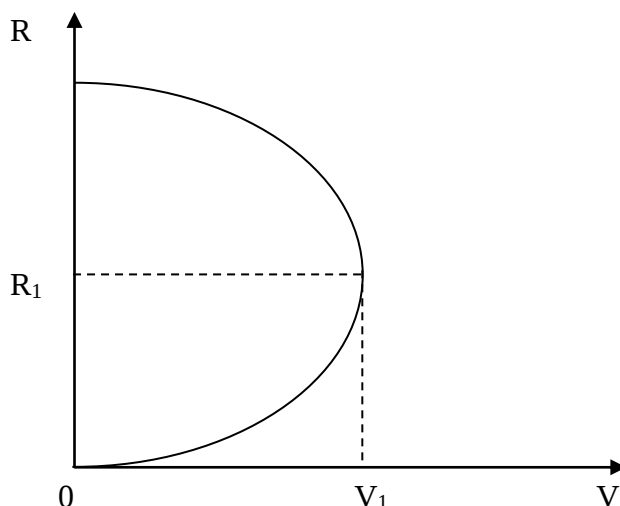
Proporsional soliq - soliq stavkasi daromad hajmiga bog'liq bo'lmagan xolda o'zgarishsiz qoladi

Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o'sishiga olib kelishini birinchi bo'lib amyerikalik iqtisodchi A.Laffyer aniqladi.

Davlat byudjetining daromadlari va soliq stavkasi o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikning grafikda tasvirlanishi «Laffyer egri chizig'i» nomini olgan.

Grafikning tik o'qida soliq stavkasi (R), yotiq o'qida davlat byudjetiga tushumlar (B) aks etgan. Soliq stavkasining optimal miqdori R_1 davlat byudjetiga eng yuqor tushum V_1 ni ta'minlaydi. Soliqlar yanada oshirilganda tadbirkorlikka qiziqish susuyadi. Laffyer samarasi faqat yerkin bozor mexanizimida namoyon bo'ladi.

Laffyer egri chizig'i

Qisqacha xulosalar

Davlat byudjeti- mamlakat hukumatiga davlatning iqtisodiy funksiyalarini bajarish imkonini byeruvchi asosiy moliyaviy manba bo'lib uning xarajatlari tarkibini optimallashtirish muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy soha va ijtimoiy himoyaga sarflanadigan mablag'larning mutlaq miqdori va jami xarajatlardagi ulushi oshib bormoqda.

Soliqlar majburiy to'lov bo'lib fiskal, qayta taqsimlash, rag'batlantirish va nazorat funksiyalarini bajaradi.

Barcha soliqlar uch guruhga-to'g'ridan-to'g'ri, egri soliqlar hamda resurs to'lovlari va mulk solig'iga bo'linadi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan soliq siyosati iqtisodiyotni modyernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirish, makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o'sishda soliqlarning rolini oshirishga qaratilgan.

Soliq islohotlari iqtisodiyotga soliq yukini pasaytirish, soliqlarni unifikatsiya qilish, soliq stavkalarini pasaytirish, ayniqsa to'g'ridan-to'g'ri soliqlarning stavkalarini pasaytirish, soliqlarning rag'batlantirish funksiyasini kuchaytirish yo'nalishlarida amalga oshirilmoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlat byudjetiga ta'rif byering va uning xarajatlari tarkibini sanab o'ting.

2. O'zbekiston Respublikasi davlat byudjeti ixarajatlarida qanday o'zgarishlar ro'y byermoqda?
3. Soliqlarning funnksiyalariga izoh byering.
4. O'zbekiston Respublikasi byudjetiga soliq tushumlaring tarkibi va miqdoridagi tendensiyalarni izohlab byering.
5. Mamlakatimizda soliq siyosati qaysi maqsadlarga qaratilgan?

Mavzu bo'yicha testlar

1.To'g'ri soliqlarga quyidagilar kiradi

- a)Jismoniy shaxslarning mulk solig'i; jismoniy shaxslarda daromad solig'i, yer solig'i;
- b) aksiz solig'i, qo'shimcha qiymat solig'i, yuridik shaxslardan foyda solig'i.
- c) yuridik shaxslardan foyda solig'i, jismoniy shaxslardan daromad solig'i,kichik korxonalarning daromadidan olinadigan soliq
- d) yuridik shaxslardan foyda solig'i, jismoniy shaxslardan daromad solig'i,qo'shimcha qiymat solig'i.

2.Egri soliqlarga quyidagilar kiradi

- a)Jismoniy shaxslarning mulk solig'i; jismoniy shaxslarda daromad solig'i, yer solig'i;
- b) aksiz solig'i, qo'shimcha qiymat solig'i, import qilingan tovarlar uchun bojxona boji.
- c) yuridik shaxslardan foyda solig'i, jismoniy shaxslardan daromad solig'i,kichik korxonalarning daromadidan olinadigan soliq
- d) yuridik shaxslardan foyda solig'i, jismoniy shaxslardan daromad solig'i,qo'shimcha qiymat solig'i.

3.Mahalliy soliqlarga quyidagilar kiradi:

- a)Yer solig'i; kurort yig'imi; reklama solig'i; ishlab chiqarish ob'ektlarini qurish uchun olinadigan soliq; savdo litsenziyasi yig'imi; vino-aroq mahsulotlari bilan savdo qilish xuquqini byeradigan litsensiya yig'imi; tadbirkorlik bilan shug'ullanadigan jismoniy shaxslarni ro'yxatga olish yig'imi;
- b)Yer solig'i; tijorat solig'i; ishlab chiqarish ob'ektlarini qurish uchun olinadigan soliq; savdo litsenziyasi yig'imi; vino-aroq mahsulotlari bilan savdo qilish xuquqini byeradigan litsensiya yig'imi; tadbirkorlik bilan shug'ullanadigan jismoniy shaxslarni ro'yxatga olish yig'imi;
- c) mol-mulk solig'i; kurort yig'imi; reklama solig'i; ishlab chiqarish ob'ektlarini qurish uchun olinadigan soliq; savdo litsenziyasi yig'imi; vino-aroq mahsulotlari bilan savdo qilish xuquqini byeradigan litsensiya yig'imi; tadbirkorlik bilan shug'ullanadigan jismoniy shaxslarni ro'yxatga olish yig'imi;
- d)Yer solig'i; kurort yig'imi; reklama solig'i; ishlab chiqarish ob'ektlarini qurish uchun olinadigan soliq; savdo litsenziyasi yig'imi; aksiz solig'i; tadbirkorlik bilan shug'ullanadigan jismoniy shaxslarni ro'yxatga olish yig'imi;

4.Balanslashgan byudjet multiplikatori anglatadi:

- a)davlat xarajatlari o'zgarishining multiplikativ samarasi soliqlar o'zgarishining multiplikativ samarasidan kichik

- b) davlat xarajatlari va soliqlarning bir xil miqdorga o'zgarishi muvozanatli YaIM hajmini shunga teng yoki kamroq miqdorga o'zgarishiga olib keladi
- c) soliqlar va davlat xarajatlarining bir xil miqdorga o'zgarishi YaIM miqdorini o'zgartirmaydi
- d) davlat byudjeti doimo balanslashgan bo'ladi

5. Davlat qarzlarini—bu ...

- a) davlatning xorijiy davlatlar hamda ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan olgan qarzlarini
- b) davlatning byudjetdan tashqari fondlardan hamda xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, halqaro moliyaviy tashkilotlardan olgan qarzlarini
- c) davlatning halqaro moliyaviy tashkilotlardan olgan qarzlarini
- d) davlatning byudjetdan tashqari fondlardan olgan qarzlarini

6. Davlat byudjeti profitsiti – bu

- a) davlat byudjeti daromadlarining xarajatlarga nisbatan ozroq bo'lishi
- b) davlat byudjeti daromadlarining xarajatlarga bilan teng bo'lishi
- c) davlat byudjeti daromadlarining xarajatlarga nisbatan ko'proq bo'lishi
- d) davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining yig'indisi

7. Soliqning o'rtacha stavkasi daromadlar ortishi bilan o'sib borishi qanday nomlanadi?

- a) progressiv soliq
- b) regressiv solik
- c) proporsional soliq
- d) intensiv soliq

8. Daromadlar o'sishi bilan soliqning o'rtacha stavkasi pasayib borishiga qanday nomlanadi.?

- a) progressiv soliq
- b) regressiv solik
- c) proporsional soliq
- d) intensiv soliq

9. Soliq stavkasi daromad hajmiga bog'liq bo'lmagan xolda o'zgarishsiz kolishi qanday nomlanadi?

- a) progressiv soliq
- b) regressiv solik
- c) proporsional soliq
- d) intensiv soliq

10. Milliy iqtisodiyotda soliq qo'yidagi muxim vazifalarni bajaradi(notog'risini ko'rsating):

- a) milliy daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlash;
- b) korxona xarajatlarini moliyalashtirish (fiskal vazifasi);

- c) ijtimoiy tanglikni yumshatish (ijtimoiy vazifasi);
- d) iqtisodiyotni tartibga solish

11-MAVU: BYUDJET-SOLIQ SIYOSATI

11.1. Byudjet-soliq siyosatning mohiyati, usullari va davlat xarajatlari multiplikatori

Davlatning eng asosiy vazifasi iqtisodiyotni barqarorlashtirish hisoblanadi. Bunday barqarorlashtirishga asosan fiskal yoki byudjet-soliq siyosat orqali yerishiladi. Davlat tomonidan olib boriladigan fiksali siyosat deb asosan byudjet-soliq siyosatiga aytiladi. Byudjet-soliq siyosatiga, davlat xarajatlari va soliqlarini o'zgartirish orqali iqtisodiyotda to'liq bandlik, to'lov balansining tengligi va inflyasiyani kamaytirish evaziga iqtisodiy muvozanatga yerishish jarayonlarini keltirib o'tishimiz mumkin.

Iqtisodiy turg'unlik yoki inqiroz vaziyatlarda davlat tomonidan rag'batlantiruvchi fiskal siyosat olib boriladi. Ya'ni, davlat qisqa muddatlarda iqtisodiyotning pasayishini davlat xarajatlarini oshirish yoki soliqlarni kamaytirish yoxud ikkalasini bir vaqtning o'zida olib borish evaziga kamaytiradi. Uzoq muddatli iqtisodiy pasayish davrlarida soliqlarni kamaytirish ishlab chiqarish omillarining o'sishiga va natijada, iqtisodiy o'sishga olib kelishi mumkin. Ammo, bunga Markaziy bank tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatidan samarali foydalanish va davlat xarajatlari tarkibini maqbul xolatga olib kelish orqaligina yerishish mumkin.

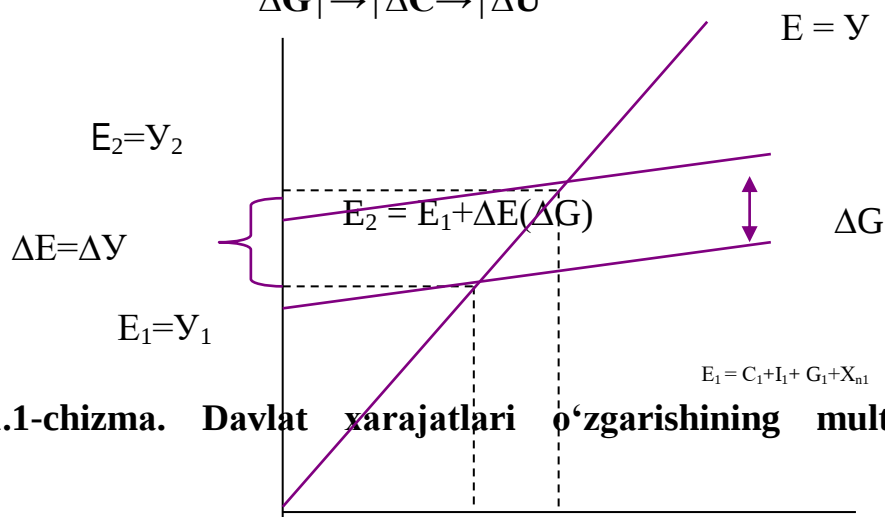
Iqtisodiyotda to'liq bandlik va talab inflyasiyasi kelib chiqishi mumkin bo'lgan vaziyatlarda bosiq fiskal siyosat olib boriladi. Uning asosiy maqsadi davlat xarajatlarini kamayishi va soliqlarning o'sishini mo'ljallab yoki ikkalasini bir vaqtda olib borish orqali iqtisodiyotning davriy o'sishini chegaralashdan iborat.

Qisqa muddatli davrlarda ushbu tadbirlar talab inflyasiyasini kamaytiradi. Uzoq muddatli davrlarda esa yuqori soliqlar iqtisodiyotda stagnatsiyaga olib kelishi mumkin. Bu esa mamlakat iqtisodiy imkoniyatlarini izdan chiqaradi. Bunga davlat xarajatlaridan samarasiz foydalanish turtki bo'lishi mumkin. Qisqa muddatli davrlarda byudjet-soliq siyosatlari davlat xarajatlari samarasi multiplikatori, soliq multiplikatori va balanslashgan byudjet multiplikatorlari bilan birga olib boriladi.

Davlat xarajatlarining o'sishi rejalashtirgan xarajatlarining (ΔE) ushbu miqdorda o'sishiga va umumiy xarajatlarning egri chiziq bo'yicha tepaga surilishiga olib keladi. Bu vaziyatda milliy ishlab chiqarish hajmi (ΔU) miqdorida o'sadi.

$$\Delta G \uparrow \rightarrow \Delta E \uparrow (\Delta E = \Delta C) \rightarrow \uparrow \Delta U (\Delta U \rightarrow \Delta S_x \text{ mg})$$

$$\Delta G \uparrow \rightarrow \uparrow \Delta C \rightarrow \uparrow \Delta U$$

11.1-chizma. Davlat xarajatlari o'zgarishining multiplikativ samarasi

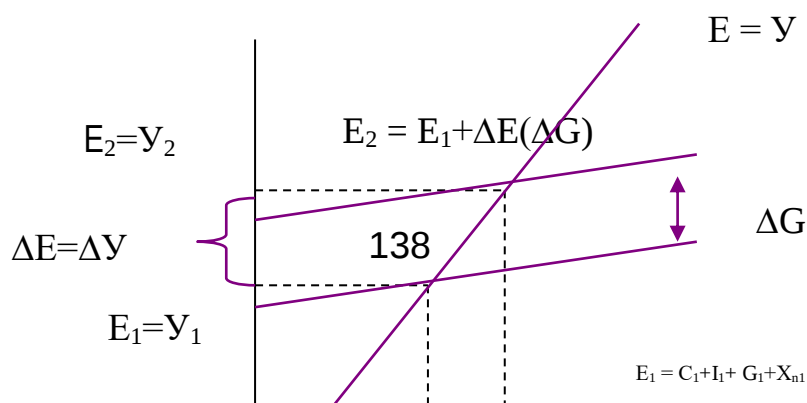
2. Soliq va balanslashgan byudjet multiplikatorlari

Daromadlar darajasiga va soliqlar o'zgarishiga multiplikator ta'sirini qiyoslaymiz. Iqtisodiy rivojlanish davrlarda soliqlar miqdorini ΔT ga kamaytirsak, daromadlar darajasi ΔU ga oshadi. Bu esa daromadlar darajasi tengligining oshishiga olib keladi. Agarda iste'mol xarajatlari ($\Delta T - b$) (bu yerda b -iste'molga chegaraviy moyillik) oshsa, u rejalashtirilgan xarajatlarni egri chiziq bo'yicha yukoriga siljitadi, milliy ishlab chikarish hajmini esa ΔU ga oshiradi:

Bu yerda ochiq iqtisodiyotda xarajatlar multiplikatori

$$Mg = 1/(1-b(1-t)+m) \text{ ga teng}$$

- m' – importga chegaraviy moyillik bo'lib, $m' = \Delta M / \Delta U$ (ΔM – importdagi o'zgarish) orqali aniqlanadi.

11.2-chizma.Davlat xarajatlari o'zgarishining multiplikativ samarasi

Soliqlar stavkasini aniqlashda chegaraviy soliq stavkasi formulasidan foydalanadi:

$$t = \Delta U / \Delta T;$$

Bu yerda: t – chegaraviy soliq stavkasi;

ΔT - soliqlarning o'sishi;

ΔU - daromadlarning o'sishi.

Bundan chiqadiki, soliq tizimining progressiv usuli multiplikator samarasini yumshatadi.

$$MT = \Delta U / \Delta T = -1 / (1-b) \text{ -soliq multiplikatori;}$$

$MT = -b / (1 - b) \times (1 - t)$ - yopiq iqtisodiyot uchun soliq multiplikatori.

To'liq soliq funksiyasi $T = Ta + tU$ – ko'rinishga ega.

Bu yerda, Ta - mustaqil soliqlar (mulkka, yerga soliqlar).

To'liq soliq funksiyasini e'tiborga olsak, iste'mol funksiyasi qo'yidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S = a + b (U - (Ta + tU));$$

Ochiq iqtisodiyot sharoitida sof eksport funksiyasini e'tiborga olsak, soliq multiplikatori qo'yidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$MT = -b / (1-b) \times (1 - t) + m'$$

Birinchi vaziyatdagi milliy ishlab chiqarish hajmi tenglini kengaytirilgan modelga olib kelinsa, ikkinchi ko'rinishga ega bo'ladi. Bunda asosan daromadlarning o'zgarishiga ΔU , bir vaqtning o'zida davlat xarajatlari ΔG va mustaqil soliqlar Ta orqali yerishiladi.

$$\Delta U = \Delta G \times \frac{1}{(1-b)(1-t)+m'} - \Delta T \times \frac{b}{(1-b)(1-t)+m'}$$

Ushbu formula balanslashgan byudjet multiplikatori formulasini bildiradi.

11.3.Fiskal siyosat turlari

Davlatning fiskal harakatlari iqtisodiyotni muvofiqlashtirishda katta ahamiyatga ega. SHuning uchun real milliy ishlab chiqarish hajmi va bandlikni o'zgartirish, inflyasiya va iqtisodiy o'sishni nazorat qilish maqsadida davlat

tomonidan xarajatlar va soliqlar orqali boshqariladigan diskretion fiskal siyosatni ko'rib chiqamiz.

Masalan, davlat SMM miqdori qanday bo'lishidan qat'iy nazar 20 mlrd. so'mlik tovar va xizmatlarni sotib olishga qaror qildi, deylik. Xususiylar xarajatlarning oshishi kabi, davlat xarajatlarning oshishi ham jami xarajatlar grafigini bissektirishga nisbatan siljishiga va SMM muvozanat miqdorining o'sishiga olib keladi. SHuni ham ta'kidlab o'tishimiz lozimki, davlat xarajatlari multiplikator samarasi bilan tasdiqlangan. Davlat xarajatining 20 mlrd. so'mga oshishi SMMni 80 mlrd. so'mga oshishiga olib keladi. Ya'ni, multiplikator 4 ga teng.

Bundan tashqari davlat xarajatlarning 20 mlrd. so'mga oshishi soliq tushumlari hisobidan moliyalashtirilmaydi. CHunki, soliqlarning oshishi SMM miqdorining kamayishiga olib keladi. Boshqacha aytganimizda, davlat xarajatlari byudjet kamomadi bilan qoplanishi kyerak.

Agarda davlat xarajatlar miqdorini kamaytirsalar, jami xarajatlar grafigi pastga qarab siljiydi. Ya'ni, har qanday sharoitda SMM miqdorini kamaytiradi. Masalan, davlat xarajatlari 20 mlrd. so'mdan 10 mlrd. so'mga qisqarsa, SMM miqdori 40 mlrd. so'mga kamayadi. Multiplikator samarasi 4 ga teng bo'ladi.

Davlat 20 mlrd. so'm miqdorida soliq joriy qilsin. Ya'ni, davlat SMMning har kanday miqdorida 20 mlrd. so'mlik soliq tushimiga ega bo'lsin. Bu, o'z navbatida, soliqlarni to'lagandan keyingi daromadlar miqdoriga ta'sir qiladi. CHunki, bu ta'sir iste'mol va jamg'arish miqdorining kamayishiga olib keladi. Xususiylar iste'mol va xususiylar jamg'armalar multiplikatori, soliqlarni to'lagandan keyingi daromadlar miqdori kamayishining qancha qismi iste'molga va qancha qismi jamg'armaga to'g'ri kelishini aniqlab beradi. Ya'ni, MRS va MRS lar bo'yicha hisoblaganimizda har qanday miqdordagi SMMdan 20 mlrd. so'mlik soliqlarning olinishi iste'mol xarajatlari 15 mlrd. so'mga, jamg'armani esa 5 mlrd. so'mga kamaytiradi. Bu kamayishlar SMM miqdori 60 mlrd. so'mga kamayishiga olib keladi.

Demak, soliqlarning olinishi SMM miqdoriga nisbatan soliqlarni to'lagandan keyingi daromadlar miqdori kamayishiga olib keladi. Bu kamayish, o'z navbatida, SMMning har qanday miqdorida iste'mol va jamg'armalar miqdorini kamaytiradi. Jamg'arma va iste'mollar kamayishi miqdorlari MRS va MRS lar bilan aniqlanadi.

Davlat xarajatlari va soliqlar miqdorining bir xil miqdorda o'sishi SMM miqdorining o'sishiga olib keladi. Misolimizda ΔG va ΔT larning 20 mlrd. so'mga oshishi SMM miqdorining 20 mlrd. so'mga oshishiga olib kelgan. Bu balanslashgan byudjet multiplikatorini tushunish imkonini byeradi.

Davlat xarajatlarning o'zgarishi soliq miqdorining o'zgarishiga nisbatan jami xarajatlar miqdoriga ko'prok ta'sir ko'rsatadi. Davlat xarajatlari jami xarajatlar miqdoriga bevosita, soliqlar miqdori esa bilvosita ta'sir ko'rsatadi:

$$\text{Jami xarajatlar} = S + I + \Delta G + Xp;$$

Ko'rinib turibdiki, balanslashgan byudjet multiplikatori birga teng. Soliqlar miqdorining 20 mlrd. so'mga oshishi soliqlar to'lagandan keyingi daromadlar

miqdorini 20 mlrd. so'mga qisqartiradi va iste'mol xarajatlari 15 mlrd. so'm kamayishiga olib keladi. O'z navbatida, iste'mol xarajatlarining 15 mlrd. so'mga kamayishi SMM ni 60 mlrd. so'mga kamayishiga olib keladi. Ammo, davlat xarajatlarining 20 mlrd. so'mga oshishi SMM ni 80 mlrd. so'mga oshiradi. Demak, mos ravishda davlat xarajatlari va soliqlar 20 mlrd. so'mga oshishi SMM ni 20 mlrd. so'mga ($80-60 = 20$) oshiradi.

Fiskal siyosatning fundamental maqsadi ishsizlik yoki inflyasiyani tugatishdir. Iqtisodiyotning pasayish davrida rag'batlantiruvchi fiskal siyosat to'g'risida gap ketadi. U birinchidan, davlat xarajatlarini oshiradi, ikkinchidan, soliqlarni kamaytiradi, uchinchi, birinchi va ikkinchi yo'nalishlarni birga qo'shib olib boradi. Boshqacha aytganimizda, balanslashgan byudjet bo'lsa, iqtisodiyot inqirozga uchragan paytda fiskal siyosat davlat byudjeti kamomadi yo'nalishiga harakat qiladi.

Teskarisi, iqtisodiyotda kyeragidan ortiqcha talab inflyasiyasiga joy bo'lsa, bunday sharoitga bosiq fiskal siyosat to'g'ri keladi. Ya'ni, birinchidan, davlat xarajatlarini kamaytirish, ikkinchidan, soliqlarni oshirish va uchinchi, ikkalasini bir-biriga qo'shib olib borish. Agarda iqtisodiyot oldida inflyasiya ustidan nazorat o'rnatish muammosi turgan bo'lsa, fiskal siyosat davlat byudjetining ijobiy qoldig'iga yo'naltirilgan bo'ladi.

Lekin, shuni ham esdan chiqarmaslik kyerakki, SMM qiymati nafaqat davlat xarajatlari va soliqlar o'rtasidagi farqqa, balki byudjetning mutlaq miqdoriga ham bog'liq.

Davlat byudjetida kamomad bo'lgan sharoitda uning iqtisodiyotni rag'batlantirishi kamomadni rag'batlantirishiga bog'liq. Mamlakat byudjet kamomadini ikki xil yo'l bilan - aholidan qarz olish hisobiga (foizli qog'ozlarni sotish hisobiga) yoki kreditorlar tomonidan yangi pullar chiqarish orqali moliyalashtirish mumkin.

Davlat pul bozoriga o'zining qarzlar bilan chiqqan sharoitda moliyaviy vositalar uchun xususiy tadbirkorlar bilan raqobatga kirishishga to'g'ri keladi. Moliyaviy vositalarga bo'lgan bu qo'shimcha talab foiz stavkalari muvozanat nuqtasini oshiradi. CHunki, oldingi mavzulardan ma'lumki, investitsiya xarajatlari foiz stavkalari bilan teskari mutanosiblikka ega.

Demak, davlat tomonidan qarzlar olish foiz stavkalari darajasining oshishiga olib keladi. Davlat byudjeti kamomadi yangi pullarni chiqarish orqali moliyalashtirilsa, xususiy investitsiyalar ta'siridan kutilishi, davlat xarajatlari investitsiya va iste'molga kuchli ta'sir qilmagan xolda o'sishi mumkin. Demak, davlat byudjeti kamomadini moliyalashtirishda yangi pullarni chiqarish davlat qarzlarini kengaytirishga nisbatan yaxshiroq usul hisoblanadi.

Davlat xarajatlari va soliqlar miqdorining o'zgarishi ayrim xolatlarda avtomatik ravishda amalga oshiriladi. CHunki, avvalgi o'rinlarda kayd etilganidek, SMMning har qanday darajasida bir miqdordagi soliqlar olinadi.

Barcha turdagi soliqlar ham SMM o'sishiga mos ravishda sof soliqlar tushumini ko'paytiradi (sof soliq umumiy soliqlar tushumidan davlat transfyert to'lovlari ayirmasiga teng). SMM miqdorining o'sib borishi bilan individual

daromad soliqlari, korxonalar daromad va foyda soliqlari, QQS, aksizlar miqdori oshib boradi. Va, aksincha SMM miqdori kamaysa, soliq tushumlari kamayadi. Bu yerda transfyert to'lovlari qarama-qarshi xususiyatga ega. CHunki, iqtisodiy o'sish sharoitida ishsizlarga to'lanadigan nafaqalar, fyermierlarga byeriladigan subsidiyalar kamayadi va teskarisi.

Davlatning fiskal siyosatida to'lanadigan soliqlar miqdori katta ahamiyatga ega. SHuning uchun ishlab chiqarish korxonalari to'laydigan soliqlar tarkibini qarab chiqamiz.

Korxonalar uchun soliqlarni qanday manbalardan to'lashni bilish lozim. Soliqlar to'lanadigan manbalarga ko'ra, qo'yidagi guruxlarga bo'linadi:

1) Xarajatlari mahsulot tannarxiga kiritiladigan soliqlar: yer solig'i, avtomobil yo'llardan foydalanganlik uchun to'lanadigan soliq, trasport solig'i, transport vositalari egalaridan olinadigan soliq;

2) Xarajatlari mahsulotlarni sotishdan tushadigan tushumlar tarkibiga kiritiladigan soliqlar; QQS, aksizlar, eksport ta'riflari;

3) Xarajatlari moliyaviy natijalarga qo'shiladigan soliqlar: foyda solig'i, mol-mulk, reklama, atrof-muxitni toza saqlash, uy-joy fondi va ijtimoiy soxa ob'ektlarini saqlab turish soliqlari va boshqalar;

4) Xarajatlari korxona ixtiyorida qoladigan foydadan qoplanadigan soliqlar: hisoblash texnikasi va avtomobillarni sotish uchun to'lanadigan soliqlar, savdo qilish uchun byeriladigan litsenziyalar yig'imi, birja amalga oshirgan ishlar uchun yig'imlar, dam olish va kurort zonalarida ishlab chiqarish ob'ektlarini qurish uchun to'lanadigan soliqlar va boshqalar.

11.4. Byudjet ortiqchaligini kamaytirish va byudjet kamomadini moliyalashtirish usullari. Ochiq iqtisodiyotda fiskal siyosat

Davlat byudjeti kamomadini moliyalashtirish usullari:

Pul-kredit emissiyasi;

Davlat zayomlarini chiqarish;

Davlat byudjetiga soliq tushumlarini ko'paytirish.

Monetar siyosat yuritishda davlat byudjeti kamomadi pul chiqarish orqali qoplanadi.

Inflyasiya darajasi oshganda Olivyer-Tanzi samarasi paydo bo'ladi. Ya'ni, soliq to'lovchilar tomonidan davlatga to'laydigan soliqlar to'lovini atayin kechiktirish xollari yuzaga keladi. Bu esa davlat byudjeti kamomadi oshishiga olib keladi. Bundan davlat byudjeti kamomadini pul chiqarish yo'li bilan qoplash, byeriladigan kreditlarga foiz stavkalarini imtiyozli qilib belgilash Yoki to'lovlarni kechiktirish shakllari ham qo'llanishi mumkin. Bu esa inflyasiyaning oshishiga olib keladi.

Byudjet ortiqchaligini kamaytirish usullari:

1. Muomaladagi pul mablag'larini olib qo'yish;

2. Davlat qarzlarini kamaytirish.

Hozirgi sharoitgacha bizning muloxazalarimiz yopiq iqtisodiyot sharoitida olib boriladigan fiskal siyosat to'g'risida cheklangan edi. Agarda, mamlakat jaxon

iqtisodiyotining bir qismini tashkil qilsa, ya'ni, ochiq iqtisodiyot sharoitida faoliyat ko'rsatayotgan bo'lsa, qo'shimcha qiyinchiliklar kelib chiqadi.

CHet mamlakatlarda ro'y byerayotgan xodisalar va ular tomonidan qabul qilinayotgan siyosiy tadbirlar mamlakat eksportiga va iqtisodiyotiga ta'sir qiladi. Yalpi talabning halqaro zarbasiga duchor bo'lishi bizning SMMni qisqartirishi va fiskal siyosatimiz tadbirlarini qadrsizlantirishi mumkin.

Masalan, biz respublikamizda ishlab chiqarish pasayishini kutayapmiz va yalpi talabning o'sishini ta'minlashga etarli darajada davlat xarajatlari va soliqlari miqdorini shu darajagacha qisqartirdik. SHuningdek, asosiy savdo hamkorimiz bo'lgan davlatlar iqtisodiyoti kutilmaganda va tezlik bilan o'sa boshlasin. Ta'minlanganlik darajasining oshishi va daromadlarining o'sishi bu mamlakatlarda respublikamizdan tovarlarni sotib olishning o'sishiga olib keladi. Bizning sof eksportimiz o'sadi. Yalpi talab nixoyatda tez o'sadi va biz talab inflyasiyasi muammosi oldida turgan bo'lamiz. Agarda sof eksportimizning shunchalik o'sishini oldindan bilganimizda rag'batlantiradigan qulay fiskal siyosat yuritgan bo'lar edik.

Sof eksport samarasi, fiskal siyosat samaradorligini halqaro savdo orqali barbod qilishga harakat qiladi. Biz o'rin almashish samarasini qarashni tugatdik va rag'batlantiruvchi fiskal siyosat orqali foiz stavkalarini oshishi mumkinligi xaqida xulosaga keldik, ya'ni investitsiyani qisqarishiga olib keladi shunday ekan fiskal siyosatni bekorga chiqaradi. Endi biz ishonishimiz kerakki, foiz stavkalarini o'sishi bizni sof eksportga qanday ta'sir qiladi. Keyin faraz qilaylik, biz rag'batlantiruvchi fiskal siyosat olib borayapmiz, ya'ni iqtisodiyotga yuqori stavkali foiz olib keladi. Bunday foiz stavkalari chetdan moliyaviy kapitallarni jalb qiladi. CHetdan kelgan moliyaviy investorlar chetdan qimmatbaho qog'ozlarni sotib olishdan oldin, o'zining hisobida o'sha mamlakatning valyutasiga (mos, respublikamizning so'mi) ega bo'lishi kyerak.

Biz bilamizki, tovarga talabni oshishi xozirgi sharoitda so'm bahosining oshishiga olib keladi. SHunday qilib, so'mni narxi boshqa valyutaga tenglashtirilgan narxda oshadi, boshqacha aytganda so'm qimmatlashayapti.

Keyingi jadvalda fiskal siyosatga sof eksportning ta'siri ikki yo'nalish bo'yicha byerilgan. Ushbu jadvalda sof eksportga ta'sir ikki yo'nalishda ham ro'y byeradi. Ya'ni, ichki foiz stavkasini kamaytirish, bosiq fiskal siyosat, sof eksport miqdorini o'sishiga imkoniyat yaratadi.

1-Jadval.

Fiskal siyosat va uni sof

eksportga ta'siri

1) Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat.	2) Bosiq fiskal siyosat.
Muammo: inqiroz, sekin o'sish.	Muammo: inflyasiya.
Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat.	Bosiq fiskal siyosat.
Eng katta ichki foiz stavkasi.	Eng kichik ichki foiz stavkasi.
So'mga tashqi talabni oshishi.	So'mga tashqi talabni kamayishi.
So'mni qimmatlashuvi.	So'mni arzonlashuvi.
Sof eksportni kamayishi, (rag'bat-	Sof eksportni ko'payishi (bosiq fiskal

lantiruvchi fiskal siyosatni qisman qarama-qarshiligidan yalpi talab kamayadi).	siyosatni qarama-qarshi-ligidan qisman yalpi talab o'sadi).
---	---

Qisqacha xulosalar

Fiskal siyosat (byudjet-soliq siyosati) maqsadi iqtisodiy o'sish, baholarning barqaror darajasi, to'liq bandlik va to'lov balansi barqarorligini ta'minlashdan iborat. Bu maqsadlarga yerishish uchun davlat xarajatlari va soliqlar bilan manipulyasiya qilinadi.

Fiskal siyosatni cheklovchi yoki rag'batlantiruvchi turlarga bo'linadi. Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat iqtisodiyotning pasayish davrida olib borilsa, cheklovchi fiskal siyosat iqtisodiyotda haddan ziyod talab tufayli inflyasiya paydo bo'lgan sharoitda olib boriladi.

Fiskal siyosat tadbirlari qisqa va uzoq muddatda multiplikator samarasi ta'siri ostida bo'ladi.

Davlat xarajatlari multiplikatori iste'molga chegaralangan moyillik darajasi bilan to'g'ri bog'liqlikka, chegaraviy soliq stavkasi hamda iste'molga chegaralangan moyillik darajasi bilan teskari bog'liqlikka ega.

Davlat xarajatlari va soliqlar miqdorini bir xil miqdorga oshirilishi daraomadlar hajmini ham shuncha miqdorga oshirilishiga olib keladi. Bu holat balanslashgan byudjet multiplikatori bilan izohlanadi.

Iqtisodiy pasayish paytida byudjetning davriy taqchilligi, diskret fiskal siyosat natijasida esa tarkibiy taqchilligi yuzaga keladi. Byudjet taqchilligini moliyalashtirishning maqbul yo'li davlat qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ularni sotish hisobiga qarz olishdir.

Respublikamizda o'tkazilayotgan byudjet-soliq siyosati iqtisodiyotga soliq yukini kamaytirish, soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini kuchaytirish, barqaror iqtisodiy o'sishga shart-sharoit yaratish, yalpi talabni oshirish kabi maqsadlarga qaratilgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Fiskal siyosatning mohiyati va uning vositalari. Davlat xarajatlari, soliq multiplikatori. Balanslashgan byudjet multiplikatori.
2. Byudjet taqchilligi va ortiqchaligi, ularni tugatish usullari qanday olib boriladi?
3. Fiskal siyosatning jami taklifga ta'sir qilish usullarini aniqlang.
4. Ochiq iqtisodiyot bilan yopiq iqtisodiyotdagi fiskal siyosatlarning farqini tushuntiring.
5. Davlat xarajatlari multiplikatori, soliq multiplikatori, byudjet ekspansiyasi siyosati, byudjet kamomadi va to'liq bandlik sharoitidagi byudjet tushunchalarini izoxlab byering.

Mavzu bo'yicha testlar

1.Xarajatlari mahsulot tannarxiga kiritiladigan soliqlarga quyidagi kirmaydi:

- a) yer solig'i,
- b)avtomobil yo'llardan foydalanganlik uchun to'lanadigan soliq,
- c)transport solig'i, transport vositalari egalaridan olinadigan soliq;
- d) atrof-muxitni toza saqlash solig'i.

2. Xarajatlari mahsulotlarni sotishdan tushadigan tushumlar tarkibiga kiritiladigan soliqlar;

- a)QQS, aksizlar, eksport ta'riflari;
- b)foyda solig'i, mol-mulk, reklama, atrof-muxitni toza saqlash soliqlari.
- c)transport solig'i, transport vositalari egalaridan olinadigan soliq;
- d) atrof-muxitni toza saqlash solig'i.

3.Xarajatlari moliyaviy natijalarga qo'shiladigan soliqlarga quyidagillar qiradi:

- a) foyda solig'i, mol-mulk, reklama, atrof-muxitni toza saqlash, uy-joy fondi va ijtimoiy soxa ob'ektlarini saqlab turish soliqlari va boshqalar;
- b) yer solig'i,
- c)avtomobil yo'llardan foydalanganlik uchun to'lanadigan soliq,
- d)savdo qilish uchun byeriladigan litsenziyalar yig'imi, birja amalga oshirgan ishlar uchun yig'imlar, dam olish va kurort zonalarida ishlab chiqarish ob'ektlarini qurish uchun to'lanadigan soliqlar

4. Xarajatlari korxona ixtiyorida qoladigan foydadan qoplanadigan soliqlarga quyidagilar qiradi:

- a) hisoblash texnikasi va avtomobillarni sotish uchun to'lanadigan soliqlar, savdo qilish uchun byeriladigan litsenziyalar yig'imi, birja amalga oshirgan ishlar uchun yig'imlar, dam olish va kurort zonalarida ishlab chiqarish ob'ektlarini qurish uchun to'lanadigan soliqlar va boshqalar.
- b)savdo qilish uchun byeriladigan litsenziyalar yig'imi, birja amalga oshirgan ishlar uchun yig'imlar, dam olish va kurort zonalarida ishlab chiqarish ob'ektlarini qurish uchun to'lanadigan soliqlar
- c)foyda solig'i, mol-mulk, reklama, atrof-muxitni toza saqlash soliqlari, transport solig'i, transport vositalari egalaridan olinadigan soliq;
- d)foyda solig'i, mol-mulk, reklama, atrof-muxitni toza saqlash, uy-joy fondi va ijtimoiy soxa ob'ektlarini saqlab turish soliqlari va boshqalar;

5.Davlat byudjeti kamomadini moliyalashtirish usullariga quyidagilar kiradi:

- a)Pul-kredit emissiyasi;
- b)Davlat zayomlarini chiqarish;
- c)Davlat byudjetiga soliq tushumlarini ko'paytirish
- d) barchasi to'g'ri.

6.Agar hukumat davlat xarajatlarini pasaytirsam foiz stavkasini o'zgarmas holda taminlab turish uchun Markaziy bank:

- a)ochiq bozorda obligatsiyalarni sotib oladi;
- b)pul taklifini ko'paytirish choralari ko'radi
- c)majburiy zahiralar me'yorini pasaytiradi
- d)qayta moliyalash stavkasini ko'taradi

7.Soliq stavkalari pasaytirilsa foiz stavkasini oshib ketmasligini ta'minlab turish uchun Markaziy bank :

- a)qayta moliyalashtirish stavkasini pasaytirdi, ochiq bozorda obligatsiyalarni sotib oladi
- a)majburiy zahiralar me'yorini oshiradi, ochiq bozorda obligatsiyalarni sotib oladi
- c)majburiy zahiralar me'yorini pasaytiradi, ochiq bozorda obligatsiyalar sotadi
- d)qayta moliyalash stavkasini ko'taradi, majburiy zahiralar me'yorini pasaytiradi

8.Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat belgilariga quyidagilar kiradi.

- a)Eng kichik ichki foiz stavkasi.
- b)So'mga tashqi talabni oshishi.
- c)So'mning qimmatlashuvi.
- d) b) va c) javoblar to'g'ri.

9.Bosiq fiskal siyosat belgilariga quyidagilar kiradi:

- a)Eng kichik ichki foiz stavkasi.
- b)So'mga tashqi talabni kamayishi.
- c)So'mning arzonlashuvi va sof eksportning ko'payishi
- d)barcha javoblar to'g'ri.

12-MAVZU: BANK TIZIMI.PUL-KREDIT SIYOSATI

12.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari

Moliya bozoridagi operatsiyalar moliya muassasalari vositasida amalga oshiriladi. Bunday muassasalarga turli xil banklar, birjalar, depozitariylar, sug'urta kompaniyalari, investitsiya fondlari, agentliklar kiradi.

«**Bank**» tushunchasi qadimiy fransuzcha «bang» va «banka» so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, «sarrof kursisi, do'koni» degan ma'noni anglatadi. Bunday tushuncha tarixchilarning taxminan 2000 yil muqaddam faoliyat ko'rsatgan bankirlar xaqidagi ma'lumotlarida ham mavjud.

Pul munosabatlarining rivojlanishi banklarni yuzaga keltirgan. Bank iqtisodiyot ishtirokchilarining pul yuzasidan bo'lgan aloqalariga xizmat qiluvchi institut (muassasa)dir. Pul bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatuvchi tashkilotlar ko'p, ammo ularning markazida banklar turadi.

O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunida, bank nima, degan savolga qo'yidagicha javob topish mumkin:

Bank-tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir.

O'zbekistondagi bank tizimi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik-tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir.

Banklar pul olamini harakatga keltiruvchi motor - yurak, pul bilan bo'ladigan hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Hamma pul to'lovlari (transfyertlar) banklar orqali o'tadi. Banklar qo'yidagi ishlarni amalga oshiradi:

- pul va qimmatli buyumlarni omonatga olib, saqlab byeradi;
- pul bilan bo'ladigan hisob-kitob operatsiyalarini, xususan, pul to'lash ishlarini bajaradi;
- chet el valyutasini sotadi va sotib oladi;
- o'z qo'lidagi pulni qaytarish, foizlilik va muddatlilik sharti bilan muxtojlariga qarz (ssuda)ga byeradi, Ya'ni, kredit bilan shug'ullanadi;
- o'z puliga aksiya sotib olib, uni boshqa soxaga joylashtiradi;
- biznes yuzasidan maslaxat byeradi va xokazo.

Bank ishi pul olamida bo'ladigan biznesdir. Bank biznesi foyda topish maqsadida yuritiladi.

Markaziy bankning monopollik mavqei uning mamlakatdagi pul va pirovard natijada iqtisodiy barqarorlik uchun alohida javobgar ekanligi bilan chambarchas bog'liq. Bundan tashqari, Markaziy bank ayni paytda boshqa, jumladan, banklarning banki, davlat banki, milliy oltin-valyuta zaxiralarini boshqaruvchilik vazifalarini ham bajaradi.

Markaziy bank o'zining butun faoliyatini zimmasida turgan vazifalarni sifatli va samarali ado etadigan darajada uyushtiradi. Umumiy pul xo'jalik aylanmasida Markaziy bankning monopollik mavqei unga pul muomalasini nazoratida saqlab turishga imkon byeradi, pul miqdori nazoratsiz ko'paymasa, uning harid qobiliyati ham pasayib ketmaydi.

Bundan tashqari, tijorat banklari Markaziy bankda o'z qisqa muddatli va o'rta muddatli majburiyatlaridan muayyan foiz hajmida eng kam zahira deb yuritiladigan foizsiz omonatlarni saqlashga majbur.

Markaziy bank naqdsiz to'lov aylanmasini texnik tarzda bajarish uchun sof bank xizmatlarini taqdim etadi. Banklar bu xizmatlardan iqtisodiyotning turli sub'ektlari o'rtasida to'lov aylanmasini yo'lga qo'yish uchun foydalanadi.

Markaziy bank banklar faoliyatini nazorat qilishda o'zining mintakaviy bo'linmalari orqali kredit muassasalaridan majburiy ravishda axborot, oylik hisobot va yillik yakuniy balans ma'lumotlarini taqdim etish asosida qatnashadi.

Kredit muassasalarining bo'ysinishiga qarab bank qonunchiligi hamda kredit tizimining pastdan yuqoriga tomon tarkibiy tuzilishiga muvofiq tarzda bank tizimini ikki asosiy: bir bosqichli va ikki bosqichli turga ajratish mumkin.

Bir bosqichli bank tizimi doirasida barcha kredit muassasalari, jumladan, Markaziy bank ham, yagona bosqichda turadi hamda mijozlarga kredit-hisob xizmati ko'rsatishda bir xil vazifalarni bajaradi.

Ikki bosqichli tizimda banklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bo'yiga (vyertikal) va eniga (gorizontal) yo'nalishlarida tuzilishiga asoslanadi. Vertikal-raxbarlik qiluvchi, boshqaruvchi markaz hisoblangan Markaziy bank bilan quyi bo'g'inlar – tijorat va ixtisoslashgan banklar o'rtasidagi bo'ysinish munosabatlari, gorizontal-turli quyi bo'g'inlar o'rtasidagi teng xuquqli shyeriklik munosabatlari tushuniladi.

Markaziy bank faqat mijozlarning ikki toifasi-tijorat va ixtisoslashgan banklar hamda davlat tuzilmalari uchun tom ma'noda Markaziy bank bo'lib qoladi.

12.2.Pul-kredit siyosati va uni amalga oshirish vositalari

Pul-kredit siyosati deganda, to'liq bandlik sharoitida jami mahsulotni ishlab chiqarishga inflyasiyaning ta'sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o'zgartirish tushuniladi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vazifasini xayotga taqdim etadi.

Xalq xo'jaligining har qanday tarmog'i kabi kredit tizimi ham tarkibiy qismlarni, bosqichma-bosqich pastdan yuqoriga tomon tuzilishni tashkil etishga, ya'ni markaziy boshqaruv bo'g'ini va quyi (ish bajaruvchi) tashkilotlarni ajratishga extiyoj sezdi.

Quyi tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish maqsadida boshqaruv tashkiloti kredit muassasalarining faoliyat ko'rsatishini nazoratga olishi, ular ishini tahlil qilishi hamda kredit tizimi to'xtovsiz va pishiq-puxta ishlashi uchun mavjud ta'sir etish dastaklari orqali tizim faoliyatini kerakli izga solishi, halq oborotiga kredit hisobi samaradorligini ta'minlashi, kredit opyeratsiyalarining hajmi asossiz ravishda kengayib yoki kamayib ketishiga yo'l qo'ymasligi kyerak.

Kredit deganda o'z egalari qo'lida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini boshqalar tomonidan ma'lum (hudud) muddatga haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib byerish yuzasidan kelib chiqqan munosabatlarni tushunish kerak.

Kredit sub'ektlari har xil bo'ladi. Bularga korxona, firma, tashkilot, muassasa, davlat va turli toifadagi aholini kiritish mumkin. Kredit ob'ekti – har qanday pul emas, balki vaqtincha bo'sh turgan, egasi tomonidan ishlatilmay va qarzga byerilishi mumkin bo'lgan puldir.

Qarzga mablag' byeruvchi tomon kreditor, ya'ni, kredit byeruvchi, ssuda oluvchi tomon esa qarzdor, ya'ni, kredit oluvchi debitor hisoblanadi.

Bank kreditlarining asosiy qoidalari qo'yidagilar hisoblanadi:

- muddatlilik;
- aniq maqsadga yo'naltirilganlik;
- foizlilik;
- to'lashlilik;
- moddiy ta'minlanganlik va boshqalar.

Kredit uzoq va qisqa muddatli bo'ladi. Qisqa muddatli kredit korxona va tashkilotlarning aylanma fondlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Uzoq muddatli kredit esa moddiy ishlab chiqarish tarmoqlariga kapital mablag'lar ajratish manbai hisoblanadi.

Kredit pul tizimining asosini banklar tashkil etadi. Pul-kredit siyosatining uchta asosiy vositasi ajratib ko'rsatiladi. Markaziy bank ular yordamida pul taklifini o'zgartiradi va shular orqali pul-kredit muomalasini tartibga solib turadi:

1. Hisob stavkasi;
2. Majburiy zaxiralar normasi;
3. Ochiq bozordagi opyeratsiyalar.

Hisob stavkasi deb Markaziy bank tomonidan banklarga byeriladigan ssudaning foiz stavkasi tushuniladi. Bu ssudalarni tijorat banklari ayrim ko'zda tutilmagan zarurat tug'ilganda va moliyaviy axvoli mustaxkam bo'lgan hollardagina oladilar. Hisob stavkasining pasayishi bilan tijorat banklarida Markaziy bankdan qo'shimcha zaxiralarni olish imkoniyatlari kengayadi. O'z navbatida, bu tijorat banklarining zaxiralardan yangi kreditlar byerish bilan pul taklifini ko'paytiradi. Yana shunday hollar mavjudki, Markaziy bank hisob stavkasini ko'tara borib, tijorat banklari tomonidan qo'shimcha zaxiralarni olish yo'lidagi to'siqlarni biroz ko'targanday bo'ladi va kreditlar berish bo'yicha ularning faoliyatini pasaytiradi, shu yo'l bilan pul taklifini cheklaydi.

Majburiy zahiralar—bu, kredit maqsadlari uchun ishlatilmaydigan bank omonatlarining bir qismidir. Ular mijozlar tomonidan o'z omonatlarini talab qilib olganda zarur bo'ladi. Markaziy bank tijorat banklarini ushlab turishga majbur bo'lgan zahiralarining eng quyi normasini o'rnatadi va shu vosita yordamida ular kreditlash qobiliyatiga, imkoniyatiga ta'sir etadi. Bu me'yor qanchalik yuqori bo'lsa, ortiqcha zahiralar shunchalik kam va tijorat banklarining kredit berish yo'li bilan «pullarni barpo etish» qobiliyati past bo'ladi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar—Markaziy bank tomonidan davlat obligatsiyalarini (qimmatliqog'ozlarni) tijorat banklari va aholidan sotib olish va ularga sotishdir. Markaziy bank tijorat banklaridan yoki aholidan bu qimmatliqog'ozlarni sotib olar ekan, shu bilan tijorat banklari zaxiralarni sotib olingan obligatsiyalar miqdori hajmida ko'paytiradi. Bu zaxiralardan kredit byerib, tijorat banklari pul taklifini kengaytiradi. Obligatsiyalarni sotish salbiy natijaga olib keladi, ya'ni Markaziy bank tijorat banklari va aholiga obligatsiyalarni sotish bilan zaxiralarni hamda tijorat banklarining kredit byerish qobiliyatini pasaytiradi. Bu xolda pul taklifi qisqaradi.

Hozirda hamma mamlakatlarda pul miqdorini tartibga solishda ochiq bozorda opyeratsiyalarni, ya'ni davlat qimmatliqog'ozlarini taklif qilish usulidan keng foydalanilmoqda. Ushbu opyeratsiyalarni Markaziy bank asosan nufuzi katta banklar guruxi bilan birgalikda amalga oshiradi. Bozorda Markaziy bank xazina qimmatliqog'ozlarini sotish yoki xarid qilish yo'li bilan pul taklifiga ta'sir etib, pul bozoridagi talab va taklif muvozanatini ta'minlaydi.

Pul bozorida muomalada pul miqdori ortiqchaligi mavjud deb faraz qilamiz. Tabiiyki, Markaziy bank ortiqcha pul massasini kamaytirish yoki yo'q qilishga harakat qiladi. Buning uchun, u ochiq bozorda o'zining qimmatli qog'ozlarini aholi va banklarga taklif etadi, ular esa uni harid qila boshlaydilar. Davlat qimmatbaho qog'ozlarining (sotish yoki harid qilish yo'li bilan) taklifi oshib borgan sari, unga bo'lgan baho pasayadi, o'z navbatida, unga bo'lgan foiz (ya'ni, qimmatliqog'ozlarni sotib olganlarga foiz shaklida xaq to'lanadi) oshadi, bu esa unga bo'lgan talabni oshiradi. Banklar va aholi qimmatli qog'ozlarni ko'prok harid qila boshlaydi, pirovard natijada banklarning zaxiralari qisqaradi, o'z navbatida, bu hol pul taklifining bank multiplikatoriga teng nisbatda qisqarishiga olib keladi.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirishning yana bir vositasi— bu hisob-kitob stavkasi siyosatidir. Hisob-kitob stavkasini Markaziy bank belgilaydi. Agar ushbu

stavka past bo'lsa, unda tijorat banklari ko'proq kredit olishga harakat qiladilar. Natijada banklarning ortiqcha zaxiralari ortib boradi va muomaladagi pul massasi miqdorining oshib borishiga olib keladi. Agarda hisob stavkasi miqdori yuqori bo'lsa, unda banklar kamroq kredit olishga, olganlarini esa qaytarib byerishga harakat qiladilar, pirovard natijada ortiqcha bank zaxiralari qisqaradi, muomaladagi pul miqdori kamayadi.

Amaliyotda, davlatlar hisob stavkasi siyosatini ochiq bozordagi operatsiyalar siyosati bilan muvofiqlashtirilgan xolda olib borishga harakat qiladilar.

Pul-kredit siyosatining vositalaridan yana biri—bu, majburiy bank zaxira me'yorini o'zgartirish siyosatidir. Majburiy bank zaxira me'yorini Markaziy bank belgilaydi va uni o'zgartirib turadi. Agar Markaziy bank majburiy bank zaxirasini kamaytirs, ortiqcha bank zaxiralari ortadi, bu esa pul taklifining multiplikatsion ortishiga olib keladi.

Masalan, ushbu me'yor 25% bo'lsa, unda bankka qo'yilgan 800 so'mdan 200 so'm majburiy bank me'yorini tashkil etadi. Bunda bank faqat 600 so'mni qarzga byerishi mumkin bo'ladi. Endi faraz qilaylik, me'yor 10% ga tushuriladi, unda bank 720 so'mni qarzga byerish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Majburiy bank zaxirasi me'yorini ko'tarish yordamida davlat pul taklifini kamaytiradi. Zero, bu banklarning ortiqcha bank zaxiralari qisqarishiga olib keladi. Pul-kredit siyosatini o'tkazishda bu vosita butun bank tizimining asoslariga ta'sir etadi. SHuning uchun u ko'pchilik mamlakatlarda o'ta zarur bo'lgandagina qo'llaniladi.

Xo'sh, pul-kredit siyosatining oqibatlari qanday?

Davlat tomonidan amalga oshiriladigan pul-kredit siyosati YaMM, bandlik va baholar darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilamizki, iqtisodiyotda ishlab chiqarish qisqarmoqda va ishsizlar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda davlat Markaziy bank orqali pul taklifini biz yuqorida ko'rib chiqqan vositalar yordamida oshirishga harakat qiladi. Natijada pul taklifi o'sadi, foiz stavkasi esa kamayadi. Bu esa investitsiyalarga bo'lgan talabni oshiradi va o'z navbatida, YaMM miqdorining ko'payishiga olib keladi. Bu bilan davlat ma'lum davrda o'z maqsadiga yerishadi, ishlab chiqarishning orqaga ketishi to'xtaydi, ishsizlar soni kamayadi, jamiyatning daromadlari esa oshadi.

Pul-kredit siyosatining oqibati to'g'risida gapirganda, bu siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini farqlash kyerak. Agarda qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirgan va buning natijasida YaMM miqdori o'sishini rag'batlantirgan hamda bu bilan ma'lum darajada samaradorlikka erishgan bo'lsa, uzoq muddatli davrda esa bu choralarning samaradorligi pasayadi.

SHuni ham esdan chiqarmaslik kerakki, pul-kredit siyosati asosida yaxlit iqtisodiyotga pul-kredit siyosatining ta'sir jarayonlarini o'rganuvchi pul nazariyasi yotadi. Ushbu nazariyaga ikki xil yondashuvchi iqtisodchilar o'rtasida ko'p yillardan byeri tortishuvlar bo'lib kelmoqda. Bularga takomillashtirilgan keynschilar nazariyasi va zamonaviy pul miqdori nazariyasini kiritamiz. Ushbu ikki nazariya tarafdorlari ham pul taklifining nominal YaMMga ta'sirini inkor

etmaydilar, ammo bu ta'sirning ahamiyatiga har xil Baho byeradilar. Keynschilar fikricha, monetar siyosat asosiga foiz stavkasi darajasi asos, monetaristlar fikricha esa, pul taklifining darajasi asos qilib olinishi zarur. Keynschilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb hisoblashadi, monetaristlar esa uni ortiqcha deb hisoblaydilar.

Keynschilar pul taklifining YaMMga ta'sirini qo'yidagi ketma-ketlikda amalga oshadi deb hisoblashadi: pul taklifining o'zgarishi foiz stavkasining o'zgarishi, u esa o'z navbatida, investitsiyalarga bo'lgan talabning o'zgarishi orqali YaMMga ta'sir etadi. Monetaristlar esa bu borada shunday deydilar - pul miqdorining o'zgarishi bilan YaMM o'zgarishi o'rtasida yaqinroq aloqa mavjud: ya'ni, pul miqdorining o'zgarishi bevosita YaMM o'zgarishiga olib keladi.

Keynschilarning asosiy tenglamasi qo'yidagicha:

$$YaMM = S + I + G + X_n;$$

Bu yerda: **C** - aholi iste'mol xarajatlari;

I - investitsiyalar;

G - davlatning tovar va xizmatlarni sotib olish xarajatlari;

X_n - sof eksport.

Monetaristlar esa qo'yidagi tenglamaga asoslanadilar:

$$M \times V = Q \times P$$

Agar $Q \times P = YaMM$ bo'lsa, unda tenglamani quyidagicha yozish mumkin bo'ladi:

$$M = YAMM / V;$$

Bu yerda: **M**-pul massasi;

V-pulning aylanish tezligi Yoki aylanishlar soni;

P-tovar va xizmatlarning o'rtacha Bahosi;

Q-sotilgan tovarlar soni.

Bunda monetaristlar pulning aylanish tezligini barqaror deb hisoblaydilar, keynschilar esa, aksincha, nobarqaror deydilar.

Hozirda mavjud bo'lgan monetaristik siyosatning modellari bu ikki yondashuvning sintez qilingan, ya'ni, bu yondashuvlarning ijobiy jixatlarini qo'shib, o'zida aks ettirgan monetaristik siyosatning variantidir. Uzoq muddatli davrda monetaristik yondashuv ko'proq ishlatiladi. SHu bilan birga qisqa muddatli davrlarda esa davlat foiz stavkasiga ta'sir etishdan voz kechmaydi.

O'zbekistonda pul-kredit siyosatining qo'idagi yo'nalishlari mavjud:

- davlat tomonidan pul massasini oldindan bilish, uni doimiy nazorat qilish;
- Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining operatsiyalarini pul bilan ta'minlash, bunda Markaziy bankning tijorat banklariga foiz hisobida kredit byerishi nazarda tutiladi, bu esa o'z navbatida Markaziy bank tomonidan, umuman, pul muomalasi soxasini nazorat qilishga imkon byeradi;
- Kredit va byudjet tizimlari o'rtasida o'zaro munosabatlar vositasini takomillashtirish, kredit byerish, byudjet kamomadi pul chiqarish hisobiga emas, balki davlatning qimmatliqog'ozlarini sotish hisobiga qoplanishi zarur.

12.3. Davlat pul-kredit siyosatining asoslari

Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifi o'zgarishi borasidagi siyosatini monetar siyosat deb yuritiladi. Bu siyosat monetarizm nazariyasiga asoslanadi. Uning bosh g'oyasi iqtisodiy o'sishni bozor mexanizmi ta'minlaydi, bu mexanizmning asosiy vositasi pul, degan xulosadan iborat. Pulga bo'lgan talab va taklif qo'yidagi bog'lanish yordamida o'zgartirib turilishi tavsiya etiladi.

$$M \times V = Q \times P$$

Bu tenglik bozor iqtisodiyotidagi eng muxim muvozanat bo'lib, unga asoslanib, qo'yidagi bog'lanishlarni aniqlash mumkin:

Bozordagi baho pul massasi bilan bozorga chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymatiga bog'liq

$$M_s = M \times V = Q \times P$$

ya'ni, pul taklifi bozorga chiqarilgan tovar va xizmatlarning bozordagi Bahosi bilan belgilanadi. Agar;

1. $M_s > 1$ bo'lsa, pulning taklifi talabga nisbatan ko'p bo'ladi;
2. $M_s < 1$ bo'lsa, pul talabga nisbatan kam bo'ladi;
3. $M_s = 1$ bo'lsa, pul massasi bilan tovar va xizmatlar massasi tenglashadi, Ya'ni, bozor muvozanatlashadi.

Birinchi xolda narx oshgan bo'ladi va pul qadri pasayadi, ikkinchi xolda esa aksincha, pul massasi kamaygan bo'ladi va to'lov inqirozi yuzaga keladi.

Muomalada bo'lishi zarur bo'lgan pul massasi tovar va xizmatlar massasi bilan pul harakati-pul aylanish tizimiga bog'liq;

$$M = R \times Q / V;$$

Muomala uchun zarur bo'lgan pul massasini davlat o'zi belgilangan kurs bo'yicha oltinga muvofiqlashtirgan xolda muomalaga chiqaradi va davlat doirasida harakat qiladi. Muomalada tovarlar bilan ta'minlanmagan pulning paydo bo'lishi inflyasiyani bildiradi. Pul qadrsizlanganda muomaladagi pul ko'payib, unga nisbatan tovar va xizmatlar kamayib ketadi. Pul birligining xarid kuchi unga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdoridan kamayadi, natijada ularning Bahosi o'sadi. Bu esa o'z navbatida pulning valyuta kursini pasaytiradi, chunki, unga nisbatan boshka valyutaga ko'proq tovar sotib olish mumkin bo'ladi.

Davlat o'z xarajatlarini qoplash uchun pul emissiyasini joriy qilib, uni ko'paytirib, muomalaga tashlashi mumkin. Lekin uni tovar va xizmatlar massasi bilan ta'minlay olmaydi. Buning natijasida pul inflyasiyasi kuchayib boradi. Demak, qog'oz pullar oltinga, chet el valyutasiga nisbatan qadrsizlanadi. Binobarin, pul miqdori asosan ishlab chiqarish holatiga, narxga, pul aylanishi tizimiga bog'liq bo'lib, unga nisbatan davlat jiddiy yondashadi.

Iqtisodiyotni tartiblash uchun davlat muomaladagi pul miqdorini o'zgartirib, uni normal xolga keltirib turadi. Bu ishni Markaziy bank amalga oshiradi. Monetaristlar iqtisodiyotga amaliy jixatdan yondoshib, pul massasini 3 - 5 foiz oshirishni tavsiya etishadi.

Pul-kredit siyosati fiskal va tashki siyosatlar bilan o'zaro bog'liq. Agarda hukumat iqtisodiyotni davlat xarajatlarini oshirish orqali qo'llab-quvvatlashni amalga oshirmoqchi bo'lsa, uning muvaffaqiyatli amalga oshishi ko'proq pul-

kredit siyosatiga bog'liq. Chunki, bu mo'ljallanayotgan xarajatlar qimmatliqog'ozlar (ya'ni, obligatsiyalar)ni chiqarish evaziga amalga oshsa, pulga bo'lgan talab oshadi va natijada esa foiz stavkalari ko'tariladi. Bu esa investitsiya xarajatlarining kamayishiga olib keladi.

Yoki Markaziy bank hukumatning yuqoridagi siyosatini qo'llab-quvvatlash uchun pul taklifini ma'lum miqdorda ko'paytirsa, pul qadrsizlanishi mumkin.

Umuman, barkaror pul-kredit siyosati hukumat tomonidan olib boriladigan fiskal siyosatga hamma vaktham mos kelavermaydi.

Qisqacha xulosalar

Bank tizimi Markaziy bank va tijorat banklarini o'z ichiga oladi. O'zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimi shakllangan.

Markaziy banning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Pul kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o'sish, to'liq bandlikni, baholarning hamda to'lov balansining barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirishda foiz stavkasi, majburiy zahiralash normasi va ochiq bozordagi operatsiyalar kabi vositalardan foydalaniladi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar pul-kredit siyosatining eng progressiv usuli bo'lib, uni qo'llash ko'lami ortib boradi.

O'zbekiston Respublikasida majburiy zahiralash normasi va qayta moliyalash stavkalari kamaytirib borilayotganligi, pul-kredit siyosatining nisbatan yumshatilayotganligidan dalolat byeradi. Bu inflyasiya sur'atlarining jilovlanganligi tufayli mumkin bo'ldi va investitsiyalar, Yalpi talab hajmiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlat tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatining asosiy maqsadlari va vazifalari nimalardan iborat?
2. Pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlari va ulardan foydalanish mexanizmini izoxlang.
3. Arzon pul va qimmat pullar siyosatlari nimalardan iborat?
4. Real ishlab chiqarish hajmi va turli iqtisodiy davrlardagi narxlar dinamikasiga pul-kredit siyosati qanday ta'sir ko'rsatadi?
5. Bank tomonidan byeriladigan (qaytarilgan) ssudalar sharoitida pul massasining ko'payish (kamayish) mexanizmini izoxlang.

Mavzu bo'yicha testlar

1. "Bank» tushunchasi –

a)qadimiy fransuzcha «bang» va «banka» so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, «sarrof kursisi, do'koni» degan ma'noni anglatadi.

b) qadimiy lotincha «bang» va «banka» soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, «sarrof kursisi, doʻkoni» degan maʼnoni anglatadi.

c) qadimiy grekcha «bang» va «banka» soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, «sarrof kursisi, doʻkoni» degan maʼnoni anglatadi.

d) qadimiy fransuzcha «bang» va «banka» soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, «pul beruvchi doʻkon» degan maʼnoni anglatadi

2.Oʻzbekistondagi bank tizimi quyidagilardan tashkil topgan

a) Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki, tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir.

b) Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik banklari va xususiy banklardan iboratdir.

c) Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik-tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir.

d) Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik banklari va xususiy banklardan va investitsion fondlardan iboratdir.

3.Pul-kredit siyosati –bu

a) jami mahsulotni ishlab chiqarishga inflyasiyaning taʼsirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini oʻzgartirish tushuniladi.

b) toʻliq bandlik sharoitida jami mahsulotni ishlab chiqarishga inflyasiyaning taʼsirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini oʻzgartirish tushuniladi.

c) toʻliq bandlik sharoitida jami mahsulotni ishlab chiqarishga inflyasiyaning taʼsirini kamaytirish maqsadida muomaladagi pul miqdorini oʻzgartirish tushuniladi.

d) toʻliq bandlik sharoitida jami mahsulotni ishlab chiqarishga inflyasiyaning taʼsirini bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini kamaytirish tushuniladi.

4.Kredit –bu

a) pul mablagʻlarini boshqalar tomonidan maʼlum (hudud) muddatga haq toʻlash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatlarni tushunish kerak.

b) oʻz egalari qoʻlida vaqtincha boʻsh turgan pul mablagʻlarini boshqalar tomonidan maʼlum (hudud) muddatga haq toʻlash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatlarni tushunish kerak.

c) oʻz egalari qoʻlida vaqtincha boʻsh turgan pul mablagʻlarini maʼlum (hudud) muddatga haq toʻlash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatlarni tushunish kerak.

d) pul mablagʻlarini boshqalarga haq toʻlash sharti bilan qarzga byerish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatlarni tushunish kerak.

5.Pul- kredit tizimining asosiy vositalariga quyidagilar kiradi:

a) Foiz stavkasi, majburiy zaxiralar normasi, ochiq bozordagi operatsiyalar.

- b) Hisob stavkasi, kerakli zaxiralar normasi, ochiq bozordagi operatsiyalar.
- c) Hisob stavkasi, majburiy zaxiralar normasi, ochiq bozordagi operatsiyalar.
- d) Hisob stavkasi, majburiy zaxiralar normasi, bozordagi operatsiyalar.

6.Mamlakatning yillik YaIM hajmi 450 mlrd AQSH dollarini tashkil qildi. Agar pul aylanish soni 3.5 martani tashkil qilsa pul massasi hajmini va aylanish tezligini (kun) toping

- a)125,6 AQSH dollari, 100.8 kun
- b) 128,57 AQSH dollari, 98.7 kun
- c)1500,5 AQSH dollari, 92.5 kun
- d)128,57 AQSH dollari, 102.8 kun

7.Agar (naqd pul / depozit) koeffitsienti pasaysa, boshqa sharoitlar o'zgarmagan holda:

- a)pul multiplikatori kamayadi
- b)pul taklifi kamayadi
- c)pul taklifi o'zgarmaydi
- l)pul multiplikatori ko'payadi

8.Agar pul bazasi(MB) 300 mlrd so'mga, depozitlarni majburiy zahiralash normasi 0,1 ga, deponentlash koeffitsienti esa 0,2 ga teng bo'lsa, pul taklifi miqdorini aniqlang.

- a)3000mlrd so'm
- b)1200 mlrd so'm
- c)650mlrd so'm
- d)900 mlrd so'm

9.Aytalik, naqd pulga talab depozitlarning 20 %iga teng bo'lsin. Depozitlarni majburiy zahiralash normasi 0,3 ga teng. Agar Markaziy Bank pul taklifini 600 mlrd. so'mga oshirmoqchi bo'lsa, pul bazasini

- a)200 mlrd. so'mga ko'paytirishi kerak
- b)220 mlrd so'mga ko'paytirishi kerak
- c)88 mlrd.so'mga ko'paytirishi kerak
- d)250 mlrd. so'mga ko'paytirishi kerak

10.Agar pul bazasi (MB) 700 mlrd so'mga, depozitlarni majburiy zahiralash normasi 0,2 ga, deponentlash koeffitsienti esa 0,2 ga teng bo'lsa, pul taklifi miqdorini aniqlang.

- a)3000mlrd so'm
- b)1200 mlrd so'm
- c)2100mlrd so'm
- d)900 mlrd so'm

Mavzu bo'yicha masalalar:

1-masala

Potensial YAIM (Y) - 3000, qisqa muddatli egri AS gorizontali bo'lib, $P = 1,0$ darajada byerilgan. AD egri chizig'i $Y = 2000 + M/P$ tenglama shaklida byerilgan. Pul taklifi 1000 ga teng. Narx shoki natijasida qisqa muddatli AS egri chizig'i $P = 1,5$ darajagacha siljidi. Markaziy bank ishlab chiqarishni potensial darajada ($Y = 3000$) saqlab qolish uchun pul taklifini qanchalik oshirishi lozim?

Yechish:

Potensial ishlab chiqarish hajmini AD egri tenglamaga qo'yamiz:

$$3000 = 2000 + M / 1,5$$

$M = 1500$, ya'ni ishlab chiqarishni potensial darajada ($Y = 3000$) saqlab qolish uchun, pul taklifi 1500 ga tenglashtirilishi lozim. Demak Markaziy bank pul taklifini 500 ga oshirishi lozim.

2-masala

«Imkoniyat» bankining balans hisoboti bank tomonidan o'tkazilgan har bir bitimdan so'ng qanday o'zgarishini bank aktivlari va passivlari doim teng bo'lishini hisobga olgan holda, ko'rsatib byering:

a) mahalliy aholining kichik guruhi shaxsiy kapitali 250 mln. so'm bo'lgan «Imkoniyat» bankini tashkil etishni qaror qildi, deb faraz qilaylik. Ushbu mablag'dan 75 mln. so'm bino va jihozlari xarid qilishga sarflangan, mablag'ning qolgan qismi bank zahiralarida ko'rinishida saqlanadi. Ushbu birinchi bitimni bankning balans hisobotida aks ettiring.

1-opyeratsiya.

Aktivlar	Bank passivlari va kapitali
Zahira- 175000000	Bankning shaxsiy kapitali - 250000000
Bank binosi va jihozlari – 75000000	
Jami 250000000	Jami 250000000

b) bank talabga ega bo'lgunga qadar 75 mln. so'm miqdorida depozit qabul qildi. Ushbu bitimni bankning balans hisobotida aks ettiring.

2-opyeratsiya

Aktivlar	Bank passivlari va kapitali
Zahiralar – 250000000	Talabga qadar depozitlar 75000000
Bank binosi va jihozlari – 75000000	Bankning shaxsiy kapitali – 75000000
Jami 325000000	Jami 325000000

b) Bank mijozga 15 mln. sum miqdorida naqd ssuda byerdi. Ushbu bitim bankning balans hisobotini qay tarzda o'zgartiradi?

3-opyeratsiya.

Aktivlar	Bank passivlari va kapitali
Zahiralar 235000000	Talabga qadar depozitlar 75000000
Ssudalar 15000000	Bankning shaxsiy kapitali 250000000
Bank binosi va jihozlari 75000000	

Jami 325000000	Jami 325000000
----------------	----------------

Ko'rib turganimizdek, mazkur bitim bank aktivlari tarkibini o'zgartirgan holda uning passivlarini o'zgartirmaydi.

g) bankning boshqa mijozi 10 mln. so'm miqdorida ssuda oladi va uni aynan shu bankka chekli qo'yilma sifatida qo'yadi. Ushbu bitim bankning balans hisobotini qay tarzda o'zgartiradi?

4-opyeratsiya.

Aktivlar	Passivlar va kapital bank
Zahiralar–235000000	Talabga qadar depozitlar 85000000
Ssudalar 25000000	Bankning shaxsiy kapitali 250000000
Bank binosi va jihozlari- 75000000	
Jami 335000000	Jami 335000000

d) 15 mln.so'm miqdorida ssuda olgan mijoz, 5 mln. so'mni naqd qaytaradi. Ushbu bitim bankning balans hisobotini qay tarzda o'zgartiradi?

5-opyeratsiya

Aktivlar	Bank passivlari va kapitali
Zahiralar – 240000000	Talabga qadar depozitlar 85000000
Ssudalar 20000000	Bankning shaxsiy kapitali 250000000
Bank binosi va jihozlari 75000000	
Jami335000000	Jami 335000000

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Tijorat banki 80 mln. so'mlik depozitlarni jalb qilishga yerishdi. SHu davr ichida 20 mln. so'mlik kredit mijozlar tomonidan bankka qaytarildi va bank 70 mln. so'mlik yangi kredit byerdi. Davr oxiridagi ortiqcha rezyervlar 114 mln. so'mni tashkil etdi. Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan depozitlarni majburiy zahiralash normasini aniqlang.

2.Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan depozitlarni majburiy zahiralash me'yori 20 % ga teng bo'lsin. Bank tizimidagi depozitlar bankdan tashqaridagi naqd pullardan 4 martaga ko'p. Majburiy zahiralarining umumiy miqdori 800 mlrd. so'm. Tijorat banklarining ortiqcha rezyervlari 200 mlrd. so'm. Iqtisodiyotdagi pl taklifi hajmini aniqlang.

3. Markaziy bank ikkilamchi bozorda oldinroq davlat byudjeti taqchilligini moliyalashtirish uchun chiqarilgan davlat qisqa muddatli obligatsiyalarining 1/6 qismini sotib oldi. Pul taklifi 210 mlrd. so'mga oshdi. Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan depozitlarni majburiy zahiralash normasi 20 % ga teng. Bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar depozitlardan 5 martaga kam. Markaziy bank qancha miqdordagi obligatsiyalarni sotib olgan? Emissiya qilingan obligatsiyalarning umumiy miqdori qancha?

4. Tijorat banklarining resurs bazasini kengaytirish uchun Markaziy bank ulardan 16 mlrd. soʻmlik davlat obligatsiyalarini sotib olishga qaror qildi. Tijorat banklari obligatsiyalarni sotishdan olingan mablagʻlarning 10 % ini ortiqcha rezyerv sifatida saqlab turishga qaror qildi. Natijada, multiplikator samarasi tasirida, pul massasi 90 mlrd. soʻmga koʻpaydi. Markaziy bank tomonidan oʻrnatilgan depozitlarni majburiy zahirialash normasini aniqlang.

5. Agar Markaziy bank ochiq bozorda tijorat banklariga 20 mln. soʻmlik davlat obligatsiyalarini sotsa, majburiy zahirialash normasi 12,5 % boʻlganda pul taklifi maksimal qanchaga qisqarishi mumkin?

13-MAVZU:IS-LM MODEL

13.1. IS - egri chizigʻi va uning oʻzgaruvchilari

Iqtisodiyotdagi muvozanat yoki tovar-pul muvozanatiga erishishda, investitsiya va jamgʻarmalarning YaMM bilan bogʻliqligi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu bogʻliqlik shuni koʻrsatadiki, banklar foiz stavkalarini pasaytirib borishi bilan YaMM hajmi ham koʻpayib boradi. Yaʼni, milliy iqtisodiyot moliyaviy «kislorodni» koʻproq olishi natijasida YaMM ishlab chiqarishi ham koʻpayib boradi. Ushbu nazariyani atoqli iqtisodchi Xiks tadqiq qilganligi uchun uning nomi bilan yuritiladi. IS -egri chizigʻi esa Xiks egri chizigʻi deyiladi.

Umuman, IS egri chizigʻi tovar va xizmatlar bozorida vujudga keladigan daromadlar darajasi va foiz stavkasi oʻrtasidagi munosabatlarni bildiradi. Buni tushunish uchun tovar va xizmatlarga boʻlgan talabni, yaʼni, «Keynsian xochi»ni qarab chikamiz. Bunda avvalombor rejalashtirilayotgan xarajatlar miqdorini, yaʼni, «Keynsian xochi»ni olish uchun rejalashtirilayotgan xarajatlar miqdorini tashkil qiluvchi omillarni koʻrib chiqamiz.

Rejalashtirilayotgan xarajatlar uy xoʻjaliklari, firmalar va davlatning tovar va xizmatlarini sotib olishga moʻljallagan xarajatlar miqdoridan iborat. Haqiqiy xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlardan, yaʼni, biror firma rejalashtirilmagan investitsiyalar miqdorini oshirishga yoki kamaytirishga qaror qilgan vaziyatlardagina farqqiladi.

Faraz qilaylik, iqtisodiyot yopiq iqtisodiyotdan iborat, sof eksport nolga teng. Biz rejalashtirilayotgan xarajatlar miqdorini (E) isteʼmol (C), rejalashtirilgan investitsiyalar (I) va davlat xarajatlari (G)ning yigʻindisi orkali topishimiz mumkin:

$$E=S+I+G.$$

Demak, keynsian xochi daromadning (U) rejalashtirilayotgan xarajatlarga bogʻliqligini aks ettirar ekan. Bu tenglamaga biz isteʼmol funksiyasini qoʻshsak:

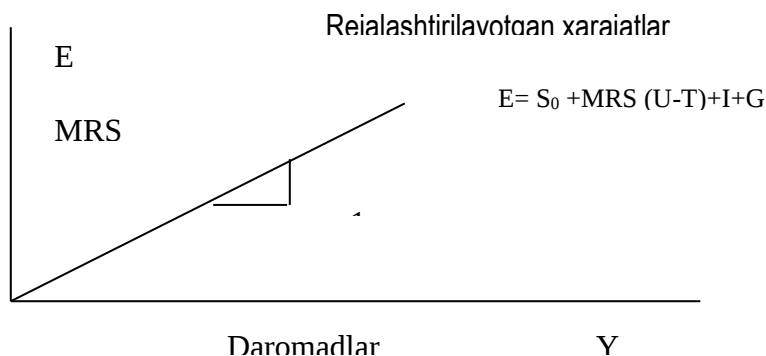
$$S = S_0 + MRS(U-T)$$

Iste'mol funksiyasi ko'rsatayaptiki, iste'mol ixtiyoridagi daromadlar miqdoriga bog'liq (U-T). Bundan tashkari rejalashtirilgan investitsiyalar miqdori (I=I) shaklida qayd qilingan bo'lsin va byudjet siyosati davlat xarajatlari va soliqlari miqdori o'zgarmagan xolda qolsin: $G=G$; $T=T$.

Bu tenglamalarni birlashtirsak, qo'yidagi tenglamaga ega bo'lamiz:

$$E = S_0 + MRS(U-T) + I + G;$$

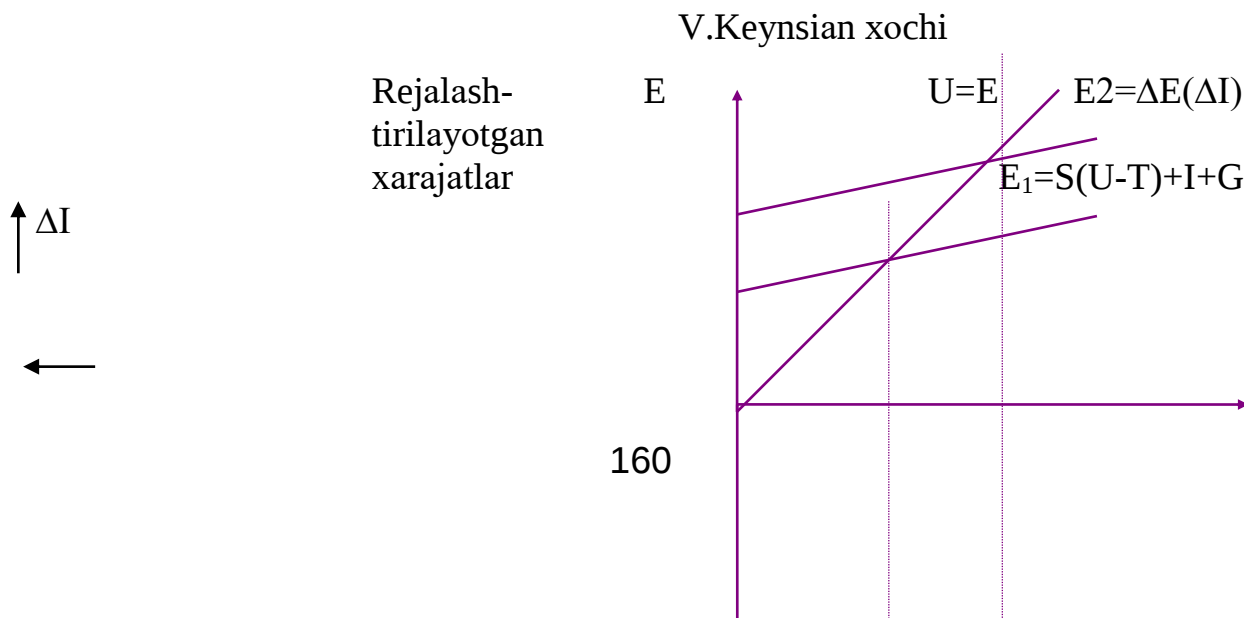
Quyidagi 1-chizmada rejalashtirilayotgan xarajatlar grafikda daromad funksiyasi shaklida byerilgan. Bu to'g'ri chiziq ijobiy siljishga ega. Chunki, yuqori daromadlar darajasi yuqoriroq iste'mol darajalariga, ya'ni, rejalashtirilayotgan xarajatlarning yuqoriroq darajasiga olib keladi. Chiziqning egilishi iste'molga chegaraviy moyillikni bildiradi - MRS. ya'ni, u daromadlarni 1 so'mga oshirganda rejalashtirilayotgan xarajatlarning qanchaga oshishini ko'rsatadi.

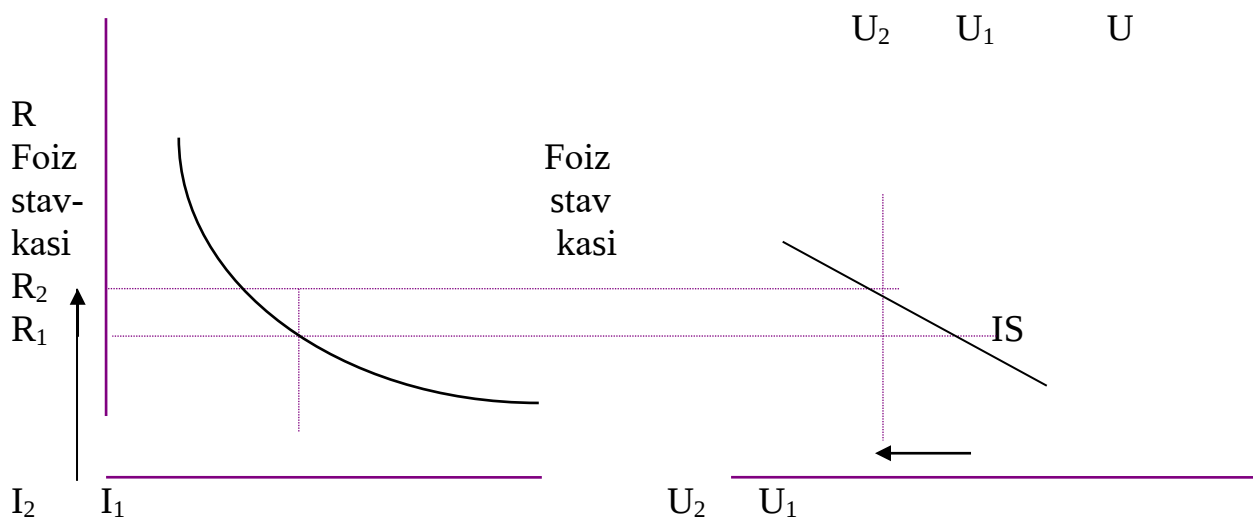

13.1-chizma. Daromad funksiyasi sifatida rejalashtirilayotgan xarajatlar

Muvozanatdagi iqtisodiyot. Bilamizki, iqtisodiyot xaqiqiy xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlarga teng bo'lgan sharoitda muvozanatga erishadi. Ma'lumki, YaMM ko'rsatkichi ikki yoqlama ma'noga ega: ya'ni, iqtisodiyot agentlari daromadi va ishlab chiqarish mahsulotlarini sotib olishga ketgan xarajatlardan iborat. SHuning uchun u nafaqat jami daromadlar, balki tovar va xizmatlarga qilingan xarajatlar miqdoriga tenglashadi. Biz muvozanat sharoitini qo'yidagicha yozamiz: xaqiqiy xarajatlar teng rejalashtirilgan xarajatlarga $Y=E$;

2-chizma

A. Investitsiya funksiyasi S. IS egri chizig'i.

13.2. LM - egri chizig'i va uning o'zgaruvchilari

Keyingi 2-chizmadagi 45 gradusli burchak xosil qilgan chiziq ushbu sharoit bajarilishini ko'rsatadigan nuqtani bildiradi. Agarda biz rejalashtirilgan xarajatlar funksiyasini qo'shsak, diagramma «Keynsian xochi» shakliga keladi.

LM egri chizig'i o'zgarmas narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunish uchun foiz stavkasining oddiy nazariyasini karab chiqamiz. Bu nazariya tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasidir.

Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi – bu, keynsichilar foiz stavkasi nazariyasini oddiy sharxlab byerishdan iborat. IS egri chizig'ini tashkil qilishda «Keynsian xochi» asos bo'lganidek, tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi ham **LM** egri chizig'ini tashkil qilib, pul vositalari real zaxiralariga talab va taklif foiz stavkasini aniqlashni tushuntirib byeradi. Buni biz real pul vositalariga taklifdan boshlaymiz.

Agarda **M**-pul taklifini, **R**-narxlar darajasini bildirsa, **M/R** esa pul vositalarining real zaxirasi miqdorini ko'rsatadi.

Real pul zaxiralariga talabni qo'yidagi ko'rinishda yozamiz:

$$(M/R) = f(R, Y)$$

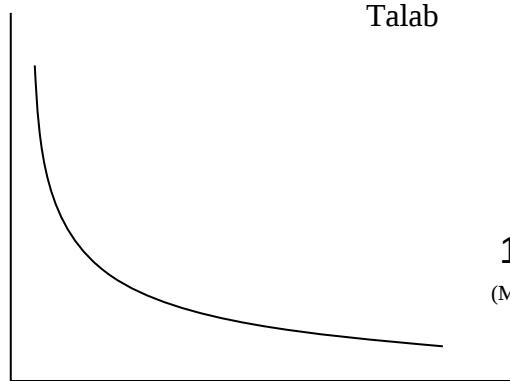
Bu yerda: **f(R, Y)** -**funksiyasi pulga talab miqdorini bildiradi.**

Bu tenglama ko'rsatayaptiki, pulga bo'lgan talab miqdori foiz stavkasi funksiyasini anglatadi.

Keyingi grafikda foiz stavkasi va real pul zaxiralar miqdoriga talab teskari bog'liqlikka ega. Chunki, yuqori foiz stavkasi pulga talab miqdorining kamayishini ko'rsatadi.

Foiz stavkasi

Talab

13.3-chizma. Real pul zaxiralariga talab

Insonlar pulni saqlashadi, chunki pul tez almashtirish xususiyatiga ega. Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi ko'rsatadiki pulga bo'lgan talab miqdori foiz stavkasiga bog'liq. SHuning uchun foiz stavkasi oshganda, insonlar boyliklarini pul shaklida kamroq ushlab turishga harakat qiladi.

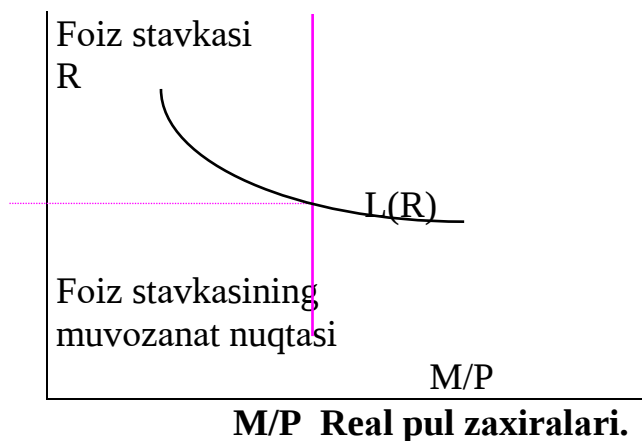
Foiz stavkasi tengligiga ega bo'lish uchun pulga talab va taklif egri chiziqlarini birlashtiramiz.

Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasiga mos ravishda foiz stavkasining o'zgarishi pul bozorida muvozanatga olib keladi. Foiz stavkasining muvozanat nuqtasida pul vositalari zaxirasiga talab miqdori taklif miqdoriga teng. Tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasi, Ya'ni pul taklifining kamayishi foiz stavkasini oshiradi, pul taklifining ko'payishi esa foiz stavkasini kamaytirishdan kelib chiqqan.

Endi tez (pulga) aylana olish afzalligi nazariyasini **LM** egri chizig'ini tashkil qilishda foydalanamiz. Muvozanat foiz stavkasi - pul talabi va taklifini tenglashtiradigan foiz stavkasi o'rtasidagi bog'liqlikni **LM** egri chizig'i ifodalaydi.

13.4-chizma.

Tez (pulga) aylanishi afzalligi nazariyasi

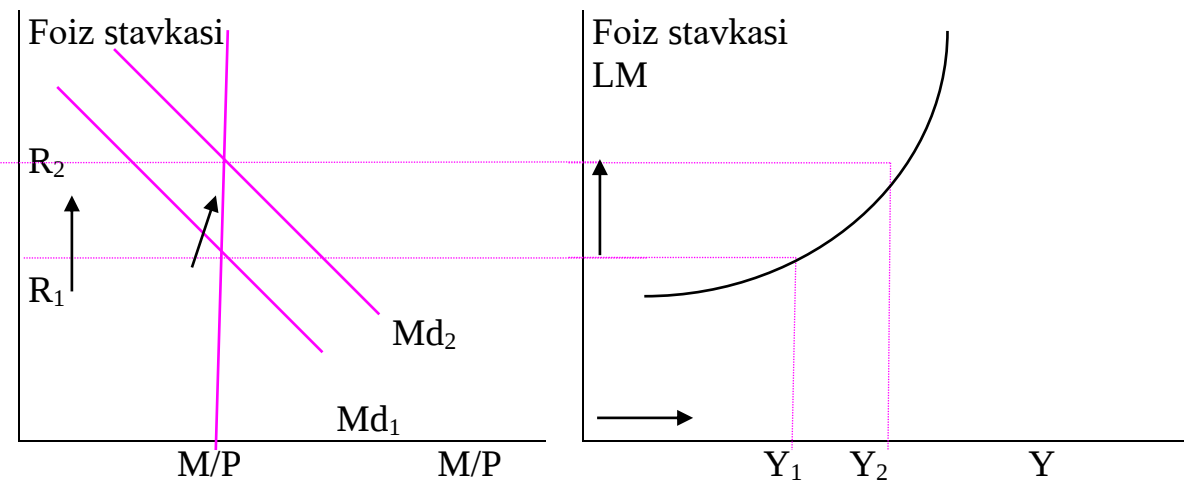

SHungacha faqat foiz stavkasi real pul zaxiralariga bo'lgan talab miqdoriga ta'sir ko'rsatadi, deb hisobladik. YAnada aniqroq aytadigan bo'lsak, pul talabi miqdoriga daromadlar darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. Daromadlar yuqori bo'lsa, xarajatlar ham ko'p bo'ladi. SHuning uchun odamlar ko'proq ishlarni amalga oshirishga harakat qilishadi. Bu esa o'z navbatida ko'proq pulni talab kiladi. SHunday qilib, daromadlar darajasining yuqoriroq bo'lishi pul talabini oshiradi. Boshqacha aytganimizda, daromad va pulga talab o'rtasida to'g'ri aloqa mavjud.

13.5-chizma.

A. Real pul bozori

B. LM egri chizig'i

Real pul zaxirasi.

Pul bozori holatini belgilovchi ko'rsatkichlar o'rtasidagi bunday o'zaro munosabatlar yig'indisining grafigi (5-chizma) qo'yidagicha bo'ladi.

A qismidan ko'rinib turibdiki, pulga bo'lgan talab, foiz stavkasi shuningdek, daromadlar ko'payishi natijasida ham oshadi. Bu xolda Md_1 yuqori surilib, Md_2 holatini egallaydi va unda muvozanatli foiz stavkasi ham o'sib, R_1 holatidan R_2 holatigacha ko'tariladi.

SHunday qilib, yuqoriroq daromad yuqoriroq foiz stavkasiga olib keladi va buni **LM** egri chizig'i aks ettiradi. U pul bozorida foiz stavkasi va daromad o'rtasidagi munosabatlarni ko'rgazmali tarzda ifodalaydi. Daromad darajasi qancha baland bo'lsa, pulga bo'lgan talab shuncha yuqori va shunga muvofiq muvozanatli foiz stavkasi ham shuncha yuqori bo'ladi.

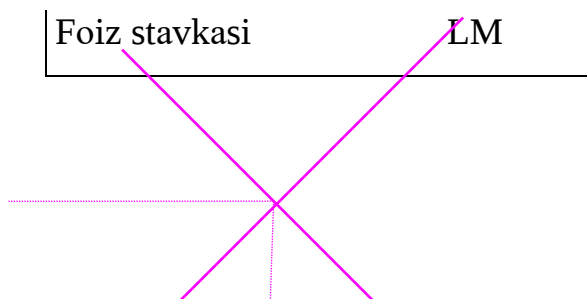
Bulardan shunday xulosaga kelish mumkinki, **IS** chizig'i ham o'zida ikki o'zgaruvchi, Ya'ni, foiz stavkasi va daromadning mumkin bo'lgan turli xil o'zaro bog'liqliklarini aks ettiradi.

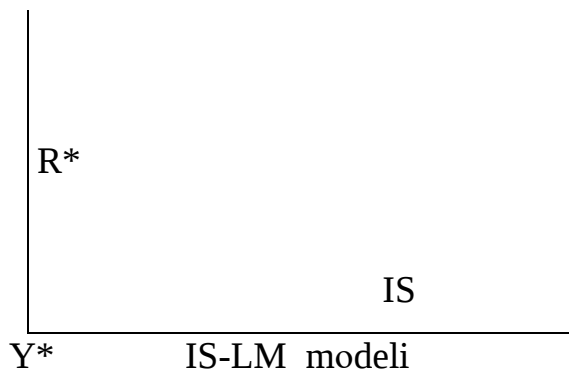
1. IS - LM modeli va undagi makroiqtisodiy muvozanat

Endi bizda **IS - LM** modelining barcha o'zgaruvchi omillari mavjud. Modelning ikkita tenglamasi:

$$(IC) U = S(U-T) + I(R) + G; \quad (LM) M/P = L(R, U);$$

Byudjet-soliq siyosati G va T pul kredit siyosati M va narxlar darajasi R modelda o'zgaruvchi omillar sifatida byerilgan. Bu ikki **IS** va **LM** egri chiziqlarini birlashishida xosil bo'ladigan grafikni biz, **IS-LM** modeli deb atashimiz mumkin. **IS** - egri chiziq - bu tovarlar bozoridagi muvozanat egri chizig'idir. U o'zida tovarlar bozoridagi muvozanatni ta'minlovchi foiz stavkasi R ning va daromad U ning barcha o'zaro birliklarini ko'rsatadi, **LM** egri chizig'i esa pul bozoridagi muvozanat shartlarini qondiruvchi R va U ning o'zaro birlashuvlarini byeradi.

13.6-chizma.IS-LM modelidagi iqtisodiy muvozanat.

IS-LM egri chiziqlari kesishadigan nuqta IS-LM modelidagi iqtisodiy muvozanatlik holatidir. Bu nuqta o'zida shunday foiz stavkasi R ni va daromad darajasi U ni aniklaydiki qachonki ular real pul mablag'lariga bo'lgan talab ularning taklifiga teng kelgan vaziyatni ifodalaydi. Ya'ni, mahsulotlar pul bozorida ham muvozanat shartlariga rioya qilinsa, pulga bo'lgan umumiy talab foiz stavkasi miqdoriga yoki pulning ishlatilish Bahosiga nisbatan teskari bog'liqlikda bo'ladi.

SHunday qilib IS-LM modeli iqtisodiy siyosatning oqibatlarini qisqa muddatli davrga makroiqtisodiy tahlil qilishda juda keng qo'llaniladi.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy o'sish to'liq bandlilik sharoitiga mos keluvchi potensial ishlab chiqarish potensial Y_{aIM} hajmining uzoq muddatli ko'payishi tendensiyasini anglatadi. U o'sish ishlab chiqarish natijalari va omillarida ro'y byeradigan miqdor va sifat o'zgarishlarini harakterlaydi.

Iqtisodiy o'sish real Y_{aIM} ning, yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real Y_{aIM} ni o'sish sur'ati bilan o'lchanadi.

Iqtisodiy o'sish taklif, talab va taqsimot omillari bilan belgilanadi.

Iqtisodiy o'sishni belgilovchi talab omillariga tabiiy resurslar soni va sifati, mehnat resurslari soni va sifati, kapital, texnologiya va boshqalar kiradi.

Bulardan foydalanish usuliga ko'ra iqtisodiy o'sish ekstensiv va intensiv turlarga bo'linadi. Ishlab chiqarish resurslar miqdorini o'zgartirmagan holda o'ssa, intensiv omillar hisobiga amalga oshgan hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sish modellari deganda iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda foydalaniladigan, ularning manbalarini aniqlash va qonuniyatlarini ochib byerishga xizmat qiluvchi modellar tushuniladi.

Keynschilar (Harrod, Domar) modellarida iqtisodiy o'sishning asosiy omil investitsiyalar deb qaraladi. Jamg'arish normasini ko'tarish orqali investitsiyalarni ko'paytirish va ularning samaradorligini oshirish iqtisodiy o'sish shartlari deb qaraladi.

Klassik modellarda iqtisodiy o'sish ishlab chiqarishning barcha omillariga bog'liq, mehnat va kapital o'zaro almashiniladi deb qaraladi. SHunga ko'ra kapitalning ma'lum darajasida mehnatning kapital bilan qurollanganlik darajasi, o'z navbatida ishlab chiqarish hajmi ham turlicha bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Milliy darajadagi yoki makroiqtisodiy muvozanat nimani bildiradi?
2. IS egri chizig'ining asosiy o'zgaruvchilari qanday? Yopiq iqtisodiyot va ochiq iqtisodiyot sharoitida makroiqtisodiy muvozanatga qanday yerishiladi?
3. LM egri chizig'ining asosiy o'zgaruvchilari nimalardan iborat?
4. LM egri chizig'ida Keynesian xochi nimani ko'rsatadi?
5. Tez (pulga) aylana olish afzallagi nazariyasini qanday tushunasiz?
6. IS-LM modeli qanday vaziyatni ifodalaydi?

Mavzu bo'yicha testlar:

1. IS-LM modelida davlat xarajatlari (G) va pul taklifi (M) shunday holatda o'zgardiki, bunda daromad miqdori (U) saqlanib qoldi, (R) foiz stavkasi esa ko'paydi. Bu holatda shuni qayd etish mumkinki:

- a) G ko'payadi, M kamayadi;
- b) G va M ko'payadi;
- c) G kamayadi, M ko'payadi;
- d) G va M kamayadi.

2. Iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar bilan ifodalangan: muvozanatli ishlab chiqarish hajmi $U=5000$; iste'mol funksiyasi $S=500+0,6(U-T)$; Soliqlar $T=600$; davlat xarajatlari – 1000; investitsiya funksiyasi: $I=2160-10000R$. Bu holatda muvozanatning real foiz stavkasi teng bo'ladi:

- a) 5%;
- b) 8% ;
- c) 10% ;
- d) 13%.

3. Tovarlar va xizmatlar sotib olishga davlat xarajatlarining 10 birlikka o'sishi IS egri chizig'ining quyidagicha siljishini keltirib chiqaradi:

- a) o'ngga 10 birlikka;
- b) chapga 10 birlikka;
- c) o'ngga $10 * \frac{1}{1-b}$ birlikka, bu yerda b - iste'molga chegaralangan moyillik;
- d) chapga $10 * \frac{1}{1-b}$ birlikka;

4. Agar iste'molga chegaraviy moyillik 0,75 ga teng bo'lsa, soliqlarning 100 birlikka kamayishi natijasida:

- a) IS yerga chizig'i o'ngga 300 birlikka siljiydi;
- b) LM egri chizig'i o'ngga 100 birlikka siljiydi;
- c) IS egri chizig'i o'ngga 300 birlikka siljiydi;
- d) IS va LM egri chiziqlari bir vaqtda o'ngga 300 birlikka siljiydi.

5. Iqtisodiyot quyidagi ko'rsatkichlar vositasida byerilgan:

$$\begin{aligned} Y &= C + I + G + X_n; & C &= 100 + 0,9Y_d; & I &= 200 - 500R; \\ X_n &= 100 - 0,12Y - 500R; & M &= (0,8Y - 2000R)P; \\ G &= 200; & t &= 0,2; & M_s &= 800; & P &= 1. \end{aligned}$$

Bunday vaziyatda LM egri chizig'i tenglamasi quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

- a) $Y=1000+2500R$;
- b) $Y=900+2600R$;
- c) $Y=900+600R$;
- d) $Y=1000+2700R$.

6.Solik. stavkasi (t) va muomaladagi pul massasi (M) o'zgarishi natijasida foiz stavkasi (R) o'z xolicha qoldi daromad (U) o'sdi. Qayd kilish mumkinki:

- a) M o'sdi, t kamaydi;
- b) t va M o'sdi;
- c) M va t kamaydi;
- d) M kamaydi, t o'sdi.

7. Iqtisodiyot quyidagi ko'rsatkichlar vositasida byerilgan:

$Y=C+I+G+X_n$; $C=100+0,9Y_d$; $I=200-500R$; $X_n=100-0,12Y-500R$;

$M=(0,8Y-2000R)P$; $G=200$; $t=0,2$; $M_s=800$; $P=1$.

Bunday vaziyatda IS egri chizig'i tenglamasi quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

- a) $Y=1600-2700R$;
- b) $Y=1500-2500R$;
- c) $Y=1500-2600R$;
- d) $Y=1600-2600R$;

8. Agar iqtisodiyot likvidlilik tuzog'i holatida turgan bo'lsa, u holda:

- a) tovarlar va xizmatlar hamda pul bozorlaridagi muvozanatga LM egri chizig'ining keyns kesimida erishiladi;
- b) iqtisodiy agentlar naqd pullarni saqlab turishni afzal ko'rishadi;
- c) pul taklifi bo'yicha samarali talab elastik emas;
- d) barcha keltirilgan fikrlar noto'g'ri.

9. IS –LM egri chiziqlarining kesishish nuqtasida:

- a) rejalashtirilgan harakjatlar haqiqiy xarajatlarga teng;
- b) real pul taklifi pulga bo'lgan real talabga teng;
- b) ishlab chiqarish va foiz stavkasi darajalari ham tovar, ham pul bozorida muvozanat shartlarini qanoatlantiradi;**
- g) keltirilgan barcha ta'kidlar noto'g'ri.

Mavzu bo'yicha masalalar.

1-masala

Ochiq iqtisodiyotda iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega: $C = 300 + 0,65Y_d$, investitsiya funksiyasi $I = 200 - 1500r$, soliqlar $T = 200$, davlat xarajatlari $G = 200$, pulga talab funksiyasi $M = (0,5Y - 2000r)P$, pul taklifi $M = 550$, narxlar darajasi $P = 1$, sof eksport funksiyasi $X_n = 100 - 0,05Y - 500r$. IS va LM egrilar tenglamasi, shuningdek, Y daromad va R foiz stavkasining muvozanat qiymatini aniqlang.

Yechish:

IS egrichizig'i tenglamasini topamiz

$$Y = S + I + G + X_n.$$

$$Y = 300 + 0,65(Y - 200) + 200 - 1500r + 200 + 100 - 0,05Y - 500r.$$

$$0,4Y = 670 - 2000r.$$

$$Y = 1675 - 5000r$$

LM egrichizig'i tenglamasini topamiz

$$M/P = kY - hr.$$

$$550/1 = 0,5Y - 2000R.$$

$$0,5Y = 550 + 2000R.$$

$$Y = 1100 + 4000R - \text{LM tenglamasi}$$

Y daromad va R foiz stavkasining muvozanat qiymatini aniqlash uchun IS va LM egrichizilarining kesishish nuqtasini topish kerak.

$$1675 - 5000r = 1100 + 4000r.$$

$$575 = 9000r \Rightarrow r = 0,064 \text{ Yoki } 6,4\%.$$

Tenglama modellaridan biriga foiz stavkasining muvozanat qiymatini qo'ygan holda, daromadning muvozanat qiymatini topish mumkin:

$$Y = 1100 + 4000 \times 0,064 = 1356.$$

2-masala

Ochiq iqtisodiyotda iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$C = 100 + 0,8Y;$$

$$- \text{investitsiyalar funksiyasi } I = 200 - 400r;$$

$$- \text{soliq stavkasi } t = 0,2;$$

$$- \text{davlat xarajatlari } G = 200;$$

$$- \text{pulga talab funksiyasi } M = (0,8Y - 1600r)P;$$

$$- \text{pul taklifi } M = 800;$$

$$- \text{narx darajasi } P = 1;$$

$$- \text{sof eksport funksiyasi } X_n = 100 - 0,04Y - 400r;$$

IS va LM egrichizilari tenglamalari, shuningdek, Y daromad va foiz stavkasining muvozanat qiymatini aniqlang. Agar davlat xarajatlari 100 ga ko'tarilsa, IS egrichizig'i va daromad hamda foiz stavkasining muvozanat qiymati qanday o'zgaradi?

Yechish:

IS egrisi tenglamasini topamiz:

$$Y = C + I + G + X_n.$$

$$Y = 100 + 0,8(Y - 0,2Y) + 200 - 400r + 200 + 100 - 0,04Y - 400r$$

$$0,4Y = 600 - 800r$$

$$Y = 1500 - 2000R - \text{IS tenglamasi.}$$

LM egrisi tenglamasini topish:

$$M/P = kY - hr.$$

$$800/1 = 0,8Y - 1600r.$$

$$0,8Y = 800 + 1600r.$$

$$Y = 1000 + 2000r - \text{LM tenglamasi.}$$

Y daromad var foiz stavkasining muvozanat qiymatini aniqlash uchun IS va LM egrilarining kesishuv nuqtasini topish kerak.

$$1500 - 2000r = 1000 + 2000r.$$

$$500 = 4000r \Rightarrow r = 0,125 \text{ yoki } 12,5\%.$$

Tenglama modellaridan biriga foiz stavkasining muvozanat qiymatini qo'ygan holda, daromadning muvozanatli hajmini topish mumkin:

$$Y = 1000 + 2000 \times 0,125 = 1250.$$

Davlat xarajatlari o'sishi IS egri chizig'ini o'ngga siljitadi va daromad hamda foiz stavkasining muvozanat qiymatini oshirishga olib keladi. Daromadning yangi qiymatini multiplikator yordamida aniqlash mumkin:

$$\Delta Y = \Delta G \times m, \text{ bu yerda, } m - \text{davlat xarajatlari multiplikatori. } m = 1 / (1 - MPC)$$
$$m = 1 / 0,2 = 5.$$

$$\Delta Y = 100 \times 5 = 500, \text{ Ya'ni daromadning yangi muvozanat qiymati } Y = 1750.$$

Ushbu qiymatni LM tenglamaga qo'ygan holda, muvozanatli foiz stavkasini aniqlash mumkin:

$$Y = 1000 + 2000r$$

$$1750 = 1000 + 2000r \Rightarrow r = 0,375 \text{ Yoki } 37,5\%.$$

3-masala

Ochiq iqtisodiyotda iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$C = 80 + 0,8Y_d;$$

$$- \text{investitsiyalar funksiyasi } I = 100 - 800r;$$

$$- \text{soliq stavkasi } t = 0,25;$$

$$- \text{davlat xarajatlari } G = 60;$$

$$- \text{pul gatalab vazifasi } M = (0,5Y - 1000r)P;$$

$$- \text{pullik taklif } M = 200;$$

$$- \text{narxlar darajasi } P = 2.$$

IS va LM egri chiziqlar tenglamasi, shuningdek, Y daromad va r foiz stavkasining muvozanat qiymatini aniqlang. Agar davlat xarajatlari 100 ga ko'tarilsa, LM egri chizig'i va daromad hamda foiz stavkasining muvozanatli darajalari qanday o'zgaradi?

Yechish:

IS egri chizig'i tenglamasini topamiz

$$Y = C + I + G + X_n.$$

$$Y = 80 + 0,8(Y - 0,25Y) + 100 - 800r + 60.$$

$$0,4Y = 240 - 800r.$$

$$Y = 600 - 2000R - \text{IS tenglamasi.}$$

LM egri chizig'i tenglamasini topamiz

$$M : P = kY - hr.$$

$$200 : 2 = 0,5Y - 1000r.$$

$$0,5Y = 100 + 1000r.$$

$$Y = 200 + 2000R - \text{LM tenglamasi.}$$

Y daromad var foiz stavkasining muvozanatli darajasini aniqlash uchun IS va LM egrichiziqlarining kesishuv nuqtasini topish kerak.

$$600 - 2000R = 200 + 2000r.$$

$$400 = 4000r \Rightarrow r = 0,1 \text{ Yoki } 10\%.$$

Tenglama modellaridan biriga foiz stavkasining muvozanatli darajasini qo'ygan holda, daromadning muvozanatli darajasini topish mumkin:

$$Y = 200 + 2000 \times 0,1 = 400.$$

Pul taklifining o'sishi LM egri chizig'ini o'ngga siljitadi va daromad hamda foiz stavkasining muvozanatli darajalarini kamayishiga olib keladi. Ularni aniqlash uchun LM egrichizig'ining tenglamasigayangi M qiymatni qo'yish zarur:

$$300 / 2 = 0,5Y - 1000r.$$

$$0,5Y = 150 + 1000r.$$

$$Y = 300 + 2000r \text{—LM egri chizig'ining yangi tenglamasi.}$$

$$600 - 2000r = 300 + 2000r.$$

$$r = 0,075 \text{ Yoki } 7,5\%,$$

$$Y = 300 + 2000 \times 0,075 = 450.$$

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar bilan ifodalangan:

$$C = 400 + 0,9Y_d \text{ (iste'mol);}$$

$$I = 300 - 2000R \text{ (investitsiyalar);}$$

$$X_n = 100 - 0,05Y - 1000R \text{ (sof eksport);}$$

$$M = (0,4Y - 100R)P \text{ (nominal pul taklifi);}$$

$$G = 100 \text{ (davlat xarajatlari);}$$

$$t = 0,5 \text{ (soliq stavkasi);}$$

$$M_s = 180 \text{ (baholarning belgilangan darajasi).}$$

Bu holatda daromadlarning va foiz stavkasining muvozanatli darajalarini toping.

2. Iqtisodiyot quyidagi ko'rsatkichlar vositasida berilgan:

$$Y = C + I + G + X_n; \quad C = 100 + 0,9Y_d; \quad I = 200 - 500R;$$

$$X_n = 100 - 0,12Y - 500R; \quad M = (0,8Y - 2000R)P;$$

$$G = 200; \quad t = 0,2; \quad M_s = 800; \quad P = 1.$$

Bunday vaziyatda LM egri chizig'i tenglamasi qanday ko'rinishda bo'ladi?

3. Ochiq iqtisodiyotda iste'mol funksiyasi:

$$C = 300 + 0,8Y_d;$$

$$\text{— investitsiyalar funksiyasi } I = 200 - 1500r;$$

$$\text{— soliq stavkasi } t = 0,2;$$

$$\text{— davlat xarajatlari } G = 200;$$

$$\text{— pulga talab funksiyasi } M = (0,5Y - 200r)P;$$

$$\text{— pul taklifi } M = 550;$$

$$\text{— narxlar darajasi } P = 1;$$

$$\text{— sof eksport funksiyasi } X_n = 100 - 0,04Y - 500r.$$

IS va LM egri chiziqlari tenglamasi, shuningdek, Y daromad va r foiz stavkasining muvozanat qiymatini aniqlang. Agar narxlar darajasi ikki barobar oshsa, LM egri chizig'i va daromad hamda foiz stavkasining muvozanat qiymati qanday o'zgaradi?

4. Iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar bilan ifodalangan: muvozanatli ishlab chiqarish hajmi $U=5000$; iste'mol funksiyasi – $S=500+0,6(U-T)$; Soliqlar $T=600$; davlat xarajatlari – 1000 ; investitsiya funksiyasi: $I=2160-10000R$. Bu holatda muvozanatning real foiz stavkasi nechaga teng bo'ladi?

5. Iqtisodiy tizim quyidagi ko'rsatkichlar bilan harakterlanadi: Iste'mol funksiyasi $C=60+0,8 Y_d$. Rejalashtirilgan investitsiyalar daromadga bog'liq emas va $I=40$ birlik. Davlat xarajatlari $G=20$ birlik. Topilsin:

- Iqtisodiyotdagi muvozanatli daromad darajasini;
- xarajatlar multiplikatori miqdorini;
- davlat xarajatlari 10 birlikka ko'payganda muvozanatli daromad darajasini.

6. Iqtisodiy tizim quyidagi ko'rsatkichlar bilan harakterlanadi:

Iste'mol funksiyasi $C=38+0,5 (Y-T)$;

Investitsiya funksiyasi $I=50-100 R$;

Davlat xarajatlari va soliqlar $G=T=20$;

Pulga talab funksiyasi: $L=0,5-80R$;

Pul taklifi $M=160$; baholar darajasi $P=2$.

- IS egri chizig'i tenglamasini tuzing.
- LM egri chizig'i tenglamasini tuzing.
- Foiz stavkasi va daromadning muvozanatli darajasini toping.
- Davlat xarajatlari 20 dan 30 ga qadar ko'paysa foiz stavkasi va daromadning muvozanatli darajasi qanday o'zgaradi.
- pul taklifi 160 dan 180 ga qadar ko'paysa foiz stavkasi va daromadning muvozanatli darajasi qanday o'zgaradi.

7. Iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar bilan tasvirlangan:

$$Y=C+I+G+X_n$$

$$C=400+0,9 Y_d \quad I=200+0,25Y$$

$$X_n=200-0,1Y \quad G=200 \quad t=0,333$$

Daromadning muvozanatli darajasi va avtonom xarajatlar multiplikatorini toping.

14-MAVZU: IQTISODIY O'SISHNING UMUMIY TAVSIFI VA NEOKEYNSCHA MODELLARI

14.1. Iqtisodiy o'sish tushunchasi

Iqtisodiy o'sish bevosita YaIM hajmining mutlaq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari har bir birligi hisobiga o'sishi, sifatining yaxshilanishi va tarkibining takomillashuvida ifodalanadi¹².

Iqtisodiy o'sishni YaIM mutlaq hajmining ortishi orqali yoki aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi orqali o'lchash buning qanday maqsadda amalga oshirilayotganiga bog'liq bo'ladi. Odatda biron bir mamlakat iqtisodiy o'sishini YaIM mutlaq hajmining ortishi orqali o'lchash uning iqtisodiy salohiyatini baholashda, aholi jon boshiga real YaIM miqdorining ortishi orqali o'lchash esa mamlakatdagi turmush darajasini taqqoslashda qo'llaniladi.

Mamlakatning iqtisodiy o'sish sur'atini tavsiflaydigan mazkur ko'rsatkichlar (real YaIM va aholi jon boshiga real YaIMning o'sishi) miqdoriy ko'rsatkichlar bo'lib, ular birinchidan, mahsulot sifatining oshishini to'liq hisobga olmaydi va shu sababli farovonlikning haqiqiy o'sishini to'liq tavsiflab byerolmaydi; ikkinchidan, real YaIM va aholi jon boshiga YaIMning o'sishi bo'sh vaqtning sezilarli ko'payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko'rsatilishiga olib keladi; uchinchidan, iqtisodiy o'sishni miqdoriy hisoblash boshqa tomondan uning atrof-muhitga va inson hayotiga salbiy ta'sirini hisobga olmaydi. SHunga ko'ra, iqtisodiy o'sishning barcha tavsifi yillik o'sish sur'atlarining foizdagi o'lchovida to'liq o'z ifodasini topadi:

$$O'S = \frac{YaIM_{joriy\ davr} - YaIM_{basis\ davr}}{YaIM_{basis\ davr}} \times 100\% ,$$

bu yerda:

O'S – iqtisodiy o'sish sur'ati, foizda;

$YaIM_{basis\ davr}$ – taqqoslanayotgan davr (yil)dagi real YaIM hajmi;

$YaIM_{joriy\ davr}$ – joriy davr (yil)dagi real YaIM hajmi.

¹² McConnell, Campbell R. Economics : principles, problems, and policies 17th ed. 2008 page 411

Ekstensiv iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, yanada ilg'or ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarish potensialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi.

Iqtisodiy o'sish ikki xil usul bilan aniqlanadi va o'lchanadi.

Birinchi usul, YaMMni (YaIM, SMM) o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiqtisodiy imkoniyatlari harakatini aniqlash uchun ishlatiladi.

Ikkinchi usul, real YaMMni (YaMM, SMM) o'tgan davrga nisbatan aholi jon boshiga o'zgarishi sifatida aniqlanadi.

Umumiy iqtisodiy o'sish darajasi aslida YaIM miqdori bilan belgilanadi. SHuningdek bu ko'rsatkichlar miqdori va hal qilayotgan vazifasiga qarab YaMM yoki MD ham bo'lishi mumkin. Bu ko'rsatkichlarning bari bir-biriga juda ham yaqin. YaMM ham YaIM kabi ushbu mamlakat aholisi olayotgan daromadlar miqdorini ko'rsatadi. SHuning uchun ham uni aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar dinamikasi va darajasini aniqlayotganda foydalanish mumkin. Iqtisodiy o'sish nazariyasi va modellarida umumiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning farqi unchalik katta ahamiyatga ega emas. CHunki, ularning farqi iqtisodiy o'sish chegarasi va omillari o'sish darajasini tahlil qilishda hal qiluvchi jarayon bo'lib hisoblanmaydi.

Iqtisodiy o'sish nazariyasida daromadlar iste'mol va investitsiyalarga bo'linadi.

$$Y = C + I$$

Davlat xarajatlari va sof eksport ko'rsatkichlari ham iste'mol va investitsiyalar tarkibiga kiritib yuboriladi. Absolyut miqdordagi ko'rsatkichlar dinamikasi Y_t (t-vaqt indeksi) va jon boshiga to'g'ri keladigan ko'rsatkichlar birgalikda o'sish jarayonini bildiradi. Iste'mol hajmi C_t iqtisodiyotning pirovard maqsadini va yashash darajasini oshishini bildirsa, investitsiya esa I_t resurs imkoniyatlarining o'sishi va texnik yangiliklarning moddiylashishini bildiradi. Iste'mol va investitsiya o'rtasida etarlicha qarama-qarshilik mavjud, chunki joriy iste'mol miqdorining oshishi iqtisodiy o'sish potentsiali imkoniyatlarini qisqartiradi.

14.2. Iqtisodiy o'sish o'lchovi: potentsial va xaqiqiy daromad dinamikasi

O'sishning barcha imkoniyatlari real miqdorda, Ya'ni doimiy narxlarda qaraladi. Aksincha, nominal ko'rsatkichda ularning dinamikasi nafaqat o'sish darajasini, balki inflyasiyani ko'rsatgan bo'lar edi.

Iqtisodiy o'sish sur'atlari quyidagi formulalar yordamida aniqlanadi:

$$\text{a) bazis o'sish sur'ati} = Y_t / Y_0 \times 100\%;$$

$$\text{b) zanjirli o'sish sur'ati} = Y_t / (Y_{t-1});$$

Qo'shimcha o'sish sur'atlari esa:

$$\text{a) bazisli qo'shimcha o'sish sur'ati} = (Y_t - Y_0) / Y_0;$$

$$\text{b) zanjirli qo'shimcha o'sish sur'ati} = (Y_t - Y_{t-1}) / Y_{t-1};$$

Har bir mamlakat iqtisodiy o'sishga intiladi, chunki iqtisodiy o'sish, birinchidan milliy mahsulot hajmini va daromadni ko'payishini, ikkinchidan resurslardan samarali foydalanishni, uchinchidan yangi-yangi ehtiyojlar va imkoniyatlarning paydo bo'lishiga, to'rtinchidan halqaro bozorlarda mamlakat obro'sining oshishiga olib keladi.

Iqtisodiy o'sish usullaridan to'g'ri va o'z joyida foydalanish katta ahamiyatga egadir. Masalan, mamlakat harbiy salohiyatini aniqlash va rivojlantirish muammosi qaralayotganda iqtisodiy o'sishning birinchi usulidan, mamlakat aholisining turmush faoliyati taqqoslanayotganda ikkinchi usuldan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Masalan, Hindistonda etishtirilgan YaMM SHveysariyada etishtirilgan YaMM dan 70% ga ko'p, ammo aholisi yashash darajasi bo'yicha Hindiston aholisi SHveysariya aholisi yashash darajasidan 60 martagacha kam.

14.3. Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar

Iqtisodiy o'sish avvalom bor foydalanilayotgan resurslarning soni va sifatiga, shuningdek foydalanilayotgan texnologiyaga bog'liq. Agarda qaralayotgan omillar va iqtisodiy o'sish tarkibiy qismlari yaxlitlashti-rilgan bo'lsa iqtisodiy o'sishni ekstensiv va intensiv o'sishga bo'lish mumkin. Agarda foydalanayotgan resurslar miqdori o'zgarmay qolgan xolda ishlab chiqarish o'ssa to'liq intensiv omillar hisobiga amalga oshgan hisoblanadi.

Umuman olganimizda iqtisodiy o'sish bir nechta omillar ta'sirida amalga oshiriladi. Ya'ni:

1. Tabiiy resurslar soni va sifati;
2. Mexnat resurslari soni va sifati;
3. Asosiy kapital hajmi;
4. Texnologiya va boshqalar.

Ushbu omillarning barchasi ishlab chiqarishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu esa iqtisodiy o'sish istiqbollari belgilashda ishlab chiqarish funksiyalaridan keng foydalanish imkonini byeradi. Ya'ni, iqtisodiyotdagi ishlab chiqarish omillari miqdorining qo'shimcha o'sish sur'atlari ($\Delta K / K$ va $\Delta L / L$) va texnika taraqqiyoti natijasida ularning umumiy unumdorligini qo'shimcha o'sish sur'atlariga ($\Delta A / A$) bog'liqxolda mahsulot ishlab chiqarishning qo'shimcha o'sish sur'atini ($\Delta Y / Y$) hisoblash imkonini byeradi:

$$\Delta Y / Y = \alpha (\Delta K / K) + (1 - \alpha) (\Delta L / L) + \Delta A / A$$

Bu yerda, α koeffitsienti - ishlab chiqargan mahsulotda kapital xissasi;

$1 - \alpha$ koeffitsienti - ishlab chiqargan mahsulotda mexnat xissasi.

Faraz qilaylik, milliy mahsulotda kapital xissasi 0,3 ni, mexnat xissasi esa $1 - 0,3 = 0,7$ ni tashkil etsa, unda kapitalni ($\Delta K/K$) va mexnatni ($\Delta L/L$) 10%ga qo'shimcha o'sishi ishlab chiqarish hajmini ham 10% ga qo'shimcha o'sishiga olib keladi. ($0,3 \times 10\% + 0,7 \times 10\% = 3\% + 7\% = 10\%$) ya'ni, ekstensiv omillar hisobiga ro'y beradi.

Ammo, iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi intensiv omillar hamma vaqt ham qadrlangan va iloji boricha ulardan foydalanishga harakat qilinadi. SHuning uchun ham davlat iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash maqsadida, fan-texnikaning istiqbolli yo'nalishlarini belgilash, xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, soliq mexanizmi va tizimini iloji boricha ixchamlashtirish kabi ishlarni olib bormoqda.

Iqtisodiy o'sishga mamlakatning soliq tizimi ham sezilarli ta'sir qiladi. Soliqqa tortish stavkalarini kamaytirish va amortizatsiyaga ajratmalarning o'sish tomon o'zgarishi investitsiyalar hajmini ko'paytiradi va shu orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

Keyingi yillarda ijtimoiy va ekologik muammolarni kuchayishi deyarli barcha mamlakatlarda iqtisodiy o'sish eng avvalo aholi farovonligini ta'minlashning sharti sifatida qaralmoqda. CHunki, iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash zarurligi sababli rivojlangan mamlakatlarda amal qilgan iqtisodiy o'sishning miqdoriy nazariyasi o'z o'rnini iqtisodiy o'sishning sifat nazariyasiga bo'shatib byerdi.

Ya'ni, davlat siyosati iqtisodiy o'sishning quyidagi muammolarini hal etishga yo'naltirilgan:

- iste'mol darajasi yuqori bo'lgan iqtisodiyotning barqaror holatini ta'minlashga qaratilgan omonat jamg'arish me'yorlarini tanlash;
- aholi o'sishini tartibga solish;
- fan-texnika taraqqiyotining ekologik jixatdan xavfsiz yutuqlarini joriy etish va mexnat unumdorligini oshirish.

Iqtisodiy o'sishning ijtimoiy yo'naltirilganligi kuchayib borishi bilan amaliyotda halq farovonligi tushunchasi jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining eng muxim mezonlari sifatida yanada aniqlanmoqda va kengaytirilmoqda. Agarda ilgari uni moddiy ta'minlanganlikning miqdoriy ko'rsatkichlari aks ettirgan bo'lsa, xozirda birinchi o'ringa o'rtacha umr ko'rish, o'lim darajasi, shu jumladan bolalar o'limi, ishsizlik darajasi, daromadlar tengsizligi, ta'lim darajasi, atrof-muxitning ifloslanishi va boshqa shu kabi ko'rsatkichlar qo'yilmoqda. Ya'ni, iqtisodiy o'sish shaxsning rivojlanib borishi uchun sharoit yaratib byerishi lozim.

Iqtisodiy o'sishning salbiy oqibatlaridan biri bo'lib aholini ijtimoiy, mulkiy tabaqalanishi kuchayishi hisoblanadi. SHuning uchun ham davlat aholi turli qatlamlarini ximoya qilish maqsadida ijtimoiy siyosatlarni olib boradi.

Davlat ushbu ijtimoiy siyosatlarni olib borishdan oldin aholi daromadlari miqdorini aniqlaydi. Aholi daromadi ish xaqi, dividendlar va foizlardan, shuningdek transfyert to'lovlaridan tashkil topadi. Daromadlarning kengroq ma'nosi pulsiz yoki imtiyozli narxlarda aholi oladigan tovarlar va ta'lim, sog'liqni saqlash, uy-joy kommunal xo'jaligi, transport va boshqa xizmatlar ko'rinishidagi to'lovlarni ham o'z ichiga oladi.

Davlat daromadlarning qayta taqsimlanishini asosan ikki xil tayanch omillar yordamida amalga oshiradi:

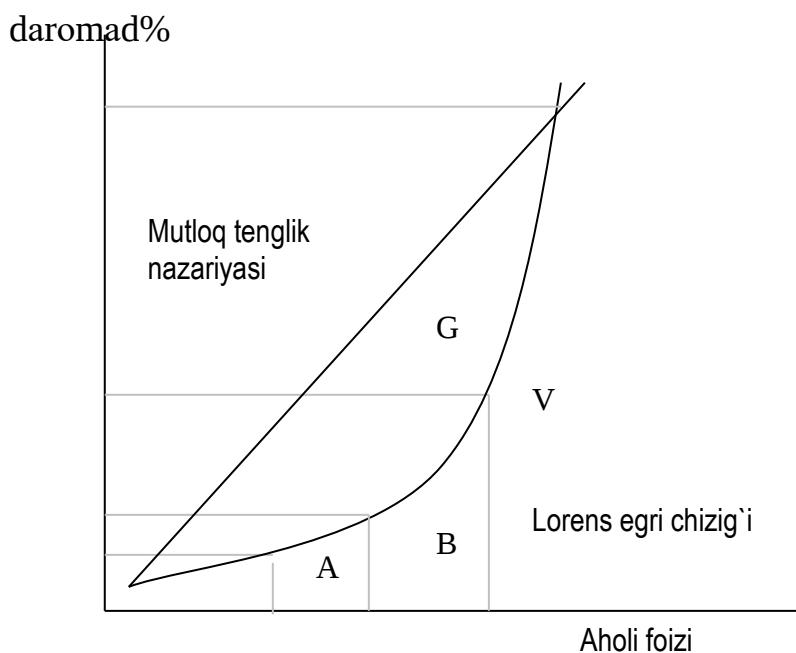
1. Soliq tizimi;
2. Transfert dasturlari.

Davlat transfert dasturlaridan tashqari yana bir qator nodavlat va jamoat dasturlari ham mavjud. Davlat va nodavlat tashkilotlari transfert dasturlarini barcha turlari yagona bir maqsadga, ya'ni aholi daromadlarini tenglashtirishga yo'naltirilgan.

Daromadlar taqsimlanishining tengsizligini ifodalash uchun ko'p xollarda Lorens egri chizig'i diagrammasidan foydalaniladi.

Bu chizma to'rtburchak ko'rinishida bo'lib, uning gorizantal tomonida- aholi xisssasi (foizi), vertikal tomonida-daromad hissasi (foizi) ko'rsatilgan. Agar jamiyatda daromad mutloq baravar taqsimlangan deb faraz qilsak, Ya'ni 20 % aholi jami daromadning 20 % ga, 40 % - 40 % ga ega bo'lsa, unda mutloq tenglikning bu vaziyatini ifodalovchi chiziq bissektisa ko'rinishiga ega bo'lar edi.

Ammo, xayotda aholi o'rtasida daromadlarni taqsimlanishi bir xil emas. Masalan, agar aholining 20% A nuqta bilan belgilangan daromadlarning ozgina qismini olsa, aholining 40% B nuqta bilan belgilangan qismini oladi va hokazo.

14.1-chizma. Lorens egri chizig'i

Bunday holatda daromadni xaqiqatda taqsimlanishini bildiruvchi chiziq Lorens egri chizig'i deb ataladi. Bissektisa va Lorens egri chizig'i o'rtasidagi uzilish yoki maydon qancha katta bo'lsa, daromad taqsimlanishining tengsizlik darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Bu uzilish kattaligi tengsizlik darajasini ifodalaydi.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy o'sish - bu ob'ektiv qonuniyat bo'lib, aholining o'sishi, FTT jarayonlari, ishlab chiqarish hajmining ma'lum bir vaqt davomida o'sishi kabi jarayonlar bilan bog'langan

Iqtisodiy o'sish ikki xil usul bilan aniqlanadi va o'lchanadi.

Birinchi usul, YaMMni (YaIM, SMM) o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiy iqtisodiy imkoniyatlari harakatini aniqlash uchun ishlatiladi.

Ikkinchi usul, real YaMMni (YaMM, SMM) o'tgan davrga nisbatan aholi jon boshiga o'zgarishi sifatida aniqlanadi.

olganimizda iqtisodiy o'sish bir nechta omillar ta'sirida amalga oshiriladi. Ya'ni:

1. Tabiiy resurslar soni va sifati;
2. Mehnat resurslari soni va sifati;
3. Asosiy kapital hajmi;
4. Texnologiya va boshqalar.

Nazorat va mulohaza savollari

1. Iqtisodiy o'sish tushunchasi va uni o'lchash usullarini izohlab bering.
2. Iqtisodiy o'sish sur'atlari qanday aniqlanadi ?
3. Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillarni formulalar yordamida tushuntirib bering.
4. Iqtisodiy o'sish qanday salbiy oqibatlariga olib keladi?
5. Iqtisodiy o'sishda Lorens egri chizig'ining qanday aloqasi mavjud ?

Mavzu bo'yicha testlar.

1.Intensiv iqtisodiy o'sishning manbai bo'lib hisoblanadi:

- a) tabiiy gazning yangi manbalari ochilishi;
- b) yangi avlod stanogidan foydalanish natijasida mehnat unumdorligining oshishi;
- c) haftalik ish soatining uzaytirilishi;
- d) qishloq xo'jaligida yangi ekin maydonlarining o'zlashtirilishi.

2.Solou modeliga ko'ra aholi sonining o'sish sur'ati n ga, texnologik taraqqiyot darajasi esa g ga teng bo'lsa barqaror holatdagi Yalpi ishlab chiqarishning o'sish sur'ati teng bo'ladi:

- a) n ga;
- b) 0 ga;
- c) g ga;
- d) $n+g$ ga .

3. Tarixan ishchi kuchining qishloq xo'jaligidan sanoatga ko'chib o'tishi:

- a) inflyasiya holatlarini yuzaga keltiradi;
- b) o'rtacha mehnat unumdorliging pasayishiga olib keladi;
- c) aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM hajmining pasayishiga olib keladi;
- d) o'rtacha mehnat unumdorliging o'sishiga olib keladi;

4. Iqtisodiy o'sishning Domar va Harrod modellarida investitsiyalar:

- a) ishchi kuchi va tabiiy resurslar bilan birga iqtisodiy o'sish omili hisoblanadi;

- b) faqat yalpi talab komponenti deb qaraladi;
- c) ham yalpi talab, ham yalpi taklif komponenti hisoblanadi;
- d) jamg'arish me'yori pasaygandagina ko'payishi mumkin.

5. Domar modeliga ko'ra iqtisodiy o'sish:

- a) jamg'arish me'yori va kapital unumdorligini o'stirish hisobiga ta'minlanadi;
- b) faqat kapitalning unumdorligi ortishiga bog'liq;
- c) ishchi kuchi soni va sifatining o'sishiga bog'liq;
- d) jamg'arish me'yori pasaytirilishi bilan ta'minlanadi.

6. Quyidagi ta'kidlarning qaysi biri noto'g'ri?

- a) iqtisodiy o'sish potensial YaIM hajmining oshganligini anglatadi;
- b) iqtisodiy o'sishni klassik kesmadagi yalpi taklif egri chizig'ining hamda ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining chapga siljishi ko'rinishida tasvirlash mumkin;
- c) iqtisodiy o'sish aholi jon boshiga yoki iqtisodiyotda band bo'lgan bitta xodimga to'g'ri keluvchi YaIM hajmining ko'payishi ko'rinishida ham aniqlanadi;
- d) iqtisodiy o'sish ko'rsatkichi real YaIM hajmining bazis davriga nisbatan o'sish sur'ati ko'rinishida aniqlanadi. Joriy yilda real yalpi ichki mahsulot hajmi 256 o.b. tashkil qildi.

7. Taqqoslanayotgan yilda ushbu ko'rsatkich 240 o.b.ni tashkil qilgan bo'lsa, YaIM o'sish sur'atini hisoblang:

- a) 6.66 %
- b) 5.6%
- c) 106.6%
- d) 93.4 %

8. Joriy yilda real YaIM hajmi 455 o.b. tashkil qildi. Taqqoslanayotgan yilda ushbu ko'rsatkich 462 o.b.ni tashkil qilgan bo'lsa, YaIM o'sish sur'atini hisoblang:

- a) 7%
- b) 1.5%
- c) -1.5%
- d) 98.5%

9. Joriy yilda real YaIM hajmi o'tgan yilga nisbatan 8% ga ko'paydi. Ushbu davrda aholi soni 1.5 %ga ko'paydi. Ushbu davrda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM qanday o'zgaradi?

- a) 6.5% ga ko'payadi.
- b) 6.5 %ga kamayadi.
- c) 6.4% ga ko'payadi.
- d) 6.4 %ga kamayadi.

10. Joriy yilda real YaIM hajmi o'tgan yilga nisbatan 6% ga ko'paydi. Ushbu davrda aholi soni 0.5 %ga kamaydi. Ushbu davrda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM qanday o'zgaradi?

- a) 5.5% ga ko'payadi.
- b) 5.5 %ga kamayadi.
- c) 5.52% ga ko'payadi.
- d) 5.52%ga kamayadi

Masalalarni yechilishi bo'yicha namunalar:

1-masala

Uch yil davomida mehnat sarfimiqdori va uning unumdorligi to'g'risidagi ma'lumotlar jadvalda keltirilgan:

Yil	Mehnat sarfimiqdori, (soat)	Mehnat unumdorligi (bir soatda yaratilgan YaIM hajmi (pul birligida))	Real YaIM hajmi, (pul birligida)
1	1000	100	
2	1000	105	
3	1100	105	

Aniqlang:

- a) Barcha yillar uchun YaIM real hajmini;
- b) birinchi yilga nisbatan ikkinchi yili mehnat unumdorligi necha foizga o'sdi; buning natijasida (mehnat sarfi o'zgarmagan holda) YAIMning real hajmi qancha foizga ortdi?
- b) ikkinchi yil bilan qiyoslaganda uchinchi yilda mehnat hajmi qancha foizga o'sdi; buning natijasida (mehnat unumdorligi o'zgarmagan holda) YaIM necha foizga ortdi?

Mehnat sarfi miqdorining ortishi va uning unumdorligi o'sishi qanday iqtisodiy o'sish omiliga kiradi?

Yechish:

a) Real YAIM hajmi:

$$1 \text{ yil} = 1000 \times 100 = 100000$$

$$2 \text{ yil} = 1000 \times 105 = 105000$$

$$3 \text{ yil} = 1100 \times 105 = 115000$$

b) ikkinchi yilda birinchi yilga nisbatan mehnat unumdorligi o'sishi quyidagini tashkil etadi:

$$[(105 - 100) \div 100] \times 100\% = 5\%.$$

Birinchi yilga nisbatan ikkinchi yili real YaIMning o'sishi to'liq mehnat unumdorligi o'sishi oqibatida yuzaga kelgan, chunki mehnat sarfi o'zgarmagan.

$$[(105000 - 100000) : 100] \times 100\% = 5\%.$$

Bu iqtisodiy o'sishning intensiv omilidir.

b) uchinchi yilda ikkinchi yilga nisbatan mehnat sarfi miqdorining o'sishi:

$$[(1100 - 1000) : 1000] \times 100\% = 10\% \text{ tashkil etadi.}$$

Ikkinchi yilga nisbatan uchinchi yilda real YaIMning qo'shimcha o'sishi $[(115500 - 105000) : 105000] \times 100\% = 9.52\%$ ni tashkil etadi.

Mehnat unumdorligi o'smaganligi sababli bu o'sish to'liq mehnat sarfi miqdorining ko'payishi hisobiga ro'y byerdi. Demak uchinchi yilgi iqtisodiy o'sishni ekstensiv deb baholash mumkindir.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Agar YaIMdagi kapitalning ulushi 25%, mehnatning ulushi 75% bo'lsa, u holda kapital zahirasi yiliga 2%ga, ishchi kuchi soni 3%ga hamda YaIM esa 2%ga ko'paysa, omillarning jami unumdorligini toping.

2. Mamlakatda jamg'arish normasi 28 %ni, aholining yillik o'sish sur'ati 1% ni, mehnat tejovchi texnologik taraqqiyoti sur'ati 2 %ni, asosiy kapitalning ishlab chiqarish normasi ; %ni tashkil etadi. Bitta xodimga to'g'ri keladigan daromadning (ishlab chiqarish hajmining) barqaror darajasini toping.

3. Solouning iqtisodiy o'sish modelida ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega: $y = 0.64\sqrt{k}$ Kapitalning chiqib ketish normasi 5%, aholi soni yiliga 1 %ga ko'payadi. Texnologik taraqqiyot sur'ati 2 %. U holda "oltin qoida"ga mos keluvchi jamg'arish normasi miqdorini toping.

4. Agar YaIMdagi kapitalning ulushi 25%, mehnatning ulushi 75% bo'lsa, u holda kapital zahirasi yiliga 2%ga, ishchi kuchi soni 3%ga hamda YaIM esa 2 %ga ko'paysa, omillarning jami unumdorligini toping.

5. Aytaylik, iqtisodiyotdastlab $AD_0 = AS_0 = 100$ birl. Darajada muvozanat holatida bo'lsin. Jamg'arish normasi 50 %, akselyerator 2 ga teng.

Qo'shimcha o'sishning muvozanatli darajasini, Yalpi talab va yalpi taklifning muvozanatli darajalarini aniqlang.

Agar tadbirkorlar Yalpi taklif hajmini 150 birlikkacha ko'paytirsan iqtisodiyotda qanday o'zgarishlar ro'y byeradi.

6. Mamlakat iqtisodiyoti $Y = A \times K^{0.4} \times L^{0.6}$. Ma'lumki, kapitalning o'sish sur'ati yiliga 3 %, aholining o'sish sur'ati-2 %. Omillarning umumiy unumdorligi yiliga 1,5 % sur'at bilan o'sadi. Ishlab chiqarish hajmi qanday o'zgaradi.

15-MAVZU: IQTISODIY O'SISHNING NEOKLASSIK MODELLARI

15.1. Iqtisodiy o'sish modellari

Iqtisodiy o'sish modellari uzluksiz yoki nodiskret variantlarda yozilishi mumkin. Birinchi holatdagi U_t , I_t , C_t , K_t , L_t , W_t o'zgaruvchi modellari vaqtning uzluksiz funksiyasi hisoblanadi. Ikkinchi holatda bu miqdorlar vaqtning ketma-ketligi sifatida qaraladi. Agarda model real statistik ma'lumotlardan tashkil topsa va amaliy hisob-kitoblarda foydalanilsa, u xolda uni nodiskret Yoki nouzluksiz qilish oson, chunki statistik ma'lumotlar har doim uzluksiz emas, balki nodiskretdir, ularda vakti-vakti bilan uzulishlar bo'ladi.

Iqtisodiy o'sish modellarining umumlashtirilgan "karkasi"ni quyidagicha yozish mumkin. Ushbu karkasdagi har bir aniq modelni tuzayotganda ayrim qo'shimcha o'zgaruvchilar, cheklashlar, iqtisodiy sharoitlar va imkoniyatlardan foydalanish mumkin.

$$Y_t = f(K_t, L_t, t); \quad (1)$$

$$Y_t = C_t + I_t; \quad (2)$$

$$K_t = K_{t-1} + I_t - W_t; \quad (3)$$

$$I_t = \alpha_t Y_t; \quad (4)$$

$$W_t = \beta K_t. \quad (5)$$

Ushbu modellar nisbatining ma'nosi qisqacha quyidagilardan iborat:

- (1) ishlab chiqarish funksiyasi formulasi: bu yerda t ga bog'liq holda modelda texnik taraqqiyotni tasvirlashni kiritish mumkin;
- (2) daromadlarni iste'mol va investitsiyaga taqsimlashni ko'rsatuvchi asosiy makroiqtisodiy ayniyat;
- (3) vaqtinchalik investitsiya bo'lmagan vaziyatda investitsiya va uni chiqib ketishini hisobga olgan xolda kapital hajmi dinamikasini hisoblash formulasi;
- (4) jamg'arish normasi (α) orqali daromadlar va investitsiyalarni bog'lab turuvchi ayniyat;
- (5) chiqib ketishning doimiy normasi (β) sharoitida kapitalni chiqib ketishini hisoblash formulasi.

15.2.Robyert Solou modeli

Ushbu tizimdagi eng asosiy formula bo'lib ishlab chiqarish funksiyasi (1) hisoblanadi.

$$Y_t = f (K_t, L_t, t); \quad (1)$$

(1)-(5) modeli birinchi marta 1956 yili **R. Solou** tomonidan taklif qilingan edi. Uning turlicha ko'rinishlari va usullaridan xozirgi kunda ham keng foydalanilib kelinmoqda. Solou modelida ishlab chiqarish funksiyasi (1) ishlab chiqarish omillarining eng so'ngi natijasini bildiradi va unda kapitalni jamg'arishda investitsiyalarga qilingan qo'shimcha xarajatlar kapitaldan foydalanishdagi qo'shimcha samaralarni qoplamay qolgan vaziyatda to'xtatiladi.

Solou modeli paydo bo'lguncha iqtisodiy o'sishni ko'rsatadigan model bo'lib **Harrod-Domar modeli** (1939,1946) hisoblangan. Ularning modelida o'sishni ta'minlaydigan asosiy omil bo'lib doimiy kapital qaytimi o'sishi hisoblangan. Solou modeli Harrod-Domar modeliga nisbatan iqtisodiy o'sishni izoxlashda qo'shimcha ko'rsatkichlarga ega.

Demak, Harrod-Domar modelida o'sishini ta'minlaydigan asosiy omil bo'lib kapital jamg'arish hisoblanar ekan. U 1920-1950 yillardagi iqtisodiy o'sishlarni kuzatishlarda qo'l kelgan, ammo keyingi yillardagi kuzatishlarga to'g'ri kelmay qolgan. Uning asosiy mohiyati: kapital unumdorligining doimiyligi, kapital chiqib ketishi mumkin emasligi, investitsion uzulish ham nolga teng va ishlab chiqarish mexnat xarajatlariga bog'liq emasligidan iborat.

Hozirgi davrda iqtisodiy o'sishni ta'minlashda texnik taraqqiyot, mexnat va kapitalning sifati, bir-birini almashtirishi va birgalikda faoliyat ko'rsatishlari asosiy resurs va omil bo'lib hisoblanadi. SHuning uchun ham ushbu omillarni hisobga olmaydigan o'sish nazariyasida, ya'ni, o'sishning asosiy manbai bo'lib, kapitalni fizik jamg'arish, o'sishni doimiy ravishda tartibga solib turuvchi omil bo'lib hisoblanadi. Jamg'arish normasi esa asta-sekinlik bilan ikkinchi planga tushib qoladi.

Harrod-Domar modeliga nisbatan Solou modeli makroiqtisodiy jarayonlarning ayrim tomonlarini to'liqroq ochib beradi. Ya'ni, birinchidan bu modelda ishlab chiqarish funksiyasi to'g'ri chiziqdan iborat emas va unumdorlikning kamayib borishi kabi xususiyatlarga ega. Ikkinchidan, model asosiy kapitalning chiqib ketishini hisobga oladi. Uchinchidan, Solou modeli mexnat resurslari va texnik taraqqiyot dinamikasi va ularning iqtisodiy o'sishga ta'sirini hisobga oladi. To'rtinchidan, bu yerda ko'pgina xollarda iste'mol darajasini maksimallashtirish vazifasi qo'yiladi va hal qilinadi.

Biz Solou modelini to'liq izoxlab byermochi emasmiz, balki uning asosiy yo'nalishlari, xususiyatlari va xulosalarini keltirib o'tmoqchimiz.

Solou modelining ko'rinishi va xususiyatlari:

1. Ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$U=f(K,L);$$

bu yerda **U** - ishlab chiqarish yoki daromad; **K** - kapital; **L** - mexnat.

Daromadlar U iste'mol va investitsiyaga bo'linada:

$$U=S+I;$$

Ish bilan bandlar soni L esa n darajada doimiy o'sadi. Mehnatni tejaydigan texnik taraqqiyot g darajaga ega, Ya'ni bir ishchiga g daraja bilan birga o'sadi.

Demak, mamlakat iqtisodiy o'sishi ikki xil usuldan foydalangan xolda aniklanadi. Birinchisi, mamlakatda etishtirilayotgan mahsulotlarni o'tgan davrga nisbatan solishtirish va ikkinchisi, mamlakatda etishtirilgan mahsulotlarni o'tgan davrga nisbatan aholi jon boshiga solishtirish orqali aniqlanadi.

Iqtisodiy o'sishni aniqlash va asoslab berish jarayonlarida quyidagilarga e'tibor beriladi: iqtisodiy o'sishni aniqlash, iqtisodiy o'sish omillari va boshqalar. Iqtisodiy o'sish sur'atlari bazisli o'sish sur'atlari, zanjirli o'sish sur'atlari, ko'shimcha bazisli va zanjirli o'sish sur'atlari yordamida aniklanadi.

Keynsianchilar iqtisodiy o'sishni birinchi navbatda talab omillariga bog'lashadi va ularning ta'kidlashicha, davlat fiskal va pul-kredit siyosati orqali uni boshqarib turishi mumkin. Iqtisodiy nazariya tarafdorlari iqtisodiy o'sishni avvalo taklif omillariga bog'lashadi, ya'ni, oldindan o'ylangan soliq tizimi orqali rag'batlantirilib boriladi, deb hisoblashadi. Ko'pgina iqtisodchilarning fikricha, iqtisodiy o'sish davlatning industrial siyosatni tashkil qilishda katnashishiga olib keladi.

Iqtisodiy o'sish foydalanilayotgan resurslarning soni va sifatiga hamda texnologiyaga bog'liq. Agarda bularni yaxlitlashtirilsa, ular ekstensiv va intensiv o'sishga bo'linadi. Ishlab chiqarish resurslar mikdorini o'zgartirmagan xolda o'ssa, intensiv omillar hisobiga amalga oshgan hisoblanadi. Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatadigan omillarga tabiiy resurslar soni va sifati, mehnat resurslari soni va sifati, kapital, texnologiya va boshqalar kiradi.

Iqtisodiy o'sish modellari deganda iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan modellar tushiniladi. Bu modellar bir nechta iqtisodiy formulalar yordamida izohlanadi. Xuddi shunday modellarga R.Solou, Harrod-Domar, Leontev va boshqalarning modellarini kiritishimiz mumkin.

Qisqacha xulosalar

Iqtisodiy o'sishning dastlabki neoklassik modellari 1950-1960 yillarda, ya'ni dinamik muvozanat muammosiga e'tibor susaygan va birinchi planga nafaqat foydalanilmagan quvvatlar hisobiga, balki shu bilan birga yangi texnikani joriy qilish, unumdorlikni oshirish va ishlab chiqarishni tashkil qilishni yaxshilash hisobiga potensial mumkin bo'lgan o'sish sur'atlariga yerishish muammosi chiqqan davrda paydo bo'ldi

Birinchi neoklassik model R. Solou tomonidan 1956 yilda "Iqtisodiy o'sish nazariyasiga hissa" asarida tasvirlab byerildi va so'ngra 1957 yilda "Texnik taraqqiyot va agregativ ishlab chiqarish funksiyasi" nomli asarida rivojlantirildi

Jamg'arish normasining o'sishi investitsiyalar hajmining oshishini keltirib chiqaradi. Bu esa asosiy kapital miqdorining ortishiga, o'z navbatida kapital bilan qurollanganlik darajasining (k) ko'tarilishiorqali , pirovard natijaga, ya'ni esa ishlab chiqarish hajmining (Y) ko'payishiga olib keladi.

R.Soluning fikriga ko'ra , barqaror muvozanat sharoitida kapital, mehnat va milliy daromad darajasi bir xil, aholi soni o'sishiga teng sur'atda o'sib boradi. Aholi sonining tez o'sishi iqtisodiyotning o'sish sur'atlari jadallashishiga ta'sir etadi, ammo barqaror muvozanat holatida aholi jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish kamayadi. O'z navbatida, jamg'arish normasining oshirilishi aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad miqdorini oshiradi va kapital bilan qurollanganlik koeffitsientini ko'tarilishiga olib keladi, lekin barqaror holatdagi o'sish sur'atiga ta'sir ko'rsatmaydi

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Iqtisodiy o'sish tushunchasi va uni o'lchash usullarini izoxlab byering.
2. Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillarni formulalar yordamida tushuntirib byering.
3. Iqtisodiy o'sish qanday salbiy oqibatlarga olib keladi?
4. Iqtisodiy o'sish modellarining umumlashtirilgan karkasini qanday yozish mumkin?
5. R.Solou va Harrod-Domar modellarini tushuntirib byering.

Mavzu bo'yicha test savollari.

1.Intensiv iqtisodiy o'sishning manbai bo'lib hisoblanadi:

- A)tabiiy gazning yangi manbalari ochilishi
- B)yangi avlod stanogidan foydalanish natijasida mehnat unumdorligining oshishi
- C)haftalik ish soatining uzaytirilishi
- D)qishloq xo'jaligida yangi ekin maydonlarining o'zlashtirilishi

2.Solou modeliga ko'ra aholi sonining o'sish sur'ati "n" ga, texnologik taraqqiyot darajasi esa "g" ga teng bo'lsa barqaror holatdagi yalpi ishlab chiqarishning o'sish sur'ati teng bo'ladi:

- A)n ga
- B)0 ga
- C)g ga
- D)n+g ga

3.Tarixan ishchi kuchining qishloq xo'jaligidan sanoatga ko'chib o'tishi:

- A)inflyasiya holatlarini yuzaga keltiradi
- B)o'rtacha mehnat unumdorliging pasayishiga olib keladi
- C)aholi jon boshiga to'g'rikeladigan YaIM hajmining pasayishiga olib keladi
- D)o'rtacha mehnat unumdorliging o'sishiga olib keladi

4.Harroda—Domara modelida iqtisodiy o‘shish:

- A)bandlilikning o‘shishi funksiyasi hisoblanadi
- B)kapital jamg‘arishning funksiyasi hisoblanadi
- C)ishlab chiqarishni tashkil qilishning funksiyasi hisoblanadi
- D)iste’molning funksiyasi hisoblanadi

5.Iqtisodiy o‘shishning Domar va Harrod modellarida investitsiyalar:

- A)ishchi kuchi va tabiiy resurslar bilan birga iqtisodiy o‘shish omili hisoblanadi
- B)faqat yalpi talab komponenti deb qaraladi
- C)ham yalpi talab, ham yalpi taklif komponenti hisoblanadi
- D)jamg‘arish me’yori pasaygandagina ko‘payishi mumkin

6.Domar modeliga ko‘ra iqtisodiy o‘shish:

- a)jamg‘arish me’yori va kapital unumdorligini o‘stirish hisobiga ta’minlanadi
- b)faqat kapitalning unumdorligi ortishiga bog‘liq
- c)ishchi kuchi soni va sifatining o‘shishiga bog‘liq
- d)jamg‘arish me’yori pasaytirilishi bilan ta’minlanadi

7.Kobb—Duglasning modelida (ishlab chiqarish funktsiyasida) iqtisodiy o‘shishning omili deb qaraladi:

- a)kapital, mehnat resurslari
- b)fan-texnika taraqqiyoti
- c)pul-kredit siyosati
- d)soliq siyosati

**8.Ishlab chiqarish funktsiyasi quyidagi ko‘rinishga ega: $Y=10K^{1/4}L^{3/4}$.

 Kapitalning xizmat qilish muddati 50 yil bitta xodimga to‘g‘ri keladigan kapitalning “oltin qoida”ga mos keluvchi barqaror zahirasini aniqlang.**

- a)125
- b)625
- c)500
- d)374

**9.Ishlab chiqarish funktsiyasi quyidagi ko‘rinishga ega: $Y=10K^{1/2}L^{1/2}$.
 Texnologik taraqqiyot mavjud bo‘lmagan va aholi soni o‘smayotgan sharoitda amortizatsiya me’yori 5 %, har yili YaIMning (ishlab chiqarish hajmining 20%i jamg‘ariladi. Kapital zahirasining barqaror darajasiga mos keluvchi bitta xodimga to‘g‘ri keladigan daromad darajasini toping.**

- a)4
- b)2
- c)5
- d)3

10.Quyidagi ta’kidlarning qaysi biri noto‘g‘ri?

- a)iqtisodiy o‘shish potentsial YaIM hajmining oshganligini anglatadi

- b) iqtisodiy o'sishni klassik kesmadagi yalpi taklif egri chizig'ining hamda ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ining chapga siljishi ko'rinishida tasvirlash mumkin;
- c) iqtisodiy o'sish aholi jon boshiga yoki iqtisodiyotda band bo'lgan bitta xodimga to'g'ri keluvchi YaIM hajmining ko'payishi ko'rinishida ham aniqlanadi
- d) iqtisodiy o'sish ko'rsatkichi real YaIM hajmining bazis davriga nisbatan o'sish sur'ati ko'rinishida aniqlanadi

11. O'zbekiston Respublikasi qaysi yildan boshlab iqtisodiy o'sishga yerishdi?

- a) 1995 yildan
b) 1996 yildan
c) 1998 yildan
d) 2001 yildan

16-MAVZU: XALQARO SAVDO NAZARIYASI

16.1. Xalqaro savdo nazariyasiga turli yondashuvlar

O'n ettinchi asr oxirlarida angliyalik klassik iqtisodchilar A. Smit va D. Rikardolar tomonidan «Erkin savdo» nazariyasi g'oyasi oldinga surildi. A. Smitning asosiy g'oyasi bo'yicha millat va halqlarning boyishiga asosan mexnat taqsimoti sabab bo'ladi. Ya'ni, xalqaro mexnat taqsimotida faol ishtirok etadigan davlatlar ko'prok daromadlarga ega bo'lishadi va ular u yoki bu mamlakatning mutloq imkoniyatlariga e'tiborni qaratishi lozim. Har bir mamlakatda o'zi ixtisoslashgan mahsulotlarga ishlab chiqarilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Masalan, O'zbekiston asosan paxta mahsulotlarini etishtirishga ixtisoslashganligi uchun boshqa mahsulotlarga nisbatan ko'prok shunga e'tiborni qaratish lozim. Chunki, O'zbekiston qishloq xo'jaligi, ob-havosi va qolavyersa, butun respublika sharoiti paxta etishtirishga moslashgan va unga kam miqdorda mexnat va moliyaviy resurslarni sarf qilib, yuqori hosil olish texnologiyasiga ega.

SHuningdek, boshqa mamlakatlar ham o'zi ixtisoslashgan soxaga ko'prok e'tiborni qaratishiga dunyo bo'yicha ko'proq mahsulot ishlab chiqariladi va xalqaro savdoda ham katta muvaffaqiyatlarga yerishish mumkin. Demak, shu yo'l bilan dunyo aholisining talablarini maksimum kondirish imkoniyatiga erishiladi.

Umuman, xalqaro ixtisoslashuv erkin raqobat sharoitida rivojlansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

A. Smit «xalqaro savdo» har bir mamlakatga katta imkoniyatlar olib kelishini isbotlab bergan. Uning g'oyasi klassik nazariyalarning asosini tashkil qiladi va barcha erkin savdo siyosatlariga asos bo'ladi. Ammo, muloxazalarni yanada chuqur muhokama qiladigan bo'lsak, ya'ni, biror-bir mamlakat, o'ziga kerakli bo'lgan mahsulotlarni chetdan arzon baholarda va hech qanday to'siqlarsiz olib kelish imkoniyatiga ega bo'lsa, bunday sharoitda mamlakatning barcha talabini chetdan qondirish imkoni bo'ladi. Ushbu mamlakat esa biror mahsulotni sotish uchunгина ishlab chiqaradi, xolos. Bu yerda ularning talablarini hech narsa

va hech kim qondirishni kafolatlay olmaydi. Mutlaq ustunlik nazariyasi esa boshi berk ko‘chaga kirib qoladi.

Xalqaro mehnat taqsimoti nazariyasining keyingi rivojlanishi D. Rikardo bilan bog‘lik. D. Rikardo A. Smitning «**Mutlaq ustunlik nazariyasi**»ni yanada muloxaza qilish natijasida ushbu nazariya umumiy qoidaning bir qismi ekanligini isbotlab berdi.

D. Rikardo «Siyosiy iqtisodning boshlanishi va soliqlar» ishida klassik nazariyani boshi berk ko‘chadan olib chiqadi. Uning fikricha, mahsulotlar ishlab chiqarishda yuqori xarajatlarga ega bo‘lgan mamlakatlar ham savdoda yutuqlarga yerishadi. Bunday vaziyatlarda ikki mamlakat o‘rtasidagi savdo ko‘proq imkoniyatlar olib keladi. Har bir mamlakat o‘zi ixtisoslashgan mahsulotlarni ishlab chiqaradi va shu orqali yutuqlarga yerishadi. Uning mulohazalari “**Taqqoslash ustunligi nazariyasi**”da o‘z yechimiga ega bo‘lgan.

“Taqqoslash ustunligi nazariyasi” bo‘yicha mahsulotlar ishlab chiqarishga kam xarajat sarf qilish imkoniyatiga ega bo‘lgan mamlakatlarda mahsulot ishlab chiqarilsagina katta miqdorda mahsulotga ega bo‘lish mumkin.

Masalan, Portugaliyada ishlab chiqarilgan movut va Angliyada ishlab chiqarilgan vino individual xarajatlarga ega bo‘lsin. SHuni hisobga olgan xolda D. Rikardoning “Taqqoslash ustunligi nazariyasi”ni qo‘llaymiz:

**Ishlab chiqarish uchun zarur bo‘ladigan mexnat miqdori
(ish kuni hisobida);**

	Movut (dona)	Vino (bir barrel)
Portugaliya	9	8
Angliya	10	12

Yuqoridagi misoldan ko‘rinib turibdiki Portugaliya barcha turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda mutlaq imkoniyatga ega. Ammo, D. Rikardo Portugaliyada movut ishlab chiqarishga nisbatan vino ishlab chiqarish savdosini yo‘lga qo‘yish ko‘proq imkoniyat olib kelishini ta’kidlaydi. CHunki, bir dona movutga nisbatan bir barrel vino ishlab chiqarish arzonga tushmoqda. Bunda taqqoslash ustunligidagi farqhar bir millat uchun halqaro savdoda yutuqqa olib keladi.

Ya’ni, Portugaliya bir barrel vinoni (8 ish kunda) 12 birlikda Angliyaga sotsa va o‘z navbatida, Angliyadan (10 birlikda) ushbu birlikda 1,2 dona movut sotib olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. O‘zida ishlab chiqarilgan mahsulotga solishtirganimizda esa **8/9** donaga ega bo‘lar edi. Boshqacha aytganimizda, Portugaliyada vino ishlab chiqarish va movutni sotib olish evaziga olinadigan foyda quyidagicha bo‘ladi.

$$12 / 10 - 8 / 9 = 1,2 - 0,8 = 0,4 \text{ dona movut.}$$

Umuman, xalqaro savdodan Angliya ham yutadi. Ya’ni, movut ishlab chiqarib, uni Portugaliyaga sotish hisobiga **11/8** barrel vino (o‘zidagiga nisbatan **5/6** barrel) sotib olishi mumkin. Ushbu vaziyatda Angliyaning yutug‘i;

$$9 / 8 - 5 / 6 = 7 / 24 = 0,29 \text{ barrel vino.}$$

Bu misolda Portugaliya uchun har bir barrel vinoga $\frac{9}{8}$ dona movut sotib olgandagina xalqaro savdo foydali hisoblansa, Angliya uchun esa har bir barrel vinoga $\frac{5}{6}$ dona movut almashganda savdo foydali hisoblanadi.

SHunday qilib, yerkin savdo halkaro ixtisoslashuvni rag'batlantirib, qo'yidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- har bir mamlakat biror turdagi mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashishguncha o'tgan davriga nisbatan kamroq moddiy va mehnat xarajatlari sarflaydigan bo'ladi.

Ammo, Rikardoning misolida inflyasiya va ishsizlik, mehnat unumdorligidagi o'zgarishlar va eksportli tarmoqlarga davlat tomonidan kiritiladigan cheklashlar hisobga olinmagan. SHuningdek xalqaro savdolar mamlakatlarning pul birliklari ishtirokida amalga oshishi hisobga olinmagan. CHunki, mamlakatlar o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun valyutalarini almashtirishadi. D. Rikardo ushbu vaziyatni ham tushuntirib byera olmagan. U izoxlaganidek yuqorida keltirilgan imkoniyat valyutalarni almashtirish sharoitida ham saqlanib qoladi. Bu vaziyatda eksport-import to'lovlari o'zaro balansga ega emas. Bunday nobalans vaziyatlar valyuta kurslaridagi o'zgarishlar hisobiga yoki biror bir mamlakatdagi barcha baholarni o'zgartirish hisobiga bartaraf etiladi.

Angliya va Portugaliya misolida keltirilgan vaziyatlarda halqaro savdo narxlarining keng amal qilayotgan shaklini qo'llash mumkin. CHunonchi, bir barrel Portugaliya vinosini Angliyada tannarxidan kam narxda (8) va sotib olingan bahodan (12) yuqori narxda sotmaslik kerak. SHuningdek, angliyaliklar movutidan Portugaliyada (9 dan 10 gacha) shunday tartibda sotilishi kyerak.

Mahsulotlar bahosi o'rtasidagi o'zaro nisbat aniqlab olingandan keyin «savdo sharoiti indeksi» tushunchasi kiritilgan. Indeks qo'yidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\text{Savdo sharoiti indeksi} = \frac{\text{Eksport narxlar indeksi}}{\text{Import narxlar indeksi}} \times 100\% = E_i / I_i \times 100\%.$$

Indeksning o'sishi (masalan, 100 dan 105 gacha) savdo sharoitlarining yaxshilanayotganligini ko'rsatadi. Ya'ni, ushbu miqdordagi importga hisob-kitob qilish uchun undan kam miqdorda eksport talab etiladi.

Amaliyotda savdo sharoiti, birinchidan, tovarlar bahosi o'zgarishi hisobiga, unga bo'lgan talabning oshishi yoki kamayishiga bog'liq. Ayrim mahsulot ishlab chiqaruvchilar (masalan, neft va neft mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar) narxlarda bo'layotgan o'zgarishlarga qaramay, katta yutuqlarga erishadilar.

Ikkinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqaruvchilar yoki yetkazib beruvchilarning bozorga moslashishiga (egiluvchanligiga) bog'liq bo'ladi.

Uchinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqarish sharoitlari yoki mahsulotlar iste'molidagi o'zgarishlarga qarab o'zgaradi.

Savdo sharoiti indeksi mamlakatning xalqaro savdodagi holati to'g'risida ma'lumotlar bersada, ko'pgina kamchiliklardan xoli emas.

Ularning eng asosiylaridan biri mamlakatda umumiy sharoitni yaxshilasada, sotilgan mahsulotlar miqdorini hisobga olmaydi. Boshqacha aytganda, savdo

sharoiti yaxshilanishi eksport hajmi qisqarishi va import hajmi oshishiga olib keladi. Bu esa to'lov balansini yomonlashtiradi.

A. Smit va D. Rikardo nazariyasida ishlab chiqarishga ta'sir qiladigan eng asosiy omil mehnat hisoblangan. Mahsulotlar narxi esa ishlab chiqarish xarajatlariga bog'liq.

Keyingi tadqiqotlar ishlab chiqarishda asosiy omillar sifatida yer, kapital kabi omillardan foyda olish imkoniyatini byergan. Agarda, mehnatning bozor bahosi ish xaqi sifatida qaydalansa, kapitalning bahosi foiz stavkalari ko'rinishida, yerning bahosi rent miqdorida aniqlangan.

Xalqaro savdodagi zamonaviy qarash tarafdorlari sifatida shved iqtisodchilimlari **Eli Xekshyer va Byertil Olinlarni** (30-yillar) ko'rsatish mumkin.

E. Xekshyer va B. Olinlar **«Ishlab chiqarish omillariga bog'lab narxlarni tenglashtirish»** qoidasini oldinga surgan. Buning ma'nosi shundan iboratki, milliy ishlab chiqarishdagi farqlar ishlab chiqarishning mehnat, yer, kapital va shuningdek, u yoki bu mahsulotga ichki iste'moldagi o'zgarishlar kabi omillarga bog'liq.

Ularning qoidalaridagi asosiy vaziyatlar qo'yidagicha keltirilgan. Mamlakatlarda mahsulotlarni eksport qilishda ortiqcha ishlab chiqarish omillaridan foydalaniladi va aksincha, etishmayotgan ishlab chiqarish omillarini qoplash uchun mahsulotlar importida o'zgarishlar kuzatiladi.

Xekshyer-Olin konsepsiyasiga asosan tashqi savdo qo'yidagi ko'rinishlarga ega:

Faraz qilaylik, bir vaqtda ikki mamlakat, ya'ni, «sanoatlashgan» va «agrar» mamlakat faoliyat ko'rsatmoqda. Sanoatlashgan mamlakatda ortiqcha kapital va ma'lum miqdorda ortiqcha ishchi kuchi mavjud bo'ladi. Agrar mamlakatda esa ortiqcha yer mavjud, ammo kapital yetishmaydi.

Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda kapital asosiy omil hisoblanadi. Masalan, neftni qayta ishlash, elektron mashinasozlik va mashina ishlab chiqarish sohalari kam ishchi kuchidan foydalangan xolda kapital-intensiv ishlab chiqarish hisoblanadi. Kapital ortiqchaligiga ega bo'lgan mamlakatlar aynan ushbu yo'nalishlarga ixtisoslashadilar. SHu bilan birga, don etishtirish va chorvachilik bilan shug'ullanadigan mamlakatlarda ko'proq yer resurslari kerak bo'ladi va ular shu yo'nalishga ixtisoslashgan bo'ladi.

1948 yil amyerikalik iqtisodchilar **Pol Samuelson va V.Stolpyerlar** Xekshyer-Olin konsepsiyasini takomillashtirishdi.

D. Rikardo modelida ishlab chiqilgan va E. Xekshyer, B. Olin, P. Samuelson hamda V.Stolpyerlar tomonidan to'ldirilgan savdo konsepsiyasiga nafaqat mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro foydali savdolarni, balki mamlakatlar rivojlanishi o'rtasidagi farqlarni kamaytirish vositasi sifatida ham qaraladi.

16.2. Xalqaro savdo rivojlanishining ahamiyati va uning asosiy ko'rinishlari

Jahon savdosi tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy shaklidir. Uning kengayishi va chuqurlashuvi natijasida kapitalni chetga chiqarish imkoniyatlari yuzaga keldi va unga bog'liq ravishda xalqaro moliya-valyuta kredit munosabatlari rivojlanadi.

Tashqi savdoning vujudga kelishi ikki muhim ob'ektiv sabablar bilan izoxlanadi. Birinchidan, bu tabiiy va xom ashyo resurslarining mamlakatlar o'rtasida tekis taqsimlanmaganligidir.

Xalqaro savdo rivojlanishining zarurligini aniqlovchi ikkinchi muxim sabab bu turli mamlakatlarda ishlab chiqaruvchi kuchlarning bir xil rivojlanmaganligidir.

Bu ikki ob'ektiv sabab har qanday milliy iqtisodiyotning takror ishlab chiqarishi jarayonida xalqaro savdoning ahamiyatini aniqlaydi. 90-yillarning boshlarida xalqaro savdo hajmi AQSHda yalpi milliy mahsulotning 16-18 foizini, Gyermaniyada 30-39 foizini tashkil etdi. SHu davrda O'zbekiston yalpi milliy mahsulotida tashqi savdoning ulushi 10-12 foiz atrofida bo'ldi.

Tashqi savdo xalqaro ayirboshlashning an'anaviy shakli sifatida quyidagi ko'rinishlarni o'z ichiga oladi:

- mahsulotlarni ayirboshlash: yoqilg'i-xom ashyo mahsulotlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, sanoat mahsulotlari;

- xizmatlarni ayirboshlash: muxandislik-maslaxat xizmatlari, transport xizmatlari, turizm va boshqa xizmatlar. Hozirgi vaqtda xizmatlarning jahon eksportidagi xissasi 50 foizdan oshib ketdi;

- yangi ilmiy-texnik ma'lumotlarni ayirboshlash: litsenziyalar va "nou-xau"lar. Ular xissasiga xalqaro savdo aylanmasining 10 foiziga yaqini to'g'ri keladi.

Xalqaro savdo mahsulotlar, xizmatlar va fan-texnika ma'lumotlarini ayirboshlashning barcha ko'rinishlari tashqi savdo operatsiyalari yordamida amalga oshiriladi. Ular o'z navbatida eksport, import, reeksport va reimport operatsiyalariga bo'linadi.

Eksport operatsiyasi-mahsulotlarni chet mamlakatlarga chiqarish.

Import operatsiyasi-mahsulotni xorijiy sherikdan sotib olish va uni mamlakatga olib kelish.

Reeksport operatsiyasi - avval import qilingan va qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elga olib chiqib sotish.

Reimport operatsiyasi - avval eksport qilingan va u yerda qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elda sotib olish va mamlakatga olib kelish.

16.3.Tashqi savdo kontraktlarini tuzish va ularning turlari

Tashqi savdo operatsiyalari turli mamlakatlardagi shyeriklarining ma'lum izchillikda amalga oshiriladigan harakatlarni ifodalaydi. Bu harakatlar bozorini o'rganish, uning reklamasi, sotish tarmoqlarini yaratish, tijorat takliflarini o'rganish, muzokaralar o'tkazish, kontraktlar tuzish va uni bajarishni o'z ichiga oladi. Kontrakt bitim qatnashchilari ya'ni, shyeriklar o'rtasidagi tijorat munosabatlari rasmiylashtiriladigan asosiy xujjat hisoblanadi. Savdo sohasidagi bitimning boshqa bir qatnashchisi shyerik - kontragent deb ataladi.

Har qanday savdo operatsiyasi bozorni o'rganishdan boshlanadi. Talab va uni kengaytirish yo'llari, narx darajasi va o'rganish tendensiyasi, raqobatning keskinligi, ishlab chiqarishning texnik darajasi va rivojlanish imkoniyatlari va xokazolar o'rganiladi. Kontraktlarni tuzish bo'yicha tayyorlov ishlarini muxim

bosqichi chet ellik shyerikni aniqlash, uning faoliyati xususiyati va hajmini, huquqiy va moliyaviy axvolini va ishonchliligini o'rganish hisoblanadi.

Tashqi savdo bitim qatnashchilaridan biri o'z shyerigini aniqlagandan so'ng unga taklif kiritadi. Bu taklif **“oferta”** deb yuritilib, qat'iy va erkin bo'lishi mumkin.

Qat'iy taklif - bu faqat bir haridorga mahsulotni sotish uchun qilingan taklif bo'lib, taklif qilgan tomon bu haridordan javob olmaguncha yoki taklifda ko'rsatilgan muddat tugamaguncha boshqa sherikga murojaat qilish xuquqiga ega emas. Agar haridor qilingan taklifga roziligini bildirsa, u holda bitim tuzilgan hisoblanadi.

Erkin taklif - bu sotuvchini bog'liqqilib qo'ymaydigan hamda javob uchun muddat belgilanmagan taklifdir. Bunda sotuvchi bir necha haridorga bir vaqtda taklif qilishi mumkin. Agar ulardan biri sotuvchiga o'z roziligini bildirsa, u holda bitim tuzilgan hisoblanadi.

Kontraktda aniqlanadigan shartlarga ko'ra ular quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- **uzoq muddatli** (3-5 va undan ortiq yilga) kontraktlar - bu ob'ektlar qurish, qo'shma ishlab chiqarish, mollarni muntazam yetkazib berish va shu kabilar;

- **bir martalik kontraktlar** - bu sheriklar o'rtasida bevosita aloqalarni tez ayirboshlash maqsadida tuziladi;

- **muddatli kontraktlar** - mahsulotni qat'iy belgilangan vaqtda yetkazib berishni ko'zda tutadi. Bu shart buzilganda haridor kontraktdan voz kechish huquqiga ega;

- **maxsus kontraktlar** - bu loyiha va montaj ishlariga, texnik xizmat ko'rsatishga, extiyot qismlarni yetkazib byerish va shu kabilar yuzasidan tuziladi;

- **chegaraviy kontraktlar** - bitimning asosiy shartlariga ega bo'lib, ular ishlarni bajarish mobaynida aniqlanadi;

- **niyatlar xaqida shartnomalar** - bunda faqat sotuvchining ma'lum mahsulotlarni sotish niyati va haridorni ularni qat'iy majburiyatlarsiz sotib olish niyati belgilanadi.

Jahon amaliyotida bitimlarni tayyorlashni engillashtirish maqsadida bir necha bo'limlar yoki qismlarni o'z ichiga oluvchi bir shakldagi kontraktlar qo'llaniladi:

1. Tomonlarni aniqlash, ya'ni sotuvchi va haridor sifatida qatnashuvchi korxona va tashkilotlarning nomi.

2. Kontraktning predmeti yoki shartnoma turini va oldi-sotdiga mo'ljallangan mahsulotni ta'riflash.

3. Mol yetkazib byerishning bazis shartlari, sotuvchi va xaridor o'rtasidagi mahsulotlarni tashish uning haqini to'lash, hujjatlarni rasmiylashtirish bo'yicha majburiyatlarni taqsimlaydi, shuningdek mahsulotga egalik huquqini sotuvchidan haridorga o'tish holatini aniqlaydi.

4. Yetkazib berish muddati - unda mahsulotni muddatdan avvalroq yetkazishga ruhsat olish huquqi va tartibi kelishib olinadi.

5. Mahsulot miqdori - u asosan fizik birliklarda ko'rsatiladi.

6. Narx va kontraktning umumiy bahosi.
 7. To'lov shartlari.
 8. Mahsulotlarni o'rash va markirovkalash.
 9. Sotuvchilarning kafolatlari, ya'ni, ularni haridorga ma'lum sifatdagi mahsulotni yetkazib berish majburiyatlari.
 10. Sug'urta qilish yuklarini tashishda yuz byeridagan yo'qotishlarni qoplashni ko'zda tutadi.
 11. Engib bo'lmas kuchlar holati yoki "fors-major" holati.
 12. Sanksiyalar yoki kontrakt shartlari buzilganda qo'llaniladigan ta'sir etish tadbirlari.
 13. Nizolarni arbitraj va sud tomonidan ko'rib chiqilishi tomonlar o'rtasida jiddiy kelishmovchiliklar yuzaga kelgan hollarda ko'zda tutiladi.
 14. Kontraktning boshqa shartlari jumlasiga kontraktlarni tuzish, o'zgartirish va to'xtatish tartibi, davolarni bildirish va ularni ko'rib chiqish tartibi va muddati, yuklash bo'yicha qoidalar va mahsulotni yetkazib byerish xaqidagi xabar va boshqalar kiradi.
- Xalqaro savdoda oldi-sotdi kontraktlaridan tashqari shuningdek pudrat kontraktlari, ijara kontraktlari va muqobil savdodagi kontraktlar tuziladi.

Qisqacha xulosalar

1. Xalqaro savdo nazariyasi XIX asr boshlarida David Rikardo tomonidan aniqlangan taqqoslash imkoniyatlari konsepsiyasiga asoslangan. Bu konsepsiyaga asosan biror bir mamlakat boshqa mamlakatga nisbatan birorta tovar ishlab chiqarishlarda imkoniyatlarga ega bo'ladi va ushbu tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi.
2. Umuman tashqi savdo munosabatlari ikki muxim ob'ektiv sabablarga, ya'ni tabiiy va xom ashyo resurslarining mamlakatlar o'rtasida bir tekis taqsimlanmaganligi hamda mamlakatlarda ishlab chiqarish kuchlarining bir xil rivojlanmaganligiga ko'ra paydo bo'lgan.
3. Tashqi savdo aloqalariga mahsulotlarni ayirboshlash, xizmatlarni ayirboshlash va yangi ilmiy-texnik ma'lumotlarni ayirboshlash kiritiladi. Bu ayirboshlashlarning barcha ko'rinishi tashqi savdo operatsiyalari, Ya'ni eksport, reeksport va reimport operatsiyalari yordamida amalga oshiriladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Xalqaro savdoni rivojlantirishning ob'ektiv va sub'ektiv sabablari nimada?
2. Xalqaro savdoning qanday shakllarini bilasiz?
3. Xalqaro savdoda savdo kontraktlari qanday tuziladi?
4. Kontrakt bitim qatnashchilari kimlar bo'ladi?
5. Savdoda o'z sherigini aniqlagandan keyin qanday taklif kiritiladi?
6. Kontraktlar aniqlanadigan shartlariga ko'ra qanday guruhlariga bo'linadi?
7. Savdo bitimlarini yengillashtirish maqsadida qanday kontraktlar tuziladi?

Mavzu bo'yicha test savollari.

1."Xalqaro mexnat taqsimotida faol ishtirok etadigan davlatlar ko'proq daromadlarga ega bo'lishadi" degan fikr qaysi olimlarga tegishli:

- a)A. Smit va D. Rikardolar
- b)Eli Xekshyer va Byertil Olinlar
- c)Pol Samuelson va V.Stolperlar
- d) a)b) variantlar to'g'ri

2."Milliy ishlab chiqarishdagi farqlar ishlab chiqarishning mehnat, yer, kapital va shuningdek, u yoki bu mahsulotga ichki iste'moldagi o'zgarishlar kabi omillarga bog'liq" qoidasi qaysi olimlarga tegishli

- a)A. Smit va D. Rikardolar
- b)Eli Xekshyer va Byertil Olinlar
- c)Pol Samuelson va V.Stolpyerlar
- d) a)b) variantlar to'g'ri

3."Savdo konsepsiyasiga nafaqat mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro foydali savdolari, balki mamlakatlar rivojlanishi o'rtasidagi farqlarni kamaytirish vositasi sifatida ham qaraladi" degan qarashlar qaysi olimlarga tegishli.

- a)A. Smit va D. Rikardolar
- b)Eli Xekshyer va Byertil Olinlar
- c)Pol Samuelson va V.Stolpyerlar
- d) a)b) variantlar to'g'ri

4.Xizmatlarni ayirboshlash: muxandislik-maslahat xizmatlari, transport xizmatlari, turizm va boshqa xizmatlar. Hozirgi vaqtda xizmatlarning jahon eksportidagi xissasi necha foizni tashkil etadi ?

- a)10 % dan ortiq
- b) 30 % dan ortiq
- c) 40 % dan ortiq
- d) 50 % dan ortiq

5.Yangi ilmiy-texnik ma'lumotlarni ayirboshlash: litsenziyalar va "nou-xau"la halqaro savdo oborotining necha foizini tashkil etadi?

- a)10 % atrofida
- b) 15 % atrofida
- c) 20 % atrofida
- d) 25 % atrofida

6. A mamlakat barcha resurslardan foydalangan holda 200 birlikdagi X tovarini yoki 350 birlikdagi U tovarni ishlab chiqara oladi. V mamlakat esa 450 birlikdagi X tovarini yoki 600 birlikdagi U tovarini ishlab chiqarish imkoniyatiga ega. Bu holda:

- a) mamlakatlar orasida o'zaro manfaatli savdoni yo'lga qo'yib bo'lmaydi;
- b) A mamlakat savdo munosabatlarini o'rnatganidan so'ng X tovarni import qiladi;

- c) V mamlakat savdo munosabatlarini o'rnatganidan so'ng U tovarni eksport qiladi;
- d) A mamlakat savdo munosabatlarini o'rnatganidan so'ng X tovarni eksport qiladi.

7. A mamlakat bir birlik resursdan foydalangan holda 2 t. paxta yoki 8 tonna bug'doy ishlab chiqara oladi. B mamlakat esa bir birlik resursdan foydalanib 4 t. paxta yoki 10 t. bug'doy ishlab chiqarishi mumkin. Bunday holatda:

- a) A mamlakat bu ikki mahsulotni eksport qilmaydi va paxta import qiladi;
- b) A mamlakat paxta eksport qiladi va bug'doy import qiladi;
- c) B mamlakat paxta eksport qiladi va bug'doy import qiladi;
- d) B mamlakat eksport qilmaydi va bug'doy import qiladi.

8. Xekshyer-Olin teoremasini tavsiflovchi quyidagi fikrlarning qaysi biri noto'g'ri?

- a) mamlakatlar, ishlab chiqarilish jarayonida o'zlarida ortiqcha bo'lgan omillar intensiv foydalanadigan mahsulotlarni import qiladi;
- b) nisbiy xarajatlardagi mamlakatlar o'rtasida mavjud tafovutlar ularning ishlab chiqarish omillari bilan bir tekis ta'minlanmaganliklari hamda turli tovarlarni ishlab chiqarishda omillarning turlicha nisbatlaridan foydalanilishi bilan izohlanadi;
- c) mamlakatdagi bir ishlab chiqarish omili miqdori bilan boshqa omillar miqdori o'rtasidagi nisbat boshqa davlatlarnikidan yuqoriroq bo'lsa, bu mamlakat shu omil bilan ortiqcha ta'minlangan deb hisoblanadi;
- d) mamlakatlar, ishlab chiqarilish jarayonida o'zlarida taqchil bo'lgan omillar intensiv foydalanadigan mahsulotlarni import qiladi.

9. Kontraktda aniqlanadigan shartlarga ko'ra ular quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- a) uzoq muddatli , bir martalik kontraktla, muddatli kontraktlar, maxsus kontraktlar, chegaraviy kontraktlar, niyatlar xaqida shartnomalar
- b) uzoq muddatli , bir martalik kontraktla, muddatli kontraktlar, maxsus kontraktlar, chegarasiz kontraktlar, niyatlar xaqida shartnomalar
- c) uzoq muddatli , bir martalik kontraktla, muddatli kontraktlar, chegaraviy kontraktlar, niyatlar xaqida shartnomalar
- d) uzoq muddatli , ko'p martalik kontraktla, muddatli kontraktlar, maxsus kontraktlar, chegaraviy kontraktlar, niyatlar xaqida shartnomalar

10. Ushbu kontraklar - loyiha va montaj ishlariga, texnik xizmat ko'rsatishga, ehtiyot qismlarni yetkazib berish va shu kabilar yuzasidan tuziladi;

- a) bir martalik kontraktla,
- b) muddatli kontraktlar,
- c) maxsus kontraktlar,
- d) chegaraviy kontraktlar

Mavzu bo'yicha masalalar.

A davlat bir yilda 70 ta engil sport samolyotini ishlab chiqaradi. Ulardan 20 tasi ichki iste'molga, 50 tasi esa eksportga chiqariladi. Yerkini savdo sharoitlarida 1 ta samolyotning bahosi – 6000 doll. Hukumat tarmoqni rag'batlantirish maqsadida har bir samolyotning qiymatidan 15% miqdorida subsidiya ajratadi. Natijada samolyotning ichki narxi 6450 doll.gacha oshdi, eksport narxi esa 5550 doll.ga kamayadi. Eksport hajmi 70 ta samolyotgacha o'sdi.

Subsidiyalar joriy qilishning oqibatlarini aniqlang.

Yechish:

Subsidiyalar joriy qilinishini grafik ko'rinishida quyidagicha aks ettirish mumkin:

Grafikda S_w egri chizig'i A davlat samolyotlari eksportini, D_d - egri chizig'i esa ichki talabni ko'rsatadi. Bozor muvozanatiga e nuqtada yerishiladi, Ya'ni A davlat 6000 doll.lik narx bo'yicha 50 ta samolyot chiqaradi. Eksportdan olinadigan daromad: $6000 \times 50 = 300000$ doll. teng. Subsidiya joriy qilingandan so'ng A davlat eksporti pasayadi, ishlab chiqarish hajmi 80 ta samolyotgacha ortadi, S_w egri chizig'i S_s darajagacha siljiydiva j nuqtada bozor muvozanati o'rnatiladi.

Subsidiya joriy qilingandan so'ng eksport bahosi 450 doll. ($6000 - 5550$) ga pasayadi, ya'ni A davlat uchun uchun savdo sharoitlari yomonlashadi, biroq eksport hajmi 70 ta samolyotgacha o'sadi.

Eksportning o'sishi ichki bozorda samolyotlar soni 10 tagacha qisqarishiga olib keladi: $20 - 10 = 10$, chunki ichki narx o'sadi. Subsidiya ajratishga davlat byudjeti xarajatlari 70×900 (15% ot 6000 doll.) = 63000 doll.ni tashkil etadi.

SHunday qilib, eksport subsidiyasi mamlakat uchun savdo sharoitlarini yomonlashtiradi, lekin bunda tashqi dunyo daromadlarini oshiradi

1. Aytaylik F mamlakatda bir dona Z tovarni ishlab chiqarishga 10 soat, bir dona W tovarni ishlab chiqarishga esa 15 soat sarflanadi. Ushbu tovarlarni ishlab chiqarish bo'yicha V mamlakat nisbatan pastroq unumdorlikka ega, ya'ni bir ona mahsklot ilab chiqarish hajmi Z tovar uchun 19 soat, W tovar uchun 45 soatni tashkil qiladi. Ushbu mamlakatlar o'rtasida ikki tomon uchun ham manfaatli bo'lgan savdoni yo'lga qo'yib bo'ladimi? Agar mumkin bo'lsa har bir mamlakat qaysi tovarni eksport qilishini izohlab byering.

2. A mamlakatda X tovarga talab funksiyasi $D = 100 - 10P$, taklif funksiyasi esa $S = -50 + 20P$ ko'rinishga ega. B mamlakatda esa X tovarga talab funksiyasi $D = 50 - 5P$, taklif funksiyasi esa $S = 20 + 10P$ ko'rinishga ega. Agar tovar eksporti va importi faqat shu ikki davlat o'rtasida ro'y byeradi deb hisoblasak, savdo aloqalari o'rnatilganidan so'ng X tovarning jahon bozoridagi narxi va sotilish hajmi qancha bo'ladi?

3. A mamlakat X tovarni 60 AQSH dollarga, ya'ni jahon bozori baholarida eksport qiladi. Bu mamlakatda X tovarga talab va uning taklifi egri chiziqlari funksiyasi quyidagicha:

$$Q_d = 400 - 5P; Q_s = -50 + 5P$$

Bitta tovarga 10 dollarlik eksport boji kiritilishidan oldin va so'nggi eksport hajmini aniqlang. Eksport boji kiritilishidan davlat oladigan daromad va iste'molchilar ko'radigan manfaatni aniqlang.

17-MAVZU: TASHQI SAVDO SIYOSATI

17.1. Savdo siyosatining mohiyati. Bojxona tariflari nazariyasi.

Biror mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatga bevosita aralashuvi jarayoni eksport va importni cheklash hisoblanadi. Davlat tomonidan olib boriladigan bunday tadbirlar savdo siyosati deb yuritiladi.

Savdo siyosati - davlat tomonidan halqaro savdoga soliq, subsidiya, valyuta nazorati va import yoki eksportni to'g'ridan-to'g'ri cheklash siyosatlari olib borish orqali ta'sir ko'rsatish hisoblanadi.

Mamlakat tashqi savdosini cheklash borasida olib borilayotgan har qanday chora-tadbirlar aholi turmush sharoitining pasayishiga olib keladi. SHu nuqtai-nazardan olib qarasak erkin tashqi savdo siyosati foydaliroq bo'lib hisoblanadi. Ammo, amaliyotda tashqi savdoni cheklashning 50dan oshiqroq turi mavjud. Ularning ayrimlari davlat g'aznasini to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lsa, boshqa birlari esa umuman importni cheklashga va yana boshqa bir tadbirlar esa eksportni cheklashga yoki rag'batlantirishga yo'naltirilgan.

Bundan tashqari, ko'pgina mamlakatlardagi katta-katta iqtisodchi va siyosatchi guruhlar proteksionizmni kuchaytirishni qo'llab-quvvatlashadi. Savol tug'iladi, agarda tashqi savdoni cheklash natijasida aholi turmush faoliyati yomonlashsa proteksionizmni keng qo'llash nima bilan bog'liq?

Ya'ni, ko'pgina argumentlar proteksionizmga yon bossa ham, u xato hisoblanadi. CHunki uni iqtisodiy tahlillar yordamida asoslab berish mumkin. Erkin savdo jahon iqtisodiyoti nuqtai-nazaridan foydali bo'lish mumkin, ammo alohida olingan mamlakat iqtisodiyoti nuqtai-nazaridan esa erkin savdo hamma vaqt ham foydali hisoblanavermaydi. Ayrim holatlarda savdo cheklashlarini tashqi savdo yutuqlarini qayta taqsimlashda, ya'ni, bir mamlakat aholisi turmush faoliyatini yomonlashtirish evaziga oshirishda foydalanish mumkin. Ulardan shuningdek guruxlar o'rtasida oladigan daromadlarini qayta taqsimlashda foydalanish mumkin. SHuning uchun ham tashqi savdo siyosatini ishlab chiqishda olib boriladigan tashqi savdo siyosatining iqtisodiy tahlili katta ahamiyatga egadir.

Mamlakatlarda ta'rifli mexanizm orqali tashqi savdo siyosatini yuritish, birinchi navbatda ushbu mamlakatning asosiy tarmoqlari va yangi ishlab chiqarish

sohalarining himoyalanganligiga ta'sir qiladi. O'zbekistonda avtomobilsozlik yangi va istiqbolli soha (tarmoq) hisoblanadi va tabiiyki, tarifli ximoyaga muxtoj.

Masalan, O'zbekistonda yangi mashinalar uchun import boji 40 foizni tashkil qilsin. Ushbu mashinani ishlab chiqarish uchun zarur bo'ladigan extiyot qismlar asosan chetdan keltirilsin va unga import boji 30 foiz miqdorida o'rnatilsin. Demak, ushbu misolda avtomobilsozlikning xaqiqatda ximoyalanganlik darajasi 40 foizga nisbatan ancha yuqori bo'ladi. Ya'ni, bitta mashinaning narxi 10000 dollar (AQSH) bo'lsa, bu yerda 7000 dollar extiyot qismlarga sarflar va 3000 dollar qo'shilgan qiymat bo'lsin. Extiyot qismlar Yoki yarim tayyor mahsulotlarga (7000 dollarga) 30 foiz miqdorida, tayyor mahsulotlarga esa 40 foiz miqdorida boj o'rnatilgan sharoitda, soxaning xaqiqiy ximoyalanganlik darajasini ko'rib chiqamiz.

Bunda, soha(tarmoq)ning samarali himoyasi formulasidan foydalanamiz.

$$Yer = (Ya - Va) / Ya.$$

Bu yerda: **Yer-soxaning tarif bilan xaqiqiy ximoyalanganlik darajasi;**

Ya -bojxona tarifi kiritilgandan keyingi qo'shilgan qiymat;

Va -bojxona tarifi kiritilishidan oldingi qo'shilgan qiymat.

$$YER = ((3000 + 2250) - 3000) / 3000 = 2250 / 3000 = 0,75 \text{ yoki } 75\%$$

Bu shuni bildiradiki, tayyor avtomobillarga 40% tarif va extiyot qismlarga 30% tarifni joriy qilib, davlat milliy avtomobilsozlikni xaqiqatda 75% tarifli ximoyalanganligini ta'minlaydi.

Proteksianizm siyosatining muxim tamoyili ham shundaki, davlat tayyor mahsulotlarga bojni ko'tarish va yarim tayyor mahsulotlarga esa uning miqdorini pasaytirish orqali tarmoqning xaqiqiy ximoyalanganligini yanada oshiradi.

Demak, tashqi iqtisodiy savdoni tartibga solishning eng asosiy usullaridan biri bojxona bojlari va tariflari hisoblanadi.

Tarif, ya'ni importga bojxona boji savdo siyosatining eng qadimiy usullaridan biri bo'lib hisoblanadi va doimiy ravishda davlat g'aznasini to'ldirish uchun foydalaniladi. Ammo, tarif nafaqat davlat g'azinasini to'ldirishda foydalaniladi, balki milliy ishlab chiqaruvchilarni import raqobatidan ximoya qilishda ham foydalaniladi. Tariflarni o'zgartirish orqali davlat eksport va importni rag'batlantirishi va shu yo'l bilan ishlab chiqarish va iste'mol munosabatlariga ta'sir etishi mumkin. Tarifni qo'llashda import mahsulotlarining ichki bahosi jaxon bozoridagi Bahodan yuqori bo'ladi. Ya'ni:

$$\text{Import mahsulotlari ichki bahosi} = \text{Jaxon bahosi} + (\text{Jaxon bahosi} \times \text{Tarif stavkasi})$$

Umuman olganda, import mahsulotlarga qo'yiladigan tarif milliy ishlab chiqaruvchilarni import mahsulotlardan ximoya qiladi.

Bojxona boji - bu mamlakatga olib kelinayotgan yoki mamlakatdan olib chiqilayotgan mahsulotlarga solinadigan majburiy soliqdir. Halqaro amaliyotda

bojxona bojarining turli xillari qo'llaniladi va ularni hisoblash yo'llari, ifodalanishi hamda harakat soxasiga ko'ra turlicha guruxlash mumkin.

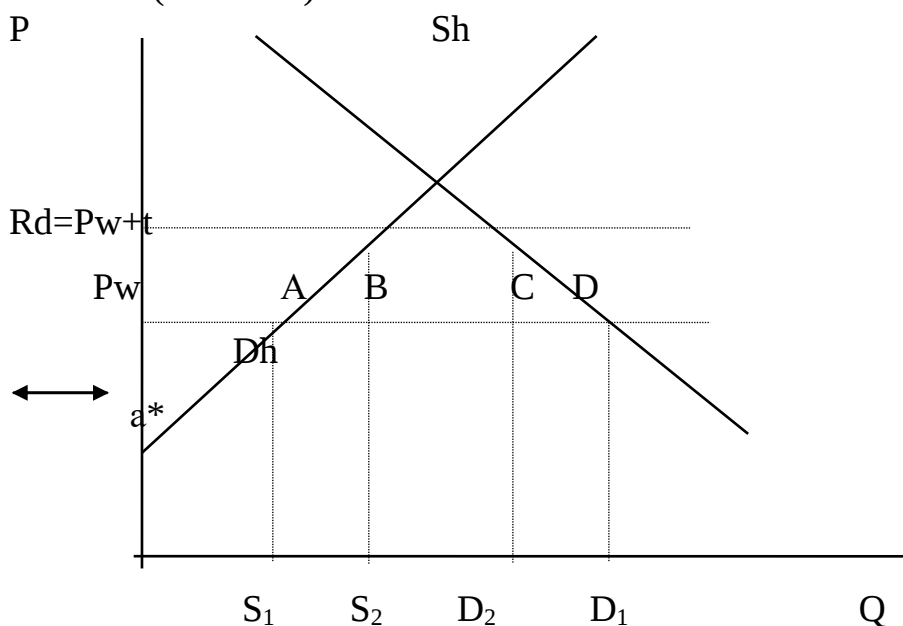
Import bojlari davlat byudjetini to'ldirish maqsadida va ichki bozorlarga tushadigan chet el tovarlari oqimini tartibga solish uchun belgilanadi. O'z navbatida ular eng kam va eng ko'p miqdordagi import bojlariga bo'linadi. Eng kam miqdordagi import bojlari o'zaro qulay sharoitlarni yaratib byerishni ko'zda tutuvchi savdo shartnomalari va bitimlari bo'lgan mamlakatlar mahsulotlariga o'rnatiladi. Eng ko'p miqdordagi import bojlari esa bunday shartnoma bitimlar tuzilmagan mamlakatlar mahsulotiga nisbatan o'rnatiladi.

Eksport bojlari mamlakat ichida talab ko'p bo'lgan mahsulotlar taqchilligini oldini olish maqsadida belgilanadi.

Bojxona bojlari stavkasi ya'ni, ularning tartibga solingan ro'yxati bojxona tariflari deb ataladi. Bojxona tariflari bir yoki bir necha boj miqdorlari ustuniga ega bo'lishi mumkin, ya'ni ular oddiy va murakkab bo'ladi. Oddiy bojxona tariflari ustuni mahsulotlar kelib chiqqan mamlakatlardan qat'iy nazar mahsulotlarga yagona stavkalarni ko'zda tutadi. Murakkab bojxona tariflari ustunida esa, mahsulot bir necha boj stavkalariga ega bo'ladi va u yoki bu mamlakatga unda vujudga kelgan iqtisodiy va siyosiy vaziyatlarga qarab tanlov asosida qo'llaniladi.

17.2. Bojxona tariflarining ishlab chiqaruvchilarga, iste'molchilarga va mamlakat aholisi turmush darajasiga ta'siri

Bojxona tariflari avvalombor import bilan raqobatlashadigan milliy ishlab chiqarishni ximoya qilishdan iborat. Agarda tariflarni joriy qilish orqali import cheklansa, milliy ishlab chiqarishda sotilayotgan mahsulotlar hajmini oshirish va tarifni joriy qilish orqali narxlarning oshishi hisobiga sotadi. Milliy ishlab chiqarishning tarifi joriy qilish orqali sotishni biz grafikda ham ko'rishimiz mumkin. (1-chizma)

17.1-chizma. Tarifning ishlab chiqaruvchilar manfaatiga ta'siri.

Import tariflari joriy qilingunga qadar ichki ishlab chiqarish hajmi S_1 , ichki talab hajmi esa D_1 ga teng bo'lgan. Talab va taklif o'rtasidagi farq ($D_1 - S_1$) import hisobiga qoplangan. Mamlakat iqtisodiyoti yopiq bo'lganida edi baholar darajasi R_e ga teng bo'lgan bo'lar edi. Hamda talab va taklif muvozanati E nuqtada o'rnatilgan bo'lur edi. Mamlakat iqtisodiyoti ochiq bo'lgani va importga cheklovlar yo'qligi tufayli milliy bozordagi narxlar jahon bozori narxlari R_w bilan bir xil. Importga tarif joriy qilinishi natijasida ichki baholar R_w dan R_d ga qadar ko'tariladi.

Oqibatda iste'molchilar ma'lum bir yo'qotishlarga duch keladi. Bu yo'qotishlar grafikda A, V, S, D soqalar bilan ko'rsatilgan.

Baholarning ko'tarilishi ilgari raqobatbardosh bo'lmagan ayrim ichki ishlab chiqaruvchilar uchun ham foyda ko'rib ishlashga imkon byeradi. Umuman shu sohada band milliy ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqarish hajmini S_1 dan S_2 ga qadar oshiradi va $S_2 - S_1$ hajmdagi mahsulot R_d bahoda sotiladi. SHu hajmdagi mahsulotni iste'molchilar oshirilgan narxda sotib oladilar va V soqaga teng yo'qotishga duch keladilar. Ammo, bu yo'qotish ichki ishlab chiqaruvchilarning o'sgan foydasiga aylanadi.

Baholarning o'sishi oqibatida ko'rilyotgan tovar iste'moli hajmi D_1 dan D_2 qadar qisqaradi. Bu yo'qotish grafikda D soha bilan ko'rsatilgan va u hech kimning foydasi bilan qoplanmaydi. Buning natijasida iste'molchilar turmush darajasidagi yo'qotish ro'y byeradi. . CHunki, iste'molchilar ishlab chiqaruvchilar va davlat yutuqlariga nisbatan ko'proq yo'qotishadi.

Importga tarif joriy qilinmagan sharoitda erkin xalqaro narxlarda ayirboshlashlar amalga oshiriladi.

17.3. Proteksionizm siyosatning vazifalari va mamlakat iqtisodiyoti uchun ahamiyati

Bojxona tariflar asosan milliy darajada qo'llaniladi va bunda qator vazifalarni bajaradi.

- mamlakat mudofaa sanoatini himoya kiladi;
- mamlakatda bandlikni ta'minlaydi va yalpi talabni rag'batlantiradi;
- milliy iqtisodiyotdagi yangi tarmoqlarni himoya kiladi;
- fiskal vazifa, ya'ni davlat byudjeti daromadlarini to'ldirish manbai bo'lib xizmat qiladi;
- proteksionistik, ya'ni milliy ishlab chiqaruvchilarni chet el raqobatidan himoya qiladi;
- boshqaruv, ya'ni iqtisodiyot tuzilishini qayta qurishni boshqarish vositasi hisoblanadi va ular yordamida mamlakat iqtisodiyotidagi ilg'or siljishlar rag'balantiriladi.

Milliy iqtisodiyotni tiklanishi sharoitida ko'pgina davlatlar o'z ishlab chiqaruvchilarni chet el raqobatidan himoya qilish maqsadida proteksionizm siyosatini qo'llaydilar. Aks xolda mahalliy korxonalar "sinishi" jamiyatda ishsizlik xavfini tug'diradi.

SHu bilan birga proteksionizm siyosatini qo'llash salbiy oqibatlarni olib kelishi mumkin. Ular asosan iqtisodiyotning himoya qilinayotgan sohalarida resurslarni samarasiz sarflanishiga olib keladi.

Agar mamlakatlar bojxona ittifoqiga birlashsalar unda bojxona tarifi barcha ishtirokchi mamlakatlar uchun ularning savdo munosabatlarida yagona bo'lib qoladi (masalan, Evropa iqtisodiy hamjamiyati). Bojxona tariflari miqdori alohida mamlakatlar iqtisodiyotida va jahon xo'jaligida yuz berayotgan jarayonlar ta'sirida yuz beradi. Umumjaxon bojlarining pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda va u ikki tomonlama hamda ko'p tomonlama muzokaralar asosida mamlakatlar tomonidan rag'batlantiriladi va nazorat qilinadi.

Bojxona tariflari bojlaridan tashqari, tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita egiluvchan usullari sifatida turli soliq turlari keng qo'llaniladi. Bunda faqat tashqi soliq tizimidagi emas, balki ichki soliq tizimidagi soliq turlaridan ham foydalaniladi.

Faqat tashqi iqtisodiy bitimlarni tartibga solishda qo'llaniladigan soliqlarga import va eksportga soliqlar kiradi. Ular olib kelinayotgan yoki olib chiqilayotgan mahsulotlarga ularning oqimlarini tartibga solish, ya'ni rag'batlantirish yoki to'xtatish maqsadida belgilanadi.

Ko'pgina mamlakatlarda import tushumlariga soliqlar keng qo'llanilsa eksport mahsulotini sotishdan tushumlarga soliqlar esa imtiyozlarga egadir. Bu eksportni rag'batlantirishga ichki va tashqi bozorlardagi narxlar farqi ko'p bo'lganda o'z mahsulotlari kabi import mahsulotlariga ham mamlakat ichida sotish uchun bir xil sharoitlar yaratish imkonini byeradi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat, shuningdek ichki soliqlar tizimi yordamida ham tartibga solinadi. Davlat sotishdan olingan foydaga pul kapitalidan daromadlarga kapitalning qo'shimcha o'sishiga qimmatBaho qog'ozlarga, ortiqcha foydaga va boshqalarga soliqlarni belgilab o'zining hamda xorijiy ishlab chiqaruvchilarning faoliyati uchun qulay va qulay bo'lmagan sharoitlarni yaratish mumkin.

17.4. Import kvotalari va litsenziyalarini taqsimlash uslublari

Jaxon amaliyotida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita usullariga qaraganda bevosita usllaridan kengroq foydalaniladi. Bevosita usullar o'zining mazmuniga ko'ra iqtisodiy, ma'muriy, me'yoriy - huquqiy ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Litsenziyalash va kvotalash iqtisodiy haraktyerdagi bevosita usullar ichida keng tarqalgan hisoblanadi.

Litsenziyalash - bu tashqi iqtisodiy opyeratsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olishning ma'lum tartibidir. Tashqi iqtisodiy opyeratsiyalarga mahsulotlar va xizmatlar eksporti hamda, moliya opyeratsiyalarini o'tkazish, xorijga ishchi kuchini ishga joylashtirish va boshqalar kiradi.

O'zbekistonda litsenziyalar faqat davlat ro'yxatida qayd etilgan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga byeriladi. Boshqa yuridik shaxslarga byerish taqiqlangan.

Mahsulotlar eksporti va importini litsenziyalash davlatga ular oqimini qattiq tartibga solishga, ba'zi hollarda ularni vaqtincha chegaralashga va shu asosda tashqi iqtisodiy taqchillik o'sishining to'xtashiga hamda savdo balansining tenglashtirishga imkon byeradi.

Mahsulotlar va xizmatlar eksporti va imortiga litsenziyalar berish huquqiga O'zbekiston Respublikasining quyidagi boshqaruv tashkilotlari ega: Vazirlar Maxkamasi, Moliya, Adliya, Ichki ishlar, Sog'liqni saqlash, Halq ta'limi vazirliklari, shuningdek Markaziy bank.

Belgilangan chegaralar doirasida amalga oshiriladigan bitimlarga litsenziyalar har bir Alohida bitim uchun mol yetkazib byerish hajmi yoki qiymatiga tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi tomonidan byeriladi.

Moliya opyerasiyalarini o'tkazishga litsenziyalar asosan Respublika Moliya vazirligi va Markaziy bank tomonidan o'z va xorijiy banklarga, Moliya muassasalariga byeriladi. Ular moliya-kredit muassasalariga mamlakat ichida va uning tashqarisida chet el valyutasi bilan opyerasiyalarini amalga oshirish, xorijiy moliya kredit muassasalariga esa ichki bozorda yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatish huquqini byeradi.

Litsenziyalash bilan bir qatorda jahon amaliyotida mahsulotlar shuningdek, ishchi kuchi eksport va importini chegaralash maqsadida **kvotalash** keng qo'llaniladi.

Bu usulning mohiyati shundan iboratki unda vakolatli davlat yoki xalqaro tashkilot alohida mahsulotlar, xizmatlar, mamlakatlar va mamlakatlar guruhi bo'yicha ma'lum davrga eksport va importga miqdoriy yoki qiymat chegaralarini belgilaydi.

O'zbekistonda kvotalash xalq iste'moli mollarini va strategik xom ashyoning muxim turlarini olib chiqishni chegaralash usuli sifatida qo'llanilmoqda.

Kvotalash faqat mahsulot oqimlarini emas, balki ishchi kuchi oqimlarini tartibga solishda qo'llaniladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar ichki mexnat bozorini ximoyalash maqsadida xorijdan ishchi kuchi importiga kvotalar o'rnatadi.

Xozirgi vaktida kvotalash bojlarga nisbatan ko'prok qo'llanilishiga ikkita sabab bor:

1. Tarif stavkalari xalqaro savdo kelishuvlariga asosan belgilanadi. Ayrim hollardan tashqari vaziyatlarda, mamlakatlar tariflar stavkasini oshira olmaydilar va shuning uchun iqtisodiyotni raqobatdan himoya qilish maqsadida kvotalarga e'tiborni qaratishga majbur bo'ladi.

2. Himoyaga muhtoj tarmoqlar ham importga kvotalar joriy qilishni qo'llaydi. Chunki, tarifni joriy qilishga nisbatan imtiyozli litsenziyalar olish osonroqdir.

Ba'zi hollarda mamlakatlar tomonidan maxsus bojxona bojlari qo'llaniladi (ya'ni dempinga qarshi qaratilgan bojar). Masalan, mahsulotlar olib kelish hajmi va sharti mahalliy ishlab chiqaruvchilarga zarar keltirsa yoki mamlakat manfaatlariga zid bo'lganda qo'llaniladi. Maxsus bojxona bojlarining miqdori har bir aniq holat uchun alohida o'rnatiladi.

Dempinga qarshi qaratilgan bojlar jaxon amaliyotida keng qo'llanilib o'zida qo'shimcha import bojlari aks ettiradi. Ular odatda jaxon narxlaridan Yoki import qilayotgan mamlakat ichki narxlaridan past narxlar bo'yicha eksport qilinayotgan mahsulotlarga o'rnatiladi. Bu bojlarni belgilash xaqidagi qarorni halqaro sud mahalliy ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar murojaatidan so'ng chiqaradi hamda uning miqdorini va to'lash tartibini belgilaydi.

Qisqacha xulosalar

1. Ichki ishlab chiqaruvchilarni xalqaro raqobatlaridan himoya qilish uchun mamlakat erkin savdo siyosatiga turli xil bar'yerlar qo'yishi mumkin. Savdo hajmini cheklaydigan bunday siyosat proteksionizm deb ataladi. Savdo cheklashlari import tariflari va notarif bar'yerlarga bo'linadi. Savdo baryerlarini qo'llashni oqlaydigan proteksionizm siyosati tarafdorlari asosan milliy himoyani ta'minlashning zarurligi, ish joylarini saqlash, ishlab chiqarish tarmoqlarini xorijiy raqobatchilardan himoya qilish kabi sabablarni ko'rsatishadi.
2. Bojxona ta'riflarini ishlab chiqishda qo'llaniladigan klassifikatorlar mahsulotlarni ta'riflash va shartli belgilashning uyg'unlashtirilgan tizimi bo'lib, unda olti xonali shartli raqam belgiga ega bo'lgan mahsulot haqidagi asosiy ma'lumotlar hamda uning mahsulotlar nomenklaturasida o'rni ko'rsatiladi.
3. Ta'riflarni joriy qilish orqali import tovarlari narxlarining oshishi birinchi o'rinda iste'molchilarga ta'sir ko'rsatadi. Chunki, tariflar milliy tovarlarning narxini oshiradi va shuningdek ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar narxini oshirish natijasida hajmining kamayishiga ham olib keladi.
4. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bevosita usullari keng tarqalgan. Litsenziyalash bu tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olish hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Nima uchun halqaro savdo qatnashuvchi tomonlarning barchasi uchun foydali ekanligini izoxlang.
2. Savdo baryerlarining asosiy shakllarini va import bojlari va notarif chegaralashlarni kiritishdan keladigan iqtisodiy oqibatlarni tushuntiring.
3. Nima uchun proteksionizm siyosatini xalqaro savdo qatnashchilarining hammasi ham yoqlayvermaydi?
4. Tashqi savdoni tartibga solishning qanday usullarini bilasiz?
5. Bojxona tariflari ishlab chiqaruvchilar, iste'molchilar va aholi turmush darajasiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
6. Tariflarni qo'llovchi hamda ularga qarshi fikrlar to'g'risida misollar keltiring.
7. Damping nima? Dempingga qarshi qanday tadbirlarni bilasiz?

Mavzu bo'yicha testlar.

1. Agarda eksport hajmi 80, import hajmi 60ga teng bo'lsa, tashqi savdo aylanmasi qaysi miqdorga teng bo'ladi?

- a) 20;
- b) 70;
- c) 4800
- d) 140

2. Import kvotalari to'g'risidagi qaysi ta'kid noto'g'ri?

- a) kvota, tarifdan farqli o'laroq, davlatga hech qachon foyda keltirmaydi;
- b) import kvotalarini joriy qilishdan davlat oladigan daromad import litsenziyalarini joylashtirish usuliga bog'liq ;
- c) kvota mamlakatga tovarlar importi miqdorini cheklash uchun qo'llaniladi;
- d) import kvotalarining joriy etilishi mamlakat ichidagi bu tovarni ishlab chiqaruvchining monopol hukmronligini kuchaytiradi.

3. Import tariflarining kiritilishi olib kelishi mumkin:

- a) davlat byudjetiga tushumlarning va iste'mol hajmining ortishiga;
- b) ichki resurslardan oqilona (ratsional) foydalanishga;
- c) importiga tarif kiritilgan tovarni mamlakatda ishlab chiqarish hajmi o'sishiga, bu tovar importining va ichki iste'molining qisqarishiga;
- d) mamlakatda importiga tarif kiritilgan tovarni ishlab chiqarish qisqarishiga va uning import bilan alishtirilishiga.

4. Eksportga subsidiyalar:

- a) mamlakat ishlab chiqaruvchilarining tashqi bozorlardagi pozitsiyasini zaiflashtiradi;
- b) butunjahon savdo tashkiloti tomonidan qo'llab quvvatlanadi;
- c) ishlab chiqarish omillaridan oqilona (ratsional) foydalanishga ta'sir etmaydi;
- d) byudjetdan moliyalashtirish imkoniyatlariga bog'liq ravishda cheklangan.

5. Eksport bojlarining kiritilishi quyidagiarning qaysi biriga olib kelmaydi?

- a) ishlab chiqaruvchilar daromadlarining kamayishiga;
- b) mamlakat iste'molchilarining baholarning pasayishi hamda ushbu tovarni iste'mol qilish qisqarishi natijasida yo'qotishlariga;
- c) ushbu tovarning ichki baholarini pasayishiga;
- d) (boshqa shart-sharoitlar o'zgarmagan holatda) davlat daromadlarining o'sishiga.

6. Import tariflarini kiritishni yoqllovchi argument bo'lib hisoblanmaydi:

- a) import tovarlarini ichki bozorda sotish hajmini ko'paytirish zarurati;
- b) mamlakat ishlab chiqaruvchilarini dempingdan himoya qilish;
- c) to'lov balansi holatini yaxshilash zaruriyati;
- d) mamlakatning yangi-“yosh” tarmoqlarini himoya qilish zaruriyati

7. _____-davlat byudjetini to'ldirish maqsadida va ichki bozorlarga tushadigan chet el tovarlari oqimini tartibga solish uchun belgilanadi.

- a) eksport bojlari
- b) import bojlari
- c) bojxona bojlari
- d) bojxona tarifi

8. _____ -mamlakat ichida talab ko'p bo'lgan mahsulotlar taqchilligini oldini olish maqsadida belgilanadi

- a) eksport bojlari
- b) import bojlari
- c) bojxona bojlari
- d) bojxona tarifi

9. Proteksionizm siyosatining asosiy maqsadi nimadan iborat?

- a) o'z ishlab chiqaruvchilarni chet el raqobatidan himoya qilish
- b) davlat byudjeti daromadlarini to'ldirish
- c) mamlakatda bandlikni ta'minlaydi va yalpi talabni rag'batlantiradi;
- d) milliy iqtisodiyotdagi yangi tarmoqlarni himoya qiladi;

10. O'zbekiston Respublikasining qaysi boshqaruv tashkilotlari mahsulotlar va xizmatlar eksporti va imortiga litsenziyalar byerish xuquqiga ega?

- A) Oliy majlis, Vazirlar Mahkamasi, Moliya, Adliya, Ichki ishlar, Sog'liqni saqlash, Xalq ta'limi vazirliklari, Markaziy bank,
- B) Oliy Majlis, Moliya, Adliya, Ichki ishlar, Sog'liqni saqlash, Xalq ta'limi vazirliklari, Markaziy bank
- C) Vazirlar Mahkamasi, Moliya, Adliya, Ichki ishlar, Sog'liqni saqlash, Xalq ta'limi vazirliklari, Markaziy bank
- D) Vazirlar Mahkamasi, Moliya, Adliya, Ichki ishlar, Sog'liqni saqlash, Markaziy bank

Mavzu bo'yicha masalalar.

1-masala

Jadval ma'lumotlari asosida firmalarning qaysi birini dempingni tatbiq etishda ayblash mumkin:

	Mahsulot birligi tannarxi, doll.	Ichki narx, doll.	Eksport narx, doll.
A firma	100	100	110
B firma	100	120	110
C firma	100	90	105

Yechish:

Javob topish uchun dempingning mohiyatini esga olamiz. Demping – bu tovarlarni ularning tannarxidan pastroq narxda yoki ichki bozordagiga nisbatan yanada pastroq narxda eksport qilish. Jadvaldan ko'rinib turganidek, S firmasi mahsulotlarining ichki narxi uning tannarxidan past, ya'ni bu firma dempingni qo'llaydi.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Mamlakat hukumati shakar importiga 1 kg. shakar uchun 0,02 dollarlik tarif kiritishga qaror qildi. Jahon bozorida 1 kg. SHakar narhi 0,1 dollar. SHakar ishlab chiqarishning ichki hajmi yerkin savdo sharoitida yiliga 6 mln. kg.ni, tarif kiritilganidan so'ng esa 8 mln. kg.ni tashkil etadi. SHakar iste'mol qilishning ichki hajmi yerkin savdo sharoitida yiliga 22 mln. kg.ni, tarif kiritilganidan so'ng esa 20 mln. kg.ni tashkil etadi. Mamlakatga shakar importi tarif kiritilgunga qadar 16 mln. kg.ni, tarif kiritilganidan so'ng esa 12 mln. kg.ni tashkil etadi.

Hisoblang:

- a) shakar importiga tarif kiritilishi natijasida mazkur mamlakat aholisi ko'radigan yo'qotishlarni;
- b) mamlakat ishlab chiqaruvchilarining bu tadbirdan ko'radigan yutuqlarini;
- b) shakar importiga tarif kiritilishi natijasida davlat byudjeti daromadlarining qanchaga ko'payishini;
- g) importni cheklash natijasida mamlakatda turmush darajasidagi sof yo'qotishlar miqdorini.

2. Hukumat avtomobil importiga bir yilda 600 birlik miqdorida kvota belgiladi.

Avtomobillarga jahon bahosi 6000 doll. Kvota joriy etilgandan so'ng mamlakatdagi ichki narx 7000 doll. Erkin savdo sharoitlarida avtomobillar ishlab chiqarishning ichki hajmi bir yilda 1200 birlikni, kvota joriy qilingandan so'ng esa bir yilda 1400 birlikni tashkil etdi. Erkin savdo sharoitlarida ichki iste'mol bir yilda 2200 birlikni, kvota joriy qilingandan so'ng esa bir yilda 2000 birlikni tashkil etdi. Quyidagilarni aniqlang:

- a) kvota joriy qilinishidan ishlab chiqaruvchilarning yutug'i;
- b) ushbu chora qo'llanganda iste'molchilar yo'qotishlari;
- b) davlat byudjeti daromadlari;
- g) milliy farovonlikdagi sof yo'qotishni.

3. Mamlakat bolalar trikotajini eksport qiladi. Uning jahon bozoridagi bittasining bahosi 3 doll. Mamlakatda ushbu mahsulotning taklif egrisi quyidagi tenglamada keltirilgan $S = 800 + 200P$, talab egrisi esa: $D = 700 - 200P$. Mamlakatda eksport tarifi joriy qilingandan so'ng 1 mahsulotga ichki narx 2 doll. bo'ldi. Eksport tarifining quyidagi ta'sirini aniqlang:

- a) iste'molchilarning farovonligini;
- b) ishlab chiqaruvchilarning daromalari (yo'qotish), eksport hajmi;
- b) davlat byudjeti daromadlari;
- g) milliy farovonlikdagi sof yo'qotishni;

18-MAVZU: TO'LOV BALANSI

18.1. To'lov balansini tushunchasi va uning tarkibiy tuzilishi

Mamlakatning ma'lum vaqtdagi barcha halqaro iqtisodiy faoliyati shu jumladan tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi to'lov balansida o'z aksini topadi. Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valyuta ayirboshlash va valyuta operatsiyalar orqali amalga oshiriladi. Demak mamlakatning jahon bozoridagi faoliyatining natijalari pirovardida xorijiy valyuta tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi.

SHuning uchun ham **to'lov balansini** - bu bir tomonida chetdan keladigan barcha tushumlar, ikkinchi tomonda esa, chetga chiqaradigan barcha to'lovlari ko'rsatilgan hujjatdir.

Tushum (kredit) faqat eksport yordamida ta'minlanishi mumkin. Aksincha xorijiy tovarlarni sotib olish import to'lovlar va xorijiy valyuta xarajatlari (debet) bilan bog'liq bo'ladi. Bunda tovar deganda ayirboshlanadigan har qanday narsa tushuniladi, ya'ni u moddiy ne'mat, xizmat, ishchi kuchi, kapital va valyuta bo'lishi mumkin.

Barcha iqtisodiy bitimlar ikkita katta guruhga bo'linadi:

1) Joriy operatsiyalar

2) Kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalar (1jadval).

18.1-Jadval.

**Mamlakat to'lov balansining taxminiy ko'rinishi
(raqamlar shartli)**

№	Moddalar nomi	Kredit (+) yoki eksport hisobiga tushumlar	Debet (-) yoki import natija-sidagi xarajatlar	Sof kredit yoki sof debet
I	Joriy operatsiyalar hisobi			
1	Tovarlar	+125	-205	-80
2	Tashqi savdo balansining			

	qoldig'i			
3	Xizmatlar	+35	-37	-2
4	Investitsiyalardan daromadlar (foizlar va dividendlar)	+17	-10	+7
5	Pul o'tkazmalari	+1	-8	-7
6	Joriy operatsiyalar bo'yicha balansning qoldig'i	E(X)	Z(Y)	-82
II	Kapital harakatining hisobi			
7	Investitsiyalar va boshqa o'rta va uzoq muddatli kapital	+90	-37	+53
8	Kapital harakati balansning qoldig'i	KZ	KE	+53
9	Joriy operatsiyalar va kapital harakati bo'yicha balansning qoldig'i	E(X) + KZ	Z(Y) + KE	-29
III	Rasmiy rezyervlar (oltin, XVFDagi rezyervlar)	+29		+29
	To'lov balans saldosi	X – Y > 0	X – Y < 0	-

Umuman joriy operatsiyalar hisobida mahsulotlar va xizmatlar eksporti «plus», import esa «minus» ishoralari bilan belgilanadi. Bu ishoralarning belgilanishini quyidagicha izohlash mumkin: ichki mahsulotlar eksporti kreditni, aksincha mamlakatga mahsulotlar olib kelish - import esa debetni ko'rsatadi. Chunki, mahsulotlar eksporti xorijiy valyuta ishlab topib, mamlakat valyuta zaxirasini boyitsa, import esa mamlakatdan valyuta chiqib ketishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida mamlakat valyuta zaxirasining kamaytiradi.

Joriy operatsiyalarning asosiy moddasi tovarlar eksporti va importi hisoblanadi, ularning farqi **tashqi savdo balansining qoldig'i** deb yuritiladi. Bizning misolda bu balans salbiydir, ya'ni mamlakat tovarlarni chetga olib chiqishdan ko'ra ko'proq olib keladi. (-80).

Joriy operatsiyalarning keyingi moddasi-bu, xizmatlar eksporti va importidir. Ularga transport, sug'urta, sayyohlik xizmatlari va boshqalar kiradi. Bu operatsiya ham balansning salbiy qoldig'iga ega. (-2)

Investitsiyalardan daromadlar foizlar va dividendlar bo'yicha to'lovlarni o'z ichiga oladi. Agar xorijga qo'yilgan milliy kapitalga chet elliklarning amalga oshiradigan bunday to'lovlaridan tushumlar mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan xorijiy kapitaldan bunday to'lovlar miqdoridan ko'p bo'lsa, unda sof daromad ijobiy bo'ladi.(+7)

Pul o'tkazishlar shu mamlakatlarning xorijda yashayotgan fuqarolariga to'lanidagan nafaqalarni, muhojirlarning xorijdagi o'z qarindoshlariga pul o'tkazishlari, turli ko'rinishdagi hukumat yordamlarini o'z ichiga oladi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, xorijga jo'natilayotgan pul o'tkazishlar miqdori olinayotganga nisbatan yuqori, ya'ni operatsiyalar mamlakatdagi xorijiy valyuta zaxiralarini kamaytiradi. (-7).

Joriy hisoblar bo'yicha barcha operatsiyalar yig'indisi joriy operatsiyalar to'lov balansini tashkil etadi. Bizning misolda u salbiy (-82), Bu esa shuni anglatadiki, mamlakatda import operatsiyalari natijasida xorijiy valyutaga bo'lgan talab uning eksport operatsiyalari ta'minlaydigan taklifdan ortiq bo'ldi. Yoki boshqacha aytganda ushbu xolda mamlakat joriy operatsiyalar bo'yicha taqchillikka ega. Uni qoplash uchun mamlakat yoki qarz oladi (uzoq va qisqa muddatli,) yoki o'z ko'chmas mulkini (yer, bino) va moliyaviy aktivlarini (aksiya va obligatsiyalar) sotadi.

Biroq mamlakat joriy to'lov balansining ijobiy qoldig'iga ega bo'lishi ham mumkin. Agar uning eksport operatsiyalari import operatsiyalaridan ortiq bo'lsa, shunday hol yuz beradi. Bunda mamlakatda chet elda ko'chmas mulkni sotib olish yoki boshqa mamlakatlarga qarzga berishga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan xorijiy valyuta ortiqchaligi yuzaga keladi. Investitsiyalash va kreditlash bilan bog'liq operatsiyalar to'lov balansining keyingi bo'limida, ya'ni kapitallar harakati hisobida aks ettiriladi. Bu yerda moddiy va moliyaviy aktivlarni (korxonalar, yer, uylar, qimmatbaho qog'ozlar, aksiyalar, xazina majburiyatlari va boshqalar) olish-sotish bilan bog'liq kapitallar oqimini aks ettiradi. Agar bu aktivlar sotilsa Yoki eksport qilinsa, unda bu xorijiy valyutani mamlakatga kelishini, tushumini ko'paytiradi (+90).

Biroq kapitalni olib kelish bilan bir vaqtda uni olib chiqish bilan bog'liq operatsiyalar ham amalga oshiriladi. Bunda mamlakatning tadbirkorlari xorijdan aksiyalar sotib oladi, xorijliklarga kreditlar byeradi va shu asosda ular xorijiy valyuta zaxiralarini sarflaydi. Bu operatsiyalar debet ko'rinishida aks ettiriladi (-37). Kapital harakati balansining qoldig'i - bu uni olib kelish va olib chiqish o'rtasidagi farqdir (+53).

Avval aytib o'tilganidek, joriy operatsiyalar bo'yicha balans va kapital harakati balansi o'zaro chambarchas bog'langan. Bizning misolda birinchisining taqchilligi (-82) kapitalning sof oqib kelishi hisobiga (+53) moliyalashtiriladi va aksincha, agar joriy operatsiyalar bo'yicha aktivga ega bo'lsa u holda bir vaqtda kapitallar balansi bo'yicha kapitallarning sof kelib chiqishi amalga oshirilgan bo'ladi.

SHunday qilib balansning bu ikki bo'limi bir-birini tenglashtirib boradi va aslida ham bir-biriga teng bo'lishi kyerak. Biroq amalda doimo taqchillik yoki ortiqchalik yuzaga keladi. SHuning uchun turli mamlakatlarning Markaziy banklari rasmiy rezervlar deb ataluvchi xorijiy valyuta zaxiralariga ega. Bu rezervlar joriy operatsiyalar bo'yicha balans va kapital balansi nomutanosibligini bartaraf etishda qo'llaniladi.

Bizning misolda bu nomutanosiblik yoki qoldiq (-29)ni tashkil etadi va rasmiy rezervlardan tushumlar hisobiga tartibga solinadi.

18.2. To'lov balansining nomutanosibligini tartiblash usullari

Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki "to'lov balansining taqchilligi" – bu balansning salbiy qoldig'i miqdorini bildiradi.

Rasmiy rezervlarning qisqarishi - bu taqchillik miqdorini ifodalaydi, rasmiy rezervlarning o'sishi esa to'lov balansining aktiv qoldig'i miqdorini ko'rsatadi. Pirovardida uning barcha uch bo'limi summasi "0"ni tashkil etishi lozim. Bu esa xorijiy valyuta taklifini va unga mamlakatda bo'lgan talab baravarligini bildiradi.

Makroiqtisodiy modellarda joriy operatsiyalar balansi qoldig'i quyidagicha beriladi:

$$X - M = X_p = U - (S + I + G);$$

Bu yerda: **X** - eksport;

M - import;

X_p - sof eksport;

S+I+G - YaMMning bir qismi;

U – Yalpi daromad.

Joriy operatsiyalar balansida taqchillik bo'lgan sharoitda, mamlakatning eksportdan olgan daromadlari importga qilgan xarajatlaridan kam bo'ladi va uni tashkaridan qarz olish hisobiga yoki mavjud aktivlarning bir qismini xorijiy investorlarga sotish orqali qoplashi mumkin. Bu operatsiyalar sof xorijiy aktivlarning kamayishiga olib keladi.

Sof xorijiy aktivlar - bu, milliy rezidentlar tomonidan egallab turilgan xorij aktivlari va xorijliklar egalik qilgan mamlakat aktivlari o'rtasidagi farqni bildiradi.

Joriy operatsiyalar balansida taqchillik bo'lmagan sharoitda esa mamlakat xorijiy valyutalarni sarf qilishga nisbatan ko'proq olib keladi. Kapital xarajatlari hisobida aktivlar bo'yicha barcha halqaro operatsiyalar ko'rsatiladi.

Kapital harakati balansi = Aktivlarni sotishdan tushadigan barcha tushumlar - Xorijiy aktivlarni sotib olishga qilingan xarajatlar

Xorijga aktivlarni sotish valyuta zaxirasini ko'paytirsa, sotib olish esa uni kamaytiradi. SHuning uchun kapital harakati balansi barcha operatsiyalardan keladigan sof valyuta tushumlarini ko'rsatadi. Kapital harakati hisobining ijobiy qoldig'i mamlakatda kapital ko'payishini bildirsa, uning salbiy qoldig'i mamlakatda kapital kamayishini bildiradi.

Agarda investitsiyalar (**I**) milliy jamg'armalardan ko'p bo'lsa (**I > S**), ortiqcha investitsiyalar xorijdan olinadigan qarz hisobiga moliyalashtirilishi lozim. Bu qarzlarni mamlakatga tovar va xizmatlarni eksport qilishga nisbatan ko'proq import qilinishini taminlaydi (**M > X**). Ya'ni, sof eksport salbiy qoldiqqa (**X_n < 0**) ega bo'ladi. Mamlakat halqaro jarayonga qarzdor bo'lib qatnashadi.

$$\left\{ \begin{array}{l} X_n < 0 \Rightarrow X - M < 0 \Rightarrow X < M; \\ I - S > 0 \Rightarrow I > S - \text{xorijdan kapital kelishi} \end{array} \right.$$

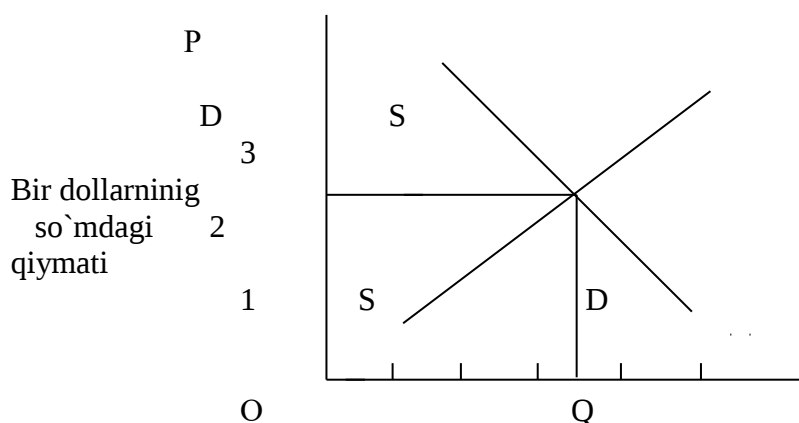
Joriy operatsiyalar ijobiy qoldiqqa ega bo'lganda, ortiqcha mablag'lardan xorijga investitsiyalar berishda yoki xorijdan ko'chmas mulk sotib olishda foydalaniladi.

$$\left\{ \begin{array}{l} X_n > O \Rightarrow X - M > O \Rightarrow X > M; \\ I - S < O \Rightarrow I < S - \text{kapitalni xorijga chiqarish} \end{array} \right.$$

Davlatlar rasmiy zaxiralar va qarzlar hisobiga qoplash qobiliyatiga ega bo'lmagan to'lov balansining katta davriy taqchilligi bo'lgan xollarda o'z valyutalari devalvatsiyasini amalga oshirishlari mumkin. Bu importning fizik hajmi ko'payishiga va oqibatda mamlakatda xorijiy valyuta tushumining o'sishi hamda taqchilligini yo'qotishga olib keladi.

18.3. Valyuta tizimi va to'lov balansini tartibga solish

Mamlakatda to'lov balansini taqchilligi yoki ortiqchaligini tartibga solish tizimi qabul qilinayotgan valyuta kurslariga bog'liq. Amaliyotda valyuta kurslarini qabul qilishning bir-biriga qarshi ikki varianti mavjud.

18.1-chizma. Xorijiy valyuta bozori

1. Talab va taklifga asosan aniqlanadigan egiluvchan yoki suzib yuruvchi valyuta kursi tizimi.

2. Davlat aralashuvi asosida aniqlanadigan qat'iy belgilangan valyuta kursi tizimi.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kurslari talab va taklif asosida aniqlanadi.

Masalan, bir o'zbek so'mining AQSH dollariga almashishini qarab chiqamiz. Quydagi 1-chizmadan ko'rinib turibdiki, dollarga talab kamayadi va taklif esa oshadi. Nimaga?

Dollarga bo'lgan talabning kamayishi DD to'g'ri chizig'ida byerilgan. Bu shuni ko'rsatadiki, agarda dollar o'zbekistonliklar uchun arzon bo'lsa, Amerika

tovarlari ham ular uchun arzon bo'ladi va bu, o'z navbatida, ularning Amerika tovarlariga bo'lgan talabini oshiradi.

Dollarning taklifi (SC) kamaysa, so'mda belgilangan dollarning qiymati oshadi (ya'ni, dollarda belgilangan so'mning qiymati pasayadi). Bunday vaziyatlarda amerikaliklar ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chunki, so'mning dollarga nisbatan qiymati pasaysa, u o'z navbatida o'zbek tovarlarining narxi ham pasayganini bildiradi va oqibatda ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoni paydo bo'ladi.

O'zbek tovarlarini sotib olish jarayonida ular AQSH dollarini valyuta bozoriga olib chiqadi, chunki, o'zbek tovarlarini sotib olish uchun dollarni so'mga almashtirishadi. Dollarga bo'lgan talab va taklifning kesishgan nuqtasi dollarning so'mdagi qiymatini bildiradi.

Erkin bozor sharoitida belgilangan valyuta kurslari "o'zgarishi" mumkin. Agarda, dollarning so'mdagi qiymati oshsa, so'm qiymatining pasayganligini yoki qadrsizlanganligini ko'rsatadi. Aksincha, agarda dollarning so'mdagi qiymati pasaysa, so'm qiymatining oshganligini yoki so'mning qimmatlashganligini ko'rsatadi. Bir birlik xorijiy valyutani sotib olish uchun kam miqdorda milliy valyuta sarf qilish milliy valyutaning qimmatlashuvini bildiradi. Agarda, dollarga nisbatan so'm qadrsizlansa, dollar so'mga nisbatan qimmatlashadi.

18.4. O'zbekistonda to'lov balansini ishlab chiqish tajribasi

Ochiq iqtisodiyotli ko'plab mamlakatlar o'z to'lov balanslarini XVF tavsiya etgan narx bo'yicha ishlab chiqadilar. Bu tarx rivojlangan bozor munosabatlari sharoitida amalga oshiriladigan barcha iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshiradi. To'lov balansining ma'lumotlari muntazam chop etiladi va davlatning kredit qobiliyati haqidagi guvohnoma sifatida halqaro tashkilotlar, boshqa mamlakatlarning hukumatlari hamda tadbirkorlari tomonidan kreditlash va moliyalashtirish, moliyaviy, texnika va moddiy yordam ko'rsatish masalalarini hal etishda qo'llaniladi.

O'zbekistonda to'lov balansini faqat Respublika mustaqillikka yerishganidan va bozor munosabatlariga o'tishidan keyin tuzila boshlandi. Jaxon bozorida teng huquqli sherikchilik Respublikani halqaro iqtisodiy munosabatlar sub'ekti sifatida aniq ma'lumotlarni talab etadi. SHuning uchun Respublika to'lov balansini XVF tafsilyalariga juda yaqinlashtirilgan tarx asosida tuzilgan.

Qisqacha xulosalar

1. Halqaro savdo va moliya operatsiyalarida har xil valyutalar qo'llaniladi. Mamlakatning eksport operatsiyalari milliy valyutaga xorijda talabni va bir vaqtning o'zida xorijiy valyuta taklifini keltirib chiqaradi. Import xorijiy valyutaga ichki talabni va milliy valyuta taklifini keltirib chiqaradi. Bir valyutaning ikkinchi bir valyutaga ayirboshlashi valyuta bozorida amalga oshiriladi. Mamlakat

ichkarisida rezidentlar bilan xorijiy rezidentlar o'rtasidagi barcha ishlar ushbu mamlakat to'lov balansida qayd qilinarkan.

2. To'lov balansida bu biror bir mamlakatda chetdan keladigan barcha tushumlar va ikkinchi tomondan esa chetga chiqadigan barcha to'lovlar ko'rsatilgan hujjat hisoblanarkan. Bunda barcha iqtisodiy bitimlar ikkita guruhga bo'linib, joriy operatsiyalar va kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalar deb atalarkan.

3. To'lov balansining taqchilligi yoki to'lov balansida aktiv ifodalari joriy operatsiyalar va kapital harakati bo'yicha balansning ijobiy yoki salbiy qoldig'i miqdorini ko'rsatarkan, ya'ni, rasmiy rezervlarning qisqarishi bu taqchilik miqdorini ifodalasa, rasmiy rezervlarning o'sishi esa to'lov balansining aktiv qoldig'i miqdorini ko'rsatadi.

Nazorat va muloxaza savollari

1. Xalqaro savdo qanday moliyalashtiriladi? Mamlakat to'lov balansida nima va uning tarkibi nimalardan tashkil topadi?
2. Mamlakat to'lov balansida necha qismdan iborat va ularda nimalar qayd etiladi?
3. Joriy operatsiyalar va kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalarni qanday tushunasiz?
4. To'lov balansining nomutanosibligini qanday tartiblash mumkin?
5. O'zbekistonda to'lov balansini tuzish tartibi qanday olib boriladi?

Mavzu bo'yicha testlar.

1. To'lov balansini tuzishda foydalaniladigan asosiy qoida bu-

- a) umumlashtirish tomoili.
- b) ikkiyoqlama yozish tomoili.
- c) qayd etish tomoili.
- d) to'g'ri javob yo'q.

2. To'lov balansida eksport va xizmatlar eksporti -

- a) debit moddasi bo'lib hisoblanadi va "+" belgisi bilan yoziladi
- b) kredit moddasi bo'lib hisoblanadi va "+" belgisi bilan yoziladi
- c) kredit moddasi bo'lib hisoblanadi va "-" belgisi bilan yoziladi
- d) debit moddasi bo'lib hisoblanadi va "-" belgisi bilan yoziladi

3. To'lov balansida moliyaviy aktivlarning ko'payishi -

- a) debit moddasi bo'lib hisoblanadi va "+" belgisi bilan yoziladi
- b) kredit moddasi bo'lib hisoblanadi va "+" belgisi bilan yoziladi
- c) kredit moddasi bo'lib hisoblanadi va "+" belgisi bilan yoziladi
- d) debit moddasi bo'lib hisoblanadi va "-" belgisi bilan yoziladi

4. To'lov balansida majburiyatlarning ko'payishi-

- a) debit moddasi bo'lib hisoblanadi va "+" belgisi bilan yoziladi
- b) kredit moddasi bo'lib hisoblanadi va "-" belgisi bilan yoziladi

- c) debit moddasi bo'lib hisoblanadi va "-" belgisi bilan yoziladi
- d) kredit moddasi bo'lib hisoblanadi va "+" belgisi bilan yoziladi

5. To'lov balansida majburiyatlarning kamayishi-

- a) kredit moddasi bo'lib hisoblanadi va "+" belgisi bilan yoziladi
- b) debit moddasi bo'lib hisoblanadi va "+" belgisi bilan yoziladi
- c) kredit moddasi bo'lib hisoblanadi va "-" belgisi bilan yoziladi
- d) debit moddasi bo'lib hisoblanadi va "-" belgisi bilan yoziladi

6. To'lov balansida tovar va xizmatlar bilan operatsiyalar qaysi hisobda hisobga olinadi?

- a) kapital harakati hisobida.
- b) joriy operatsiyalar hisobida.
- c) moliyaviy hisobda.
- d) hech qayerda hisobga olinmaydi.

7. Daromadlar va joriy transfertlar harakati to'lov balansining qaysi hisobida hisobga olinadi?

- a) kapital harakati hisobida.
- b) moliyaviy hisobda.
- c) joriy operatsiyalar hisobida
- d) hech qayerda hisobga olinmaydi

8. To'g'ri va portfelli investitsiyalar to'lov balansining qaysi hisobida hisobga olinadi?

- a) kapital va moliyaviy operatsiyalar hisobida.
- b) joriy operatsiyalar hisobida.
- c) buxgalteriya hisobida.
- d) hech qayerda hisobga olinmaydi

9. Zaxira aktivlar to'lov balansining qaysi hisobida hisobga olinadi?

- a) joriy operatsiyalar hisobida.
- b) buxgalteriya hisobida.
- c) hech qayerda hisobga olinmaydi
- d) kapital va moliyaviy operatsiyalar hisobida

10. Savdo balansi to'lov balansining qaysi operatsiyaning bo'limi hisoblanadi?

- a) kapital va moliyaviy operatsiyalar hisobida.
- b) joriy operatsiyalar hisobida.
- c) buxgalteriya hisobida.
- d) hech qayerda hisobga olinmaydi

Mavzu bo'yicha masalalar.

1-masala

Mamlakat iqtisodiyoti quyidagi ma'lumotla bilan ifodalangan:

Tovarlar eksporti	29700 mln.so'm.
-------------------	-----------------

Tovarlar importi	31700 mln. so‘m.
Xorijdagi qo‘yilmalardan foiz ko‘rinishida olingan daromadlar	4600 mln. so‘m.
Xorijiy investorlarga foiz to‘lovlari	2400 mln. so‘m.
Mamlakatning turizmdan daromadlari	2700 mln. so‘m.
Mamlakatning bir tomonlama transfertlari	3500 mln. so‘m.
Mamlakatdan kapital chiqib ketishi	5200 mln. so‘m.
Mamlakat rezidentlarining xorijiy turizmga xarajatlari	2800 mln. so‘m.
Mamlakatga kapital oqimi	8600 mln. so‘m.

Mazkur ma’lumotlar asosida to‘lov balansining joriy operatsiyalar schyoti qoldig‘ini aniqlang.

Yechish:

To‘lov balansining joriy operatsiyalar schyoti qoldig‘i quyidagicha aniqlanadi:

Joriy operatsiyalar schyotining qoldig‘i = (tovarlar eksporti + xizmatlar eksporti + turizmdan daromadlar + xorijdan omilli daromad) – (tovarlar importi + xizmatlar importi + xorijiy investorlarga foiz to‘lovlari + bir tomonli transfertlar).

Joriy operatsiyalar schyotining qoldig‘i:
 $(29700 + 4600 + 2700) - (31700 + 2400 + 2800 + 3500) = 37000 - 40400 = -3400.$

2-masala

Mamlakat iqtisodiyoti quyidagi ma’lumotlar yordamida byerilgan:

Tovarlar eksporti	29700 mln. so‘m.
Tovarlar importi	31700 mln. so‘m.
Xorijdagi qo‘yilmalardan foiz ko‘rinishida olingan daromadlar	4600 mln. so‘m.
Xorijiy investorlarga foiz to‘lovlari	2400 mln. so‘m.
Mamlakatning turizmdan daromadlari	2700 mln. so‘m.
Mamlakatning bir tomonlama transfyertlari	3500 mln. so‘m.
Mamlakatdan kapital chiqishi	5200 mln. so‘m.
Mamlakat rezidentlarining xorijiy turizmga xarajatlari	2800 mln. so‘m.
Mamlakatga kapital oqimi	8600 mln. so‘m.

Mazkur ma’lumotlar asosida kapital harakati schyotining qoldig‘ini aniqlang.

Yechish:

Kapital harakati schyotining qoldig‘i quyidagicha aniqlanadi:

Kapital harakati schyotining qoldig‘i = kapital kirishi - kapital chiqib ketishi.

Kapital harakati hisobining qoldig‘i = $8600 - 5200 = + 3400.$

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Iqtisodiyot quyidagi ma’lumotlar bilan ifodalangan:

mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlar iste'moli 800 ga, import tovarlari va xizmatlari iste'moli esa 200 ga, mamlakat tovarlari va xizmatlariga investitsiya xarajatlari 150 ga, importga investitsiya xarajatlari 504 ga, tovarlar va xizmatlar haridi uchun davlat xarajatlari 250 ga, umumiy eksport summasi 500 ga, byudjetga soliq tushumlari 500 ga teng. Bu mamlakat to'lov balansini joriy operatsiyalar scheti qoldig'ini hisoblab toping.

2. Iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar bilan ifodalangan:

- kapital harakati va moliyaviy instrumentlar schyoti qoldig'i 30 ga teng;
- davlat byudjeti qoldig'i 20 ga teng;
- byudjetga soliq tushumlari 40 ga teng;
- iste'mol xarajatlari- 250 ga teng;
- YaIM 250 ga teng.

Tashqi dunyo, davlat va xususiy jamg'armalar yig'indisi ko'rinishidagi milliy jamg'armalar hajmini aniqlang.

3. Iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar bilan ifodalangan:

Rasmiy zahiralarining o'zgarishi	+10
Tovar eksporti	+40
Tovar importi	-30
Investitsiyalardan sof daromad	-30
Sof joriy transfyertlar	+10
Xizmatlar eksporti	+15
Xizmatlar importi	-10
Kapital kirishi	+10
Kapitalni chiqib ketishi	-40

- a) savdo balansini qoldig'i miqdorini aniqlang;
- b) joriy operatsiyalar balansini qoldig'ini aniqlang;
- b) kapital harakati va moliyaviy instrumentlar schyoti qoldig'ini aniqlang;
- g) to'lov balansining umumiy qoldig'i miqdorini aniqlang.

4. Iqtisodiyot quyidagi ko'rsatkichlar vositasida tasvirlangan:

$$C=40+0,7(Y-T).$$

$$I=150-800R$$

Iste'mol xarajatlari 350, real foiz stavkasi R 8% ga, Davlat sektori jamg'armalari 10 ga teng.

Ushbu mamlakat to'lov balansining joriy operatsiyalar scheti qoldig'ini hisoblab toping.

5. Ochiq iqtisodiyotda sof investitsiyalar hajmi – 1750 mln. so'm, uy xo'jaliklari jamg'armalari – 1625 mln. so'm, davlat byudjeti qoldig'i – 425 mln. so'm. Ushbu ma'lumotlar asosida tovar va xizmatlarning sof eksportini aniqlang.

19-MAVZU: VALYUTA KURSI

19.1. Valyuta kursi tushunchasi va valyuta ayirboshlash zaruriyati

Xalqaro valyuta munosabatlari pulning halqaro to'lov oborotida amal qilish jarayonida vujudga keladi. U tashqi savdo bilan birga paydo bo'ldi va rivojlanishning uzoq yo'lini bosib o'tdi. Tarix davomida jahon puli shakllari va xalqaro hisob kitob shakllari o'zgardi. Bir vaqtda valyuta munosabatlari ahamiyati o'sdi va ularning nisbatan mustaqil darajasi oshdi. Tovarlar, xizmatlar, kapitallar va ishchi kuchi harakati mamlakatdan mamlakatga ko'chadigan pul massasalari oqimi yordamida amalga oshadi. Bu harakatni tartibga solish zarurligi xalqaro valyuta tizimi va jahon valyuta tizimlarining shakllanishiga olib keldi.

Valyuta - bu mamlakatlar pul birligi (masalan, so'm, dollar, marka, funt-sterling va xokazo.) Juda qisqa ma'noda - bu chet el davlatlarining pul belgilari. Har bir milliy bozor xususiy milliy valyuta tizimiga ega bo'ladi.

Milliy valyuta tizimi bazasida jahon bozori rivojlanishi tarkib topadigan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish shakli bo'lgan jahon valyuta tizimi amal qiladi.

Mamlakatlar o'rtasida tovar va xizmatlar oqimi ko'paygan sari pul vositalarini ayirboshlashi ham tobora oshib boradi, uzaro hisob kitoblardagi nomutanosiblik muammolari yuzaga keladi. Bularning barchasi jahon valyuta tizimining barpo etilishiga ob'ektiv shart-sharoitlar yaratadi. Uning maqsadi - mamlakatlar o'rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va shuningdek bu ishlarni tezlashtirishdan iborat.

SHunday qilib, **jaxon valyuta tizimi** bu halqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar o'rtasidagi valyuta munosabatlarining yig'indisidir.

Hozirgi zamonda halqaro hisob-kitoblarda va kreditlashda uch ko'rinishdagi pul vositalari ishlatiladi:

- oltin, xozirda o'zining asosiy to'lov va hisob-kitob vositasi xususiyatini yo'qotgan bo'lsada, ammo ko'pchilik valyuta zaxiralarining sezilarli qismini tashkil etadi va muxim tashqi savdo operatsiyalariga xizmat qilish va kreditlashni kafolatlash uchun ishlatiladi;

- jahonda asosiy o‘rin egallovchi rivojlangan mamlakatlarning milliy valyutalari (AQSH dollari, Ingliz funt-styerlingi, SHveysariya franki, Yaponiya yenasi va boshqalar);

- xalqaro pul birliklari (yevro, ekyu). Bunday pul birliklari jahon valyutalari deb hisoblanadi. Ular ko‘pchilik mamlakatlar tomonidan tashqi savdo operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi. Xorijda kreditlash va investitsiyalashda, chet ellik ishchi kuchi mehnatiga, shuningdek mamlakat valyuta zaxiralarini yaratishda qo‘llaniladi.

Xalqaro valyuta yoki xalqaro to‘lov-hisob va kreditlash vositalariga javob berishga kerak bo‘lgan talab ularning konvertirlashuvi hisoblanadi.

Valyuta konvertirlashuvi deganda uni boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyatiga tushuniladi. Hozirgi paytda ular erkin konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan va konvertirlanmaydigan valyutalarga ajratiladi.

Erkin konvertirlanadigan valyuta bu amaldagi kurs bo‘yicha har qanday boshqa xorijiy valyutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valyutadir. Bunga misol qilib AQSH, Yevropa hamjamiyatiga a‘zo mamlakatlar, Yaponiyalarning valyutalarini kiritish mumkin.

Qisman konvertirlanadigan valyuta, bu faqat ba‘zi bir xorijiy valyutalarga almashtiriladigan va xalqaro to‘lov oborotini qisman qamrab oladigan milliy valyutadir.

Konvertirlanmaydigan valyuta bu faqatgina ichki to‘lovlarga xizmat qiladigan va xorijiy valyutaga ayirboshlanmaydigan milliy valyutadir.

Konvertirlashni ichki va tashqi konvertirlashga ham ajratish mumkin.

Ichki konvertirlash rezidentlarining (ya‘ni, shu mamlakatda yashash joyi bo‘lgan shaxslarning) mamlakat ichkarisida xorijiy valyutani sotib olish, uni ushlab turish va u bilan ayrim operatsiyalarni olib borishni aks ettiradi.

Tashqi konvertirlashda xorijda to‘lovlarni amalga oshirishga va moliyaviy aktivlarni ushlab turishga ruxsat etiladi. Valyutalarni konvertirlash ko‘pgina mamlakatlar olib borayotgan iqtisodiy siyosatlarinig muhim maqsadi bo‘lib hisoblanadi.

19.2. Valyuta bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullari

Bozordagi talab va taklif ta‘siri natijasida vaqti-vaqti bilan valyuta kurslari o‘zgarib turadi. Davlat valyuta kurslarini barqororlashtirish uchun valyuta bozorini amal qilishiga bevosita yoki bilvosita aralashishi zarur. Buning bir qator usullari mavjud:

1. Ehtiyot (zaxira)lardan foydalanish. Valyuta kursini mustahkamlashning ko‘proq qo‘llaniladigan usuli - rasmiy rezervlar yordami bilan bozorni manipulyasiya qilish hisoblanadi. O‘z-o‘zidan aniqki, valyuta zaxiralari alohida mamlakatlar ega bo‘lgan chet mamlakatlar valyutalarining oddiy zaxirasi hisoblanadi.

“Jahon puli” sifatida yoki boshqacha aytganda, zaxiralar sifatida, odatda oltindan foydalaniladi. Masalan, AQSH hukumati Buyuk Britaniyaga o‘zi ega bo‘lgan oltinning bir qismini sotib, uning funtlarini olishi mumkin. SHu yo‘l bilan

sotib olingan funtlar Amerika savdosi va moliyaviy operatsiyalari tufayli jamg'arilgan zaxiralarni o'stirish uchun foydalanish mumkin. Bu yerda zaxiralar miqdori funt taklifini zarur miqdorda ko'paytirishga erishishi uchun yetarli bo'lishi juda muhimdir.

2. Savdo siyosati. Valyuta bozoriga ta'sir ko'rsatishning boshqa tadbirlariga savdo va moliyaviy oqimlar ustidan to'g'ridan-to'g'ri nazorat qilishni kiritish mumkin. Masalan, AQSH funt sterlingning yetishmasligi sharoitida valyuta kursini tegishli darajada (2dollar=1 f.st.) importni ushlab turish (shu orqali funt taklifini oshirish) hisobiga ushlab turushga borishi mumkin.

Xususan import boj yoki import kvotalarini kiritish bilan qisqarishi mumkin. Xuddi shunday amerikaliklar chet el kapital quyilmalaridan oladigan foiz va dividendlardan maxsus soliqlar undirishi mumkin. Boshqa tomondan Amerika hukumati subsidiya berib, shu orqali funt sterling taklifini ko'paytirish mumkin. Bu tadbirlardan foydalanishda vujudga keladigan asosiy muammo shundan iboratki, u jahon savdosi hajmini qisqartiradi, uning tarkibini va savdo aloqalarini o'zgartirib yuboradi, iqtisodiy maqsadga muvofiqlikning buzilishiga o'zining xissasini qo'shadi. Buning oqibatlarini hisobga olmaslik mumkin emas.

3. Valyutali nazorat. Boshqa muqobil variant valyutali nazorat hisoblanadi. Valyutali nazorat sharoitida hukumat milliy eksportyorlar olgan barcha tegishli chet el valyutalarini davlatga sotish talabi bilan ularning yetishmasligi muammosini hal qilishi mumkin. Keyin hukumat o'z navbatida chet el valyutasining bu katta bo'lmagan zaxirasini turli milliy importyorlar o'rtasida taqsimlaydi. SHu yo'l bilan hukumat milliy importni, milliy eksport hisobidan olingan chet el valyutasi miqdoriga cheklaydi.

Valyutali nazorat tizimi bir qator kamchiliklarga ega. Birinchidan, savdo cheklashlari (boj, kvota, eksportli subsidiya) kabi valyutali nazorat qiyosiy ustunlik tamoyiliga asoslangan halqaro savdoning tarkib topgan aloqalarini buzadi. Ikkinchidan, yetarli bo'lmagan valyuta resurslarini valyutali nazorat jarayoni so'zsiz alohida importyorlarni kamsitish bilan bog'liq. Uchinchidan, nazorat tadbirlari iste'molchining tanlash erkinligiga tajovuz qilish hisoblanadi.

4. Ichki makroiqtisodiy tartibga solish. Valyuta kursi barqarorligini ushlab turishning oxirgi vositasi ichki soliq yoki pul siyosatidan shunday foydalanish hisoblanadiki, bunda tegishli chet el valyutasining yetishmasligi bartaraf qilinadi. Masalan, cheklovchi soliq va pul tadbirlari AQSH milliy daromadini Buyuk Britaniya milliy daromadiga nisbatan pasaytiradi. CHunki import miqyosi milliy daromad darajasiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib bu Britaniya buyumlariga va demak funt sterlingga talabning cheklanishiga olib keladi.

Qayd qilingan valyuta kursi tizimi tarafdorlari tasdiqlaydiki, undan foydalanish xalqaro savdo va moliya bilan bog'liq bo'lgan taxlika va noaniqligini kamaytiradi. Qayd qilingan valyuta kurslarini qo'llash o'zaro foydali savdo va moliyaviy operatsiyalar hajmini kengaytirishga olib keladi. Ammo qayd qilingan valyuta kurslari tizimining hayotga layoqatligi ikkita o'zaro aloqalar sharoitiga bog'liq:

- 1) zaxiralarning mavjudligi;

2) o'z hajmi bo'yicha sezilarsiz kamyoblik yoki to'lov balansi aktivlarining tasodifiy vujudga kelishi.

Katta va doimiy kamyobliklar mamlakat zaxiralarini yo'qqa chiqarishi mumkin. Xulosa qilib aytganda valyuta kurslarining talab va taklif ta'siri ostida shakllanish darajasi, o'z-o'zicha kursli nisbatlarga ta'sir etuvchi real jarayonlarni aniqlab bera olmaydi. CHet valyutalariga talab va taklifga, demak valyuta kurslariga mamlakatdagi ham ichki va ham tashqi iqtisodiy munosabatlar majmui bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Valyuta kurslari dinamikasiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar ichidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- **milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi;**
- **pulning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyasiya darajasi;**
- **valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati;**
- **mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi;**
- **valyutaga jahon bozoridagi ishonch va x.k.**

Nazariy jihatdan valyuta kurslarining tebranishini tushuntirish, xarid qilish layoqatinig paritet nazariyasi yordamida beriladi (G.Kassel tomonidan isbotlab berilgan). Bu nazariyaga ko'ra kursli nisbatlarni aniqlab berish uchun ikki mamlakat iste'molchilik tovarlari shartli "savati" Baholarni taqqoslash talab qilinadi. Masalan, agar O'zbekistonda bunday savat, aytaylik 5000 so'm, AQSH da esa 10 dollar tursa, 5000 so'mni 10 ga bo'lib 1 dollarning bahosini xosil qilamiz, bu 500 so'mga teng ekan. Agarda O'zbekistonda muomaladagi pul massasining ko'payishi natijasida, tovarlar Bahosi ikki marta oshsa, AQSHda hammasi o'zgarishsiz qoladi va hamma sharoitlar teng bo'lganda dollarning so'mga nisbatan ayirboshlash kursi ikki martaga oshadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosan giperinflyasiya ro'y byerganda xarid layoqatining paritet nazariyasi kurs nisbatlarini oldindan aytish imkonini beradi. Valyuta kurslarining o'zgarishi eksport mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlar imkoniyatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, agarda AQSH bir dollari 2,5 nemis markasiga ayirboshlansa Germaniya uchun maishiy elektronika ishlab chiqaruvchi Amerika eksportyorlarining tushumi, 100 marka 40 dollarga tenglashadi. Valyuta kurslarining 1:1,682 nisbatga o'zgarishi sotishning o'zgarish hajmida tushumning 59 dollarga ko'payishiga olib keldi.

Valyuta kurslari milliy iqtisodiyotga, ishlab chiqarish va undagi bandlikka sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Milliy valyutalar kursining pasayishi mamlakatlar eksport imkoniyatini oshiradi. Ammo mamlakat eksporti xom ashyo tovarlari importiga asoslansa, bunda valyutalar kursining pasayishi eksport qilinadigan tovarlar bahosining o'sishiga olib keladi va bu ularning raqobatga layoqatliligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Valyuta kurslarining oshishi mamlakatlar eksport imkoniyatlarini yomonlashtiradi. Valyuta kurslarining beqarorligi tashqi iqtisodiy aloqalarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Uning tebranishi xalqaro bitimlarda noaniqlik va taxlika darajasini ko'paytiradi. SHu sababli valyuta kursi ham mamlakat ichida va xalqaro munosabatlarda tartibga solishning muhim ob'ekti

hisoblanadi. Davlat bevosita tartibga solish vositasi sifatida valyutali intervensiya va diskont siyosatidan foydalanish mumkin.

Diskont - banklar tomonidan olinadigan foiz. Bank foiz hisob stavkasini oshirib yoki tushurib chet el kapitallari kirishi yoki chiqib ketishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tartibga solishning ko'proq univversal usuli valyutali intervensiya hisoblanadi. Bunda markaziy banklar taklifi yetarli bo'lmagan, kurs esa yuqori bo'lgan chet el valyutalarini sotadi, taklif ortiqcha va kurs past bo'lganda sotib oladi. Bu bilan talab va taklifni tenglashtirib, milliy valyuta kursi tebranish chegarasini cheklaydi. Valyutali intervensiyani qo'llash zaxira valyuta fondining miqdori bilan cheklanadi, shu sababli valyutalarni sotish albatta uni sotib olish bilan almashtirib turilishi lozim.

Bundan tashqari inflyasiyaning yuqori sur'atida valyutalar kursi valyuta xarid qilish kuchlari nisbatining o'zgarishi tufayli pasayadi. Bu holda valyutali intervensiya mazkur mamlakat **valyuta devalvatsiyasi** (kursning rasmiy o'sishi) bilan birga borishi zarur.

19.3. Valyuta kursini aniklovchi omillar

Valyuta kursi bir mamlakat valyuta bahosining boshqa mamlakat valyutasida ifodalanishini ko'rsatadi. Valyuta kurslarining ikkita bir-biriga qarama-qarshi variantlari mavjud bo'ladi:

- 1) milliy valyutalarning bir-biriga ayirboshlash kursi, talab va taklif bilan aniqlanadigan egiluvchan yoki suzib yuruvchi valyuta kurslari tizimi;
- 2) qattiq qayd qilingan valyuta kurslari tizimi. Bunda valyuta kurslari talab va taklif tebranish natijasida o'zgarishga chet el valyutalari bozorining amal qilishga davlatning aralashuvi yoki boshqa mexanizmlar qarshilik ko'rsatadi.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kurslari talab va taklif ta'siri ostida aniqlanadi. Amerika dollari Britaniya funt sterlingiga ayirboshlanishi mumkin bo'lgan kurs yoki bahoni qarab chiqamiz. Funtga amyerikaliklarning tushib boruvchi talabi shuni bildiradiki, ular uchun funt va demak Britaniya tovarlarining barcha turlari arzon bo'ladi. Amerikaliklar uchun funtning taklifi o'ssa, dollardagi funtning ancha yuqori bahosida britaniyaliklar ko'proq miqdordagi Amerika tovarlarini sotib olishni xohlaydi. Amerika tovarlarini sotib olish uchun britaniyaliklar funtni valyuta bozoriga tashlaydi, chunki ular avvalo funtni dollarga ayirboshlashi zarur bo'ladi. Erkin bozor kuchlari ta'sirida o'rnatiladigan valyuta kurslari o'zgarib turadi. Funtning dollardagi bahosi oshganda dollarning qiymati pasayadi yoki dollar funtga nisbatan qadrsizlanadi. Aksincha funtning dollardagi bahosi pasayganda dollarning qiymati oshadi yoki dollar funtga nisbatan qimmatlashadi.

Valyuta kurslarining o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularni qisqacha qarab chiqamiz.

1. **Iste'molchi dididagi o'zgarishlar.** Iste'molchilarning boshqa mamlakat buyumlariga dididagi o'zgarishlar, bu mamlakat valyutasiga talab yoki taklifni hamda uning valyuta kursini o'zgartiradi.

2. **Daromadlardagi nisbiy o'zgarishlar.** Agar bir mamlakatda milliy daromadning o'sishi, boshqa mamlakatdagi bu ko'rsatkichning o'sishidan ustun

bo'lsa, bunda uning valyuta kursi pasayadi. Mamlakatning importi uning daromadi darajasiga to'g'ri bog'liqlikda joylashadi.

3. **Bahodagi nisbiy o'zgarishlar.** Agar bir mamlakat, masalan, AQSH ichki baho darajasi tez o'ssa, boshqa mamlakat, masalan Buyuk Britaniyada bu daraja o'zgarishsiz qolsa, bunda amyerikalik iste'molchi nisbatan arzon Britaniya tovarini izlaydi va shu bilan funtga talabni oshiradi. Aksincha britaniyaliklar Amerika tovarlarini sotib olishga kam moyil bo'ladi va bu funt taklifini pasaytiradi. Funtga talab o'sishi va taklif pasayishining bu uyg'unlashuvi dollarlarning qadarsizlanishini keltirib chiqaradi.

4. **Nisbiy real foiz stavkalari.** Faraz qilamiz, AQSH inflyasiyani quvib o'tish maqsadida "qimmat pul" siyosatini amalga oshira boshlaydi. Natijada, real foiz stavkalari (inflyasiya sur'atini hisobga olib korrektirovka qilingan foiz stavkalari) AQSHda boshqa mamlakatlar, masalan Buyuk Britaniyaga qaraganda ko'tariladi. Britaniyalik jismoniy shaxs va firmalar ishonch hosil qiladiki, AQSH moliyaviy vositalarni qo'yish uchun juda jozibador va qulay joyga aylanadi. Amerika moliyaviy aktivlariga talabning bu ko'payishi Angliya funti taklifning kengayganligi va shu sababli dollar qiymati o'sganligini bildiradi.

5. **Olib-sotarlik.** Faraz qilamiz, AQSH iqtisodiyotida quyidagilar kutiladi

- a) Britaniyanikiga qaraganda tez o'sa boshlaydi;
- b) Britaniyanikiga qaraganda ancha kuchli inflyasiyaga duch keladi;
- c) Britaniyaga qaraganda ancha past real foiz stavkalariga ega bo'ladi.

Bu prognozlar kelajakda dollar kursi pasayishi, funt kursi esa, aksincha ko'tarilishidan darak byeradi. Demak, dollarni ushlab turuvchilar ularni funtga aylantirishga harakat qiladi va shu bilan funtga bo'lgan talabni oshiradi. Bu almashish, dollar kursining pasayishini va funt kursining oshishini keltirib chiqaradi.

19.4. Valyuta kursini aniqlash

Barcha halqaro bitimlar valyutalarni ayirboshlash bilan olib boriladi va har qanday ayirboshlashda bo'lgani kabi valyuta bahosining yoki valyuta kursini aniqlash zaruriyati paydo bo'ladi.

SHunday qilib, **valyuta kursi** - bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birligida ifodalangan bahosidir. Valyuta kursini o'rganish **kotirovkalash** deb ataladi. U to'g'ri va teskari kotirovkalashga ajratiladi. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko'rsatilsa, bunga **to'g'ri kotirovkalash** deb ataladi. Masalan 1 AQSH dollari 23 so'mga, 1000 Rossiya rubli 72 so'mga teng va hokazo.

Teskari kotirovkalashda milliy valyutaning bir birligiga to'g'ri keladigan xorijiy valyutaning miqdori o'rnatiladi. Masalan, 1 o'zbek so'mi 0,004348 AQSH dollariga to'g'ri keladi. Dunyoning ko'p mamlakatlarida shu jumladan O'zbekistonda ham to'g'ri kotirovkalash qabul qilingan.

Valyuta bozorida talab va taklifni solishtirish natijasida valyutaning bahosi yoki kursi aniqlanadi. O'zbek so'mining kursi O'zbekiston valyuta birjasida

oʻrnatiladi, uning ishtirokchilari boʻlib valyuta operatsiyalarini olib borish huquqiga ega boʻlgan banklar hisoblanadi.

SHu bilan birga, turli pul birliklari uchun valyuta kurslarini oʻrnatish jarayonida bozor kuchlarini taʼsir etish darajasi bir xil emas. Bu taʼsir kuchiga bogʻliqhamda kurslari yerkin suzib yuruvchi, cheklangan suzib yuruvchi va qayd etilgan valyuta kurslariga ajratiladi.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kursi shu valyutaga boʻlgan bozor talabi va taklifi ostida yerkin oʻzgarib turishi mumkin. Masalan, AQSH dollari, yapon yeni, ingliz funt sterlingi kurslari. SHu bois, bu valyutalar jahon valyuta ayirboshlashida koʻproq ishlatiladi.

CHeklangan suzib yuruvchi valyuta kursi uning oʻzgarishi ayrim xorijiy valyutalar yoki valyutalar toʻplami kurslari oʻzgarishiga bogʻliq boʻlishini koʻzda tutadi.

Qayd etilgan valyuta kursi, bu xorijiy valyutada ifodalangan davlat tomonidan rasmiy oʻrnatilgan milliy pul birligining bahosi boʻlib, unga valyuta bozorida talab va taklifning oʻzgarishi taʼsir qilmaydi.

Valyuta kursining eksport va importga taʼsiri. Valyuta kursining tovarlar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchlarning mamlakatlararo harakatini oʻziga xos boshqarib turuvchisi hisoblanib uni oʻzgarib turishi mamlakatning tashqi iqtisodiy oborotiga hamda butun makroiqtisodiy vaziyatga kuchli taʼsir qiladi. Bu taʼsirni shunday vaziyat misolida koʻrib chiqish mumkin.

Masalan, oʻzbek soʻmining kursi 1000 Rossiya rubliga nisbatan 7,2 soʻmdan 10 soʻmgacha pasaygan boʻlsin, yaʼni soʻm Rossiya rubliga nisbatan arzonlashgan va aksincha, rubl soʻmga nisbatan qimmatlashgan boʻlsin. Bunday holatda mamlakatimizda ishlab chiqarilgan 720 soʻmlik qiymatga ega boʻlgan tovar Rossiya bozorida arzonlashib boradi va endi bu tovar 100 ming Rossiya rubliga ($720 \cdot 7,2 \cdot 1000$) emas, balki 72 ming rubl turadi ($720 \cdot 10 \cdot 1000$). Natijada tovarning raqobatga chidamliligi orta boradi va unga boʻlgan talab oshadi, eksport ragʻbatlantiriladi. Biroq milliy valyutani Rossiyaga chiqarish Oʻzbekiston uchun foydali boʻlmay qoladi. Rossiyada ishlab chiqarilgan 2000 rubllik mahsulot endi oʻzbek soʻmi kursining pasayishini va Rossiya rubli kursining qimmatlashuvi natijasida oʻzbek bozorida 14,4 soʻm ($2000 \cdot 7,2 \cdot 1000$) emas, balki 20 soʻm ($2000 \cdot 10 \cdot 1000$) turadi.

Koʻrinib turibdiki, mahsulot narxi qimmatlashadi va shu sababli uni olib kelish qisqarib boradi, va aksincha, oʻzbek soʻmining kursi oshib borishi bilan Rossiyadan tovar olib kelish va kapitalni chetga chiqarish foydali boʻladi.

19.5. Makroiqtisodiy siyosatning nominal va real valyuta kursiga taʼsiri

Importga tarif yoki kvotalar joriy qilish siyosati sof eksportning oshishiga olib keladi.

Demak, mamlakat ichki bozorini chet el raqobatchilaridan himoya qilish maqsadida olib borilayotgan savdo siyosati joriy operatsiyalar hisobi va kapital harakati hisobiga taʼsir qilmaydi. Ammo, u real valyuta kursi tengligini oshiradi va tashqi savdo miqdorini kamaytiradi.

Nominal va real valyuta kurslari o'rtasidagi nisbat quyidagicha aniqlanadi:

$$Yer = En \times (Pd/Pt)$$

Bu yerda, **Yer** – **real valyuta kursi**, **En** – **nominal valyuta kursi**, **Pd** – **milliy valyutada ko'rsatilgan ichki narxlar darajasi (indeksi)**, **Pt** – **xorijiy valyutada ko'rsatilgan chet eldagi Baholar darajasi (indeksi)**.

Ushbu tenglama ko'rsatyaptiki, real valyuta kursining ko'tarilishi (pasayishi) bu mamlakat tovarlari raqobatbardoshligining pasayganligi (oshganligi) to'g'risida guvohlik beradi.

Iqtisodiy nazariyaning asosiy farazlaridan biri, bir xil darajadagi narx qonuni olinadi. Ya'ni, bir xil tovar turli joylarda har xil narxlarda sotilishi mumkin emas. Agarda Farg'onada bir kilogramm go'sht Toshkentdagiga nisbatan arzon sotilsa, uni Farg'onadan sotib olib kelib, Toshkentga sotish natijasida foyda olish mumkin. Bunday vaziyatlardan olib sotuvchilar hamma vaqt foydalanishga tayyor turishadi. Bu esa, Farg'onada go'shtning narxi oshishiga, Toshkentda esa tushishiga olib keladi va ikkala bozorda ham narxlar tengligiga yerishiladi.

Bir xil narxlar qonunini xalqaro bozorlarda qo'llash sotib olish qobiliyatidagi tenglik (paritet) nomini olgan. Ya'ni, agarda xalqaro bozorlarda olib sotarlar faoliyat ko'rsatsa, dollar barcha mamlakatlarda bir xil sotib olish qobiliyatiga ega bo'ladi. Buni qo'ydagicha tushuntirish mumkin: Agarda, dollarga mamlakat ichida chet mamlakatlarga nisbatan ko'proq mahsulot sotib olish mumkin bo'lsa, u xolda mamlakat ichkarisida sotib olingan mahsulotni chetga sotish orqali foyda olish mumkin. Foyda ketidan quvgan olib sotarlar ichki narxlarni tashqi narxlarga tenglashtiradi. SHunday qilib, halqaro olib sotarlar faoliyati turli mamlakatlarda narxlarning tenglanishiga olib keladi.

Biz sotib olish qobiliyati tengligi (paritet) konsepsiyasini real almashtirish kursi modelida ifodalashimiz mumkin. Xalqaro olib sotarlarning tez harakatlari shuni ko'rsatyaptiki, sof eksport har qanday o'zgarishlar natijasida tez o'zgaradi. Milliy tovarlar narxining chet tovarlarga nisbatan kamayishi yoki boshqacha aytganda real almashtirish kurslarining pasayishi, olib sotarlarni o'z mamlakatidan tovarlarni sotib olib, chetga sotishga undaydi, yoki, aksincha.

SHunday qilib, sof eksport egri chizig'i real almashtirish kursiga nisbatan yanada qiyalashadi. Ya'ni, turli mamlakatlar valyutalarining sotib olish qobiliyatini tenglashtiradi, real almashtirish kurslaridagi har kanday o'zgarishlar esa sof eksport miqdorida o'zgarishlarga olib keladi.

Xarid qobiliyati pariteti konsepsiyasiga ko'ra valyuta kursi doimo turli mamlakatlarda baholar darajasining o'zgarishi natijasida kelib chiqadigan farqni qoplash uchun zarur bo'lgan darajada o'zgaradi, ya'ni:

$$r = Pd/Pt$$

Bu yerda, **r** – **xorijiy valyutaning milliy valyutadagi bahosi**.

Sotib olish qobiliyati tengligi (paritet) konsepsiyasidan ikkita asosiy xulosa kelib chiqadi

Birinchidan, sof eksport egri chizig'i qiyalikdan iborat. Jamg'arma va investitsiyalar miqdorining o'zgarishi nominal yoki real almashtirish kurslariga etarlicha ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchidan, real, qayd qilingan, nominal almashtirish kursidagi barcha o'zgarishlar narxlar darajasi natijasidagi o'zgarishlardan kelib chiqadi.

Mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlar kuchaygan sari pul vositalari ayirboshlashi ham tobora oshib boradi, o'zaro hisob-kitoblarda nomutanosiblik muammolari paydo bo'ladi. Bularning barchasi jaxon valyuta tizimining barpo etilishiga ob'ektiv shart-sharoitlar yaratadi. Buning asosiy maqsadi esa mamlakatlar o'rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va shuningdek, bu ishlarni tezlashtirishdan iborat.

Umuman olganda, milliy valyuta tizimi bazasida jahon bozori rivojlanishi tarkib topadigan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish sharti bo'lgan jahon valyuta tizimi tashkil topadi.

Qisqacha xulosalar

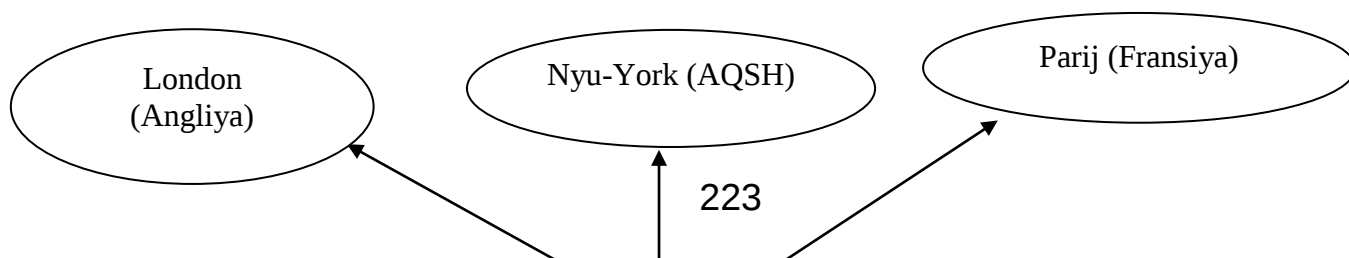
1. Mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlar kuchaygan sari pul vositalari ayirboshlashi ham tobora oshib boradi, o'zaro hisob-kitoblarda nomutanosiblik muammolari paydo bo'ladi. Bularning barchasi jahon valyuta tizimining barpo etilishiga ob'ektiv shart-sharoitlar yaratadi. Buning asosiy maqsadi esa mamlakatlar o'rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va shuningdek bu ishlarni tezlashtirishdan iborat. Umuman olganda milliy valyuta tizimi bazasida jahon bozori rivojlanishi tarkib topadigan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish sharti bo'lgan jahon valyuta tizimi tashkil topar ekan.

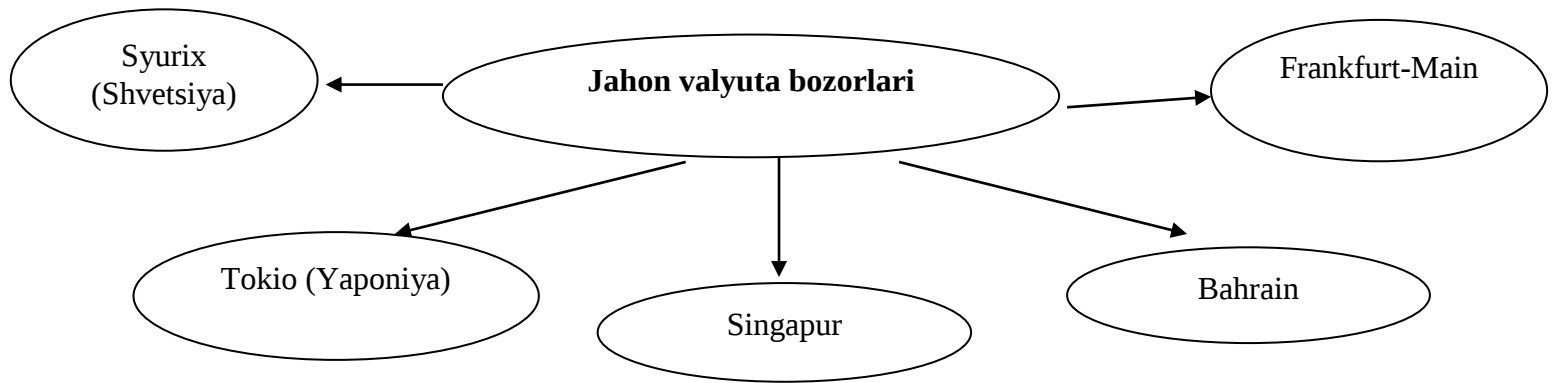
2. Xalqaro valyuta yoki xalqaro to'lov-hisob va kreditlash vositalariga javob berishi kerak bo'lgan talab ularning konvertirlashuvi deb hisoblanadi. Valyuta konvertirlashuvi deganda uni boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyati tushuniladi. Hozirgi kunda erkin konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan va konvertirlanmaydigan valyutalar mavjud.

3. Davlat valyuta kurslarini barqarorlashtirish uchun ehtiyot (zaxira)lardan foydalanish, savdo siyosati, valyutali nazorat va ichki makroiqtisodiy tartibga solish usullaridan keng foydalaniladi.

4. Valyuta kurslarining tebranib turishlarini "Xarid qilish layoqatining paritet" nazariyasi yordamida tushuntirib byeriladi. Bu nazariyaga ko'ra kursli nisbatlarni aniqlab berish uchun ikki mamlakat iste'mol tovarlari shartli "xaltasi" baholarni taqqoslashni talab qiladi.

5. Valyuta kursi bir mamlakat valyuta bahosining boshqa mamlakat valyutasida ifodalanishini bildiradi. Valyuta kurslarining ikkita bir-biriga qarama-qarshi variantlari mavjud, ya'ni milliy valyutalarning bir-biriga ayirboshlash kursi, talab va taklif bilan aniqlanadigan egiluvchan yoki suzib yuruvchi valyuta kurslari tizimi va qayd qilingan valyuta kurslari tizimlaridan iborat.

Nazorat va mulohaza savollari

1. Valyuta kursi nima va qanday qilib har xil milliy valyutalar bir-biriga almashinadi? Turli xil valyuta kurslari tizimini tahlil qiling va izohlab byering.
2. Valyuta munosabatlarini tartibga solib turuvchi va jaxon valyuta tizimining barqaror faoliyatini ta'minlovchi halqaro tashkilotlar tizimini bilasizmi?
3. Valyuta bozori tushunchasini izoxlang. Milliy valyutalar qanday tartib bilan kotirovkalanadi?
4. Erkin suzib yuruvchi va qayd qilingan valyutalarni izohlang. Paritit nazariyasini tushuntiring.
5. Valyuta kurslarining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab o'ting. Valyuta kursi qanday aniqlanadi?

Mavzu bo'yicha testlar.

1. Hozirgi zamonda xalqaro hisob-kitoblarda va kreditlashda qanday ko'rinishdagi pul vositalari ishlatiladi?

- a) oltin, AQSH dollari, xalqaro pul birliklari
- b) oltin, jahonda asosiy o'rin egallovchi rivojlangan mamlakatlarning milliy valyutalari, xalqaro pul birliklari;
- c) oltin, AQSH dollari, Rossiya rubli, xalqaro pul birliklari;
- d) oltin, AQSH dollari, Xitoy valyutasi, xalqaro pul birliklari;

2. _____ amaldagi kurs bo'yicha har qanday boshqa xorijiy valyutaga erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valyutadir:

- a) Erkin konvertirlanadigan valyuta.
- b) Qisman konvertirlanadigan valyuta.
- c) Konvertirlanmaydigan valyuta.
- d) a) va b) javoblar to'g'ri.

3. _____ bu faqat ba'zi bir xorijiy valyutalarga almashtiriladigan va xalqaro to'lov oborotini qisman qamrab oladigan milliy valyutadir.

- a) Erkin konvertirlanadigan valyuta.
- b) Qisman konvertirlanadigan valyuta.

- c)Konvertirlanmaydigan valyuta.
- d) a) va b) javoblar to'g'ri.

4. _____ bu faqatgina ichki to'lovlarga xizmat qiladigan va xorijiy valyutaga ayirboshlanmaydigan milliy valyutadir.

- a)Erkin konvertirlanadigan valyuta.
- b)Qisman konvertirlanadigan valyuta.
- c)Konvertirlanmaydigan valyuta.
- d) a) va b) javoblar to'g'ri.

5.Valyuta bozorini davlat tomonidan tartibga solish usullariga quyidagilar kiradi:

- a) Ehtiyot (zaxira)lardan foydalanish, savdo siyosati, ichki makroiqtisodiy tartibga solish.
- b) Ehtiyot (zaxira)lardan foydalanish, savdo siyosati, valyutali nazorat, ichki makroiqtisodiy tartibga solish.
- c) Ehtiyot (zaxira)lardan foydalanish, valyutali nazorat, ichki makroiqtisodiy tartibga solish.
- d) Ehtiyot (zaxira)lardan foydalanish, savdo siyosati, valyutali nazorat, ichki makroiqtisodiy tartibga solish.

6. _____ ushbu usulda valyuta kursi barqarorligini ushlab turishda ichki soliq yoki pul siyosatidan shunday foydalanish hisoblanadiki, bunda tegishli chet el valyutasining yetishmasligi bartaraf qilinadi:

- a)ehtiyot (zaxira)lardan foydalanish,
- b)savdo siyosati,
- c)valyutali nazorat,
- d)ichki makroiqtisodiy tartibga solish.

7. _____ ushbu usulda valyuta bozoriga ta'sir ko'rsatishning boshqa tadbirlariga savdo va moliyaviy oqimlar ustidan to'g'ridan-to'g'ri nazorat qilishni kiritish mumkin

- a)ehtiyot (zaxira)lardan foydalanish,
- b)savdo siyosati,
- c)valyutali nazorat,
- d)ichki makroiqtisodiy tartibga solish.

8. Valyuta kurslari dinamikasiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillarga quyidagilar kiradi?

- a)milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi; pulning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyasiya darajasi; valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati; mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi; valyutaga jahon bozoridagi ishonch.

b) milliy daromad darajasi; pulning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyasiya darajasi; valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati; mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi; valyutaga jahon bozoridagi ishonch.

c) milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi; pulning harid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyasiya darajasi; valyutalarga talab va taklifga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati; mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi; valyutaga jahon bozoridagi ishonch.

d) milliy daromad va ishlab chiqarish xarajatlari darajasi; pulning real xarid qilish layoqati va mamlakatdagi inflyasiya darajasi; valyutalarga talabiga ta'sir ko'rsatuvchi to'lov balansi holati; mamlakatdagi foiz stavkasi darajasi; valyutaga jahon bozoridagi ishonch.

9.Valyuta kurslarining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadigan omillarga quyidagilar kiradi?

a)Iste'molchi dididagi o'zgarishlar, daromadlardagi nisbiy o'zgarishlar, bahodagi o'zgarishlar, nisbiy real foiz stavkalari, olib-sotarlik

b)Iste'molchi dididagi o'zgarishlar, daromadlardagi nisbiy o'zgarishlar, bahodagi nisbiy o'zgarishlar, real foiz stavkalari, olib-sotarlik

c)Iste'molchi dididagi o'zgarishlar, daromadlardagi nisbiy o'zgarishlar, bahodagi nisbiy o'zgarishlar, nisbiy real foiz stavkalari,

d)Iste'molchi dididagi o'zgarishlar, daromadlardagi nisbiy o'zgarishlar, bahodagi nisbiy o'zgarishlar, nisbiy real foiz stavkalari, olib-sotarlik

10. Nominal va real valyuta kurslari o'rtasidagi nisbat quyidagicha aniqlanadi:

A) $En = Yer \times (Pd/Pt)$

B) $Yer = En \times (Pd/Pt)$

C) $Yer = Yer * (Pd/Pt)$

D) $Yer = En / (Pd/Pt)$

Bu yerda, **Yer** – real valyuta kursi, **En** – nominal valyuta kursi, **Pd** – milliy valyutada ko'rsatilgan ichki narxlar darajasi (indeksi), **Pt**- xorijiy valyutada ko'rsatilgan chet eldagi baholar darajasi (indeksi)

Mavzu bo'yicha masalalar.

1-masala

Angliya funtiga nisbatan dollar kursi 1:1,5 ni tashkil etadi. Bir xil tovar AQSHda 300 doll., Angliyada esa 200 funt turadi deb tasavvur qilamiz. Agar dollar kursi sun'iy tarzda 1:1.2 gacha ko'paysa, qaysi eksportchi qo'shimcha daromad oladi (AQSHmi, yoki Angliyalikmi).

Qo'shimcha daromad qiymatini aniqlang.

Yechish:

Angliyalik tovar ishlab chiqaruvchilar dollar kursi 1:1,5 bo'lganda mazkur 200 funtlik tovarni AQSHga 300 dollarga sotadi; kurs 1:1,2 bo'lganda mazkur tovarni 240 dollarga sotadi, ya'ni eksport foyda keltirmaydi.

AQSH eksportchisi Angliyaga tovarni 200 funtga sotadi sotadi AQSH eksportchisi tovarni Angliyaga 1:1.2 kursida sotgan holda, 240 funt oladi. Binobarin AQSH 1:1.2 almashinuv kursida Angliyada sotganganida har birlik tovar uchun 40 funt yoki 48 dollar dollardan qo'shimcha daromad oladi.

2-masala

B mamlakat hukumati A mamlakatning valyutasiga nisbatan milliy valyuta kursini barqarorlashtirishni maqsad qildi deb faraz qilaylik. A mamlakatda inflyasiya sur'ati bir yilda 5%ni tashkil etadi.

a) B mamlakatda bunday maqsadga erishish uchun inflyasiya qanday bo'lishi kerak?

b) Uzoq muddatda ishlab chiqarishning o'sish sur'ati 3% va pulning aylanish tezligi o'zgarmas bo'lganda valyuta kursini barqarorlashtirish uchun pul massasining o'sish sur'ati qanday bo'lishi kerak?

Yechish:

a) B mamlakatda valyuta kursini barqarorlashtirish uchun inflyasiya sur'ati A mamlakatdagi inflyasiya sur'atiga yaqin yoki teng bo'lishi kerak, ya'ni yiliga taxminan 5 %ni tashkil etadi.

b) B mamlakatda pul massasi o'sish sur'atini aniqlash uchun pul miqdori tenglamasidan foydalanamiz:

$$M = k \times P \times Y$$

Hamda uni o'sish sur'ati ko'rinishida yozamiz (hosilasini topamiz):

$$\Delta M/M = \Delta P / P + \Delta Y / Y,$$

buyurda, $\Delta M/M$ – B mamlakatda pul massasining o'sish sur'ati ,

$\Delta P/P$ – B mamlakatdagi inflyasiya sur'ati; $\Delta Y/Y$ – ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari, masala shartiga ko'ra, koeffitsient k doimiy. Bunda,

$$\Delta M / M = 5\% + 3\% = 8 \%, \text{ ya'ni B mamlakatda pul massasining o'sish sur'ati } 8 \%$$

%ni tashkil etishi kerak.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Iqtisodiyotda shveysariya frankiga talab va uning taklifi quyidagicha ifodalangan:

Frank bahosi (AQSH dollarida)	Frankka talab hajmi (mln. frank)	Frank taklifi hajmi (mln. frank)
0,8	300	400
0.7	320	370
0.6	340	340
0.5	360	310
0.4	380	280

- a) dollarning muvozanatli valyuta kursini hisoblab toping;
- b) shveysariya frankining muvozanatli almashinuv kursini hisoblab toping;
- b) muvozanat sharoitida valyuta bozorlarida qanday miqdordagi AQSH dollari va shveysariya franki sotib olinadi?

2. AQSHda shaxsiy kompyuterlar narxi 1000 dollar, Gyermaniyada esa 4000 marka deb faraz qilaylik. Agar nominal ayirboshlash kursi 2 marka = 1 dollar bo'lsa, u holda, dollarning real ayirboshlash kursi nimaga teng bo'ladi?

3. Aytaylik, Yaponiya AQSHdan X tovarni import qiladi. Quyidagi jadvalni to'ldiring:

Valyuta kursi	X tovarning AQSHdagi bahosi (dollar)	X tovarning Yaponiyadagi bahosi (iena)	Yaponiyada X tovarga bo'lgan talab hajmi (dona)	Yaponiya aholisining X tovarni sotib olishga yalpi xarajatlari (dollar)
40 iena=1doll.	5		500	
30 iena=1doll.	5		1000	
20 iena=1doll.	5		1200	

4. Aytaylik AQSHda ishlab chiqarilayotgan kompyuterlar mamlakatning o'zida 500 dollarga, Yaponiyada ishlab chiqarilayotgan kompyuterlar esa Yaponiyaning o'zida 20000 yenaga teng bo'lsin. Valyuta ayirboshlashning nominal kursi 1 AQSH dollari uchun 20 yapon. ienasi bo'lsin. Dollarning real kursini (ya'ni xalqaro savdoda bir dona AQSH kompyuteriga necha dona yapon kompyuteri ekvivalent bo'lishini) hisoblang.

5. Aytaylik, nominal valyuta kursi xarid qobiliyati pariteti bilan belgilansin. Bunda bir xil televizor AQSHda 500 dollarga, Xitoyda esa 2000 yuanga sotiladi. Yuanning dollarga nominal ayirboshlash kursini aniqlang.

20-MAVZU: OCHIQ IQTISODIYOTDA MAKROIQTISODIY SIYOSAT

20.1. Yopiq va ochiq iqtisodiyot tushunchasi

Har bir mamlakat xalqaro iqtisodiy aloqalarga kirishadi. Bu jarayonda boshqa davlatlar bilan tovarlar, xizmatlar, axborotlar, kapital va ishchi kuchlarini o‘zaro ayirboshlaydi. Mamlakat iqtisodiyotining ochiqlik darajasi bunday aloqalarning rivojlanish ko‘lamiga qarab aniqlanadi.

Ochiq iqtisodiyot bu shunday iqtisodiyotki, unda mamlakatning barcha fuqarolari halqaro tovar va kapital bozorida oldi-berdilarni cheklanmagan xolda amalga oshirishlari mumkin. Biroq, shunday mamlakatlar ham borki, ular o‘z qobig‘iga o‘ralib qolgan. Masalan, sobiq SSSR ikkinchi jahon urushiga qadar shunday holatda edi.

s. Ammo, makroiqtisodiy tahlil va istiqbolni belgilashda foydalaniladigan modellarda shartli tarzda bunday mavhumliklarga yo‘l qo‘yiladi.

Yopiq iqtisodiyot modelida tovarlar, xizmatlar va kapital oqimlari milliy chegaralardan tashqariga chiqmaydi hamda unda asosiy makroiqtisodiy ayniyat quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$U=S +I+G$$

Bunda: **U-milliy mahsulot, daromad;**

S - uy xo‘jaliklarining o‘z mamlakatidagi mahsulotlarni harid qilishga sarflangan iste’mol xarajatlari;

I– shu mamlakat ishlab chiqaruvchilarining o‘z mamlakati investitsiya tovarlariga xarajatlari;

G -davlat tomonidan o‘z mamlakati tovar va xizmatlarini harid qilish.

Ochiq iqtisodiyotda mamlakatlar o‘rtasida o‘zaro aloqalar mavjud va u milliy iqtisodiyotda tovarlar va daromad harakatida namoyon bo‘ladi. Asosiy iqtisodiy tenglikka qo‘shimcha ko‘rsatkich kiritilsa, u qo‘yidagi ko‘rinishni oladi.

$$U =S + I+G + X_n$$

Bunda:

X_n -xorijliklarning shu mamlakat ichkarisida ishlab chiqargan tovar va xizmatlarga qilgan xarajatlari bilan xorijda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga ichki xarajatlar o'rtasidagi, lo'ndaroq aytganda eksport va import o'rtasidagi farq. Iqtisodiy adabiyotlarda bu ko'rsatkich **sof eksport** deb yuritiladi.

2.Davlatning iqtisodiy funksiyalari va bozor iqtisodiyoti rivojlanishiga aralashuvining zarurligi

Davlatning iqtisodiy vazifalari ko'p va xilma-xildir. SHuning uchun tahlilimizga asos sifatida davlatning quyidagi iqtisodiy faoliyatlarini qarab chiqamiz.

Birinchidan, davlatning ayrim iqtisodiy vazifalari bozor tizimi rivojlanishini engillashtirish va qo'llab-quvvatlash maqsadiga ega. Bu sohaga davlatning quyidagi ikki faoliyatini kiritishimiz mumkin:

1. Bozor tizimi samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydigan huquqiy baza va ijtimoiy muhitni ta'minlash;

2. Raqobatni himoya qilish;

Ikkinchi guruh vazifalarini bajarishda davlat bozor tizimi faoliyatini kuchaytiradi va turlaydi. Bu yerda davlatning quyidagi uchta vazifasi asosiy ahamiyatga ega:

1. Daromad va boyliklarni qayta taqsimlash;

2. Milliy mahsulot tarkibini o'zgartirish maqsadida resurslar taqsimotini tartibga solish;

3. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni, iqtisodiy kon'yukturaning egiluvchanligi natijasida paydo bo'ladigan ishsizlik va inflyasiya darajalarini nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali faoliyat ko'rsatishi uchun asos bo'ladigan ayrim xizmatlarni va huquqiy bazani ta'minlash vazifalarini zimmasiga oladi. Huquqiy bazalarni ta'minlash asosan xususiy korxonalarga haq-huquqlar byerish, xususiy mulkchilikni aniqlash va shartnomalarning bajarilishini nazorat qilish va shuningdek, boshqa sohalarda namoyon bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotida raqobat asosiy tartibga soluvchi mexanizm hisoblanadi. Bu ishlab chiqaruvchilar va resurslarni yetkazib byeruvchilarni o'ziga bo'ysundiradigan yagona kuchdir. Bozor tizimiga bo'ysunadigan ishlab chiqaruvchilar raqobat natijasida foyda olishni rejalashtiradi. Kimki bu qonunni buzsa, zarar ko'radi va oqibatda batomom tugatilishi mumkin. Raqobat sharoitida iste'molchi – bu, xo'jayin, bozor - ularning ta'minotchisi (agenti), korxona esa, ularning xizmatkori hisoblanadi.

Monopoliyaning o'sishi bu vaziyatni tezda o'zgartiradi. Monopoliya raqobat bilan almashinar ekan, sotuvchilar bozorga ta'sir qilishi mumkin yoki o'zlarining manfaatlaridan kelib chiqqan holda narxlarni oshirish orqali mamlakatga zarar olib keladi.

Bozor tizimi rivojlanishi bilan mamlakat aholisi oladigan daromadlar va qiladigan xarajatlar o'rtasida nomutanosibliklar paydo bo'ladi. Bu kabi muammolarni hal qilishda davlat asosiy ahamiyatga ega. Ya'ni, davlat jamiyatdagi

daromadlar nomutanosibligini kamaytirish vazifasini bajaradi. Bu vazifalar bir nechta siyosiy tadbirlar va dasturlarda o'z echimini topgan.

Birinchidan, transfert to'lovlari orqali yordamga muhtoj, boqimanda, nogiron va ishsizlarni nafaqalar bilan ta'minlaydi.

Ikkinchidan, davlat bozorga aralashuvi orqali daromadlar taqsimlanishini o'zgartiradi. Fermerlarga kafolatlanadigan baho va minimal ish haqi to'g'risidagi qonunchilik davlat aholining ayrim guruhlari daromadlarini tenglashtirish maqsadida bahoni tartibga solib turishiga misol bo'la oladi. Bundan tashqari aholidan olinadigan daromad soliqlarining foizlar bo'yicha tabaqalanishi ham kam ta'minlangan aholini qo'llab-quvvatlash maqsadida olib borilayotgan dasturlardan biridir.

O'zbekiston hukumatining bozor iqtisodiyoti rivojlanishiga aralashuvidan asosiy maqsadi, iqtisodiyotga yangi demokratik usullar bilan xabarlik qilish, barcha xorijiy mamlakatlar bilan samarali iqtisodiy integratsiyaga o'tish, ITT yutuqlaridan samarali foydalanish asosida resurslardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish va aholining turmush darajasini yuksaltirishdir.

20.3. Davlat tomonidan yuritiladigan makroiqtisodiy siyosatlarining ko'rinishlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat mamlakat iqtisodiyotiga bevosita aralashadi. Davlatning mamlakat iqtisodiyotiga aralashuvi makroiqtisodiy siyosat orqali amalga oshiriladi. Bu siyosatlarga biz asosan qo'yidagilarni kiritamiz:

1. Byudjet;
2. Pul-kredit;
3. Dotatsiya; subvensiya; subsidiya;
4. Xalq xo'jaligi balansi;
5. Soliq mexanizmi;
6. CHegaralangan baholar va boshqalar.

Davlat byudjet xarajatlarini (davlat xarajatlari va transfert to'lovlari) ko'paytirish yoki qisqartirish orqali mamlakat iqtisodiyotiga aralashadi. Davlat tomonidan tartibga solishning bevosita usullari yoki byudjet siyosati tovar va xizmatlarning davlat haridi, YaMMni taqsimlash va qayta taqsimlash, ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, davlat byudjetining daromadlar va xarajatlar qismidagi mutanosiblikni ta'minlash, ishlab chiqaruvchilarga moliyaviy yordam shakllarini ko'rsatish, narxlar ustidan nazorat o'rnatish, eksport va import qilinadigan tovarlarga kvotalar o'rnatish va shuningdek, mamlakat aholisini himoya qilish maqsadida olib borilayotgan chora-tadbirlar majmuasidan iborat.

Pul-kredit siyosati, avvalombor mamlakatda pul massasini tartibga solishga qaratilgan va uning asosiy vazifasi narxlar va real milliy ishlab chiqarish hajmining o'sishiga mos keladigan pul emmissiyasidan iborat. Bu siyosatning asosiy vositasi Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan hisob stavkasini tartibga solish, tijorat banklarining majburiy ravishda Markaziy bankda saqlaydigan zaxira normasini o'zgartirish, qimmatli qog'ozlar bo'yicha ochiq bozordagi operatsiyalarni yo'lga qo'yish va shuningdek, boshqa tadbirlardir.

Davlat tomonidan xo'jaliklarga ko'rsatiladigan moliyaviy yordamlar dotatsiya, subvensiya va subsidiya shakllarida olib boriladi.

Dotatsiya - byudjet va byudjetdan tashqari fondlardan qaytarib olmaslik sharti bilan xo'jaliklarning zararlarini qoplash, shuningdek, mahalliy byudjetlar mutanosibligini ta'minlash uchun ajratilgan pul mablag'laridir.

Subvensiya - qat'iy maqsadlar uchun byeriladigan dotatsiya turi bo'lib, undan foydalanish sharti buzilganda ularni qaytarib olish mumkin.

Subsidiyalar - bu, pul yoki natura ko'rinishidagi yordam turi bo'lib, byudjet va byudjetdan tashqari fondlardan ko'rsatiladi. Subsidiyalar bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. Bevosita subsidiyalarga kapital qo'yilmalar, ilmiy tadqiqotlar, kadrlarni qayta tayyorlashga ajratilgan mablag'lar kirs, bilvosita subsidiyalarga soliq imtiyozlari, imtiyozli shartlarda kreditlar byerish, pasaytirilgan bojxona bojlari va boshqalar kiradi.

Bundan tashqari davlat aholini davlat transfertlari ko'rinishida ximoya qiladi.

Balans - bu, ikki qismdan iborat bo'lgan iqtisodiy hisob-kitobdir. Birinchi bo'limda, resurslarni tashkil etish manbalari, ikkinchisida ulardan foydalanish yo'llari ko'rsatiladi. Ikki bo'limning bir - biriga tengligi resurslar va ular iste'moli mutanosibligini bildiradi. Balanslar - moddiy balanslar, mexnat balanslari, moliyaviy balanslarga, shuningdek, hisobot va reja balanslariga bo'linadi.

Balanslar yordamida xalq xo'jaligi tarmoqlari, turli xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy faoliyatlari hamda moddiy va moliyaviy bo'limlar harakati o'rtasidagi bog'liqlik ta'minlanadi.

Balanslarning eng asosiylaridan biri halq xo'jaligi balansi hisoblanadi. Bu balans jadvallar tizimi bo'lib, unda milliy iqtisodni rivojlanish ko'rsatkichlari, ijtimoiy mahsulot va milliy daromadning hajmi va o'sish sur'atlari, jamg'arish va iste'mol fondlari, ishlab chiqarish vositalarini va iste'mol buyumlarini ishlab chiqarish, aholining pul daromadlari va ularni mahsulotlar bilan ta'minlash va boshqalar o'rtasidagi asosiy nisbatlar o'rin oladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'p qirrali soliqlar tizimidan foydalaniladi. Aholi davlat byudjetiga har oyda olgan daromadlariga qarab daromad solig'i to'laydi, korxonalar esa olgan foydasiga qarab foydadan soliq to'laydilar. SHu kabi juda ko'p mavjud soliq turlaridan oqilona va ilmiy asosda foydalanish orqali davlat soliq tizimi siyosatini, soliq stavkalari miqdorlarini va imtiyozlari turlarini aniqlaydi va shu bilan butun makroiqtisodiy vaziyatga ta'sir ko'rsatadi.

Ya'ni, soliqlarni o'zgartirish orqali investitsiyalar va jamg'armalar rag'batlantiriladi.

Davlat bozor tizimining faoliyat ko'rsatishida Baho mexanizmidan, xususan, chegaralangan Baholardan keng foydalanadi. Jumladan, chegaralangan Baholar aholini himoya qilish maqsadida ayrim turdagi oziq-ovqat mahsulotlariga belgilangan. CHegaralangan baho uning xaqiqiy qiymatlaridan bir necha barovariga kam bo'lishi mumkin. Davlat chegaralangan bahoni bozor bahosidan yuqori va kam belgilashi mumkin.

Qayd etilgan narxlar davlat tomonidan tartibga solishning bevosita usullari tizimida alohida o‘rin tutadi. Bozor tizimida narxlar talab va taklifni tartibga soluvchi asosiy vosita hisoblansada, biroq dunyoning barcha mamlakatlarida davlat narxlarni shakllantirish jarayoniga bevosita va bilvosita ta’sir ko‘rsatadi.

20.4. Resurslar va daromadlarni ijtimoiy manfaatlarni e’tiborga olgan holda qayta taqsimlash.

Tovar va xizmatlarning individual iste’moldagi xususiyatlarini qarab chiqadigan bo‘lsak, avvalo, bu tovarlar ma’lum bir miqdorda bo‘ladi. Ya’ni, ular individual sotib oluvchilar uchun qulaydir. Bundan tashqari bu tovarlarni sotib oluvchilar tovar qiymatiga mos ravishda narxlarni to‘lasagina unga ega bo‘lishi mumkin, aks holda ushbu tovardan olish mumkin bo‘lgan imkoniyatga ega bo‘lmaydi.

Ayrim turdagi tovar va xizmatlarni, xususan, davlat yoki ijtimoiy manfaat deb ataladigan tovarlarni bozor tizimi umuman ishlab chiqarishni mo‘ljallamagan, chunki, ularning xususiyatlari individual iste’molchilarga mo‘ljallangan tovarlarning xususiyatlariga teskaridir. Bundan tashqari, ijtimoiy manfaatlar bo‘linmaydi va ularni individual iste’molchilarga sotish mumkin emas. Masalan, bunday tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishga davlat ximoyasi, suv toshqinlarini tartibga solish, xasharotlarga qarshi kurash va boshqalar. Jamiyat ushbu xizmatlardan manfaaat olish uchun ularni davlat ishlab chiqarishi kyerak.

SHuningdek, shunday xizmat turlari ham mavjudki, ularga qandaydir mikdorda narx belgilash mumkin. Masalan, ko‘cha va avtomagistrallar, militsiya va yong‘inga qarshi kurash, kutubxona va muzey, profilaktik tibbiy xizmatlar va boshqalar.

Demak, bozor tizimidagi baho ijtimoiy manfaatlarni ko‘zlab ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarga bo‘lgan resurslarni ajratmas ekan, u xolda ularni ishlab chiqarish mexanizmi qanday olib boriladi?

Ushbu tovar va xizmatlarning ishlab chiqarishga zarur bo‘ladigan resurslar taqsimoti asosan davlat orqali guruh yoki jamoa qarorlarida qabul qilinadi. Yanada aniqroq aytadigan bo‘lsak, demokratik davlatlarda siyosiy usul, ya’ni, ovoz berish orqali aniqlanadi. Ijtimoiy manfaatlar iste’molining hajmi davlat siyosatini bildiradi. Siyosiy jabhalarda qabul qilingan bu guruh qarorlari uy xo‘jaliklari va korxonalarining beshta funtamental savollarga bergan javoblariga qo‘shimcha bo‘lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy manfaatlarining ishlab chiqarish uchun shaxsan individual iste’moldagi qanday resurslar kayta taqsimlanadi? To‘liq bandlik sharoitida faoliyat ko‘rsatayotgan iqtisodiyotda davlat oldida ijtimoiy manfaatdagi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun individual iste’moldagi tovarlarning ishlab chiqarishdan resurslarni ajratish muammosi turadi. Bunda xususiy tarmoqdan tovarlarni ajratib olish uchun xususiy talab qisqartiriladi. Bunga asosan uy xo‘jaliklari va korxonalardan soliqlarni olish orqali yerishiladi. Uy xo‘jaliklari va korxonalar kam daromad olish natijasida o‘zlarining investitsion va iste’mol xarajatlarini kamaytirishadi. qisqacha aytganda, soliqlar xususiy iste’moldagi tovar

va xizmatlarga bo'lgan talabni qisqartiradi, bu o'z navbatida, resurslarga xususiy talab qisqarishiga olib keladi.

Davlat bu soliqlarni taqsimlashda ijtimoiy manfaatdagi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishni e'tiborga oladi.

20.5. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvining monetar yo'nalishlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning iqtisodiyotga aralashuvi yanada oshadi. Xususan, davlat iqtisodiyotga kredit tizimi orqali faol ta'sir ko'rsata boshlaydi. Bunda ssudaga byeriladigan pul miqdorini o'zgartirish uchun foiz vositasidan foydalanadi. Ma'lumki, kredit munosabatlarida Markaziy bank markaziy zaxira tizimi vazifasini o'taydi va ular davlat ta'sirida bo'ladi. Davlat kreditga bo'lgan talab va taklifni markaziy zaxira tizimi orqali o'zgartiradi. Ushbu jarayonni uch xil yo'l bilan amalga oshiradi.

Birinchidan, davlat markaziy zaxira tizimi orqali banklar mablag'ining qarzga beriladigan va zaxirada turadigan qismlari ulushini o'zgartiradi. Zaxira oshirilsa, kreditga beriladigan mablag' qisqaradi va aksincha, zaxira kamaytirilsa, mazkur mablag' ko'payadi. Natijada qarzga byeriladigan pul miqdori o'zgaradi, ya'ni pul ko'paysa uning taklifi oshadi, binobarin foiz kamayadi, aksincha, u qisqarganda, taklif kamayadi, demak, foiz oshadi. Foizning kamayishi kreditni arzonlashtiradi, unga intilishni kuchaytiradi, olingan qarz esa investitsiya qilinib, iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi. Foizning oshishi kreditni qimmatlashtirib, unga bo'lgan qiziqishni kamaytiradi, binobarin, investitsiya qisqaradi va natijada iqtisodiy o'sish kamayadi.

Ikkinchidan, markaziy zaxira tizimi o'zi boshqa banklardan oladigan foizlarni o'zgartiradi. U boshqa banklarga past foiz hisobidan qarz berib, ularga moliyaviy yordam ko'rsatadi. Imtiyozli qarz olish banklarga quvvat berganidan ular kreditlash ishida faol qatnashib, iqtisodiy o'sishga ta'sir eta oladilar.

Uchinchidan, davlat markaziy zaxira tizimi orqali xazina veksellerini (majburiyatlarini) tarqatadi, o'z zayomlarini sotadi yoki qimmatli qog'ozlarni sotib oladi. Davlat veksellarni banklarga yoki boshqa moliya tashkilotlariga sotish orqali ularning mablag'ini o'z ixtiyoriga olib, qarzga beriladigan pul miqdorini qisqartiradi.

Veksellarni harid etish orqali esa davlat ularning qarz puli miqdorini oshiradi. Natijada qarzga taklif etilgan pul miqdori o'zgarib, foizga ta'sir etadi, binobarin, qarzga olinib, ishlab chiqarishda foydalanilayotgan pul miqdori ko'payib yoki kamayib turishi iqtisodiyotga ta'sir etmasdan qolmaydi.

Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifni o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi. Ushbu siyosatni o'tkazish orqali davlat iqtisodiyotni tartibga solib turadi. Bundan tashqari davlat antiinflasyon tadbirlar bilan ham iqtisodiyotga aralashadi. Ya'ni, inflyasiyani yumshatish uchun ish haqi va narxlarini tutib turish, «muzlatish» yo'lidan foydalanadi.

Iqtisodiyotni tartiblash vositalaridan yana biri davlat tomonidan iqtisodiyot kelajagini oldindan taxminlash (prognozlash) va uni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish hamda xayotga tatbiq etish hisoblanadi. Davlat byurtmasiga asosan uzoq va

qisqa muddatlarga mo'ljallangan prognozlar tuziladi. Prognozlarda resurslar, texnologiya, ichki bozor hajmi va tarkibi, eksport va import, davlat xarajatlari, ishlab chiqarish tarkibidagi o'zgarishlar, matematik modellar asosida hisob-kitob qilinadi va iqtisodiyotning qaysi yo'nalishda rivojlanishi aniqlanadi.

Qisqacha xulosalar

Ochiq iqtisodiyot bu shunday iqtisodiyotki, unda mamlakatning barcha fuqarolari halqaro tovar va kapital bozorida oldi-byerdilarni cheklanmagan xolda amalga oshirishlari mumkin.

Ochiq iqtisodiyot bu shunday iqtisodiyotki, unda mamlakatning barcha fuqarolari xalqaro tovar va kapital bozorida oldi-berdilarni cheklanmagan holda amalga oshirishlari mumkin.

Davlatning iqtisodiy vazifalari ko'p va xilma-xildir ularning asosiylari quyidagilardir.

Birinchidan, davlatning ayrim iqtisodiy vazifalari bozor tizimi rivojlanishini yengillashtirish va qo'llab-quvvatlash maqsadiga ega. Bu sohaga davlatning quyidagi ikki faoliyatini kiritishimiz mumkin:

1. Bozor tizimi samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydigan huquqiy baza va ijtimoiy muhitni ta'minlash;

2. Raqobatni himoya qilish;

Ikkinchi guruh vazifalarini bajarishda davlat bozor tizimi faoliyatini kuchaytiradi va turlaydi. Bu yerda davlatning quyidagi uchta vazifasi asosiy ahamiyatga ega:

1. Daromad va boyliklarni qayta taqsimlash;

2. Milliy mahsulot tarkibini o'zgartirish maqsadida resurslar taqsimotini tartibga solish;

3. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni, iqtisodiy kon'yukturaning egiluvchanligi natijasida paydo bo'ladigan ishsizlik va inflyasiya darajalarini nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlatning mamlakat iqtisodiyotiga aralashuvi makroiqtisodiy siyosat orqali amalga oshiriladi. Bu siyosatlarga biz asosan quyidagilarni kiritamiz:

1. Byudjet;

2. Pul-kredit;

3. Dotatsiya; subvensiya; subsidiya;

4. Xalq xo'jaligi balansi;

5. Soliq mexanizmi;

6. CHegaralangan baholar va boshqalar.

Mavzu bo'yicha test savollari.

1. Byudjet va byudjetdan tashqari fondlardan qaytarib olmaslik sharti bilan xo'jaliklarning zararlarini qoplash, shuningdek, mahalliy byudjetlar mutanosibligini ta'minlash uchun ajratilgan pul mablag'lari:

a) subsidiya.

b) transfert

c) dotatsiya

d) subvensiya

2. Qat'iy maqsadlar uchun beriladigan dotatsiya turi bo'lib, undan foydalanish sharti buzilganda ularni qaytarib olish mumkin?

a) subsidiya.

b) transfert

c) dotatsiya

d) subvensiya

3. U pul yoki natura ko'rinishidagi yordam turi bo'lib, byudjet va byudjetdan tashqari fondlardan ko'rsatiladi

a) subsidiya.

b) transfert

c) dotatsiya

d) subvensiya

4. Mamlakatning barcha fuqarolari halqaro tovar va kapital bozorida oldi-berdilarni cheklanmagan holda amalga oshirishlari mumkin bo'lgan iqtisodiyot:

a) ochiq; b) yopiq; c) bozor; d) rejali.

5. Xalqaro savdoda ishtirok etmaydigan iqtisodiyot:

a) ochiq;

b) yopiq;

c) bozor;

d) rejali.

6. Makroiqtisodiy balanslarning quyidagi turlari mavjud:

a) moddiy, mehnat, moliyaviy , hisobot va reja balanslari.

b) tovar, mehnat, moliyaviy , hisobot va reja balanslari.

c) moddiy, mehnat, iqtisodiy , hisobot va reja balanslari.

d) moddiy, mehnat, moliyaviy , hisobot va reja balanslari.

7.Yopiq iqtisodiyotga tegishli makroiqtisodiy ayniyatni belgilang:

a) $U=S +I+G$;

b) $U =S + I+G + X_n$;

c) $U =S + I+G + X_n$;

d) $U =S + I+G$;

8.Ochiq iqtisodiyotga tegishli makroiqtisodiy ayniyatni belgilang:

a) $U=S +I+G$;

b) $U =S + I+G + X_n$;

c) $U =S + I+G + X_n$;

d) $U =S + I+G$;

9.Davlatning makroiqtisodiy siyosati quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- a) Byudjet; pul-kredit; dotatsiya; subvensiya; subsidiya; xalq xo'jaligi balansi; soliq mexanizmi; chegaralangan baholar.
- b) Byudjet; pul-kredit; dotatsiya; subvensiya; subsidiya; xalq xo'jaligi balansi; moliya mexanizmi; chegaralangan baholar.
- c) Byudjet; pul-kredit; dotatsiya; subvensiya; subsidiya; xalq xo'jaligi balansi; soliq mexanizmi; baholarni o'rnatish.
- d) Byudjet; pul-kredit; dotatsiya; subvensiya; subsidiya; buxgaltyeriyaga balansi; soliq mexanizmi; chegaralangan baholar

Mavzu bo'yicha masalalar.

1-masala.

1. Kichik ochiq iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi:

- Milliy daromad-1000 sh.b.; - iste'mol xarajatlari-700 sh.b.;
- davlat xarajatlari-150 sh.b.; - investitsiya funksiyasi $I=250-10r$;
- jahon foiz stavkasi-5 %;

Mamlakatning sof eksportini aniqlang

Echish:

Kichik ochiq iqtisodiyotda nominal foiz stavkasi jahon foiz stavkasiga teng.

SHuning uchun byerilgan jahon foiz stavkasini investitsiya funksiyasiga qo'yib investitsiyalar hajmini aniqlaymiz

$$I=250-10 \times 5=200 \text{ sh.b.}$$

Sof eksportni asosiy makroiqtisodiy ayniyat yordamida topamiz.

$$Y=C+I+G+X_n, \text{ bundan } X_n = Y - C+I+G= 50 \text{ sh.b.}$$

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Kichik ochiq iqtisodiyot quyidagi ma'lumotlar bilan tavsiflanadi:

- iste'mol xarajatlari-500 sh.b.; - davlat xarajatlari-75 sh.b.;
- investitsiya funksiyasi $I=200-8r$; jahon foiz stavkasi-5 %;
- sof eksport-25.sh.b.

Mamlakatning milliy daromadini aniqlang

2. Suzuvchi valyuta kursi sharoitlarida kichik ochiq iqtisodiyotda LM egri chizig'i quyidagi tenglama bilan ifodalangan:

$$Y = 200r - 200 + 2(M/P)$$

IS egri chizig'ining tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$Y = 400 + 3G - 2T + 3X_n - 200r.$$

Sofeksport funksiyasi: $X_n = 200 - 100e$, buyerda

e – realvalyuta kursi. Narxlar darajasi $P = 1$ belgilab olingan,

jahon real foiz stavkasi $r = 2,5\%$. Pul taklifi $M = 100$ mln.doll.

Davlat byudjeti balanslangan: $G = T = 100$.

Tovar va pul bozorlarida muvozanatga yerishish uchun real valyuta kursi qanday bo'lishi lozim?

3. Kichik ochiq iqtisodiyot U tovarni jahon baholarida, ya'ni donasini 30 dollardan import qiladi. Ushbu mamlakatda U tovarning talab va taklifi egri chiziqlari

quyidagi ko‘rinishga ega: $D = 500 - 5P$; $S = 100 + 2P$. Har bir tovar uchun 10 dollarlik import tarifi kiritilishi natijasida iqtisodiyotdagi umumiy yo‘qotish miqdorini aniqlang.

21-MAVZU. DAVLATNING IQTISODIY SIYOSATNI OLIB BORISH ZARURIYATI VA MAKRODARAJADA IQTISODIYOTGA ARALASHUVINING MOHIYATI

21.1. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish zaruriyati

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish bozor xo‘jaligi sharoitida qonun chiqaruvchi, bajaruvchi va nazorat tizimlariga faoliyat ko‘rsatishdan iborat. Davlat va jamoa tashkilotlari mavjud ijtimoiy iqtisodiy tizimni o‘zgarayotgan sharoitga muvoffiqlashtirish va moslashtirish ishlarini amallashtiradi.

Bozor xo‘jaligining rivojlanishi bilan iqtisodiy va ijtimoiy muammolar kelib chiqadi va keskinlashtiradi. Ularni xususiy mulkchilik bazasida avtomatik ravishda hal qilish mumkin emas. SHu holdan muhim investitsiyalar, kam rentabelli va rentabelsiz, shaxsiy kapitalni qiziqtirmaydigan, lekin milliy masshtabda rivojlanishni davom ettirishi kerak: tarmoqlar va umumho‘jalik krizislari, ishsizliklar, pul muomalasini bo‘zilishi, jahon bozoridagi raqobatning keskinlashishi davlatning iqtisodiy siyosatini talab etadi. (DIS)

Nazariy jihatdan DIS davlat iqtisodiyotini tartibga solishdan kengroq, chunki DIS davlatning ho‘jalik hayotiga aralashmaslik tamoillariga asoslanishi mumkin. Hozirgi zamonda davlatning ijtimoiy - iqtisodiy jarayonlariga aralashmasligi hayolga ham kelmaydi. davlat iqtisodiyotini tartibga solish kyerakligi xaqida emas uning shakli, miqyosi va intensivligi haqida baxslar ketishi mumkin. SHundan hulosa qilish mumkinki, davlat iqtisodiyotini tartibga solish va DIS ma’nosi bir xil.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning ob’ektiv imkoniyati shundan iboratki, uning faoliyati iqtisodiy rivojlanish, ma’lum darajaga etish ishlab chiqarish va kapital konsentratsiyasi paydo bo‘ladi. Hozirgi zamon sharoitida davlat iqtisodiyotini tartibga solish ishlab chiqarish jarayonining bir bo‘lagi bo‘lib hisoblanadi. Ular bir qancha turli masalalarni echadilar. Makroiqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiradi, bandlikni tartibga soladi, tarmoqlar va regionlarni tuzilmalarning o‘zgarishini rag‘batlatiradi, eksportni qullab quvvatlaydi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning moxiyati iqtisodiy va ijtimoiy muammolar bilan birgalikda aniqlanadi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning mexanizmining rivojlanishi ba’zi bir mamlakatlarda G‘arbiy Yevropa (Fransiya,

Germaniya, Avstriya, Ispaniya) va Yaponiyada, tez rivojlanayotgan Osiyo va Lotin Amerikasi..

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning roli ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda katta. Mustaqil iqtisodiyotning vujudga kelishi, sobiq sotsialistik mamlakatlar, davlat mulki shaklida rejalashtirishdan bozor xo'jaligining xususiy mulkchilik shakliga o'tishini amalga oshirishdan iborat.

Nazariy aniqki, erkin bozor tizimida hech qanday monopoliya turi uchun o'rin qolmaydi, amaliyotda ish qiyinroq kechsada. Bu yerda asosiy o'rinni bozor munosabatlarini tartibga solishda davlatning iqtisodiy roli egallaydi.

Erkin bozor imkoniyatlari chegarasiz emas. U mavjud jamiyatning barcha ijtimoiy va iqtisodiy muammolarini echishga kafolat berilmaydi, shuning uchun qayerda erkin bozor natija byerilmagan joylarda, davlatning iqtisodiy aralashuvi zarur.

Erkin iqtisodiyotda ham yerkin kapitalizm saqlanadi, shu jumladan, bozor mexanizimi uchun tegishli bo'lmagan quyidagi uch muammo mavjud:

1) Tashqi samaralarda davlat tomonidan tartibga solish.

Bozor makroiqtisodiy tizim qatnashchilari barcha ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini o'z ichiga olmaydi. Faoliyat va ishlab chiqaruvchilar hamda haridorlar o'rtacha ham bo'lmagan pul me'yorga ega emas tashqi samaralarni keltirib chiqaradilar. Masalan, atrofni ifloslantirib turgan, bozor raqobatida qatnashadigan sanoat korxonalari mavjud. Bu tashqi samaralarni bozor hech narsa qilolmaydi. Bu yerda davlatning ishtirokisiz hech nima qilib bo'lmaydi. Ko'pgina mamlakatlarda biznesni tabiatni tiklashga kapital qo'yishga majbur qilish uchun davlat huquqiy va ma'muriy tayanchlardan foydalanadi.

Zamonaviy davlat doimiy yerkin raqobat tizimidagidek, bozor iqtisodiyotida ham bo'lib turadigan atrof-muhit sog'lom bo'lgan sharoitda inson hayotining javobgarligini o'z bo'yniga oladigan davlatdir. Rivojlanishiga imkon yaratuvchi sharoitlarni yaratilishini oldini oladi.

Davlatni tashqi iqtisodini tartibga solishni bu davlatning eksport va import strukturasiga ta'sirining keng ko'lamdagi choralari va vositalari, tashqi savdo jarayonlari, davlat chegarasini kesib o'tuvchi tovarlar oqimi ustidan nazorat, davlatga kiradigan va chiqadigan mablag'lar harakati, valyuta almashinuvidir. Bunday tartibga solish mamlakat iqtisodiy mafaatlarini himoyalash maqsadlarini, tashqi iqtisodiy aloqalarni iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash samaradorligini oshirishni ko'zda tutadi. Davlatni iqtisodiy tartibga solishning asosiy shakllari mana shulardir.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish ning mexanizmini tushinish uchun uning sub'ekti, ob'ekti, maqsadi, kuroli, mablag'i va rivojlanish etaplarini urganib chiqish lozim. iqtisodiy siyosatning sub'ekti bo'lib ho'jalik ishlarini olib boruvchilar va ko'rsatuvchilar hisoblanadi

21.2. Davlatni mikrodarajada iqtisodiyotga aralashishi zaruriyati

Davlat qisman bozor muvozanatiga (mikroiqtisodiyot) tovarga soliqlar, ishlab chiqarish kvotalash, ishlab chiqarish hajmini chegaralashni stimullash orqali

ta'sir etadi.

Odatda davlatni mikrodarajada iqtisodiyotga aralashish, davlat uchun zarar keltiradi, ayrim vaqtda esa (ishlab chiqarish kvotalar o'rnatilgan narxlarni ishlash turi) bu zarar sezilarlidir. Zarar–davlatni, mikroiktisodiy siysat olib borayotgan vaqtda ko'zga to'tishni zarur bo'lgan, iqtisodiy samarasiz faoliyat shaklidir.

Lekin davlatni mikroiktisodiy siyosatni olib borish uchun keskin sabablar mavjkd. Bo'lar asosan bozor hokimiyati imkoniyatlari etarli emaslikdan kelib chiqadi. Bo'lar quyidagilar:

1. Tashqi omillar
2. Umumiste'mol tovarlarni ishlab chiqish
3. Bozor hokimiyati sharoitida -vaqt o'tish bilan raqobatlik pasayib monopoliya paydo bo'ladi.
4. Ma'lumotlarni yetarli emasligi

1. Tashqi omillar ta'siri.

Tashqi omillarni ta'siri – savdo yoki tijorat operatsiya natijasida uchinchi tarafni foyda yoki zarar ko'rish mumkinligidan kelib chiqadi. Salbiy egri samara-atrof muhitni zararlanishi. Pozitiv samara ko'proq fan sohasida sodir etadi. Bunda fanning bir sohasida olib boriladigan ilmiy izlanuv ishlari boshqa sohalar muammolarini yechishga olib keladi. Natijada, ilmiy izlanish ishlarini olib boruvchi soha, boshqa sohalariga yetkazgan samara uchun, daromad haqini olmaydi. Boshqacha qilib aytganda, muvozanatlik ishlab chiqarish, mahsulot ishlab chiqarish sarflarini ko'rsata olmaydi. Amaliyotda sarflar muvozanati ishlab chiqarish hajmidan ko'proq.

Mahsulot ishlab chiqarishda chegaralangan resurslardan foydalanadi, ular esa ishlab chiqaruvchiga qaytarilmaydi, natijada jamoa zarariga olib keladi. Ishlab chiqarish va qayta taqsimlash funktsiyalarni bajarish davlatni iqtisodiyotga aralashtirish darajasini minimal va maksimal chegaralari bilan aniqlangan.

2. Umumiste'mol tovarlarni ishlab chiqarish.

Bozorda iste'molchilar o'z pullari bilan qatnashadi, shuning uchun har birimizniki, pulimiz bo'lmasa, bozor iste'molchilari qatoridan chiqarib tashlashi mumkin. Puli bo'lmaganlar uchun tovar bormi? Iqtisodchilar tovarlarni umumiste'mol tovarlar deyishadi. Masalan, mudofa. Umumistimol tovarlarni xususiy tovardan farqi quyidagicha:

1. Xususiy tovar iste'mol davrida raqobatdoshga ega. Masalan, uy-joy olish bilan militsiya xodimlarini xizmatini taqqoslab ko'ring.

2. Xususiy mulk bo'linadi, alohida birlik sifatida mavjud va individual haridor bilan sotib olinadi..

3. Bozor puli bo'lmaganlarni iste'molchilar qatoridan chiqarib tashlaydi. Xususiy tovarni iste'mol qilish uchun uni ishlab chiqarish kerak.

Oddiy qilib aytganda bozorni umum iste'mol tovar ishlab chiqarishga manfaat yo'q.

«CHipta olmaydiganlar» muammosi – ishlab chiqarishga o'z xissasini qo'shmasdan xissa oladigan odamlar. Bu muammo jamiyat ishlab chiqarishni

bozor usulidan cheklab kollektiv echimlarga o'tganda echilishi mumkin. Umumiste'mol tovarlar bir tarafdin kollektiv talabni shakillanishi deyilsa, ikkinchi tarafdin davlatni byudjet-soliq siyosati bilan bog'langan. Umumiste'mol tovarlar konsepsiyasidan davlatni iqtisodiy siyosati uchun quyidagi xulosalar kelib chiqadi:

1. Mamlakat aholisi umumiste'mol tovarlarni sotib olish narxi to'lanadigan soliqlarga teng bo'lgani uchun, soliqlar va davlat byudjeti orasida muvozanat ushlab turishi lozim. (Veksel kriteriyasi)

2. Byudjet xarajatlarni tuzilmasi umumiste'mol tovarlar talab tuzilmasiga mos kelishi lozim.

3. Umumiste'mol tovarlarni taklif hajmini o'zgarishi davlat byudjetini xarajat qismini o'zgarishi bilan birga olib borilishi lozim.

21.3. Davlatni makroiqtisodiy funksiyalari.

1. Iqtisodiy barqarorlashtirish-ishsizlik va inflyatsiya bilan kurashish
2. Daromadlarni xaddan tashqari diferensiyallashishini oldini olish, aholini ijtimoiy himoya qilish.
3. Iqtisodiy rivojlanishni ustuvor yo'nalishlarini aniqlash
 - iqtisodiy o'sish va mehnat unumdorligini oshirish
 - fundamental ilmiy izlanishlarini olib borish.
4. Texnologiya va fan sohasida strategik yo'nalishda ishlar olib borish, chuqur tuzilma o'zgarishlarni bajarish
5. Milliy va xalqaro darajada davlat tartibga solish ishlarini olib borish
 - Milliy manfaatlarni xalqaro darajada himoya qilish.

O'tish iqtisodiyoti – ko'p sektorli iqtisodiyotni vujudga keltirib rejalik xo'jalik mexanizmini faoliyatini cheklash orqali bozor munosabatini tiklash demakdir.

Tashqi samara ta'sirini cheklash, pul muomalasini tashkil etish, umumiste'mol tovarlarni ishlab chiqarish-davlat funksiyalari davlatni yerkun bozor iqtisodiyotiga aralashish maksimum chegarasidir. SHu bilan birga davlat funksiyalari davlatni bozor iqtisodiyotiga aralashishini minimum chegarasini ham aniqlab beradi.

Davlatni xo'jadik jarayonlarida ishtirok etishni aniqlovchi olimlar yig'indisi davlat iqtisodiyotga aralashishini chegarasini aniqlab beradi.

Davlatni funksiyalari umumiyashtirib davlatni iqtisodiyotga aralashishini maksimum limitini ko'rsatib beradi. Samarali ishlayotgan bozor mexanizmi Davlat iqtisodiyotini tartibga solish bilan birlikda faol ko'rsatish zamonaviy ijtimoiy iqtisodiy muammolarni echishga imkoniyat tug'diradi. Agar davlat bozor ajratib byergan aralashdan ko'paytirib yuborsa ishlab chiqarish resurslari taqsimlasa, iqtisodiyotni imkoniyatini hisobga olmasdan ijtimoiy ximoyani ko'patirib yuborsa, xalq xo'jaligida orqaga qolgan ishlab chiqarish tizilmasi vujudga keladi. Mahsulotlarni sifati juda past bo'ladi. Natijada kishilar uchun davlat iqtisodiyotga aralashishi chegarasini oshirib yuborgan bo'lsa o'shalar ko'proq jabrlanadi.

Qisqacha xulosalar.

Davlatni iqtisodiyotini tartibga solish qonun chiqaruvchi, badaruvchi va nazorat qiluvchi o'rnatilgan choralar tizilmasi bo'lib ularni davlat tashkilotlari va jamoa tashkilotlar mavjud ijtimoiy iqtisodiy to'zilasini o'zgarayotgan sharoitga moslash uchun ishlatadi. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish iqtisodiy – ijtimoiy rivojlanishida sodir bo'ladigan muammolarni echishga qaratilgan faoliyati turlicha mamlakatlarda Davlat iqtisodiyotini tartibga solish. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish, rivojlanish darajasini, aniq shakllari ko'p farqlanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar.

1. Davlatni iqtisodiyotiga aralashi nimadan iborat ?
2. Korxona tashkilot darajada davlatni aralashishini zaruriyati ?
3. Makrodarajada davlatni funksiyalari turlari qanday ?
4. Davlatni iqtisodiyotini tartibga solishning asosiy shakllari qaysilar?
5. Tashqi omillarning tasiri nimalaraning natijasidan kelib chiqadi?
6. Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning mexanizmini tushunish uchun nimalarni o'rganib chiqish lozim.

22-MAVZU. IQTISODNING DAVLAT TARTIBGA SOLISH VOSITALARI

Reja:

22.1. Ma'muriy vositalar.

Ma'muriy vositalar qo'shimcha moddiy rag'batlantirishni yaratish yoki moliyaviy zarar xavfi bilan bog'lanmagan. Ular davlat hokimiyati kuchiga asoslangan hamda ta'qiq, ruhsat va majbur qilish choralari qamrab oladi.

Ta'qiqlar va ruxsatlar bo'yicha bir necha misollar keltiramiz. Fransiya hukumati Parij aglomeratsiyasi hududida yangi sanoat korxonalari qurishni ta'qiqladi hamda bu maqsadga yerlash uchun yangi korxonalarga **solliqlarni** oshirish, katta jarimalar solish kabi iqtisodiy choralar ko'rish yo'lidan bormay, shunchaki yangi sanoat qurilishlariga litsenziya (ruxsatnoma) berishni to'xtatib qo'ydi. Niderlandiya hukumati sobiq harbiy dengiz bazasidan yo'lovchi tashish va savdo porti sifatida foydalanishga ruxsat berib, shu tariqa sarmoya qo'yiladigan yangi soha yaratib berdi. Natijada, port hududida xo'jalik faolligi yuksaldi. Afrika mamlakatlaridan birining hukumati davlat milliy bog'idan uyushtirilgan sayyohlik maqsadida foydalanishga ruxsat berdi. Bundan mahalliy va xorijiy sayyohlik foydalanib qolishdi.

Majbur etish choralari esa, barcha rivojlangan mamlakatlar davlat organlarining sanoat korxonalari zimmasiga o'zida yoshlarning ishlab chiqarish o'quvini tashkil etish, ishlayotganlar uchun muayyan maishiy qulayliklar yaratish, tozalash inshaotlarini o'rnatish vazifalarini yuklashini misol qilib keltirish mumkin.

Rossiya jamiyatining ongida, davlatning kelgusida rivojlanish istiqbollari bozor iqtisodiyoti tizimiga o'tish bilan o'zviy bog'liq degan tushunchaga keng va alohida o'rin egallaydi. Ushbu tizimga totalitar jamiyat, kuch organlariga haddan tashqari ko'p erkinlik byergan davlat sharoitida boshlashga to'g'ri keladi. Iqtisodiyotning davlat tomonidan boshqarilishi jamiyat turmushining barcha jabhalarida mantiqsizlikka olib keladi.

Ma'muriy – buyruqbozlik tizimining salbiy tomonlari eng oxiri bosqichga kelib qolgan edi: tadbirkorlikni rag'batlantiruvchi kuchlarning, samarali mehnat, innovatsion faoliyat, resurslardan unumli foydalanishning yo'qligi,

mas'uliyatsizlik va boqimandalikning ildiz otib ketganligi. Iqtisodiyot va jamiyatning bunday tipi, davlatning bunday roli bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayoni bilan uyg'unlik yarata olmadi.

Iqtisodiy islohatlar kamida 3 ta masalani yechish uchun xizmat qilishlari shart. Birinchidan, g'oyaviy fikrlashning ta'minoti, yerkin musobaqa va g'oyalarning taqsimlanishi uchun sharoit, nazariy fikrlar va tasviriy sur'at erkinligi, majburiy singdirilgan bitta g'oyadan voz kechish, shu qatorda davlat uslublariga ta'sirni qo'llash orqali.

Ikkinchidan, totalitar siyosiy tizimga qarshilik, harakatchan tanlovning ta'minoti, boshqaruvning taqsimlanganligi, davlat organlari ustidan demokratik nazorat, siyosiy kuchlar va partiyalar harakatining erkinligi.

Uchinchidan, iqtisodiyotni davlat tomonidan buyruq, yo'l – yo'riq ko'rsatish yo'li bilan boshqarishdan davlatning zamonaviy aniq tartibga soluvchi vazifalari bilan ijtimoiy yo'naltirilgan bozor xo'jaligiga o'tish.

Birinchi ikki yo'nalish bo'yicha Rossiya jamiyati tezda tavsiflandi.

Iqtisodiy islohatlarga keladigan bo'lsak, bu yerda ikki diametral teskari qarashlar bor edi. Ulardan biri bozor xo'jaligida buyruqli iqtisodiyotning doimiy o'zgartirishni ko'zatadi.

Ikkinchi qarash buyruqli iqtisodiyotni «inqilobiy» ag'darishni taklif etadi.

Ammo 1992 yilning boshida mamlakatda iqtisodiy islohatlar o'tkazilayotgan davrda hech qanday zamonaviy jahon talablariga javob bermaydigan, Rossiya iqtisodiga to'g'ri kelmaydigan ikkinchi yo'nalish ustun keldi. Bu chuqur iqtisodiy inqirozning asosiy sababi edi.

Oxirgi yillarda iqtisodiy siyosatning asosiy tayanchlaridan biri bo'lib, davlat mulkining xususiy hisoblanadi. Xususiy mulk va xo'jaliklarni davlat tasarrufidan chiqarish zamonaviy xo'jalik tizimi tashkil topishida juda muhim shart sifatida mutloqo zarar edi.

Ikki yildan kam vaqt ichida ishlab chiqarish fondlari ko'rinishidagi taxminan 70% davlat mulkni o'zining yangi xo'jayinlari qo'lga o'tdi. Lekin ularning ko'pchiligi strategik investorlar emas edi. Xususiylashtirish tituli o'zgardi, lekin texnologiya, organizatsiya va boshqaruv bozor munosabatlariga o'tmadi.

Boshqaruvning administrativ-buyruqli sistemasi asosan bo'zilgandi, lekin bozorni tartibga solishning mehanizimi ishlab chiqarilmagandi.

Kapitalistik faoliyatning tanlanishi faqatgina kichik va o'rta biznes sferasida, bank-moliya sferasida va savdoda ro'y byeradi. Sanoatning esa faqat tashqi bozorda ishlaydigan sohasida ko'zatildi.

Davlatning rolisiz iqtisodiyotni, inqirozli holatda, boshqarishni yo'lga qo'yib bo'lmaydi. Ikkita jarayon kyerak: bir tomondan, bozorni tartibga solishning zamonaviy mexanizmiga tomon siljishi, to'la bozor tovarlari, kapital, mehnat, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, intellektual mulk, bozor infrato'zilmalari o'rtasida raqobatni vujudga keltirish. Bu jihatdan Rossiya hali yo'lning boshida.

Boshqa tomondan, davlat tomonidan tartibga solishning shakl va uslublari tomonlari uchun jahon tajribalaridan optimal to'g'ri keladiganlarini qayta ishlab chiqish zarur. Bu esa davlatning buyruqli iqtisodiyotdagi avvalgi funksiyalariga

qaytarish emas, balki sanoat ishlab chiqarishi tipidagi bozor iqtisodiyotidagi yangi rolini o'rnatishni anglatishi kerak.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan rivojlangan mamlakatlarda ma'muriy boshqaruv vositalaridan kam miqyosda foydalaniladi. Ularning ta'sir sohasi asosan atrof - muhit muxofazasi hamda aholining nisbatan kam ijtimoiy himoyalangan katamlari uchun eng muhim maishiy sharoitlar yaratib berish bilan cheklanadi. Birok, mushkul vaziyatlarda, masalan, urush davrida, iqtisodiyotning og'ir axvoli chog'ida ularning mavqei keskin oshadi. Urushdan keyingi Yaponiyada iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha eng keng miqyosli davlat ma'muriy tadbirlari pul islohoti va etakchi konsyernlarning bo'lib tashlanishidan iborat bo'lgandi.

22.2. Pul - kredit va byudjet iqtisodiy vositalari.

Davlat tartibga solishning iqtisodiy vositalari pul - kredit va byudjet siyosati vositalariga bo'linadi.

Iqtisodiyotdagi davlat sektori davlat iqtisodiyotini tartibga solishning mustaqil kompleks vositasi (bir vaqtning o'zida uning ob'ekti) hisoblanadi. davlat iqtisodiyotini tartibga solishning oliy shakli - ko'psonli maqsadlar va davlat iqtisodiyotini tartibga solish vositalarining butun tyermasini qamrab oluvchi davlat iqtisodiy dasturlashidir. Davlat sektori va iqtisodiy dasturlash haqida quyida yana to'xtalamiz.

Asosiy iqtisodiy vositalar bu:

1. Hisobga olish stavkasining tartibga solish Markaziy Bank tomonidan amalga oshiriladi.
2. Mamlakatning moliyaviy institutlari markaziy bankda saqlashi shart bo'lgan minimal zaxiralar hajmlarining belgilab quyilishi va o'zgartirilishi.
3. Davlat tashkilotlarining qimmat baho qog'ozlar bozorida operatsiyasi, masalan davlat majburiyati emissiyasi, ularning savdosi va sundirilishi.

Davlat mazkur vositalar yordamida moliya bozori (kapitallar ssudasi bozori) dagi talab va taklif nisbatini istalgan yo'nalishda o'zgartirishga intiladi. qo'yilayotgan kapitallarni mablag' bilan ta'minlashda bo'sh kapitallar rolining nisbatan pasayishi bilan birga hamda fond birjasi mavqeining tushishi va yirik kompaniyalarining moliyaviy vositalari bilan o'zini - o'zi ta'minlashining o'sib borishi bilan bog'liq holda ancha rivojlangan mamlakatlarda bu vositalar ta'sirchanligi birmuncha kuchsizlandi. To'g'ridan - to'g'ri davlat xo'jalik boshqaruvi byudjet siyosati vositalari orqali amalga oshiriladi. Davlat byudjeti bu markaziy hukumat va mahalliy hokimiyatlar kirimlari va chiqimlaridir.

Davlat harajatlari o'rnini qoplashga moliya vositalarining safarbar qilinishi bosh instrumenti soliqlar hisoblanadi. Ulardan shuningdek ho'jalik sub'ektlari faoliyatiga ta'sir ko'rsatish uchun ham keng foydalaniladi. Bizni hozir birinchi navbatda soliqlarning fiksali emas, boshqaruvchi roli ko'proq qiziqtiradi. Soliqlar yordamidagi davlat boshqaruvi hal qiluvchi darajada qanday soliqlar tizimi tanlanganligi, soliqlar stavkalarining qanchalik balandligi, shuningdek soliq imtiyozlarining turlari va hajmlariga bog'liq.

Urushdan keyingi dastlabki yillarda GFRda ish bilan bandlik soligining amalga tadbiiq qilinishi - u ish byeruvchilar tomonidan ish haki va maosh summasi hisobidan to'lanardi - kompaniya sarf - harajatlariqa kuchli ta'sir ko'rsatdi. Tadbirkorlar jonli mehnatdan tejash, buning uchun asosiy kapitalni medernizatsiyalash hamda ishlab chiqarishqa fan va texnikaning eng yangi yutuqlarini tadbiiq etishdan manfaatdor bo'lib qoldilar.

Barcha rivojlangan mamlakatlarda jonli mehnatni buyulashtirilgani bilan almashtirishni rag'batlantirish hamda yangi - yangi tarmoqlarga kapital qo'yishni qo'llab quvvatlash yo'nalishidagi kupsonli soliq islohatlari mavjud.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishda soliqlar ikkiyoqlama rol o'ynaydi. Bir tomondan, bu davlat harajatlarini mablag' bilan ta'minlashning asosiy yo'li, byudjet siyosatining moddiy asosi, ikkinchi tomondan, bu boshqaruv instrumenti.

Davlat byudjet organlarining vazifasi - u yoki bu mablag' tushishi manbalarini shunchaki soliqqa tortishdan iborat emas, balki yuridik va jismoniy shaxslarning ho'jalik yuritish ishiga ta'sir o'tkazuvchi nozik sozlanuvchi mexanizmni yaratishdir. Buning uchun, vaqtincha yoki saylanma (selektib) tarzda byeriladigan soliq imtiyozlari, soliqlar to'lovidan vaqtincha ozod etish kabilardan foydalaniladi.

22.3. Jadallashtirilgan amortizatsiya.

Soliqlar yordamida amalga oshiriladigan davlat iqtisodiyotini tartibga solish vositalari orasida asosiy kapital hamda u bilan bog'liq hosilalarning jadallashtirilgan amortizatsion ro'yxatdan o'chirish va moliya vazirligi ruhsatnomalari doirasida amalga oshiriladigan yashirin rezervlar realizatsiyasi alohida o'rin tutadi. Hozirgi sharoitlarda asosiy kapitalni jadallashtirilgan amortizatsion ro'yhatdan o'chirish jamg'armalar, iqtisodiyotdagi to'zulmaiy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy omili hamda ho'jalik sikliga, bandlik va NIOKR ga ta'sir ko'rsatishning muhim vositasi hisoblanadi. Uning mohiyati - mashinalar, uskuna - Jihozlar, binolar va inshaotlar eskirishi jismoniy jarayoni ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarga aylantiriluvchi asosiy kapital ashyoviy eltuvchilari bahosi kalkulyasiya qiluvchi ishlab chiqarish xarajatlaridan ajratib olinishidir. Amortizatsion ro'yxatdan o'chirish stavkalari va tartibini o'zgartirib, davlat boshqaruv organlari sof foydaning chiqarish sarflariga kiritish yo'li bilan soliqlardan ozod qiladi, keyin esa, kelgusida yangi kapital joylashtirishlarni mablag' bilan ta'minlash uchun amortizatsion fondga o'tkaziladigan qismini belgilab beradi.

Asosiy kapitalning ashyoviy eltuvchilari ko'rinishlari (dastgoxlar, uskuna - Jihozlar, transport vositalari, binolar, tozalash inshaotlari) bo'yicha amortizatsion ro'yhatdan o'chirish meyorlari turlar bo'yicha mufaassal bo'lingan xolda moliya vazirliklari tomonidan muntazam chop etib turiladi. Foydadan soliq to'lanishi to'g'riligini tekshirish paytida soliq nazoratchilari amortizatsion ajratmalar moliya vazirligi ruhsat byergan meyorlarga muvofiq amalga oshirilgan takdirdagina ishlab chiqarish yoki hizmatlar harajatlari kalkulyasiyasini makullaydilar. Balans foydasi ko'lam, soliq stavkasi va hajmi, shuningdek to'lanuvchi dividendlar shunga qarab belgilanadi. Hozirgi vaqtda bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida amortizatsion

ro'yxatdan o'chirishning quyidagi turlaridan foydalaniladi :

- To'g'ri yoki mutanosib
- qo'shimcha (bunda amortizatsion ajratmalar miqdori ro'yxatdan o'chirilayotgan inshootning boshlangich narxidan oshib ketadi)
- Maxsus (bunda ho'jalik faoliyati umuman yoki saylanma tarzda jonlantirish maqsadida vaqtincha amortizatsion ajratmalar me'yori avval belgilab quyilgan imtiyozlardan oshirib qo'yiladi)
- Dastlabki (bunda amortizatsion ro'yhatdan o'chirish mashinalar yoki inshaotlar ishlay boshlashidan oldin amalga oshiriladi)
- Degressiv (kamaya boruvchi)

Yevropa mamlakatlarida degressiv ajratmalar varianti - kamaya boruvchi qoldiqdan ro'yxatdan o'chirish qo'llaniladi (bunda ajratmalar asosiy kapitalning ashyoviy eltuvchilari dastlabki qiymatidan emas, balki balans qiymatidan olinadi).

1 - misol. Faraz qilaylik, korxonada 100 ming pul birligidagi muayyan tur Jihozlar o'rnatilgan. Moliya vazirligi uning balans qiymatidan har yili 30% ro'yhatdan o'chirishga ruhsat byergan. Jihozlarning hizmat qilish texnik muddati 10 yil. Har yillik amortizatsion ajratmalar, ming pul birligi, quyidagi tartibda bo'ladi:

	1-yil	2-yil	3-yil
Ajratmalar miqdori	30	21	14.7
Balans koldigi	70	49	34.4

Uch yil mobaynida texnologik eskirish (10 dan uch yili - 30%) 30.0 ming bo'lgani xolda 65.7 ming ro'yhatdan uchirilgan, ya'ni 35.7 ming ishlab chiqarish harajatlarida yashiringan sof foydadir, shu tariqa u to'laligicha soliqdan ozod etilib, amortizatsion jamg'armaga o'tkazilgan. Amortizatsion jamg'arma vositalaridan faqat kapitalni joylashtirishda foydalanish mumkin. Aslida amortizatsion ajratmalar hisobiga mablag' bilan ta'minlashning yakuniy manzarasi bir muncha boshqacharak. 15.1 - misolda kurganimizdek, amortizatsion jamg'armaga ajratmalar balans koldigi kamayishi munosabati bilan yildan yilga pasayadi, shu bilan bir vaqtda balans foydasi va muvofiq tarzda, soliq to'lovlari kulamlari ortadi. Tadbirkorlar bu bilan kelisha olmaydilar. Amortizatsion jamg'armaga e'tiborimizni qarataylik. Uch yil mobaynida u yerda 65.7 ming tuplanib koldi va shu uch yil mobaynida bu mablag' u yerda harakatsiz yotgan. CHinakam hayotda bunday bo'lishi mumkin emas.

2 - misol. Soliq to'lovlarining usa borishi va sof foydaning kamayishidan qochish, shuningdek, amortizatsion jamg'armaga tushayotgan mablag'lardan bank foizlari olish bilan cheklanmay, undan tadbirkorlik foydasi olish imkoniyatini ishga solish maqsadlarida tadbirkorlar ro'yxatdan o'chirilgan barcha vositalarni usha zaxoti yana asosiy kapitalga joylashtirishga majburlar. 1 yilda 100 mingdan 30 mingi ro'yxatdan o'chiriladi va o'sha zaxoti yana investitsiya qilinadi, oqibatda balans qoldig'i - 100 ming. 2 yilda 100 mingdan yana 30 ming ro'yhatdan uchiriladi va usha zaxoti investitsiya qilinadi, shu tariqa har yili shunday davom etaveradi. Natijada amortizatsion jamg'armalarga har yillik ro'yxatdan o'chirishlar hajmi hamda unda yashirilayotgan foydalar hajmi, shuningdek, sof haqiqiy foyda

qisqarmaydi, asosiy kapital qiymatining balans qoldig'i ham kamaymaydi. Uch yil ichida ro'yxatdan o'chirilgan mablag' va asosiy kapitalga joylashtirilgan yalpi sarmoyalar 15.1 - misoldagi kabi asli 30 minglik eskirishda 65.7 mingni emas, 90 mingni tashkil etadi. Degressiv variantlardan biriga AQSH da qabul qilingan va raqamlar yig'indisi deb ataluvchi tizim kiradi. Bu tizimni misol orqali tushintirib beramiz.

3 - misol. Faraz qilaylik, asosiy kapitalning biror elementi 7 yil xizmat qiladi. Xizmat muddati raqamlarini tartib bilan yozamiz: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ularning yig'indisini hisoblaymiz - 28. Tartib rakamlari teskari tomondan boshlab ularning umumiy yig'indisiga bo'linadi, ya'ni birinchi yil dastlabki qiymatining 7:28 qismini ro'yxatdan o'chirishga ruxsat beradi, ikkinchi yil 6:28 qismini, uchinchi yil 5:28 qismini va hokazo. Xuddi, balans qiymatini ro'yhatdan o'chirishdagi kabi, bu ro'yxatdan o'chirish ham imkon darajasida mumkin bo'lgan stavkada o'tkaziladi, chunki amortizatsion jamg'armaga ajratilgan mablag'lar u yerda uzoq kololmaydi - bundan manfaat yo'q, qolavyersa, ko'rib turganimizdek, ro'yxatdan o'chirish me'yorlari ham yildan yilga kamayib boradi. Ajratilgan mablag'lar taqsimlanmagan foyda bilan birga yana eng qisqa muddatlarda asosiy kapitalga joylashtiriladi va yil ichida yana birinchi yil stavkasi bo'yicha ro'yxatdan o'chiriladi.

Amaliyotda juda kam qo'llaniladigan to'g'ri yoki mutanosib ro'yxatdan o'chirish ham hozirgi sharoitlarda moliya vazirligi ruxsati bilan jismoniy va ma'naviy eskirishi chinakam davriga nisbatan qisqartirilgan muddatlarda o'tkazilgani bois, odatda, jadallashtirilgan hisoblanadi.

Qarshimizda investitsiyalarning davlat tomonidan boshqariluvining kudratli richagi turibdi - bu foydalarning soliqlardan ozod qilinishi, ularni amortizatsion jamg'armalarga yashirish hamda yangi kapital joylashtiruvlari uchun majburiy foydalanishdir (bu mablag'lardan boshqa maqsadlarda foydalanib bo'lmaydi, ularni harakatsiz qoldirish ham mumkin emas).

22.4. Jadallashtirilgan amortizatsiya samarasi.

Asosiy kapitalni tezlashgan amortizatsiyalarini hisobdan chiqarish me'yorlarini o'zgartirib turilishi barcha rivojlangan mamlakatlarda davlat kon'yuktura va tuzilishi siyosati vositasi sifatida keng miqyosda foydalaniladi, shuningdek tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini moliyaviy ta'minlash uchun, ilmiy tadqiqotlarni rag'batlantirish va ularni natijalarini joriy etish uchun. Me'yoriy amortizatsiya chegirmalarini o'zgartirishning samarasi kon'yuktura uchun qulay bo'lgan yillarda seziladi, ya'ni inqiroz va pasayish davrlarida amortizatsiyadan foydalanish siyosati kuchsiz bo'ladi.

Kon'yuktura qanchalik yomon bo'lsa, shunchalik foydadan ishlatish qiyinlashadi, o'z - o'zini moliyaviy ta'minlash uchun imkoniyatlar kamayadi, davlat tomonidan beriladigan amortizatsiya imtiyozlari esa xususiy investitsiya beruvchilarni o'ziga kamroq tortadi. To'lashgan amortizatsiya hisobdan chiqarish bo'yicha imtiyozlar - davlat byudjetiga foyda solig'idan tushuvchi mablag'larni qisqarishi bilan bir xildir. Ularning natijasi boshqa soliqlarning oshishi yoki davlat

qarzining o'sishi bo'lishi mumkin.

Davlat boshqaruvining vositasi sifatida byudjetning ho'jalik maqsadlaridagi harajatlari ham foydalaniladi. Bu birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidiyalar va kafolatlari, shuningdek, mahsulotlarni sotib olishga ketgan harajatlar va xususiy sektordagi hizmat ko'rsatishlardir.

22.5. Davlat sektori.

Davlat sarmoyasini sarflash kengroq darajada davlat iqtisodiyotini tartibga solishda muhim rol o'ynaydi. U bir vaqtning o'zida xususiy xo'jalikka ta'sir ko'rsatuvchi ob'ekt va vosita hisoblanadi.

Davlat sektori - markaziy va mahalliy davlat organlariga butunlay yoki qisman tegishli bo'lgan ho'jalik ob'ektlari majmuasini tashkil etadi. Davlat sektori - kapitalizm rivojlanishiga qadar ko'pchilik mamlakatlarda bor bo'lgan, pochta, qisman transport xizmati, qurol – yarog'larni tayyorlash va boshqalar ham kiradi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish tizimi o'rnatilgan borishi jarayonida davlat qurilish olib bordi, xususiy mulkdorlardan ob'ektlarni, ayniqsa infratuzilma sohasida, og'ir sanoatni qaysiki ularning faoliyat ko'rsatishi mamlakat iqtisodiyoti uchun har doim foydali va zarurlarni sotib oldi. Ba'zi bir mamlakatlarda davlat sektori tarmoqlar bilan korxonalarni milliy lashtirish (Fransiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Avstriya) natijasida, boshqa davlatlarda esa (A+SH, FRG, SHvetsiya, Yaponiya) qurish yoki inqirozga uchragan ho'jalik ob'ektlarini sotib olish natijasida vujudga keldi. Birinchi guruhga kiruvchi mamlakatlarning milliy boyligida davlat sektorini ulushi ikkinchi guruhga nisbatan yuqoridir.

Davlat sektorining sezilarli qismi - infratuzilma ob'ektlari bo'lib ko'p hollarda norentabeldir. Ikkinchi qismi xom ashyo va energetika tarmoqlaridagi davlat korxonalari bo'lib unda katta investitsiyalar talab qilingan holda sarmoyaning aylanishi ancha sustdir. Davlat firmalarining rentabelligi xususiy firmalarga qaraganda odatda past bo'ladi. Davlat sektorining bozor xo'jaligi sharoitida faoliyat ko'rsatishi tamoillari xususiy firmalarning tamoillaridan bir qancha farq qiladi va davlati sektorini umumdavlat iqtisodiy masalalarini hal etishga qaratilgan va xususiy xo'jaliklar daromadini oshirishga imkoniyat yaratishga qaratilgan.

Yakka xokimli foyda, ko'pincha umuman foydaning o'zi infratuzilma, energetika, xom - ashyo tarmoqlari, NIOKR xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlashda, atrof - muhitni himoya qilish sohalari davlat sektorining birinchi darajali maqsadi hisoblanmaydi. Negaki ushbu sohalardan yuqori foydani hech kim talab qilmaydi, zararlar esa byudjet hisobidan qoplanadi. SHu sababli davlat sektori arzon hizmatlardan kelib chiqib xususiy sektordagi chiqimlarni kamaytiradi.

Davlat sektori aktiv ravishda iqtisodni davlat vositalari orqali boshqarishda qo'llaniladi. CHunki, kon'yukturani yomonlashgan sharoitida, depressiya yoki inqiroz holatida, xususiy sarmoya sarflash qisqarganda davlat sektoriga investitsiyalar o'sishi ko'payadi. SHunday qilib, hukumat organlari ishlab chiqarishni pasayishi va ishsizlikni o'sishiga qarshi harakat qilishga intiladi.

Davlat sektori davlatning to'zish siyosatida muhim rol uynaydi. Davlat yangi ob'ektlarni tashkil etadi yoki eskilarini kengaytiradi va qayta kuradi. Ushbu faoliyat sohalari, tarmoqlar yoki regionlarda kuchonki u yerga xususiy sarmoya yetarli darajada etib bormasa. SHunday qilib davlat sektori NIEKR xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlashda katta rol o`ynaydi. Davlat firmalari tashqi savdo, chet etga sarmoyalarni chiqarish, kupincha milliy sarmoyani kaysi bir mamlakatga joylashtirish yoki kiritishda pioner roliga chiqishadi. Masalan: Folsvagen Germaniyaning konserni hukumatning federal va yer mulki tuzilmasida qisman bo'lgan konserni CHexiyaning avtomobil sanoatidagi ishtiroki.

Davlat sektorining o`lchami, uning milliy iqtisodiyotdagi xissasi nafaqat yangi qurilishlar, sotib olishlar natijasida o`zgaradi, balki davlat sektorini rentabeli va qayta qurilgan ob'ektlarni xususiylashtirish va xususiy sarmoyalarga sotish oqibatidir.

Xulosa

Davlat iqtisodiyotini tartibga solish vositalari ma'muriy va iqtisodiy larga bo'linadi. Mamuriy vositalar davlat hokimiyati kuchiga asoslangan hamda taqiq, ruxsat va majbur qilish choralarini qamrab oladi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning iqtisodiy vositalari pul-kredit va byudjet siyosati vositalariga bo'lishadi.

Davlat boshqaruvida soliqlar ikkilanma rol o'ynaydi. Bir tomondan bu davlat xarajatlarini mablag' bilan taminlashning asosiy yo'li, byudjet siyosatining moddiy asosi, ikkinchi tomondan, bu boshqaruv instrumentidir.

Iqtisodiy vositalarga o'z navbatida fiskal, monitar va tashqi alorqalar siyosatidan iborat. Keng foydalanadigan siyostalardan biri bo'lib byudjetni tartibga solish hisoblanadi – soliq tizimini o'zgartirish, soliq imtiyozlari, asosiy kapitalni jadallashgan amortizatsiyasini, ko'rinmas zahiralarini balansdan chiqarishdagi imtiyozlar.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Ma'muriy vosita tushunchasi
2. Iqtisodiy vosita turlari
3. Jadallashan amortizatsiya mohiyati
4. Davlat sektorini vazifasi
5. Tashqi aloqalarini tartibga solish usullari

23. MAVZU. IQTISODIYOTDA TARKIBIY O'ZGARTIRISH SIYOSATI VA MODERNIZATSIYALASH.

23.1. Iqtisodiy tuzilmaning mohiyati.

Xalq xo'jaligi bir-biri bilan juda izchil bog'langan ko'pgina makroiqtisodiy elementlardan iborat murakkab tizimdir. Bu elementlar orasidagi nisbatlar iqtisodiy tuzimni tashkil etadi.

Iqtisodiy tuzim xalq xo'jaligining muvozanatlashuvi, uning samarali va barqaror o'sishi uchun muhim ahamiyatga ega. G'arb davlatlarining ko'pchiligi iqtisodiy o'sishdagi muvaffaqiyatlar ko'p hollarda chuqur tuzilmaviy o'zgarishlar bilan bog'langan. Bular ishlab chiqarishning umumiy o'sishi va boshqa ijobiy sifat o'zgarishlarini ta'minlaydi.

Janubiy SHarqiy Osiyoning qator yangi industrial davlatlaridagi ishlab chiqarishning tezkor o'sishi avvalambor bu davlatlar uchun nostandart bo'lgan tarmoqlarning joriy etilishi, ya'ni ho'jalik tuzilmasining kuchli o'zgarishi natijasida sodir bo'ldi.

Sobiq Sovet hukumatining dastlabki 10 yilliklarida sanoat rivojlanishi foydasiga chuqur tuzilmaviy qayta qurish amalga oshirilgan edi. Bu mamlakatni qisqa muddatlarda sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmi bo'yicha jahonda etakchi o'rinlardan biriga chiqishiga imkon berdi. SHu bilan birga shakllangan iqtisodiyot tuzilma optimal emas ekan. Sanoat doirasida qazib chiqarish tarmoqlari va qurol ishlab chiqarish juda katta ulush (absolyut va nisbiy) ga ega bo'ldi.

Umuman xo'jalik tuzilmasi progressiv ijtimoiy yo'nalishda borilmoqda edi. Qishloq xo'jaligi va xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarish tarmoqlari oqsay boshladi. Bu narsa bozor iqtisodiyotiga o'tishni yanada qiyinlashtirdi va u tuzilmaiy qayta qurishni bizning mamlakatimiz tushib qolgan chuqur inqirozdan chiqishning markaziy muammolaridan biriga aylantirib qo'ydi.

Tuzilma nazariyasi iqtisodiyotda yetarlicha faxrli o'rinni egallaydi. Xususan, ushbu muammolarga Amerikalik olimlar V. Leontev, S. Ko'znets, J. Gelbreyt va boshqalar o'z e'tiborlarini qaratganlar.

23.2. Ijtimoiy tuzilma.

Ijtimoiy tuzilma turli tashkiliy huquqiy tadbirkorlik shakllari o'rtasidagi munosabatlarini ifoda etadi. G'arb davlatlarining ko'pchiligida kapital

konsentratsiyalashuvi va markazlashuvi jarayoni davom etmoqda. Mahsulot chiqarish hajmi kam sonli biroq yirik xo‘jaliklar qo‘lida to‘planmoqda.

Jadval 19.1 2010 yildagi AQSH biznes tuzilmasi

Tashkiliy huquqiy shakl	Korxonalar soni		Oborot	
	Ming	%	mlrd dol	%
Yakka egalik firmalari	13091	71.3	610.8	6.0
O‘rtoqlik korxonalari	1648	9.0	411.4	4.0
Korporatsiyalar	3612	19.7	9185.5	90.0
Jami	18351	100	10207.7	100

Ushbu ma’lumotlardan ko‘rinadiki, yakka egalik firmalari va o‘rtoqlik korxonalari barcha biznes shakllarining 80%dan ortig‘ini tashkil etadi, ammo ularga jami oborotning bor-yo‘g‘i 10% to‘g‘ri keladi.

O‘zaro ko‘shilish va «yutib yuborish» jarayonlari davom etmokda. Nafaqat mayda, balki yirik firmalar ham o‘z mustakilligini yo‘qotmokda. Masalan, 1984 mlrd dollarga ega bo‘lgan «Galf oyl» kompaniyasini yutib yubordi.

Bu bilan bir katorda kichik va o‘rta biznesning intensiv rivojlanishi davom etmokda. AQSHda 50-yillarda yiliga 100 mingdan kam kichik firmalar tashkil etilardi, 80-yillarda esa 650 mingdan ortik tuzila boshlandi. Kichik biznesning uzluksiz rotatsiyasi jarayoni kechmokda. AQSHda har to‘rtinchi firma faoliyatining birinchi yilida bankrot bo‘ladi, qayta tashkil etilgan firmalarning 90%i 4 yildan ortik yashay olmaydi.

Germaniyada mayda va o‘rta korxonalarda jami band aholini 70%i to‘plangan. Bu korxonalarining yashovchanligi ularning yuqori ixtisoslashuvi, moslashuvchanligi, texnik yangiliklarga tezda javob berishi bilan izohlanadi. Qator davlatlarda kichik biznes yangi ish o‘rinlarining 80%gacha ta‘minlaydi.

Ijtimoiy tuzilma o‘z ichiga turli aholi guruhlari daromadlarining differentsiatsiyasini oladi. Unda tenglik va adoltilik muammolari aks etgan. Turli davlatlarda differentsiatsiya darajasi bir xil emas. Bozor iqtisodiyoti, odatda, daromadlar darajasida katta farqlarni nazarda tutadi. AQSHda 80-yillarning oxirida eng kashshok 20% oilalar yalpi shaxsiy daromadning 5% dan kam qismini olisharda, eng boy 20% oilalar esa 44% ga yaqinini olishardi. SHu tahlil, aholining eng boy katlami aholining eng kambag‘al katlamiga qaraganda to‘qqiz barobar ko‘p daromad olgan. SHu bilan bir katorda zamonaviy taraqqiy etgan mamlakatlarda aholi guruhlari o‘rtacha daromadlarining nisbiy va absolut o‘sishi kelmoqda, bu ijtimoiy differentsiatsiyaning umumiy darajasini sal kamaytiradi.

Rossiyada ijtimoiy tuzilma zamonaviy bozor iqtisodiyotini yaratish yo‘lida sezilarli o‘zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Avvalgi sharoitlarda ijtimoiy tuzilma ishlab chiqarishning yuqori konsentratsiyasi hamda noqishloq xo‘jalik tarmoqlarda davlat mulkining yakka hokimligi bilan ajralib turar edi. 80-yillar oxirida personal soni 1000 kishidan ortik sanoat korxonalariga jami band aholining 88% dan ortig‘i hizmat kilgan. Bitta sanoat korxonasida o‘rtacha

SSSRda 833 kishi, GFR va Yaponiyada 150 kishi, AQSHda esa bor-yo'g'i 53 kishi mehnat qilgan.

MDX davlatlarida islohotlarning amalga oshirilishi yetarlicha radikallik bilan ijtimoiy tuzilmani almashtiradi. Rossiya davlat statistika qo'mitasining baholashicha, ro'yxatga olingan yangi ho'jalik shakllanmalarining soni 1992 yilda 950 mingga yetdi; ularning 400 mingdan ortig'i o'rtoqlik firmalari, 12 ming assotsiatsiya, konsern, konsorsiumlardar. 1993 yil oxirida Rossiyada faoliyatining barcha turi bilan band jami aholining (71 mln) dan 42 kishi davlat korxonalarida 29 mln.i esa xususiy va aralash korxonalarda mehnat qilishgan.

SHu bilan barcha kichik korxonalarning sekin rivojini ta'kidlab o'tish joiz. 1992 yilda ular sanoat mahsulotlarining 4% dan ortig'ini ishlab chiqarishgan.

23.3. Tarmoq tuzilmasi

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda siljishlarining umumiy qonuniyati qishloq xo'jaligi va xom-ashyo tarmoqlari salmog'ining sezilarli pasayishi, sanoatning texnik modernizatsiyasi va xizmatlar sohasi tarmoqlarining tezkor o'sishida ko'rinadi. Eng radikal o'zgarishlar tarmoq osti sohalari darajasida yuz beradi, ularning doirasida eng yuqori dinamikaga ilm-fan ko'p talab etadigan ishlab chiqarish sohalari ega bo'ladi. AQSHda qayta ishlash sanoatida band bo'lganlar sonining pasayishi asosan anoanaviy yuqori mehnat talab qiladigan ishlab chiqarish sohalari (oziq-ovqat, to'qimachilik, tikuvchilik) hamda kapital ko'p talab qiladigan tarmoqlar (xususan metallurgiya) hisobiga sodir bo'ldi. SHu davrda elektrotexnika sanoati va uskunasozlikda band bo'lganlarning soni so'nggi besh yilda 1.5 baravaridan ko'p o'sdi.

Xarakterli o'zgarishlar rivojlanayotgan mamlakatlar xususan yangi industrial davlatlar (YaID) ning tarmoq tuzilmaida yuz bermokda. Bu mamlakatlar birinchi navbatda SHarqiy Osiyo to'rtligi (Singapur, Taivan, Janubiy Koreya va San CHang) yanada ko'proq darajada mahsulot sifati va ishchilarning yuqori malakasiga tayangan xolda texnik murakkab va ilmiy ishlab chiqarish tarmoqlariga ixtisoslashmokda.

Oddiy, ko'p mehnat talab qilinadigan buyumlar (masalan to'qimachilik, kiyim-kechak, poyafzal) ni ishlab chiqarishning ustunligini saqlashga faqatgina arzon ishchi kuchiga ega, eksport ekspansiyasining yo'liga kechroq kirgan davlatlar (SHri Lanka, Indoneziya, Filippin, Bangladesh) qodir bo'lmoqdalar. Ular YaID o'z pozitsiyalarni ishchi kuchi bahosining o'sishi tufayli yo'qotishi evaziga raqobatbordoshlikka yerishmokdalar. SHuning uchun mehnattalab ishlab chiqarish tarmoqlari ancha rivojlangan davlatlardan kam rivojlangan davlatlarga faol ko'chib o'tmoqda. Bunda yuqori muvaffaqiyatga arzon ishchi kuchi ustunligini zamonaviy ilmiy texnik yutuqlardan tanlab foydalanish bilan qo'shib olib borganlar erishmoqdalar.

Tarmoq tuzilmasidagi o'zgarishlar bizning mamlakatimiz uchun ham dolzarb ahamiyatga ega. Uzoq yillar davomida Rossiya iqtisodiyotining eng muhim tarmoqlari orasidagi munosabatlar yetarlicha **barqaror** bo'lib keldi. Bu xalq xo'jaligi tarmoqlarining milliy daromaddagi ulushini tasdiqlaydi.

	1985 y	1987 y	1988 y	1989 y	1990 y
Sanoat	48,6	47,2	44,4	44,5	43,1
qishloq xo'jaligi	14,1	15,3	18,7	18,8	18,3
Transport va aloqa	6,5	6,7	6,6	5,8	7,6
qurilish	10,5	12,8	13,1	13,0	12,4
Savdo, tayyor buyumlar, (MTS)	20,3	18,0	17,2	17,9	18,6

Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Rossiya xalq xo'jaligi tarmoq tuzilmasi garchi optimal bo'lmasa ham yetarlicha barqaror ekan. Bu yerda qishloq xo'jaligi, savdo va MTSning ortda qolib ketganligi aks ettirilgan.

23.4.Takror ishlab-chikarish tuzilmasi

Bu iqtisodiyotning o'sishi imkoniyatlari va uning samaradorligini aks ettiruvchi xo'jalik tizimining kesimidir. Jamoatchilik takror ishlab chiqarish bo'linmalari orasida uch xil munosabatlar juda muhimdir: jamoa takror ishlab chiqarish iste'mol o'rtasidagi; iste'mol va jamg'arish o'rtasidagi; asosiy fondlar elementlari o'rtasidagi munosabatlar.

1 va 2 bo'linmalar o'rtasidagi munosabatlar - sovet iqtisodiy fanlari uchun anoanaviy muammodir. Uzoq muddat texnik va iqtisodiy taraqqiyot hamda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning sharti deb 1 bo'linmaning nisbatan ko'proq o'sishi hisoblanardi. Bu tamoyilning amalga oshirilishi SSSRda ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishning sanoatdagi salmog'i 1986 yilda maksimal daraja - 75.3% ga etdi. Keyingi yillarda iste'mol buyumlari ishlab chiqarishi ancha tezroq o'sdi, biroq uning salmog'i 27.6% (1990 y) dan oshgani yo'q. SHunga qaramay ko'pgina sanoati rivojlangan mamlakatlarda iste'mol buyumlari ishlab chiqarishning ulushi ancha yuqori va bu iqtisodiy ko'tarilishga to'sqin qilmaydi.

Iste'mol va jamg'arish o'rtasidagi munosabatlar - kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning muhim shartidir. Odatda, jamg'arish ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, iqtisodiyot o'sish sur'ati ham shunchalik yuqori bo'ladi. Sobiq uchun milliy daromadning 25% ini tashkil etadigan jamg'arish normasi xosdir. So'nggi yillarda bu norma pasaydi va 1990 yilda 20.7% ni tashkil etdi. Rossiyada 1991-92 yillarda jamg'arishning pasayishi (ham nisbiy, ham absolyut) davom etdi. 1992 yilda Rossiya iqtisodiyotidagi tuzilmaiy qayta qurish investitsion resurslarning cheklanganligi sharoitlarida amalga oshirildi. Kapital quyilmalari hajmi pasayishida davom etdi. Jamg'armalarning YaIMdagi salmog'i 8%gacha qisqardi. Bunda investitsiyalarning eng ko'p miqdorda kamayishi tuzilmaiy siyosatning yo'nalishi va dinamikasini belgilab beruvchi tarmoqlarda kechdi.

Investitsiyalarni qisqartirish hisobiga, ayniqsa, agar kapital quyilmalar samaradorligini oshirishga erishilsa, vaqtincha iste'mol hajmini kengaytirish

mumkin. Birok istiqbolida investitsion tuzilmalarni to'xtatib qo'yish xo'jalikning umumiy o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Boshqa rivojlangan davlatlarda iste'mol va jamg'arish o'rtasida etarlicha turli va bekaror proporsiyalar shakllangan. Ko'p narsa siklik kon'yukturaga bog'liq. Ko'pincha jamg'arish milliy daromadning 15-20%i oralig'ida tebranib turadi. Ammo, masalan, Yaponiyada ba'zi yillarda jamg'arish 30%dan oshib ketgan.

Ishlab chiqarish tuzilmasida moddiy mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlar infratuzilma deb ataluvchi, ushbu tarmoqlarning amal qilinishini ta'minlovchi iqtisodiy tizim elementlari o'rtasidagi nisbatlar muhim rol o'ynaydi.

U ikki guruhga bo'linadi: ishlab chiqarish va noishlab chiqarish. Birinchi guruhga bevosita moddiy ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi tarmoqlar kiradi: temir va shosse yo'llar, enyergiya, suv va gaz ta'minoti, tabiatni muhofaza qilish inshootlari va x.k. Ikkinchi guruhga ishlab chiqarish bilan bilvosita bog'liq bo'lgan tarmoqlar kiradi: umumiy va kasb ta'limi, sog'liqni saqlash va x.k.

Infratuzilma tarmoqlari ikki yoqlama xaraktyerga ega. Bir tomondan, ularning taraqqiyotsiz barcha ommaviy ishlab chiqarish samaradorligi keskin kamayib ketadi. Hozirgi sharoitlarda iqtisodiyotning miqdoriy va sifat taraqqiyotining infratuzilmasi holatiga bog'langanligi yaqqol ko'rinadi. Boshqa tomondan, infratuzilma elementlari, odatda kim ularga kapital yotqizsa, o'shanga darhol foyda keltirmaydi. SHu bilan birga ushbu kapital quyilmalarsiz iloji yo'q. Rossiya misolida ko'ringanidek, infratuzilmadagi nooqilona iqtisod ertami-kechmi ishlab chiqarishda texnik darajasining ortda qolishida ko'rinadi.

23.5. Hududiy tuzilma. Tashqi siyosat tuzilmasi

Hududiy tuzilma avvalambor ishlab chiqarish kuchlarining mamlakat hududida joylashishini belgilab beradi. Oqilona joylashtirish korxonalarning xom-ashyo manbalari, energiya ta'minot, iste'mol hududlari, mehnat resurslari bilan joylashgan o'rni o'rtasidagi optimal aloqasini nazarda tutadi. CHuqur ommaviy mehnat taqsimoti sharoitlarida ma'lum mahsulot turlarini ishlab chiqarish bo'yicha doimiy aloqalar, ya'ni ishlab chiqarish koopyeratsiyasi (hamkorligi vujudga keladi). Koopyeratsiya aloqalari maksimal darajada ishlab chiqarish kuchlarining geografik joylashuvi bilan bog'lanishi va yuk tashishlar uchun minimal xarajatlarni ta'minlashi maqsadga muvofiqdir.

Tashqi savdo tuzilmasi o'ziga xos xalq xo'jaligining aksi bo'lib hisoblanadi. Sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun eksportda sanoat mahsuloti, ayniqsa, yakuniy, texnologik va ilmiy mahsulotlarning yuqori salmog'iga ega. Ko'pchilik rivojlanayotgan mamlakatlarning importida xom-ashyo va materiallar ustuvor o'rin tutadi.

Rivojlangan mamlakatlar importida xom-ashyo tovarlari, energiya tashuvchilari, ekologik zararli ishlab chiqarish mahsulotlari ustun turadi. SHu bilan birga bu mamlakatlar xalqaro mehnat taqsimotidan foydalanib faol ravishda uskunalar, mashinalar, transport vositalarini sotib oladi. 80-yillar oxirida bu

mahsulotlarning AQSH importidagi xissasi 40%, Buyuk Britaniyanikining 32%ni tashkil etdi.

Sobiq Sovetning tashqi savdo tuzilmai samarali emas edi. Eksportda energiya tashuvchilar va xom-ashyo matyeriallarining salmog'i yuqori edi, bu sanoat ishlab chiqarishdagi imkoniyatlardan kuchsiz foydalanganlikdan dalolat beradi. Afsuski, bozor iqtisodiyotiga o'tish tashki iqtisodiy aloqalar tuzilmaiga progressiv o'zgarishlar kiritish olmadi.

Rossiya eksportining tovar tuzilmasi, (%)

	1988	1989	1990	1991	1992
Yoqilg'i, minyeral xom-ashyo, metallar	53,0	52,0	51,4	62,2	70,6
Kimyoviy va rezinotexnik mahsulotlar	3,3	3,4	3,8	8,0	6,4
Boshqa xom-ashyo	4,9	4,9	4,6	8,5	6,1
Oziq ovqat	1,1	1,3	1,7	3,3	2,7
Mashina va uskunalar	17,1	16,8	17,5	7,9	9,3
Boshqa sanoat mahsulotlari	20,6	21,7	20,9	10,2	4,9

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, SSSR tarqalganidan so'ng Rossiya eksportida yoqilg'i xom-ashyo o'rni chuqurlashdi, mashinasozlik va qayta ishlash sanoatining boshqa tarmoqlari xissasi esa sezilarli darajada qisqardi.

SHu bilan bir vaqtda Rossiya importida mashina-uskunalar va transport vositalari bilan bir katorda qishloq ho'jalik mahsulotlari va xalq iste'mol tovarlari yuqori o'rinni egallaydi. Xususan, 1994 yilning birinchi yarmida Rossiya tovar importi to'zilishi quyidagicha shakllangan: mashinasozlik mahsulotlari umumiy import hajmida 19%, yengil sanoat mahsulotlari 30%, oziq-ovqat sanoati va qishloq xo'jaligi xom-ashyosi esa 41%.

23.6. Iqtisodiy tuzilmaga ta'sir etuvchi vositalar

Iqtisodiy tuzilish bir xil ko'rinishda qolmaydi. U o'zgarishlar ta'sirida bo'ladi. Va bu o'zgarishlar qanchalik tezroq amalga ohsa, tuzilma ham elastik holda vaqt talablariga moslasha boradi va iqtisodiyot muvaffaqiyatli rivojlanadi. Ikkinchi Jahon urushidan keyin tuzilmaviy o'zgarishlar amalga barcha mamlakatni egallab oldi: ularning yo'li bir xil bo'lmasada, 2ta asosiysini ajratish mumkin.

1-sida sof bozor munosabatlari vujudga keltirgan tabiiy kuchlar ustunlik qiladi. Tuzilma daromad me'yori o'zgarishi natijasida almashadi. Istiqbolli bo'lmagan elementlari bo'lgan ho'jalik korxonalari kam foydalilikka kanoat qilishadi yoki sinib ketishadi. Kapital, ishchi kuchi, tadbirkorlik bugungi kundagi foydali tomonga intiladi.

Boshqa yo‘l rivojlangan tuzilmaviy o‘zgarishlarni tezlashtirishda davlat dastaklaridan keng foydalanish yo‘lidir. Bu yerda odatda tuzilmaning qaysi elementlarini qisqartirishga tortilishi, qaysilariga maqsadga muvofiq yordam ko‘rsatish kerakligini oldindan aniqlashga yordam beruvchi zarur baholashlar qo‘llaniladi.

Birinchi yo‘lni shartli ravishda Amerika yo‘li deyish mumkin. U bo‘ylab 80-yillar Buyuk Britaniya yurdi. Bu yerda tayanch vazifasini davlatning passiv aralashuvidagi bozor kuchlari bajardi. Bu yo‘l uzoqligi, sezilarli ijtimoiy yo‘qotishlarni o‘z ichiga olishi ko‘rindi, ishlab chiqarish samaradorligi o‘sishi sur‘ati sekinligi kuzatildi.

Ikkinchi yo‘l Yapon yo‘li (bu yo‘lda Yaponiya 30 yildan beri va Janubiy Koreya bormoqda) markazlashtirilgan tartibga solish richaglari, davlat rejalashtirish va resurslarni tarmoqlararo tezkor taqsimlanishiga tayangan. Bu yo‘l kam ijtimoiy yo‘qotishlar va sezilarli samaradorlik o‘sishi su‘ratlari bilan ancha tez kechadi.

Ustuvor tarmoqlarni aniqlashda qator mezonlar qo‘llaniladi. Ularni Janubiy Koreya misolida ko‘rib chiqamiz:

1) Eksport potentsiali. Tarmoq avvalo milliy iqtisodiyotning afzalliklariga asoslanib, eksportni tez oshirish imkoniyatlarini namoyish qilishi kerak. Berilgan tarmoqning tashki bozordagi raqobatbardoshligi, istikboli ko‘rib chiqiladi va baholanadi. Tabiiyki, soha eksport potentsialini baholashda jahon bozorida u yoki bu mahsulotga moslangan holda bozor kon‘yunkturasi prognoz tuziladi.

2) Tarmoq mahsulotiga ichki bozorda talabning ko‘rinishi. g‘oya iqtisodiyotning importga tobeligini o‘tib borayotgan ichki ishlab chiqarish vositasida yumshatishga qaratilgan. Bu yerda asosan mahsulotga talab elastikligi an‘anaviy holda aniqlanadi.

3) Millatning butunlikdagi rivoji. Sanoatning ustuvor tarmog‘i mamlakatni yanada industrialashgan boskichga yerishishiga ko‘maklashishi kerak. Masalan, Janubiy Koreya 5ta besh yillik rejasi fan-texnika taraqqiyotini mamlakat kelajagi farovonligi zarur asosi sifatida aniqladi. Demak, ustunlik mamlakat fan va intellektual potentsialini ko‘tara oladigan tarmoqlarga byerildi.

4) Xom-ashyo va energiya importiga bog‘liqlikni kamaytirish, mamlakat resurs sig‘imini qisqartirish.

5) Mamlakat tovar balansidagi kamomadni minimallashtirish.

6) qulay qo‘shimcha samara. Agar byerilgan tarmoq tezlashtirilgan rivoji boshqa sektor yoki tarmoq ishlab chiqarish samaradorligi oshishini ta‘minlasa, u ham ustun (nufuzli) soha sanalishi kerak.

Ustun sohalar aniqlanib va zarur akseptlar quyilgach, tuzilmaviy siljishlar rejasi ishlab chiqish va amalga oshirish boshlanadi.

Tuzilmaviy siyosatni amalga oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari.

Turli mamlakatlarda tuzilmaviy siyosatni amalga oshirish o‘ziga xos xususiyatlarga ega. AQSHda tuzilmaviy siyosatida an’anaviy tartibga solish dastaklari qo‘llaniladi: kredit va soliq imtiyozlari, tashki iqtisodiy tarif siyosati.

Bu mamlakatda boshqa g'arb davlatlari kabi (masalan, Buyuk Britaniya xokimiyatga M. Tetchyer kelgach) hukumat iqtisodiy siyosati tushkunlikdagi tarmoqlar (metallurgiya, kemasozlik, tekstil) ishlab chiqarishlari manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Bundan maqsad ularni sekin, emirilishsiz qisqartirish.

AQSHda soliq va kredit imtiyozlari (Reygan ma'muriyati 80-yillar boshida krizisni bartaraf etish uchun keltirgan) hamma sohalarga tarqalgan. Moliyaviy yutuqning katta qismi avvalo sanoatning kapital talab tarmoqlariga tushdi. Kongressning import tariflari sohasidagi siyosati AQSHda dunyo bozorida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarni saqlashni rahbatlantirdi.

Yaponiya va kator o'zga Osiyo mamlakatlariga yanada aktivrok tuzilmaviy siyosat xos. 50-yillar boshida Yaponiyada iqtisodiy qiyinchilik, ishlab chiqarishning to'xtash va pastlashni boshdan kechirayotgan tarmoqlar tushkunlik karteli yaratila boshladi. Bundan maqsad ahamiyatini yo'qotgan ishlab chiqarish tarmoqlarini umumiy hajmini kamaytirishdir. Yaponiya tashqi savdo va sanoat vazirligi ko'mir sanoati keyingi rivojini maqsadga nomuvofiq sanab, 60-yillarda shaxtalarni qisqartirish va bo'shatilgan shaxtyorlarni professional qayta tayyorlash davlat dasturi yuzaga keldi. 70-yillar oxirida faqat yuqori samarali shaxtalar ishlardi, ko'mir sanoati ishchilari soni 10 marta kamaydi.

Tekstil sanoati ish haqi xarajatlari oshgach, u ham o'zining avvalgi ustunligini yo'qota bordi va Yaponiyada bu tarmoqni qisqartirish dasturi qabul qilindi. Faqat 70-yillarning birinchi yarmida bu tarmoqda 42% band bo'lgan 800 dan ziyod fabrika yopildi.

70-yillar kemasozlikda mehnat sig'imi ortdi va ishlab chiqarish samaradorligi o'sish sur'ati sekinlashdi. Buning izidan Yapon kemasozligida qotib qolish boshlandi. Energiya manbalari bahosi oshganidan alyumin sanoati kam rentabelli sanoatga aylandi va 85 yil 15%ga to'xtatildi. SHu vaqtning o'zida avtomobilsozlik, elektron sanoati, sintetik materiallar ishlab chiqarish tezlik bilan rivojlana bordi. Bo'lar hammasi davlat ko'magida amalga oshirildi. 1978 yil «Sanoatning baozi tushkunlikdagi tarmoqlarini barqarorlashtirishning maxsus choralari to'g'risida»gi qonun paydo bo'ldi. 1983 yil uni «Sanoatning ba'zi tarmoq tuzilmalarini mukammallashtirishning maxsus choralari to'g'risida»gi qonun almashdi.

1983 yilgi qonunga muvofiq hukumat ITTKI o'tkazishga kredit, subsidiya berish yo'li bilan ko'maklashuvi natijasida 26 sanoat tarmog'i tubdan yangilandi.

Rivojlangan mamlakatlar tuzilmaviy o'zgarishlar tajribasi shundan dalolat beradiki, u davlat tashkiliy ko'maklashuvidagi sharoitda yuqori samara beradi.

23.7. O'zbekiston iqtisodiy tuzilmasini qayta qurish yo'nalishlari.

O'zbekiston oldida tuzilmaviy siyosat sohasida favqulodda muhim va zarur masalalar turibdi. Ular hamma soha bo'yicha tuzilmani tubdan o'zgartirishi kyerak.

Ijtimoiy tuzilma mulkchilik tizimiga o'zgartirishlar kyeritishni talab qiladi. (korxonalarni xususiylashtirish, demonopollashtirish, kichik korxonalarni rivojlantirish, shu jumladan fyermiyer xo'jaliklarni tez o'stirish).

Tarmoq tuzilmasi harbiy sanoatni keskin o'zgartiradigan extiyot predmetlarini ishlab chiqarish ustivor rivojlanishi tomonga o'tishi kyerak. Bir vaqtning o'zida bugungi kun texnikaviy rivojlanish darajasiga mos keladigan tarmoqni rivojlantirish (ko'p xollarda yangidan kiritish) asosiy masaladir. Ularga quyidagilar kiradi: EHMning beshinchi va keyingi avlodlarini, axborot tarmoqlarini, telekommunikatsiyani, dastur ta'minotini, hisoblash texnikasini, mikroelektronika vositalarini ishlab chiqarish.

Tuzilmani qayta qurish masalalari MDXdagi barcha iqtisodiy islohotlar dasturida o'z ifodasini topgan. Xususan, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturida Rossiya Fedyeratsiyasi hukumati o'zining maxsus «Tuzilmaviy siyosat»iga ega. Unda aytilishicha, tuzilmani qayta qurishning 1-bosqichida investitsion resurslar etishmovchiligi kuchli seziladi, moliyaviy bozorning etilmaganligi institutsional investorlar samarasi yo'qligi kapital harakatini sustlashtirishni, mavjud investitsional resurslari samaradorligini oshirishga tushkinlik qiladi. SHuning uchun tuzilmani yaxshi tashkil qilish mavjud imkoniyatlarni katoiy chegaralashni, tarmoqlararo va tarmoq ichida resurslarni qayta taqsimlashni o'zgarib turishni talab qiladi.

Bu dasturni amalga oshirish boshqa islohot dasturlari katori xalq xo'jaligida qator chuqur o'zgarishlarni bosqichma-bosqich amalga oshirishni talab etadi va ko'p yillarga mo'ljallanadi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida tuzilma ijobiy o'zgarishlari barcha bozor sub`ektlarini nafaqat makro, balki mikro darajada aktiv faoliyat ko'rsatishiga qaratilgan. Xususan, ko'p narsa alohida birlashma va firmalar faoliyatiga bog'liq. Mamlakatda o'tkazilayotgan tuzilmaviy siyosatni hisobga olib har bir ho'jalik sub`ekti o'zining istiqbolini belgilab olishi kerak. Bir kator hollarda ma'lum egiluvchanlik va moslashuvchanlikka erishish uchun o'z ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish zaruratini keltirib chiqaradi.

Bu yerda davlat tuzilmani qayta qurish dasturi imtiyozlaridan foydalana olish, hamda davlat tuzilmaviy dasturida foydalanayotgan tartibga solish regulyatoriga aktiv ta'sir o'tkazish muhimdir.

Tuzilmaviy qayta qurishda asosiy rolni korxona va firmalar tashki iqtisodiy faoliyati o'ynaydi. Bu faoliyat tashki iqtisodiy aloqalar samarasini yuqori darajada ta'minlovchi yo'nalishda aktivlashtirilsa, ular makro va mikro darajada ko'proq foyda keltiradi.

Xulosalar.

1. Jamiyat iqtisodiy rivoji uning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish bazasida yuruvchi ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlari evolyusiyasidir. iqtisodiy rivojlanish dinamikasi ko'rsatkichlari ko'psonli, ular hamma vaqt ham sonli baholashga bo'ysunmaydi va ko'pincha turli yo'nalishda harakat qiladi.

2. Iqtisodiy rivojlanish jarayonini o'lchashdagi qiyinchiliklar tufayli maroiqtisodiyotda iqtisodiy o'sish tahlil kilinadi. iqtisodiy o'sish moddiy va qiymat ko'rinishida o'lchanishi mumkin.

3. Iqtisodiy o'sish ishlab chiqarishning qator omillari bilan aniqlanadi: mehnat, yer, kapital, tadbirkorlik qobiliyati. Ular o'z navbatida yanada mayda omillar (elementlar)dan tashkil topadi. Ularning tashqi va ichki iqtisodiy omillar yoki o'sishning ekstensiv va intensiv omili sifatida guruhlaymiz.

4. Iqtisodiy o'sish agarda ishlab chiqarish omillarini ko'paytirish hisobiga erishilsa ekstensiv va agar ular sifatini mukammallashtirish va yanada oqilona foydalanish hisobiga bo'lsa intensiv bo'ladi.

5. Iqtisodiy o'sishning yetakchi elementi bo'lib hozirgi davrda FTT hisoblanadi. FTT yutuklari rivoji va ularni o'zlashtirish bilan intensiv omillar ko'paymoqda.

6. Iqtisodiy o'sishning zamonaviy nazariyalari neoklassik va keynschilik yo'nalishida rivojlanmokda va Davlat jamiyat iqtisodiy rivoji strategiyasi, davlat iqtisodiy o'sishni tartibga solish shakl va uslublarida o'z aksini topmoqda.

7. Xalq xo'jaligi bir-biri bilan jins aloqadagi ko'plab makroiqtisodiy elementlardan tashkil topgan murakkab tizimdir. Bu elementlar orasidagi munosabatlar iqtisodiy tuzilmani tashkil etadi. Odatda ijtimoiy, tarmoq, ishlab chiqarish, hududiy va tashki savdo tuzilmalari ajratiladi.

8. Ijtimoiy tuzilma tadbirkorlikning turli tashkiliy-huquqiy shakllari orasidagi o'zaro munosabatlarni va aholi turli guruhlar daromadlari xilma-xilligini aks ettiradi.

9. Tarmoq tuzilmasi turli tarmoqlararo, tarmoq ichidagi o'zaro munosabatlarni ifodalaydi.

10. Xalq xo'jaligi juda murakkab tizim bo'lib, juda ko'p makroiqtisodiy elemntlardan iborat. Odatda ijtimoiy tarmoq, takror ishlab-chiqarish, hududiy va savdo tuzilmani ajratishadi.

Nazorat savollari.

1. Iqtisodiy tuzilmaning mohiyati.
2. Ijtimoiy tuzilma ko'rsatkichlari.
3. Tarmoq tuzilmasi ko'rsatkichlari
4. Takror ishlab-chikarish tuzilmasi ko'rsatkichlari
5. Hududiy tuzulmako'rsatkichlari
6. Tashqi siyosat tuzulmasi ko'rsatkichlari
7. Iqtisodiy tuzilmaga ta'sir etuvchi vositalar.
8. O'zbekiston iqtisodiy tuzilmasini qayta qurish yo'nalishlari.

24.MAVZU MAMLAKAT IQTISODIYOTINI RAQOBATDOSHLIGINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH.

24.1. Iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishning o'ziga xos xususiyatlari va omillari.

Jahon iqtisodiy hamjamiyati rivojlanishining hozirgi bosqichi jahon xo'jaligi aloqalarining globallasuvi va baynalmilallasuvi bilan tavsiflanadi, bunday sharoitda halqaro raqobat va milliy iqtisodiyotlarning raqobatbardoshlik muammolari dolzarb ahamiyat kasb etadi,

Har qanday mamlakatda ichki bozorda raqobatning mavjudligi bozor xo'jaligi muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi, jahonning ko'plab mamlakatlarida, shu jumladan, o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda raqobat to'g'risida qonunlarning qabul qilinganligi va mazkur masalalar bilan shug'ullanuvchi milliy tashkilotlarning tashkil etilganligi ushbu holatni tasdiqlab turibdi. Xususan O'zbekistonda Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi (Monopoliyaga qarshi qo'mita) tashkil etilgan bo'lib, uning faoliyati respublika iqtisodiyotida raqobat muhitini yaratish, mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalar va firmalar, shu jumladan, mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalar va firmalar xo'jalik faoliyatini yuritish uchun teng raqobat imkoniyatlarini barpo etishga yo'naltirilgan.

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi - bu iqtisodiyotning muxim ko'rsatkichlari holatini tashqi parametrlarga nisbatan yalpi baholashni o'zida mujassam etgan qiyosiy tavsif hisoblanadi, shu sababli milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi halqaro raqobatda namoyon bo'ladi.

Iqtisodiyotning raqobatbardoshligi namoyon bo'lishning ko'p darajali shakllariga ega:

- tovarning raqobatbardoshligi;
- xodimning raqobatbardoshligi;
- tovar ishlab chiqaruvchisining raqobatbardoshligi;
- tarmoqning raqobatbardoshligi;
- mamlakatning raqobatbardoshligi (yoki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi).

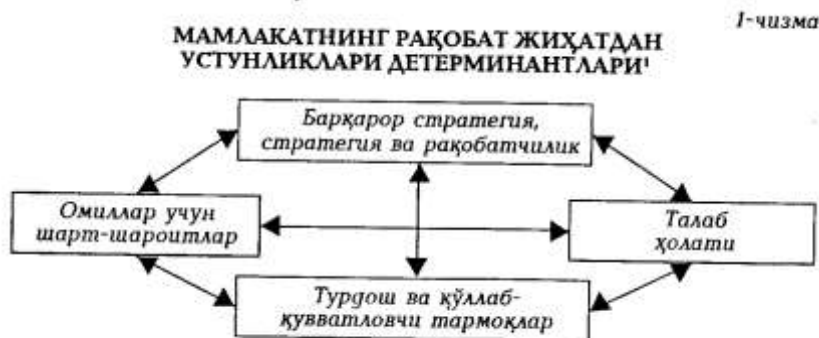
Bunda raqobatbardoshlikning barcha darajalari o'rtasida jips ichki va tashqi o'zaro bog'liqlik mavjud. Mamlakat va tarmoqning raqobatbardoshligi

pirovardida muayyan tovar ishlab chiqaruvchining raqobatbardosh tovar ishlab chiqarish qobiliyatiga bog'liq.

Raqobatbardoshlikni barpo etish va rivojlantirishning M.Portyer konsepsiyasiga asoslangan zamonaviy modeli mamlakatning umumiy xususiyatga ega bo'lgan va unda ishlab chiqaruvchilar raqobatlashadigan raqobat muxitini shakllantiruvchi to'rtta xususiyatidan iborat. Ushbu muhit raqobat ustunliklarini shakllantirishga ko'maklashishi ham yoki unga to'sqinlik qilishi ham mumkin.

24.1-chizma

MAMLAKATNING RAQOBAT JIHATDAN USTUNLIKLARI DETYERMINANTLARI

Mamlakat raqobat ustunliklariga erishishi uchun barcha ushbu determinantlar o'zaro hamkorlik qilishi lozim (M.Portyerning ta'riflashicha - milliy romb). Faqatgina o'zaro hamkorlik qiluvchi va bir-birini kuchaytiruvchi determinantlarning butun tizimi bo'yicha ustunlik milliy iqtisodiyotda milliy ishlab chiqaruvchilarning muvaffaqiyati uchun zamin hisoblangan va undan xorijiy raqobatchilar nusxa ko'chirishi yoki uni yo'q qilishi qiyin bo'lgan (yoxud hatto mumkin bo'lmagan) muhitni shakllantiradi.

1. Agar "Omillar uchun shart-sharoitlar" detyerminantini ko'rib chiqadigan bo'lsak, shuni ta'kidlash lozimki, ishlab chiqarish omillari nazariyasi bo'yicha tovar aylanishining oqimi ishlab chiqarishning mehnat, yer, tabiiy resurslar, sarmoya, infratuzilma kabi omillarini belgilab byeradi. Xususan, mamlakat jahon bozoriga ularni ishlab chiqarishning ortiqcha omillariga asoslangan tovarlarni yetkazib byeradi.

Mamlakat faqat ishlab chiqarish omillarini shakllantirish uchun foydali bo'lgan ishlab chiqarish tarmoqlarida muvaffaqiyatga yerishishi mumkin. Biroq ishlab chiqarishning ortiqcha hajmli omilining mavjud bo'lishi innovatsiya uchun qo'lga kiritilgan raqobat jihatdan ustunlikni shakllantirish uchun asos bo'lishi mumkin, chunki resurslarning etishmasligi ular qiymatining yuqori bo'lishiga olib keladi. Aynan ushbu holat ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish maqsadida texnika yangiliklari va innovatsiyalarni joriy etish uchun asos bo'lishi

mumkin, bu-ning natijasida kompaniyalar, tarmoqlar va umuman milliy iqtisodiyotning yuqori darajadagi raqobatbardoshligiga yerishiladi.

2. Milliy iqtisodiyotning "Barqaror strategiya, tuzilma va raqobatchilik" sifatida belgilangan raqobat jihatdan ustunligani shakllantirishning eng muhim omilini ko'rib chiqamiz. Demak, mamlakatda kompaniyani tashkil etish va boshqarish tendensiyalariga ta'sir ko'rsatuvchi ma'lum sharoitlarning mavjudligi ham ichki raqobatning xususiyatini belgilab beradi.

Juda kuchli ichki raqobat mamlakat kompaniyalarini jahon bozoriga chiqish va uni o'zlashtirishga undaydi, modomiki, mahalliy raqobat kompaniyani o'z e'tiborini tashqi bozorga qaratish hamda o'z faoliyatining samaradorligini va ishlab chiqarish rentabelligini oshirishga majbur etadi. Aynan qat'iy ichki raqobat mamlakat kompaniyalarining kuchli va chet el bozorlarida muvaffaqiyatga yerishishga qodir bo'lishiga olib keladi.

3. Milliy iqtisodiyotning raqobat jihatdan ustunliklarining navbatdagi muhim detyerminanti bo'lib mamlakatda jahon iqtisodiyoti darajasida raqobatbardosh bo'lgan turdosh va qo'llab-quvvatlovchi tarmoqlarning mavjud bo'lishi hisoblanadi. Asosiy ishlab chiqarish uchun material va mahsulot yetkazib beruvchi kompaniyalar halqaro miqyosda raqobatbardosh bo'lishi kerak, shunda ular, birinchidan, xarajatlar nuqtai nazaridan yanada samarali ishlab chiqarish omillarini ta'minlagan holda ustunliklarni hosil qiladi. Ikkinchidan, turdosh va qo'llab-quvvatlovchi tarmoqlar innovatsiya va ishlab chiqarishni modernizatsiyalashni ta'minlaydi, chunki mazkur ustunlik kompaniyalar o'rtasida axborotning tez va doimiy oqimini ta'minlash, g'oyalar va innovatsiyalar bilan almashish, texnik takomillashuv yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlariga asoslanadi.

4. "Talab holati" detyerminantiga kelsak, shuni ta'kidlash joizki, raqobatni globalashtirish jarayoni milliy iqtisodiyot ichki talabining muhimligi roli va darajasini oshirdi. Biroq ushbu holatda ularning ichki talabi kompaniyalarga haridorlar ehtiyojlarining yuzaga kelishi haqidagi aniq yoki ilgarigi axborotni ta'minlovchi tarmoqlarda raqobat jihatdan ustunlikka ega bo'lishi mumkin. SHunday qilib, iste'molchilar kompaniyani innovatsiyani joriy etishga va raqobat jihatdan ustunliklarni xorijiy raqobatchilarga qaraganda tezroq qo'lga kiritishga majbur qiladi. Bunda asosiysi ichki talabning hajmi emas, balki uning xususiyati muxim hisoblanadi.

Ta'kidlash joizki, ichki talabning holati tarmoqning muayyan segmenti ichki bozorda tashqi bozorlardagiga qaraganda ko'zga ko'rinarli bo'lgan sharoitda raqobat jihatdan ustunliklarni yaratishning asosi bo'lishi mumkin, modomiki, ichki bozorning yirik segmenti kompaniya uchun ancha ustuvorli. Bundan tashqari, ichki bozor iste'molchilarining mohiyati ham muhim hisoblanadi, chunki rivojlangan va talabchan haridorlar kompaniyalarni yuqori standartni ushlab turish, takomillashish va yangiliklarni joriy etishga majbur etgan holda ular uchun buyurtmachilar ehtiyojlarini oldindan ko'ra olishni ta'minlaydi. SHunday qilib, ishlab chiqarish omillari uchun shart-sharoitlar kabi talabning holati ham raqobat jihatdan

ustunliklarni ta'minlaydi, chunki u kompaniyalarga ishlab chiqarishni yaxshilash, xarajatlarni pasaytirish va mahsulot sifatini oshirish uchun turtki byeradi.

"Jahon iqtisodiyotining rivojlanishi turli bosqichlarda iqtisodiyot raqobatbardoshligining turli omillarini dastlabki o'ringa chiqaradi. Iqtisodiyotning u yoki bu tarixiy davrda raqobatbardoshligini belgilab byeruvchi u Yoki bu omillarning ta'siriga ko'ra quyidagi bosqichlarni ajratish mumkin:

- omillar bosqichi;
- investitsiyalar bosqichi;
- innovatsiyalar bosqichi.

Omillar bosqichida mamlakatning barcha raqobat-bardosh tarmoqlari ishlab chiqarishning asosiy omillari: tabiiy resurslar, arzon ishchi kuchi va mamlakatning mavqei va hududi bilan belgilanadigan foydalar hisobidan o'z mavqelariga yerishadi.

Raqobatbardoshlikning yanada yuqori bosqichi - bu investitsiyalar asosidagi raqobatbardoshlik. Ushbu bosqichda mamlakatlarning raqobat jihatdan ustunliklari faol investitsiya siyosatiga asoslanadi. Bunda ham texnologik rivojlanish chetdan keltirilgan texnologiyalarga asoslanadi, biroq bu o'zlashtirish birinchi bosqichdagi kabi passiv hisoblanmaydi. Firmalar eng yaxshi texnologiyalar, litsenziya, nou-xauga investitsiya qilishadi, bunda texnologiyalar mamlakat ichida doimiy ravishda takomillashib boradi. Iqtisodiyot ichida sarmoyaning kuchli safarbar qilinishi sodir bo'ladi, kapital qo'yilmalarning o'sishi omil-larning takomillashuviga (infratuzilmaning rivojlanishiga, mehnat resurslari sifatining oshishiga) olib keladi, shu bilan birga, u ularning qimmatlashuvini ham keltirib chiqaradi. Rivojlanishning eksportga yo'naltirilgan strategiyasi ishlab chiqiladi, chunki ichki bozor hali unchalik katta va talabchan emas va shuning uchun mahsulot sifatini takomillashtirish-ga undamaydi.

Innovatsiyalar bosqichi iqtisodiyot raqobatbardosh-ligining ichki salohiyati to'liq ishga tushishi bilan tavsiflanadi. Mazkur bosqichda firmalar nafaqat xorijiy texnologiyalarni qo'llashadi va takomillashtiradi, balki o'z texnologiyalarini barpo etishadi. Daromadlarning yuqori bo'lishi, ta'lim darajasining oshishi va jadal ichki raqobat tufayli ichki bozor sig'imli va talabchan bo'ladi. Ushbu bosqichda firmalar global strategiyalarni ishlab chiqishadi va chet elda keng ko'lamli investitsiyalarni amalga oshiradi.

O'zbekiston haqida to'xtaladigan bo'lsak, milliy iqtisodiyot rivojlanishining hozirgi bosqichida biz respublikamiz eksport salohiyatining asosini tashkil etuvchi qiyosiy ustunliklarga egamiz.

SHu o'rinda O'zbekiston ega bo'lgan quyidagi qiyosiy ustunliklarni ajratish mumkin:

I. Kam xarajatlar evaziga qimmatbaho qishloq xo'jaligi ekinlarini etishtirishni rivojlantirish imkonini byeruvchi qulay tabiiy-iqlimiy sharoitlar. O'zbekistonda har yili taxminan 4,5 tonna paxta xom ashyosi tayyorlanadi, undan 1,3 tonna paxta tolasi ishlab chiqiladi. 30 ming tonnaga yaqin ipak qurti pillasi, 1,5 mln. tonna yuqori sifatli qorako'l tyerisi va 18 ming tonnadan ortiq qo'pol qo'y yungi tayyorlanadi. Har yili 2,7-3 mln. tonna turli xildagi sabzavot ekin-lari etishtiriladi.

Biroq, O'zbekiston nafaqat paxta bilan, balki o'zining sabzavoti, mevalari, uzumi, poliz ekinlari bilan ham mashhur, ularning ko'plab turlari va navlari o'zining ta'm sifati bilan ajralib turadi. O'zbekiston jahonda yirik tomat pastasi, magiz, ajoyib ta'mga ega bo'lgan quruq mevalar ishlab chiqaruvchilardan biri hisoblanadi. Tomat pastasi bo'yicha O'zbekiston jahon ishlab chiqaruvchilarining dastlabki beshligiga, quruq mevalar ishlab chiqarish bo'yicha esa dastlabki o'nlikka kiradi. O'zbekistondan ketchuplar va tomat pastasi asosida ziravorlar muvaffaqiyatli eksport qilinadi.

O'zbekiston qudratli resursli qishloq xo'jaligi salohiyatiga va bir yilda 10 mln. tonna meva-sabzavot mahsuloti ishlab chiqarish imkoniyatiga ega. Hozirgi vaqtda har yili 1 mln. 700 ming tonna bog'dorchilik va uzumchilik mahsulotlari, 5 mln. tonna umumiy poliz ekinlari va kartoshka etishtirilmoqda. So'nggi 25 yil ichida O'zbekistonda sabzavotchilik, polizchilik va uzumchilik jadal rivojlanmoqda. SHu yillar mobaynida bog'lar va uzumzorlar maydoni qariyb ikki marta kengaytirildi, mevalar va uzumni yalpi yig'ish hajmi esa 4 martadan ko'pga oshdi.

II. O'zbekistonning tabiiy resurslari, xususan:

a) boy ma'danli xom ashyo bazasi. O'zbekistondahozirgi vaqtgacha 2,7 mingdan ortiq foydali qazilmalar va minyerallar koni aniqlangan bo'lib, ular Mendeleevning butun jadvalini tashkil qiladi. Foydali qazilmalar konlarining umumiy xom ashyo salohiyati 3,3 trillion AQSH dollari qiymatida baholanmoqda. Har yili mamlakat konlaridan taxminan 5,5 mlrd. AQSH dollari qiymatidagi foydaliqazilmalar qazib olinadi;

b) O'zbekistonning enyergetika tarmog'ini rivojlantirishning asosini tashkil etuvchi suv-energetika resurslari, xususan, eng yirik enyergetika inshootlari CHirchiq-Bo'zsuv o'zanida qurilgan bo'lib, u stansiyalar soni bo'yicha (19 ta) jahonda dastlabki o'rinlardan birini egallaydi. O'zbekiston gidroelektr stansiyalarida elektr enyergiyasining quvvatini ishlab chiqish mamlakatda boshqa elektr stansiyalarida ishlab chiqiladigan elektr enyergiyasi butun quvvatining 14,5 foizini tashkil qiladi;

b) rekreatsiya resurslari. O'zbekiston tabiati, ayniqsa, tog' massivlarining davolovchi havosi to'laqonli dam olish imkoniyatini byeradi. O'zbekiston hududidan tashqarida CHimyon, SHohimardon, Nanay, G'ovasoy,CHortoq, Sitorai-Mozi Xosa kabi salomatlik va damolish maskanlarimiz mavjud bo'lib, ular landshaft yoki "yashil" turizmni rivojlantirish imkonini byeradi;

III. Boy madaniy-tarixiy myeros. Xiva, Buxoro, Tyermiz va Samarqand shaharlarida 4 mingdan ortiq tarixiy, madaniy va diniy yodgorliklar madaniy va diniy turizmni rivojlantirishning asosi hisoblanadi.

IV .O'zbekistonning qulay geografik holati. Respublika Markaziy Osiyoning qoq markazida joylashgan bo'lib, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston,Tojikiston va Afg'oniston bilan chegaradosh. Osiyo qit'asining markazidagi bunday qulay geografik holat mavjud resurs salohiyatini samarali amalga oshirish imkonini byerish bilan birga yuklar va enyergiya tashuvchilarning halqaro tranzitida faol ishtirok etish uchun keng imkoniyatlarni ochadi.

V. O'zbekiston aholining tug'ma mehnatsevarlik va tadbirkorlik qobiliyatlari, mutaxassislar ta'lim darajasi va malakasining yuqoriligi, shuningdek, yoshlar va mehnatga yaroqli insonlar ko'pchilikni tashkil etgan va qariyalar salmog'i kam bo'lgan aholining yosh tarkibini o'z ichiga oluvchi katta mehnat resurslariga ega. O'zbekiston aholisining soni 32386,7 ming kishini tashkil qiladi.

Bir mamlakatda qiyosiy va raqobat jihatdan ustunliklarning integratsiyalashuvi uning global iqtisodiy kenglikdagi raqobatbardoshligini kuchaytiradi.

Mamlakatning raqobat jihatdan ustunliklari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- 1) davlat byudjetidan ITTKI (ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari) uchun katta xarajatlar;
- 2) insonni rivojlantirishga (ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ehtiyojlarga) katta qo'yilmalar;
- 3) mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqarorligi;
- 4) aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YaIM ulushi;
- 5) aholi hayot kechirishining uzoqligi;
- 6) resurslardan foydalanishning yuqori samaradorligi;
- 7) optimal eksport;
- 8) past inflyasiya;
- 9) raqobatbardosh firmalarning katta ulushi;
- 10) mehnat resurslarining raqobatbardoshligi;
- 11) moliyaviy tizimning qayishqoqligi;
- 12) ichki bozorning o'zgaruvchanligi;
- 13) me'yordan ortiq davlat qarzlarining mavjud emasligi;
- 14) mamlakat aholisi ta'lim darajasining yuqoriligi;
- 15) faoliyatning barcha sohalarida bilimlar asosidagi kuchli raqobat;
- 16) mamlakatning ochiqqligi, halqaro integratsiya va koopyeratsiyalashning yuqori darajasi;
- 17) bozorlar va mintaqalar infratuzilmasining yuqori sifati;
- 18) past soliq va bojxona stavkalari;
- 19) mamlakatda biznesning yuqori madaniyati.

Agar O'zbekistonning raqobat jihatdan ustunliklarini tahlil qiladigan bo'lsak, quyidagilarni alohida ajratish mumkin:

- 1) mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqarorligi;
- 2) insonni rivojlantirishga (ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ehtiyojlarga) katta qo'yilmalar;
- 3) aholi hayot kechirishining uzoqligi;
- 4) mehnat resurslarining raqobatbardoshligi;
- 5) mamlakat aholisi ta'lim darajasining yuqoriligi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, qiyosiy ustunliklarga ega bo'lish bilan birga respublika milliy iqtisodiyotining raqobat jihatdan (qo'lga kiritilgan) ustunliklarini ham rivojlantirish zarur. Mazkur holatda iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida quyidagi omillarga asosiy e'tiborni qaratish lozim, xususan:

mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqarorligi, mehnat resurslarining raqobatbardoshligi va mamlakat aholisi ta'lim darajasining yuqoriligi.

SHunday qilib, mamlakatning raqobat jihatdan ustunliklarini ishlab chiqarishning asosiy omilari: tabiiy resurslar, arzon ishchi kuchi va mamlakat mavqei va hududi bilan belgilanadigan qulayliklar hiso-bidan shakllantirish mumkin, ana shunda ushbu ustunliklar biz O'zbekistonda ularning mavjudligini kuzatgan omillarning qiymati bilan belgilanadi.

Bundan tashqari respublikaning raqobat jihatdan ustunliklari unda sarmoya eng yaxshi texnologiyalar, litsenziya va nou-xauga investitsiya qilinadigan faol investitsiya siyosatiga asoslanishi mumkin, shu bilan birga, mazkur texnologiyalar mamlakat ichida doimiy ravishda takomillashib boradi. Sarmoyaning iqtisodiyot ichida safarbar qilinishi, kapital qo'yilmalar hajmining o'sishi omillarning takomillashuviga (in-fratuzilmaning rivojlanishiga, mehnat resurslari sifatining yaxshilanishiga) olib keladi.

O'zbekiston iqtisodiyotining raqobat jihatdan ustunliklari innovatsiyaga tayanishi mumkin, bu yaqin o'n yilliklarda respublika milliy xo'jaligini rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi va u milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining ichki salohiyatini o'z ichiga oladi. Ushbu holatda mamlakat texnologiyalarining rivojlanishi va joriy etilishi yuz beradi hamda, eng asosiysi, korxonalar (firmalar) global strategiyalarni ishlab chiqishni boshlab, chet elda keng ko'lamli investitsiyalarni amalga oshiradi.

24.2. Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining davlat tomonidan tartibga solinishi

Davlatning asosiy vazifasi - resurslardan foydalanish samaradorligiga, shuningdek, davlat boshqaruvining samaradorligiga yerishishdan iborat. SHuning uchun iqtisodiyot fani doirasida ushbu muhim va ko'p qirrali muammoga bag'ishlangan tadqiqotlar doimiy ravishda olib boriladi.

Sog'lom raqobat muxitini shakllantirishning davlat tomonidan tartibga solinishi respublika bozorlarida raqobatni rivojlantirish uchun zarur tashkiliy-huquqiy va iqtisodiy sharoitlarni yaratish, bozorlarning monopollashtirishga urinishlarga yo'l qo'ymaslik, bozor iqtisodiyoti talablariga javob beruvchi monopoliyaga qarshi tartibga solish mexanizm-larini takomillashtirish, shuningdek, iste'molchilar huquqlarini himoyalash chora-tadbirlarini o'z ichiga oladi. Monopoliyaga qarshi siyosatni amalga oshirish mas'uliyati O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish Davlat qo'mitasining zimmasiga yuklatilgan bo'lib, uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- respublikada sog'lom raqobat muhitini yaratish uchun zarur tashkiliy, iqtisodiy va moliyaviy shartsharoitlarni, mustahkam huquqiy bazani shakllantiruvchi va muvofiqlashtiruvchi markaz funksiyalarini amalga oshirish;
- insofsiz raqobatchilar tomonidan tovar va moliya bozorlarini, birinchi navbatda, iste'mol tovarlari bozorlarini monopollashtirish yuzasidan har qanday urinishlarning oldini olish, ularni cheklash va ularga barham berish;

- monopoliyaga qarshi qonunchilik hujjatlarigarioya qilinishi, shuningdek, o'z vakolati doirasida tabiiy monopoliyalar sub'ektlari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish;
- iste'mol tovarlari narxlari monitoringini o'tkazish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish jamiyatlari bilan birgalikda narxlarning asossiz ravishda o'sib ketishiga, ichki bozorda sifatsiz iste'mol tovarlari sotilishi va xizmatlar ko'rsatilishiga olib keluvchi insofsiz raqobatning oldini olish chora-tadbirlarini ko'rish.

Davlat tomonidan tartibga solish tizimini shakllantirishning asosiy tamoyilini o'zgartirish - bozor iqtisodiyotiga o'tishning asosiy dastlabki shartlaridan biri hisoblanadi. O'tish bosqichida mazkur tizim ikkita hal qiluvchi tendensiya bilan tavsiflanadi. Bir tomondan, iqtisodiy jarayonlarning davlat tomonidan tartibga solinishi bu yerda keng qamrovli xususiyatni yo'qotadi. Iqtisodiyotga davlatning aralashuvi darajasi pasayadi. Ikkinchi tomondan, davlat tomonidan tartibga solish shakllari va usullarining o'zgarishi yuz beradi.

Bozorga o'tish bosqichida davlat tomonidan tartibga solishning roli shakllangan bozor xo'jaligidagiga qaraganda katta ahamiyatga ega. Bunga ikkita asosiy sabab bor. Birinchidan, o'tish bosqichida bozor shakllanish bosqichida bo'ladi va uning tartibga soluvchi imkoniyatlari unchalik yuqori emas, bu davlatning iqtisodiy jarayonlarga jadal aralashuvi zaruratini belgilab byeradi. Ikkinchidan, rejali xo'jalikdan bozorga o'tish avtomatik tarzda va stixiyali kechadi. Davlat o'tish jarayonini tartibga solishga, bozor infratuzilmasining barpo etilishini rag'batlantirishga, uning normal faoliyat ko'rsatishi uchun sharoitlar yaratishga da'vat etilgan.

Davlatning iqtisodiyotdagi roli uning funksiyalarida muayyanlashadi. Davlatdng o'tish iqtisodiyotidagi barcha funksiyalari bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirish bilan bog'liq. Ushbu bog'liqlikning xususiyatiga qarab davlatning tartibga soluvchi funksiyalarining ikkita guruhini ajratish mumkin. Birinchidan, bu bozorning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun shart-sharoitlar yaratish funksiyasi. Ikkinchidan, bu bozorning o'z tartibga soluvchilarini ta'sirini to'ldirish va unga tuzatishlar kiritish.

Birinchi guruhga bozor xo'jaligi faoliyat ko'rsatishining huquqiy bazasini ta'minlash funksiyasi hamda bozor muhitida asosiy harakatlantiruvchi kuch sifa-tida raqobatni rag'batlantirish va himoyalash funksiyasi kiradi.

Ikkinchi guruhga esa daromadlarni qayta taqsimlash, resurslarni taqsimlashga tuzatishlar kiritish, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish funksiyalari kiradi.

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish vazifalarini hal etish uchun uzoq muddatli rejada, jahon tajribasi ko'rsatib turganidek, kadrlarni tayyorlash va ular malakasini oshirishga, bilimlarni baham ko'rish va ITTKIni qo'llab-quvvatlashga hamda infratuzilmani rivojlantirishga investitsiyalar davlat tomonidan tartibga solishning eng samarali choralari hisoblanadi

O'zbekiston biz unda qatnashishimiz lozim bo'lgan jahon bozorining bir qismi hisoblanadi. O'z navbatida, muhitning adekvatligi, ya'ni biznes faoliyat ko'rsatishi sharoitlarining raqobatbardoshligi muammosi o'ta muxim:

- raqobatni rivojlantirish darajasi;
- biznesning turli xillari uchun soliq tartibi;
- sarmoyani qayta taqsimlash mexanizmlari;
- valyuta kursi va ichki bozorni himoyalashning tarif vositalari.

SHu bilan birga, tabiiyki, bizning iqtisodiyot barcha segmentlarda raqobatlasha olmaydi. SHuning uchun davlat siyosatida ustuvor yo'nalishlarni tanlab olish juda muhim. XX asrning 50-60-yillaridan farqli o'laroq davlat hozirgi sharoitda rivojlanishning uzoq muddatli ustuvor yo'nalishlarini o'zi belgilay olmaydi - tashqi muhitning ta'siri juda katta. Ustuvor yo'nalishlarni bozor shakllantiradi, davlatning vazifasi esa rivojlanishning bunday ustuvor yo'nalishlarini tezroq aniqlashga ko'maklashishdan iborat. Buni faqat biznes va o'z mintaqalarining rivojlanishi-dan manfaatdor bo'lgan mahalliy hokimiyatlar timsolida iqtisodiy agentlar bilan o'zaro hamkorlikda hal etish mumkin.

24.3. Iqtisodiy rivojlanishning raqobatbardosh strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish borasida chet el tajribasi

Yangi sanoatlashgan mamlakatlar (YaSM)ni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish tajribasi shundan dalolat bermoqdaki, davlatning faol ishtirokisiz iqtisodiy o'sish hamda ular xo'jaliklarini modyernizatsiya qilish dasturlarini amalga oshirish bilan bog'liq vazifalarni hal etishning iloji yo'q.

Aynan avtoritar rejimlar tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiy modyernizatsiya siyosati 80-90-yillarda demokratik o'zgarishlarning muqarrarligini ta'minlagan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlarni yuzaga keltirdi.

Ushbu mamlakatlarda strategiyaning asosiy maqsadlari va tamoyillari davlat darajasida shakllanadi va, o'z navbatida, u milliy iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonida turli shakllarda ishtirok etuvchi davlatning faol roli bilan amalga oshiriladi. Mamlakat iqtisodiyotini boshqarish tizimini shakllantirishga kirishgan YaSM boshqa mamlakatlarda to'plangan tajribadan foydalandi. Birinchi navbatda, ularning e'tiborini davlat-monopoliyani tartibga solishning yaponcha tizimi, xususan, iqtisodiy rivojlanish strategiyasining uzoq muddatli maqsadlarini shakllantirishning o'ta qayishqoq va chuqur asoslangan usuli o'ziga jalb qildi. Bunda gap, albatta, o'zgalar tajribasini to'g'ridan to'g'ri ko'chirish yoki undan nusxa ko'chirish haqida bormadi. Lekin rivojlanishning eksport strategiyasida Yaponiya tajribasi maksimal darajada hisobga olindi, u faqat davlat tomonidan amalga oshirilishi mumkin edi, bunga sabab ichki bozorning rivojlanmaganligi, milliy ishlab chiqaruvchilarning zaifligi, xorijiy investitsiyalar esa asosan davlatning nazorati ostida bo'ladi. Bozor jarayonining davlatning aralashuvi bugungi kunda ham g'oyat kuchli bo'lib qolmoqda, bu bir necha sabablar bilan bog'liq.

Birinchidan, xususiy tadbirkorlikning o'z kuchi bilan modyernizatsiya vazifalarini bajarishga qodir emasligi. Xususiy tadbirkorlarning nisbatan zaifligi

tufayli ular oldida paydo bo'lgan yangi vazifalarni hal etish ular uchun qiyin edi. Tarixan shunday tendensiya yuzaga keldiki, u yoki bu qanchalik kech sanoatlashish yo'liga o'tsa, aynan xususiy sektor shunchalik murakkab muammolarni hal etishiga to'g'ri keladi, o'z navbatida, davr qo'yadigan talablar darajasida bo'lish-ning real imkoniyatlari shunchalik kam bo'ladi va iqtisodiy rivojlanishda xususiy sarmoyaning o'rnini to'ldirish va o'rnini bosishga da'vat etilgan davlatning roli shunchalik yuqori bo'ladi.

Ikkinchidan, xususiy sarmoya faoliyat ko'rsatishining o'ziga xos xususiyatlari va shartlari. Bozor tadbirkorligining rivojlanishi foydaning o'rtacha me'yori qonunining talablariga asoslangan: teng sarmoya-ga teng miqdordagi foyda. SHu bilan birga ushbu qonunning amal qilishiga to'sqinlik qiluvchi omillar ham mavjud, bularga sarmoya massasi, tarkibi va tezligidagi, demak, foyda me'yorlaridagi tarmoq farqlari kiradi. Sarmoya aylanmasi tezligidagi tarmoqlararo farqlar, foydaning tarmoq me'yorlarida birmuncha vaqt foydaning me'yorini o'rtacha holatga keltirish tendensiyasiga qarama-qarshi turdi. Foydaning o'rtacha miqdori qonunining ta'siri ozmi yoki ko'pmi to'liq darajada namoyon bo'lishi uchun zarar ko'rib ishlovchi yoki xususiy tadbirkorlikning asosiy talablarini qondirmayotgan tarmoqlarda tadbirkorlikni qo'lga kiritish yo'li bilan davlatning aralashuvi talab etildi. SHunday qilib, davlat takror ishlab chiqarishning zarur shart-sharoitlarini ta'minlashga va faoliyat ko'rsatishi xususiy tadbirkorlikning tamoyillariga javob byermaydigan tarmoqlarni rivojlantirishga da'vat etilgan edi.

Uchinchidan, ushbu mamlakatlarda iqtisodiy tizimning o'ziga xos xususiyatlari va evolyusiyasi. Mamlakatlarning ko'p ukladli iqtisodiy tarkibi o'zining rivojlanish darajasiga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi xo'jalik yuritishning jamoat shakllarining o'zaro hamkorligini nazarda tutdi. Mustamlakachilik o'tmish ko'p ukladli iqtisodiy bazis, iqtisodiy tizimda an'anaviy sektorning yuqori salmog'iga ega bo'lgan iqtisodiyotning qoloqligini shart qilib qo'ydi. Mamlakatlarning rivojlanishi jarayonida ularning ishlab chiqarishdagi ulushi asta-sekin pasaydi va zamonaviy hamda an'anaviy ukladlar doirasida takror ishlab chiqarishni bir xillashtirish tendensiyasi ko'zlandi. Biroq 70-yillarda ushbu jarayonga iqtisodiyotdagi va tashqi muhitdagi tarkibiy nomutanosibliklar katta ta'sir ko'rsatdi, bu, birinchi navbatda, keskin siyosiy ziddiyatlar va ijtimoiy beqarorlikni keltirib chiqardi. Bundan tarmoqlararo va tarmoq ichidagi munosabatlarning tartibga solinishini ta'minlashda davlatning rolini oshirish zarurati paydo bo'ldi.

To'rtinchidan, ijtimoiy-iqtisodiy ziddiyatlarning keskinlashuvi. Yuqori texnologik darajada amalga oshiriladigan iqtisodiy modernizatsiyalash jarayoni naqd va tez o'suvchi mehnatga layoqatli aholi ommasiga nisbatan sanoat ishlab chiqarishining imkoniyatlari-ga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Bunday vaziyat aholi shini yuqori sur'atlari va ishchi kuchining qishloq xo'jaligidan bo'shatilishi oqibatida yuzaga keldi, ya'ni bu ishchi kuchi shaharga ko'chib kelib, u yerda ishga joylashish imkoniyatiga ega bo'lmadi. Ommaviy ishsizlik va qashshoqlik keng ko'lamlarni qamrab oldi va ijtimoiy-siyosiy sohada jiddiy beqarorlashtiruvchi omilga aylandi. Bunday sharoitda davlat ishsizlikni cheklash, mayda ishlab chiqarishni tashkil qilish, aholi-ning eng qashshoq qatlamiga yordam ko'rsatish,

intensiv jarayon chog'ida qat'iy belgilangan narxlar bo'yicha hayot kechirish uchun zarur bo'lgan tovarlar bilan ta'minlashni tashkil etishga yo'naltirilgan barqarorlashti-ruv choralarini amalga oshirishga majbur edi, ko'plab mamlakatlardagi demografik portlash oqibatida ishsizlikni tugatish haqida gap bo'lishi mumkin emas edi. Aksariyat mamlakatlarda aholi o'sishining yuqori sur'atlari bilan tavsiflanuvchi demografik vaziyatni barqarorlashtirish uchun boshqaruvchi doiralar tug'ilishni nazorat qilish, oilani rejalashtirish siyosatini o'tkazishdi. Ushbu maqsadlarda minimal nikoh yoshi oshirildi, kam farzandli oilalarga soliq va ijtimoiy imtiyozlar joriy etildi va h.k. Biroq bunday siyosat shu lahzadayoq natijalar byermadi, chunki iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalardagi siljishlar faqat birmuncha vaqtdan so'ng oila xatti-harakatida namoyon bo'la boshladi. Nihoyat, iqtisodiyotni rivojlantirish uchun avvalgiga qaraganda yanada malakali kadrlar talab etildi.

24.4. Milliy iqtisodiyotdagi institutsional o'zgarishlarning konseptual asoslari

O'zbekiston iqtisodiyotining barcha sohalari va tarmoqlarini erkinlashtirish va iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishning izchillik bilan amalga oshirilishi iqtisodiyotda yuz berayotgan jarayonlarni nazariy tushunib yetishni taqozo etadi. Neoklassik nazariyaning umume'tirof etilgan qoidalariga tayanuvchi transformatsiyalashish modellari milliy iqtisodiyotning samarali faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan institutsional infratuzilmaning roliga yetarlicha baho bermaydi. Ularda, shuningdek, raqobat muhitini yaratish jarayonining muhimligi va unga bog'liq bo'lgan ob'ektiv va sub'ektiv qiyinchiliklar hisobga olinmagan. Mamlakat iqtisodiyotining uning qay tarzda transformatsiyalanishiga bog'liqligi xo'jalikni isloh qilishda mintaqaviy omillar, albatta, hisobga olinishi kerakligini ko'rsatadi. Bozor iqtisodiyoti institutlarini hududning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmasdan, oddiygina joriy qilish faqat salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. O'zbekistonning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishi muammolarini tadqiq etishga institutsional jihatlarni kiritish o'tmishni tushuntirish va ayni damdagi jarayonlarni anglab etish nuqtai nazaridan ham, istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlarini taxminlash nuqtai nazaridan ham voqelikni anchagina oydinlashtirish imkonini beradi.

Nazariy izlanishlar va ko'p sonli empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, yangi institutlarning paydo bo'lishi va, demak, xo'jalik birliklarining yangicha o'zaro ta'siri hamda ularni yangicha tashkil qilish shakllarining yuzaga kelishi bir-biriga chambarchas bog'liq, chunki, xo'jalik sub'ektlarining o'zaro ta'sir qilish tamoyillari va qoidalari o'zgarganda ularni tashkil qilish shakllari ham transformatsiyalanadi (umuman iqtisodiyotning tashkiliy tuzilmasida va xususan. uning alohida sektorlarida ham o'zgarishlar kuzatiladi).

Institutlarning tarkibiy o'zgarishlardagi roli avvalambor, shunda ko'rinadiki, u yoki bu transaksiya (bitim) ishtirokchisi o'zining maqsad va manfaatlariga ega bo'ladi, tashkiliy shakllar esa ayni paytdagi jamoat manfaatlaridan kelib chiqqan holda ularni bir-biri bilan uyg'unlashtiradi (muvofiqlashtiradi). !

Mavjud iqtisodiy tuzilmalar ichida mulkchilik instituti, ya'ni xo'jalik faoliyatining muayyan natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish va tasarruf etish me'yori va qoidalari yig'indisi alohida o'rin tutadi, Buning sababi shundan iboratki, u samaradorlik mezonlari tizimini belgilaydi. Mulkchilik institutiga xos me'yor va qoidalar bilan birga, ularning bajarilishini ta'minlaydigan tashkilotlarning ham zarurligi haqidagi xulosa mulkchilik huquqi nazariyasining muxim xulosasidir. Bunday tashkilotlarga davlat va uning boshqaruv organlari tizimi kiradi. Davlatning boshqa nazorat tuzilmalaridan farqi shundaki, u mulkchilik huquqlarining amalga oshirilishida tenglikni ko'proq ta'minlaydi.

Xo'jalik yurituvchi tuzilmalarning yig'indisi yoki bu iqtisodiy tizimning institutsional muxitini shakllantiradi. Qanday iqtisodiy institutlar tashkil qilingani, ularning xo'jalik faoliyatida qabul qilingan qonun-qoidalar va tuzilmaviy chegaralar, oxir oqibat sub'ektlar o'rtasidagi aloqalar va munosabatlarni¹ qanday tusga egaligini belgilaydi. Ular o'rtasidagi o'zaro ta'sir shakllarining turli-tumanligi muayyan iqtisodiy tizimning institutsional tuzilmasini tashkil qiladi, u esa, o'z navbatida, xo'jalik sub'ektlar o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni belgilab, iqtisodiy tuzilma pyuzaga keltiradi. Ya'ni, xo'jalik birliklari o'rtasidagi xo'jalik faoliyatining qoidalari va tuzilmaviy chegaralari tashkiliy tuzilmani: o'zaro ta'sir qanday shartlarda va shakllarda amal qilishini belgilab beradi.

SHunday qilib, iqtisodiyotning institutsional tuzilmasi yoki uning alohida tarmog'i har qanday davr oralig'ida quyidagi uchlik bilan ta'riflanadi: "institutsional muhit (iqtisodiy institutlar yig'indisi) - institutsional qurilma (o'zaro ta'sir shakllari) - tashkiliy tuzilma (tashkiliy shakllar yig'indisi). Bunda mazkur uchlik doirasidagi sabab-oqibat aloqalari teskari yo'nalishga ham ega.

Institutsional nazariya asosiy qoidalarining qisqacha tahlili ko'rilayotgan muammoga nisbatan muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan qator xulosalarni keltirib chiqardi, ya'ni:

- iqtisodiy institutlar, xo'jalik birliklarining o'zaro ta'sir shakllari va ularning tuzilmasi o'rtasida ancha mustahkam o'zaro aloqa va o'zaro bog'liqlik mavjud;

- mazkur nazariya doirasida alohida iqtisodiy tashkilotlarning aktivlari va ular bilan bog'liq ishlab chiqarish chiqimlari tavsifini to'ldirish hisobiga ularning chegaralarini belgilovchi sabab va omillarni tushuntirib berish mumkin;

- davlatning iqtisodiy jarayonlardagi roli va o'rnini bozorning echilmagan muammolarini bartaraf qilishdangina emas, balki jamiyat uchun eng kam transaksiyaviy talafotlar bilan uning me'yor va qoidalarining bajarilishini ta'minlashdan ham iboratdir.

Boshqaruvning doimiy o'zgarib boruvchi tashkiliy shakllariga qarab, odatda, birinchi galda institutsional muxitning alohida elementlari transformatsiyasi bashorat qilinadi. U ko'pincha ob'ektiv tusga ega va jamiyat (davlat)dagi afzalliklar tizimidagi o'zgarishlar bilan yoki narxlarning o'zgarishi bilan belgilanadi. SHu bois, odatda, institutlarning va demak, institutsional muhitning ob'ektiv dinamikasi sharoitida maqsadli rejalashtirish doirasi juda torbo'lib, davlat me'yoriy-huquqiy hujjatlarini tayyorlash va ularni qabul qilish jarayonida

alohida me'yor va qoidalarni tayyorlashni o'z ichiga oladi. Bunda quyidagi holatlar alohida ahamiyat kasb etadi:

- alohida davlat tashkilotlarining institutsional muxitni ijtimoiy farovonlikning pasayishiga va "rentaga yo'naltirilgan" deb atalmish xulq-atvorning kuchayishi uchun sharoit vujudga kelishi tomon o'zgarishiga olib keluvchi kuchi va ta'sirini cheklashga intilishi;

- u yoki bu me'yoriy hujjat ta'siriga bog'liq transaksiyaviy chiqimlarni hisobga olish va baholash hamda ularning alohida tashkilotlar tomonidan ham, davlat tomonidan ham sarf-xarajatlarni o'z ichiga oladigan umumiy miqdorini kamaytirishga intilish.

Ob'ektiv umumiy iqtisodiy dinamikadan keng ko'lamli ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan diskret dinamikaga o'tishda vaziyat tubdan o'zgaradi. Ushbu o'zgarishlar asosiy iqtisodiy institutlar, birinchi galda, mulkchilik institutining o'zgarishiga bog'liq. Bunday sharoitda nafaqat institutsional muhitda, balki iqtisodiyotning butun tashkiliy tuzilmasi doirasida ham o'zgarishlar yuz beradi. Diskret o'zgarishlar muammosining murakkabligi, uning ko'p qirrali tusi ularni amalga oshirishni bashoratlash zaruratini keltirib chiqaradi. Bunda zarur boshlang'ich institutsional tuzilmaning shakllanishini ta'minlovchi omillar va shart-sharoitlarni to'liq hisobga olish ham, ushbu o'zgarishlarni amalga oshirishning vaqtinchalik doiralari ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Xususiyl mulkchilik institutining qaror topishi nazorat organlarining tegishli tizimi shakllanishi bilan uzviy bog'liqdir. SHubhasiz, yuqorida qayd etilgan shart-sharoitlarni qoniqtiradigan etarlicha to'liq va samarali institutsional muxitni yaratish uchun ancha vaqt kyerak bo'ladi. Diskret o'zgarishlar jarayonida yangi institutlarning paydo bo'lishi, oxir oqibat, iqtisodiy o'sish va jamoat farovonligining o'sishi uchun sharoit yaratilishiga olib kelishi lozim. Institutsional tuzilmaning shakllanishi muvaffaqiyatsizlikga uchrasa - iqtisodiy o'sish va jamoat farovonligini ta'minlashga emas, balki oldin yaratilgan va to'plangan ijtimoiy boylikning qayta taqsimlanishiga yo'naltirilgan institutlar paydo bo'ladi. Institutlar va institutsional o'zgarishlarning samarasiz tizimi shakllanishining sabablari nafaqat shakllangan tizimning to'liq emasligida, balki uning elementlari shakllanishi ketma-ketligining vaqt o'lchamida buzilishida hamdir. Iqtisodiy islohotlar esa ko'p jihatdan institutsional muxitdagi o'zgarishlar bilan belgilanadigan yangi imkoniyatlarni ro'yobga chiqarishga bog'liq.

Milliy iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tishi sharoitida ishlab chiqarishni tarkibiy qayta qurish va yirik xo'jalik majmualarini boshqarish muammosi alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur muammoning yechimi umumrespublika bozorining muvaffaqiyatli qaror topishi uchun zarur sharoit yaratish bilan birga talay mintaqaviy vazifalarni amalga oshirish uchun ham zarur zamin yaratadi. Bunda mintaqalar ikki tomonlama rol o'ynaydi: ular bozor munosabatlari shakllanadigan va amal qiladigan bo'shliq vazifasini o'taydi va, shu bilan birga nisbatan mustaqil ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar sifatida maydonga chiqadi, ushbu tizimlarning rivojlanishi esa hududlar manfaatiga bo'ysundiriladi.

SHundan kelib chiq-qan holda ishlab chiqarishni rivojlantirish hamda tarmoqli hududiy majmualarni boshqarish konsepsiyasini ishlab chiqish zarur va u bozorning shakllanishi va faoliyatini, shuningdek, mintaqaning kompleks rivojlanishini ko'zda tutishi kyerak.

Umuman olganda, moddiy ishlab chiqarishni ishlab chiqarish bo'g'inlari - korxonalar yig'indisi sifatida qarash mumkin, bu korxonalar yirik xo'jalik tuzilmalari (birlashmalar, tarmoqlar, hududiy majmualar va hokazolar)ni tashkil qiladi.

Korxonalar iqtisodiy aloqalarning turli-tuman va maqsadlarning bir xil emasligi oqibatida : xo'jalik tuzilmalari (ham tarmoqli, ham hudu diy)tarkibiga kirishi mumkin. Bu.chday tashkiliy va iqtisodiy alohida ajralgan kichik xo'jalik tizimlarining yoki turli darajadagi bo'g' inlarning jami shuningdek, ular o'rtasidagi murakkab gashkiliy va boshqa aloqalar xo'jalik sub'ektlarining tashkiliy tarkibini hamda ularning iyerarxiyasi darajasini aks ettiradi va moddiy ishlab chiqarishning tashkiliy tuzilmasini tashkil qiladi. U qator muhim jihat-larni o'z ichiga olib, bu jihatlar itslab chiqarishni boshqarish jarayonini va umuman mini tahlil qilishda hal qiluvchi

Ishlab chiqarish ixtisoslashuvinitsg chuqurlashishi koopyeratsiya aloqalari rivojlangan llohida korxonalarning ajralib chiqishi xo'jalik faoliyati diffyerensiatsiyasini keltirib chiqaradi, SHu bilan bir vaqtda, barqaror ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish va xo'jalik aloqalari negizida oxirgi maqsadga yerishishni ta'minlaydigan turli faoliyat turlarining integratsiyasi ham kuzatiladi. Natijada iqtisodiy va boshqaruv funksiyalarining integratsiyasi hisobiga yuqori ishlab chiqarish samaradoradgiga yerishayotgan xo'jalik majmualari paydo bo'ladi. Bunday majmualar turli tashkiliy shakllarda birlamchi bo'g'inlarni birlashtiradi va yuqoriroq darajadagi xo'jalik sub'ektini tashkil qiladi.

Xo'jalik tizimlari (tarkibiy bug'inlar)ning xaraktyeri va shakllari, shuningdek, zamonaviy sharoitlardagi ular o'rtasidagi aloqalar ancha murakkablashdi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda bir nechta iqtisodiy ukkladli ko'p darajali xo'jalik tizimlari shakllanadi, qaror topayotgan barqaror ishlab chiqarish, texnikaviy va iqtisodiy aloqalar esa maqsadlar mushtarakligi bilan ham, tashkiliy birlik bilan ham ta'minlanadi. Ushbu munosabatlarga integratsiyalangan birlamchi bo'g'inlar yig'indisining kiritilishi endi mutlaq emas, balki birlamchi bo'g'inning xususiy iqtisodiy va, demak, tashkiliy o'ziga xosligini belgilaydi. Asosiy bo'g'in tashkiliy shakl\arining rivojlanishi tarmoqli boshqaruv tizimini qayta qurish bilan bevosita bog'liq. Mazkur muammo ustida ishlayotgan aksariyat mualliflarning fikrini umumlashtirib, quyidagilarni qayd etishni lozim topdik:

1. Yirik ishlab chiqarish-xo'jalik majmualari, shuningdek, tarmoqlararo majmualar (sanoat korporatsiyalari, konsernlar, xo'jalik uyushmalari, konsorsiumlar va hokazolar)ning paydo bo'lishi ishlab chiqarishdagi ob'ektiv integratsiyaviy jarayonlarni aksettiradi, ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish va ishchanlik faolliygni oshirish asnosida ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni jadallashtirishga ko'maklashadi.
2. Mamlakat uchun yangi bo'lgan tuzilmalar, asosan,bevosita davlat ta'sirida

bo'lmadan, tijorat asosida faoliyat yuritadi. Bu amalda o'zini o'zi boshqarish uchun sharoit yaratadi.

3. Bozor munosabatlari sharoitida ittifoq yoki uyushmaga birlashgan korxonalarning kelishilgan qaroriga muvofiq, shartnomada ko'rsatilgan ishlab chiqarish-xo'jalik vazifalarini markazlashtirilgan bajarilishi, shuningdek, moliyaviy, mehnat, moddiy va boshqa resurslarning ulushli asosda birlashtirilishi ittifoq yoki uyushmalar zimmasiga yuklatilishi mumkin.

Konsernlar, xo'jalik uyushmalarining yuqori darajadagi funksional xizmatlarining aksariyati "xizmat ko'rsatuvchi" tashkilotlar sifatida faoliyat yuritadi va bu prinsipial ahamiyatga ega. Ular ishlab chiqaruvchi firmalar bilan shartnoma asosida o'zini o'zi moliyalash va o'zini o'zi qoplash sharoitida ishlaydi.

Mavzu bo'yicha xulosalar

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi - bu iqtisodiyotning muxim ko'rsatkichlari holatini tashqi parametrlarga nisbatan yalpi baholashni o'zida mujassam etgan qiyosiy tavsif hisoblanadi, shu sababli milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi halqaro raqobatda namoyon bo'ladi.

Iqtisodiyotning raqobatbardoshligi namoyon bo'lishning ko'p darajali shakllariga ega:

- tovarning raqobatbardoshligi;
- xodimning raqobatbardoshligi;
- tovar ishlab chiqaruvchisining raqobatbardoshligi;
- tarmoqning raqobatbardoshligi;
- mamlakatning raqobatbardoshligi (yoki milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi).

Sog'lom raqobat muhitini shakllantirishning davlat tomonidan tartibga solinishi respublika bozorlarida raqobatni rivojlantirish uchun zarur tashkiliy-huquqiy va iqtisodiy sharoitlarni yaratish, bozorlarning monopollashtirishga urinishlarga yo'l qo'ymaslik, bozor iqtisodiyoti talablariga javob beruvchi monopoliyaga qarshi tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish, shuningdek, iste'molchilar huquqlarini himoyalash chora-tadbirlarini o'z ichiga oladi.

Yangi sanoatlashgan mamlakatlar (YaSM)ni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish tajribasi shundan dalolat bermoqdaki, davlatning faol ishtirokisiz iqtisodiy o'sish hamda ular xo'jaliklarini modernizatsiya qilish dasturlarini amalga oshirish bilan bog'liq vazifalarni hal etishning iloji yo'q.

Aynan avtoritar rejimlar tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiy modernizatsiya siyosati 80-90-yillarda demokratik o'zgarishlarning muqarrarligini ta'minlagan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlarni yuzaga keltirdi.

Ushbu mamlakatlarda strategiyaning asosiy maqsadlari va tamoyillari davlat darajasida shakllanadi va, o'z navbatida, u milliy iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish jarayonida turli shakllarda ishtirok etuvchi davlatning faol roli bilan amalga oshiriladi

Institutsional nazariya asosiy qoidalarining qisqacha tahlili ko‘rilayotgan muammoga nisbatan muhim ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan qator xulosalarni keltirib chiqardi, ya’ni:

-iqtisodiy institutlar, xo‘jalik birliklarining o‘zaro ta’sir shakllari va ularning tuzilmasi o‘rtasida ancha mustahkam o‘zaro aloqa va o‘zaro bog‘liqlik mavjud;

-mazkur nazariya doirasida alohida iqtisodiy tashkilotlarning aktivlari va ular bilan bog‘liq ishlab chiqarish chiqimlari tavsifini to‘ldirish hisobiga ularning chegaralarini belgilovchi sabab va omillarni tushuntirib berish mumkin;

-davlatning iqtisodiy jarayonlardagi roli va o‘rni bozorning echilmagan muammolarini bartaraf qilish-dangina emas, balki jamiyat uchun eng kam transaksiyaviy talafotlar bilan uning me’yor va qoidalarining bajarilishini ta’minlashdan ham iboratdir.

Mavzu bo‘yicha nazorat savollar.

1. Iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Iqtisodiyot raqobatbardoshligini baholovchi ko‘rsatkichlarga nimalar kiradi?
3. Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining davlat tomonidan qanday tartibga solinadi?
4. Iqtisodiy rivojlanishning raqobatbardosh strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish borasida chet el tajribasi
5. Milliy iqtisodiyotdagi institutsional o‘zgarishlarning konseptual asoslari

Asosiy va qo'shimcha adabiyotlar ҳамда axborot manbalari.

Asosiy adabiyotlar

1. Abel A.B., Bernanke B.S, Croushore D. Macroeconomics. 8 th edition. USA: Amazon, 2013.
2. Edward Shapiro. Macroeconomic analysis. Fifth edition. Oxford. Copyright 2015.
3. Махмудов Н.М., Асқарова М.Т., Умаров И.Ю. Макроиктисодий таҳлил ва прогнозлаш. Дарслик. Т.: “Фан ва технологиялар”, 2014 – 338 б.
- 4.Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Учебник. 19-изд. - М.: ИНФРА-М, 2013. – 916 стр.
5. Л.М. Ташпулатова. Макроэкономический анализ. Учебное пособие. Т.: УМЕД, 2006, 280 б.
6. T.Z.Teshabayev, Z.M.Otaqo'ziyeva, Makroiqtisodiyot.Ma'ruzalaromatni, Т.: TATU, 2015, 480 b.
7. T.U.Bobokulov, N.G.Karimov, U.A.Abdullayev. xalqaro valuta-kredit munosabatlari. Ma'ruzalaromatni. Т.: TMI, 2015, 244 b.
8. R.T.Shomurodov. monetarsiyosat. Ma'ruzalaromatni. Т.: TMI, 2015, 151 b.

Qo'shimcha adabiyotlar

9. Ш.М. Мирзиёев. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2016. -56 б.
10. Ш.М. Мирзиёев. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик- ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. -104 б.
11. Ш.М. Мирзиёев. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. -48 б.
12. Ш.М. Мирзиёев. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017. -488 б.
13. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси (www.lex.uz), – 2017 й.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.
15. Хайдаров М.Т., Ashurova D.S. Iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni prognozlashtirish. O'quv qo'llanma-Т.:TDIU, 2007 yil – 180 b.
16. Статистический ежегодник регионов Узбекистана. 2018. –Т.: Госкомстат Узбекистана. 2018. - 130 стр.

Internet saytlari

1. [http:// www.gov.uz](http://www.gov.uz)
2. <http:// www.lex.uz>
3. <http://www.mineconomy.uz>
4. <http://www.mf.uz>
5. <http://www.stat.uz>
6. <http://www.soliq.uz>
7. <http://www.cbu.uz>
8. <http://www.wordbank.org>
9. <http://www.ebrd.org>.
10. <http://www.imf.org>
11. <http://www.cemi.rssi.ru>
12. <http://www.nber.com>
13. <http://www.webofscience.com>
14. <http://www.scopus.com>
15. <http://www.elibraru.ru>
16. <http://www.emeraldinsight.com>

Test javoblari

test variantlari №	MAVZULAR NOMERI																			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	b	a	a	a	b	d	a	a	a	c	d	a	a	b	b	a	d	b	b	c
2	d	b	d	d	a	a	c	b	b	b	a	c	d	d	d	b	a	a	a	a
3	c	d	a	a	c	c	d	c	a	a	a	b	c	d	d	c	c	c	b	d
4	c	a	a	a	d	b	b	d	d	b	a	b	c	b	b	d	d	d	c	a
5	d	c	c	c	a	d	d	c	c	b	d	c	a	a	c	a	b	c	b	b
6	c	a	d	d	b	d	c	a	a	c	d	d	a	b	a	b	a	b	d	a
7	c	a	d	d	a	a	d	b	b	a	a	d	b	a	a	c	b	c	b	a
8	b	d	b	a	d	b	b	s	s	b	a	b	d	c	b	a	a	a	a	b
9	b	a	c	a	c	a	d	b	b	c	c	d	b	c	a	a	a	d	d	a
10	d	a	d	d	c	d	a	a	a	b	a	c	b	c	b	c	c	b	b	c
11				d	d										b					

